

**Національна академія педагогічних наук України  
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника  
Варшавський університет**

**ПРЕДИКАТ  
У СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ**

**За редакцією академіка НАПН України В. І. Кононенка**

Київ – Івано-Франківськ – Варшава

2010

УДК 81'367.2:164.2

ББК 81.02–22

П71

*Затверджено до друку Вченою радою Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника (протокол № 10 від 26 жовтня 2010 р.).*

**Рецензенти:** доктор філологічних наук, професор **Н. В. Гуйванюк** (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича);

доктор філологічних наук, професор **В. В. Грещук** (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника);

кандидат філологічних наук, ад'юнкт **С. Романюк** (Варшавський університет).

П71 **Предикат у структурі речення** : монографія / за ред. акад. НАПН України В. І. Кононенка. – Київ ; Івано-Франківськ ; Варшава, 2010. – 408 с.  
ISBN 978-966-640-296-0

У монографії висвітлено теоретичні проблеми семантичної організації речення, визначення функцій предиката як його центрального компонента. На матеріалі різних семантичних типів предикатів і засобів їх репрезентації в умовах елементарного й складного речень простежено ресурси української мови у вираженні логіко-референційних відношень.

Розрахована на науковців, викладачів і студентів вищих навчальних закладів.

УДК 81'367.2:164.2

ББК 81.02–22

ISBN 978-966-640-296-0

© Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2010

## ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.....	7
ВСТУП. Предикатоцентрична теорія в логіко-семантичному вимірі.....	9
<b>РОЗДІЛ 1. СЕМАНТИЧНІ ТИПИ ПРЕДИКАТІВ.....</b>	<b>31</b>
1.1. Ментальні предикати в системі семантичних компонентів речення.....	31
1.1.1. Метамова ментальної предикації.....	31
1.1.2. Модус у структурі ментальних висловлень.....	35
1.1.3. Семантика речень з ментальними предикатами.....	39
1.1.4. Ментальний предикат у семантико-синтаксичній структурі речення.....	47
1.2. Речення з предикатами фізичного стану.....	52
1.2.1. Предикати – носії значення фізичного стану особи.....	52
1.2.2. Репрезентанти семантики стану.....	58
1.2.3. Полісемія синтаксичних конструкцій на позначення фізичного стану суб'єкта.....	68
1.3. Предикати емоційного стану в семантичній структурі речення.....	77
1.3.1. Предикати на позначення емоційного стану.....	77
1.3.2. Речення з предикативом емоційного стану.....	79
1.3.3. Речення з предикативом емоційного стану і локативом..	90
1.4. Фактивні предикати в семантичній структурі речення.....	101
1.4.1. Логіко-референційні концепції фактивності. Поняття фактивних предикатів.....	101
1.4.2. Семантичні параметри фактивних предикатів.....	112
1.4.3. Валентна реалізація та реченнєвотвірні потенції фактивних предикатів.....	120
<b>РОЗДІЛ 2. СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕНЬ     З ПРЕДИКАТАМИ РІЗНИХ ФОРМ ВИРАЖЕННЯ.....</b>	<b>126</b>
2.1. Семантично-граматична структура предикатів з ад'єктивним компонентом.....	126
2.1.1. Прикметник у складі предиката.....	126
2.1.2. Прикметник як елемент предиката <i>cop Adj</i> .....	129
2.1.3. Прикметник у складі предиката <i>V<sub>f</sub> Inf Adj</i> .....	137
2.1.4. Прикметник як елемент предиката <i>cop N Adj</i> .....	138

2.1.5. Прикметник у складі предиката Adj cop Inf.....	145
2.2. Прислівник у предикативній функції.....	146
2.2.1. Семантико-синтаксична специфіка прислівника.....	146
2.2.2. Прислівник на -o (-e) як вторинний предикат при фінітному дієслові.....	152
2.2.3. Прислівник на -o (-e) як другоряднопредикатний знак при прикметниковій синтаксемі.....	165
2.3. Предикативні функції компонентів номінативного речення.....	170
2.3.1. Предикативність у номінативних реченнях.....	170
2.3.2. Раціональна експресивність у номінативних реченнях...	179
2.3.3. Емоційна експресивність у номінативних реченнях.....	185
2.4. Предикативність у незакінчених реченнях.....	193
2.4.1. Типи предикатів і предикативність у незакінчених реченнях.....	193
2.4.2. Семантичні особливості незакінчених речень.....	197
2.4.3. Підтекст як домінувальна ознака незакінчених речень...	202
<b>РОЗДІЛ 3. УСКЛАДНЕННЯ ПРЕДИКАТИВНОЇ СЕМАНТИКИ РЕЧЕННЯ.....</b>	<b>210</b>
3.1. Вторинні предикатні значення дієприслівника.....	210
3.1.1. Вторинні предикати у структурі речення.....	210
3.1.2. Відношення дієприслівникового і первинного предикатів у неелементарному реченні.....	215
3.1.3. Валентність дієприслівникового вторинного предиката..	230
3.2. Модифіковані синтаксичні структури з інфінітивом мети... 233	233
3.2.1. Речення з інфінітивною синтаксевою мети.....	233
3.2.2. Прості речення структурної схеми $N_1 - V_f - Adv\ fin\ (Inf)$ ..	239
3.2.3. Речення структурної схеми $N_1 - V_f - Adv\ fin\ (Inf)$ із суб'єктним інфінітивом мети.....	242
3.2.4. Речення структурної схеми $N_1 - V_f - Adv\ fin\ (Inf)$ з об'єктним інфінітивом мети.....	248
3.2.5. Прості речення структурної схеми $N_1 - V_f - Adv\ fin\ (praep\ N)$ .....	250
3.3. Стійка дієслівно-іменна сполука як аналітичний дієслівний предикат.....	254

3.3.1. Аналітичний дієслівний предикат – організаційний компонент семантичної структури речення.....	254
3.3.2. Реченнєвотвірний потенціал непоширених предикатних стійких дієслівно-іменних сполук.....	259
3.3.3. Реченнєвотвірний потенціал поширених предикатних стійких дієслівно-іменних сполук.....	266
3.4. Предикат у відношеннях з прийменниково-субстантивним комплексом.....	277
3.4.1. Прийменниково-субстантивний комплекс у складі двоядерної предикативної системи.....	277
3.4.2. Прийменниково-субстантивний комплекс як носій каузальної семантики.....	280
3.4.3. Темпорально-локативна предикація прийменниково-субстантивного комплексу.....	290
<b>РОЗДІЛ 4. СЕМАНТИЧНА КАТЕГОРІЙНІСТЬ ПРЕДИКАТНОГО ЯДРА.....</b>	<b>300</b>
4.1. Семантика інтервалу.....	300
4.1.1. Інтервал у структурі категорії темпоральності.....	300
4.1.2. Типологія предикатів інтервалу.....	304
4.1.3. Акціонально-кількісні (фазові) предикати.....	307
4.1.4. Кількісно-акціональні (квантитативні) предикати.....	314
4.2. Дебітивність як семантична ознака.....	319
4.2.1. Семантичні ознаки дебітивності.....	319
4.2.2. Позиційна структура речень із предикатами дебітивності.....	341
4.3. Перформативи в логіко-семантичному аспекті.....	347
4.3.1. Відмінність перформативів від інших типів речень.....	347
4.3.2. Семантичні властивості перформативних дієслів.....	351
4.3.3. Перформативні речення з модальними словами.....	356
ПІСЛЯМОВА.....	365
ЛІТЕРАТУРА.....	367
РЕЗЮМЕ.....	400
STRESZCZENIE.....	402
SUMMARY.....	404
КОРОТКО ПРО АВТОРІВ.....	406



## ПЕРЕДНЄ СЛОВО

У системі семантичних компонентів, які формують речення, а натомість і більш складні синтаксичні побудови, предикати визначились своєю здатністю реалізувати складники висловлення в їхніх глибинних і поверхневих відношеннях. Унікальна властивість цієї синтаксеми забезпечувати валентні та інтенційні зв'язки робить її центральною фігурою на чолі зіткнення не лише облігаторних, а значною мірою й фундаментальних компонентів речення, забезпечуючи, зрештою, взаємини смислу й тексту, які зумовлюють функціонально-прагматичне призначення мови.

Семантичне наповнення предиката настільки багатогранне й насичене, наскільки й слабке в силу його вербальної прив'язаності при одночасному втягуванні у сферу його впливу інших морфолого-синтаксичних засобів, виникнення на цій основі внутрішніх ускладнень у межах як самого предиката, так і в його відношеннях на рівні речення. Неоднозначними виявляються взаємозв'язки предикатів з суб'єктним компонентом, що далеко не завжди можуть бути зведені до підпорядкованості одне одному, зокрема, при виявленні актантної предикації.

Виходячи з позицій обов'язковості самого предиката, не можна водночас не бачити можливостей його посилення або послаблення в текстових умовах, з урахуванням пресупозитивних зв'язків, дискурсного оточення. Виникнення різного роду пропозитивних відношень, ускладнення модусних нашарувань, необхідність забезпечення дії таких чинників, як істинність і щирість / хибність висловлення, накладає на предикацію свої категорійно-семантичні обмеження, приводить до переведення плану аналізу на рівень глибинного й прагматичного синтаксису.

Виникнення міжпропозитивних зв'язків у межах реченнєвої структури висуває проблему взаємозалежності кількох предикатів з визначенням головних (матричних) і вторинних предикатних значень. За таких умов ускладнюються суб'єктно-предикатні, суб'єктно-об'єктні, суб'єктно-суб'єктні відношення, утворюються комплекси предикатних одиниць.

Семантична й семантико-синтаксична класифікація предикатів ґрунтується на різних засадах і дотепер вважається доконечно невизначеною, отож з опертям на власне семантичні і структурні особливості предикатних компонентів окреслення їхньої типології,

хоч і не складає основного об'єкта нашого дослідження, однак вимагало орієнтації на нетотожність принципів такого поділу. В ході написання цієї праці враховувалась можливість різних підходів, з більшою або меншою залежністю від лексико-семантичних і морфолого-синтаксичних властивостей предикаторів.

У запропонованому дослідженні зроблена спроба, спираючись на вітчизняну й зарубіжну наукову традицію, ґрунтовні предикатоцентричні теорії, відслідкувати можливості творення предикатних знаків в українському мовному континуумі. В цьому вимірі здійснений аналіз семантичної структури багатьох типових предикатних компонентів з урахуванням засобів їхньої репрезентації, враховуючи, що явище предикації може розглядатися розширено, як вияв взаємодії не одного, а кількох семантичних компонентів, що так чи так здійснюють характеристику предикатного центру. В окремий розділ виділено спостереження над окремими категорійними властивостями предикатів.

У написанні розділів монографії взяли участь:

*Переднє слово.* Предикатоцентрична теорія в логіко-семантичному вимірі; Післямова. – В. І. Кононенко;

*Розділ 1.* 1.1. Ментальні предикати в системі семантичних компонентів речення. – Н. М. Магас; 1.2. Речення з предикатами фізичного стану. – І. С. Тимофєєва; 1.3. Предикати емоційного стану в семантичній структурі речення. – О. А. Семенюк; 1.4. Фактивні предикати в семантичній структурі речення. – Я. В. Мудрак;

*Розділ 2.* 2.1. Семантико-граматична структура предикатів з ад'єктивним компонентом. – І. В. Кононенко; 2.2. Прислівник у предикативній функції. – О. М. Федурко; 2.3. Предикативні функції компонентів номінативного речення. – З. З. Коржак; 2.4. Предикативність у незакінчених реченнях. – В. І. Пітель;

*Розділ 3.* 3.1. Вторинні предикатні значення дієприслівника. – М. І. Ковбанюк; 3.2. Модифіковані синтаксичні структури з інфінітивом мети. – О. Б. Гургула; 3.3. Стійка дієслівно-іменна сполука як аналітичний дієслівний предикат. – В. Б. Гошилик; 3.4. Предикат у відношеннях з прийменниково-субстантивним комплексом. – О. Д. Воробець;

*Розділ 4.* 4.1. Семантика інтервалу. – В. М. Барчук; 4.2. Дебiтивність як семантична ознака. – О. А. Дерев'янка (Тронь); 4.3. Перформативи в логіко-семантичному аспекті. – Ю. Г. Твердохліб.



## ВСТУП. ПРЕДИКАТОЦЕНТРИЧНА ТЕОРІЯ В ЛОГІКО-СЕМАНТИЧНОМУ ВИМІРІ

Відома формула “предикатні слова виражають те, що ми думаємо про світ” [Арутюнова 1999: 39] з онтологічних позицій окреслює функціональне навантаження предиката, але вимагає водночас визначення, як саме, в який спосіб, в якому відношенні з іншими складниками висловлення слова “виражають” цю інформацію. Як писав С. Д. Кацнельсон, “як носії пропозиційних функцій у будь-якій мові виступають предикативні слова, що містять у собі модель розгортання речення” [Кацнельсон 1986: 143]. За цією кваліфікацією предикат стає семантичним центром висловлення, його центральна позиція як носія інтенційності, іллокуції, предикації загалом стає визначальною принаймні щодо логіко-семантичних відношень. Водночас уточнюються методологічні засади осмислення речення як засобу відтворення ситуації, факту, а висловлення – як мовленнєвого акту.

У визначенні предиката в логіко-лінгвістичному й семантико-синтаксичному вимірах окреслились суттєві розбіжності: якщо з позицій першого з них це конститутивний член, що дорівнює висловленому щодо суб’єкта, то з позицій другого – пропозиційна функція, віднесена до актантів (аргументів, термів) [див.: Демьянков 1980; Кибрик 1980; Вихованець 1983 та ін.]. Різні підходи до кваліфікації предиката позначились на ширшому або вузькому діапазоні використання терміна. Так, у логіко-семантичних дослідженнях поняття предиката не поширюється на речення, де міститься значення існування, тотожності або імені предмета [Арутюнова 1990: 392]; у семантико-синтаксичних теоріях предикат розглядається як будь-який компонент, що передає повідомлюване, як ядерний складник висловлення [Вихованець 1983: 26] тощо.

Прийняте в лінгвістичних дослідженнях трактування предиката як “терміна логіки й мовознавства, що позначає конститутивний член судження – те, що висловлюється (утверджується або заперечується) про суб’єкта” [Арутюнова 1990: 392] у певному сенсі суперечливе, оскільки поєднує два “мірила” предикації – логічний і лінгвістичний, але в якому переважає опертя на власне мовознавчий аспект, оскільки йдеться про те, “що висловлюється”. Різнобічні класифікації предикатів, що їх пропонує наукова думка, ґрунтуються як на власне логічних, так і на семантико-комунікативних

засадах; в основі лінгвістичного аналізу зазвичай покладено критерії, що базуються на кваліфікації мовного матеріалу, з більшою або меншою вірогідністю його застосування щодо різних мов [див.: Семантические типы предикатов 1982: 4–5].

Отож у комплексному підході до кваліфікації предиката знаходять відбиток логіко-семантичний, семантико-синтаксичний і власне семантичний принципи аналізу, але не на шляху їхнього змішування, перетинання, штучного поєднання, а на засадах послідовного розмежування на умовах можливого використання різних підходів і принципів. Видаються перспективними дослідження, автори яких дотримуються ідеї стадійності вивчення предикатів [див., зокрема: Вихованець 1983: 8]. Водночас навряд чи є доцільним обов'язкове звернення до формально-граматичних показників предикативності, особливо з урахуванням можливостей згорнутої кваліфікації, наявності т.зв. предикатних актантів тощо.

Важливий аспект теорії предиката – обґрунтування його відмінного статусу щодо присудка як компонента формально-граматичної організації речення [див.: Сучасна українська літературна мова 1972; Русская грамматика 1979; Русская грамматика 1980 та ін.]. Водночас спостерігається непослідовність розмежування термінів “предикат” і “присудок”, їхнє змішування, часом паралельне вживання в тих самих працях без зазначення відмінностей підходу до них. Часом при розгляді передусім смислової структури речення поняття “предикат” замінюється на “присудок” або “дієслово” тощо; пор.: “Термін “предикат” уживається ... для позначення дієслів, а також різних утворень з “быть” або його нульовою формою, які можуть виступати у функції присудка” [Семантические типы предикатов 1982: 3]. Послідовне використання терміна “предикат” не виключає, однак, уведення в аналіз власне граматичних категорій на кшталт “час”, “вид”, “стан” та ін., що впливають на семантичну структуру та функції цього компонента.

Водночас постає проблема використання поняття “дієслово” в аналізі предикатних відношень. На думку Ю. С. Степанова, розгляд дієслова з семасіологічної точки зору виправданий за умови, якщо “розділяються й розрізняються “дієслівна функція” та “дієслівна лексема (дієслівне слово)” [Степанов 1981: 119]. Така кваліфікація дає змогу не лише репрезентувати самий предикат (тоді дієслово – ім'я предиката, предикатор), а й визначити характер імен суб'єкта й об'єкта, залежних від семантики дієслова; пор.: *їсти* (що-небудь) і

*істи* (кого-небудь), перен. Не можна не брати до уваги й тієї обставини, що компонентний аналіз дієслівної лексеми зазвичай виявляє семи, які тією чи тією мірою відтворені в семному складі відповідного імені, що забезпечує їхнє поєднання в межах семантичної структури речення. Скажімо, дієслово *ходити* може вступати в семантико-синтаксичний зв'язок з іменами тих суб'єктів, що позначають 'того, хто може ходити', і под.

У реченні “Дихала трава, бігла папороть, зітхали сосни, і йому здавалося, що він сам – сосна” (В. Шевчук) набір дієслівних предикатів *дихала, бігла, зітхали* мав би поєднуватися з суб'єктами на позначення істот, проте з огляду на метафоричність слововживання цілком припустимий антропоморфізм – наділення інших органічних утворень (*трава, папороть, сосни*) властивостями істот; у цьому ряду характерологічних предикатів закономірне основне предикатне визначення: він сам – *сосна*.

Щодо участі прикметника у виконанні предикатних функцій доцільно послатися на думку О. М. Вольф, що “предикація – це основна функція прикметника, у цій функції прикметник, поруч із дієсловом, займає центральне місце” [Вольф 1985: 179]. Пропозиція розглядати прикметник у предикатній позиції як такий, що “втрачає типові для нього граматичні ознаки й набуває відповідних ознак інших частин мови” [Вихованець, Городенська 2004: 124], при всій своїй суперечливості лише підтверджує функціональну значущість прикметника як імені предиката (в супроводі експліцитного чи імпліцитного дієслова-зв'язки) [див.: Кононенко І. 2009: 264]. У реченні “Бурунда, німий, синій з натуги і злості, зирнув довкола по долині” (І. Франко) прикметники *німий, синій*, що мають каузатор *із натури і злості*, передають основну кваліфікацію Бурунди, посилену відокремленням, отож є предикатами, “офіційний” присудок *зирнув* – теж предикат, за смислом пов'язаний зі станом героя; відтак речення складне, перші два предикати якого (*німий, синій*) – прикметники на позначення стану, тобто функції, третій – дієслово *зирнув* – виражає дію, що супроводжує цей стан.

Інша ситуація відтворена в судженнях із захованою зв'язкою, як, скажімо, у реченні “Чужа душа – то тихе море сліз” (Л. Костенко), де дорівнювання двох іменних груп передає сукупне значення тотожності, порівняння й де функцію еліпсованої зв'язки переймає на себе аналітична морфема *то*. Зв'язувальні слова ідентифікують екстенсіонали двох термів – суб'єкта й предиката, що забезпечує,

попри метафоричність висловлення, конотації довірливості, інтимності і под.

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної теорії навряд чи беззастережно можна погодитись із висловленою свого часу думкою Т. Б. Алісової про те, що “у лінгвістичній літературі поки що не існує загальноприйнятої семантичної класифікації предикатів” [Алісова 1971: 10]. Швидше можна приймати чи не приймати ті чи ті класифікації або, що більш виправдано, визнавати можливість існування різних класифікацій, побудованих на різних засадах, з тим, щоб можна було обрати ту з цих таксономій, яка відповідає меті конкретного дослідження.

Дискусійним залишається питання врахування в семантичних дослідженнях загалом, в аналізі предикатів зокрема лексико-семантичного складу компонентів висловлення. Якщо зважити на ідею смислової організації речення, то звернення до лексичного складу його складників стає вагомим чинником опису змістової структури, зрештою, встановлення як суб’єкта, так і висловленої щодо нього інформації. Залежно від лексичного наповнення з’ясовуються, наприклад, валентні (інтенційні) можливості предиката (скажімо, в реченнях з предикатом *знати* або *йти*).

Неодноразово висловлювалась думка, що функція предикатів – передавати відношення (пор. назву розділу монографії Ю. С. Степанова “Предикати, або відношення” [Степанов 1981: 114]), отожд вони безпосередньо не “іменують”; згідно з цією концепцією, функцію знаків предикатів виконують дієслова, що визначаються як предикатори: пор.: “Предикатор” – конкретне, існуюче в певній мові мовне вираження, функція, що охоплює цілу низку речень, як наслідок застосування функції щодо імен” [там само: 120]. Таким чином, семантичний підхід забезпечує не лише розрізнення понять “предикат” і “дієслово”, а й визначення місця кожного з них в ієрархії пропозиційних складників. Постає висновок щодо доцільності кваліфікації дієслів, принаймні в семантико-синтаксичних студіях, передусім через позначення ними певного предиката. Таке застереження має наслідком визначення властивостей дієслова в семантичному синтаксисі з позицій їхнього відбиття в пропозиційних відношеннях у структурі речення; звідси класифікації предикатів має відрізнятися від класифікації дієслів.

Звернімося до висловлень, що експліцитно чи імпліцитно репрезентують функції його складників – компонентів семантичної

структури речення. Наприклад, за семантичним аналізом речення “Попереду чути стукіт сокири” (Гр. Тютюнник) знайде таке тлумачення: у ньому два стрижневих предикати – *стукіт* і *чути*, пов’язаних між собою причиново-наслідковими відношеннями (чути, бо стукає сокира), об’єкт (сокира) є референтом, отождвоєно воно відтворює істинність існування об’єкта з позицій синтаксичної організації (речення складне).

Згорнутий предикат стає семантичним центром, носієм основного змісту повідомлення, його ядром; інші компоненти висловлення визначаються його інтенціями, причому здебільшого йдеться не стільки про безпосередні синтаксичні відношення цього й інших складників речення, скільки про відношення на рівні смислу [Кононенко 2007: 33–39]. Розглянемо текст: “... їм [Зульфату й Наталі Миколаївні] здається, що там їх уже чекає Климко – усміхнений, мовчазний і синьоокий. Але його немає ... Климко цього не знав. Він знав лише одне: там його ждуть” (Гр. Тютюнник). Останні два речення зовні побудовані на зіткненні двох предикатів – із запереченням і утвердженням: *не знав*, що виходять зустрічати, але *знав*, що чекають; об’єднує їхні значення загальний смисл – ідея-концепт ‘чекання’, отождвоєно основними носіями (предикаторами) пропозиційності виступають дієслова *чекає*, *ждуть*.

На пропозиційні відношення можуть накладатися додаткові предикатні значення, унаслідок яких компоненти із вторинними предикатними властивостями взаємодіють із носієм провідного предикатного смислу, утворюючи різнобічні конфігурації смислових утворень, причому інформаційна вага основного предиката може поступатися “наступу” супровідних пропозицій. “Предикати другого плану”, неоднакові за своєю семантичною завантаженістю, зумовленою можливостями їхньої репрезентації, з огляду на творення двокомпонентної (а то й трикомпонентної) структури, на перший погляд, мали б пересуватися на периферійні логіко-семантичні позиції, однак їхній “доважок” настільки потужний, що з більшою або меншою вірогідністю можна стверджувати існування в складі граматично “правильного” простого речення кількох пропозицій (отождвоєно кількох елементарних речень). Виникнення додаткових пропозиційних значень змінює статус і основного предиката, який “вбирає” у свій смисл накладений на нього другим предикатом семантичний компонент. Скажімо, у реченні *Натомлений важкою працею робітник зразу заснув* предикат *заснути* внаслідок каузативних відно-

шень (заснув, бо був натовлений важкою працею) набуває додаткових смислових нашарувань ‘спав міцним сном’, ‘спав, не прокидаючись’, ‘бачив тривожні сни’ та под.

У свою чергу, визначаються особливості взаємодії предикатів при наявності кількох елементарних речень у межах як граматично простого, так і граматично складного речень [див.: Вихованець 1983: 67]. Якщо щодо складного речення семантичні відношення між матричними (базовими) предикатами виявляються прозоро й підтримані суперпредикатами (предикатами предикатів) у вигляді сполучників або інших засобів семантичного зв'язку, то нелінійні відношення, побудовані на згорнутій предикації, не підтримані зовнішніми суперпредикатами, вимагають урахування багатьох чинників (пресупозиції, фонових знань, референції суб'єктно-об'єктних компонентів тощо).

Скажімо, в реченні “Сіра людська хвиля з розпачливим криком накотилася на паркан” (Гр. Тютюнник) базовим предикатом є згорнута пропозиція з *розпачливим криком*, що припускає семантичну трансформацію в речення *Людська хвиля розпачливо кричала* при наявності другого предиката *накотилася*; взаємодія двох предикатів – стану й дії пов'язана не власне синтаксичним, а глибинним семантичним відношенням: саме показник страху – *розпачливий крик* – і кинув людей на паркан. Далі за текстом: “Він прогнувся, мов гумовий, затріщав з краю в край і впав” (там само), де названо три базові предикати – *прогнувся*, *затріщав*, *впав*, що семантично пов'язані з попередньою дією – *накотилася* як каузатором наступних дій; зворот *мов гумовий* – теж згорнутий предикат (такий, що *нагадує гуму*), що теж сприяє поясненню, чому саме впав паркан (*бо був мов гумовий*). Можна послатися на думку Ю. С. Степанова, що за таких умов “дослідник виходить за межі мови й встановлює еквівалентність предикатів на підставі еквівалентності об'єктивних, позамовних ситуацій” [Степанов 1985: 136] (додамо: і суб'єктивних бачень), але такий аналіз відповідає “дійсному стану справ” і може бути прийнятним як глибинно-семантичний.

Інший приклад. У висловленні “Без надії таки сподіваюсь” (Леся Українка) складна семантика визначається взаємодією двох предикатів, що передають допустові відношення: хоч надії немає, але незалежно від того сподівання залишаються. Отож *без надії* – предикат, що можна трансформувати у вислів *надії немає, сподіваюсь* – відповідь на відсутність надії; суттєвий семантичний ком-

понент – *таки* зі значенням ‘незалежно ні від чого’, ‘всупереч усьому’, ‘не підкоряючись долі’. Експлікація відношень між предикатами підтримується наявністю одного суб’єкта, котрий усвідомлює відсутність надії, але не втрачає сподівань.

Розглянемо речення “Осінній ліс був легкий і прозорий од жовтого листя, яке вже почало опадати, та від білого проміння” (Є. Гуцало). Основний предикат *був легкий і прозорий* супроводжується двома каузаторами (*од жовтого листя і від білого проміння*), які можуть бути трансформовані в предикативні структури *бо листя було жовте і бо проміння було біле*, що, у свою чергу, кореферентні атрибутивно-предикатному комплексу *осінній ліс* (оскільки *ліс осінній*, він і має бути легким і прозорим, що й визначається *жовтим листям*, яке почало опадати, й є негустим і *прозорим (від білого проміння)*); прийменники *од (від)* виконують функцію показника причинової залежності – “суперпредиката”.

Винесення семантичного предиката в центральну позицію висловлення означає розширення його функціонального навантаження й водночас включення в орбіту його репрезентантів низки компонентів, що з позицій формально-граматичного підходу виходять далеко за межі т. зв. присудків, а зазвичай і не передбачають можливості їхнього вживання в цій ролі.

Відомо, що тлумачення висловлень у логіко-семантичному сенсі ґрунтується на з’ясуванні відмінностей між наміром мовця та його реалізацією в мовленні. Як зазначає Г. П. Грайс, “ідеться про відмінність між тим, що мовець *висловив* (у деякому особливому, можливо, навіть якоюсь мірою штучному, смислі цього слова), і тим, що він “хотів сказати” або “припускав” (зокрема, *мав на увазі, передбачав, давав зрозуміти, натякав і т. п.*)” [Грайс 2009: 76]. Зрештою, зміст висловленого визначається конвенційним (висловленим за допомогою слів) або неконвенційним (не висловленим безпосередньо) способом. У такому разі постає проблема інтерпретації не лише предиката в його логічному вираженні, а й смислу висловлення загалом, із залученням дискурсу, пресупозицій тощо.

Скажімо, у висловленні “Метушлива бездарність отари свої пасе” (Л. Костенко) першу пропозиційну функцію виконує компонент *бездарність*, це передусім не назва особи, а її характерологічна ознака, отож це прихований предикат, посилений ще одним предикатним словом – *метушлива*, тобто така бездарність, що метушиться, намагаючись довести свою значущість і небездарність, вона і є

найбільш небезпечною, бо пропонує свої бездарні творіння (*отари свої пасе* – основний предикат). Водночас між предикатними знаками вирізняються внутрішні відношення глибинного рівня: з одного боку, окреслюється допустове значення на ґрунті взаємодії предикатів *бездарність* і *отари свої пасе* (хоч і бездарна особа, але досягає своєї мети), з другого боку, досягнення мети (*отари свої пасе*) досягається метушнею (*метушлива*), отож виявляються причиново-наслідкові відношення; *бездарність* є *метушливою*, а це забезпечує ще один план відношень, що за значенням наближається до вираження значення зумовленості, наслідковості (якщо особа бездарна, то для досягнення мети потрібно метушитися). На перший план висувається виразна оцінна ознака – різке засудження. Семантична структура висловлення суттєво ускладнюється.

Однак утруднення інтерпретації поетичного тексту не може стати на заваді семантичному аналізу; пор.: “Як там у тому сусідстві поезії й мислення? Ми безпорадні, опинившись між двома різними способами казання” [Гайдеггер 2007: 165]. Висунуте А. Вежицькою теоретичне положення щодо вивчення “примітивів”, елементів неозначуваних, є зручним методичним прийомом опрацювання пропозиційних відношень, однак живомовлення нерідко ґрунтується на більш складних парадигмах, що підлягають, зокрема, компонентному аналізу, отож без звернення до ускладнених текстів, у тому числі поетичних, логіко-семантичне вивчення буде неповним.

Натомість вимагає уточнення сама ідея семантичної автономії предиката, забезпечення його самодостатності, незалежності від імені (терма). Непредметне (ознакове, характеристичне) значення предиката передбачає, що він може відноситися до різних предметних знаків [див.: Арутюнова 1999: 6], тобто має взаємодіяти з конкретним суб’єктом. Ю. С. Степанов, посилаючись на І.Фридриха, зазначає складність осмислення дієслова (а це основний носій предикатного значення, предикатор) як самостійного слова, адже дієслово зазвичай усвідомлюється як ланка, що пов’язує суб’єкт і об’єкт [Степанов 1981:139]. У логіко-поняттєвому сенсі висновок щодо самостійності предиката як семантичного центру висловлення не викликає сумніву, однак якщо предикат – те саме, що пропозиційне відношення (у комунікативному смислі – рема, нове, невідоме), то його функціональне навантаження в поєднанні з реалізованими інтенційними властивостями пізнається через зв’язки з суб’єктом у широкому розумінні цього поняття.



Вивчення властивостей предикатів різних типів буде неповним без звернення до їхньої взаємодії з актантами (суб'єктом, об'єктом тощо), оскільки, по-перше, лише в такому вимірі визначаються валентні можливості цього компонента, по-друге, в низці моделей розмежування суб'єкта й предиката здебільшого формалізоване й складає неподільний комплекс, по-третє, саме розгляд відношень предиката й суб'єкта відкриває перспективи означення “вічної” проблеми взаємозалежностей цих компонентів (що визначальне – суб'єкт чи предикат) у теоретико-методологічному сенсі.

Такий підхід передбачає створення передумов для вивчення семантичних інваріантів – пропозицій, які розглядаються як реляційні структури, що включають предикат і актанти. Вихід на рівень пропозиційних парадигм ставить водночас питання номіналізацій загального інваріанта в його комунікативних і модальних реалізаціях, а це, у свою чергу, вимагає проєкції вивчення пропозиції на комплекс інших проблем – диктуму й модусу, істинності й хибності, ширості / неширості тощо, різного роду функціонально-прагматичних аспектів.

Отож, спрямовуючи увагу на предикатні компоненти, маємо враховувати семантичний шар референтів – назв “речей”, що нас оточують, які підлягають різнобічним тлумаченням, сигніфікації. І те, що предикатні властивості нерідко закладені в самій природі названих нами суб'єктів і об'єктів, лише посилює їхню вагу як означених предметів навколишнього світу. Як зауважила Н. Д. Арутюнова, “у здібності поєднувати семантично відмінні одиниці й слід, очевидно, шукати сутність відношень предикації” [Арутюнова 2002: 105]. Такий підхід підтримується положенням щодо зміни значення й інтенцій предиката залежно від його сполучуваності з тими чи тими іменами; пор. приклад, наведений Ю.С. Степановим: *Человек гнется і Ветка гнется* [Степанов 1981: 114]: у своєму основному смислі *человек* і *ветка* гнуться по-різному, отож дієслово *гнется* має тут різне значення, що видно при реалізації прaviх інтенцій предиката: *гнути́ся* перед ким-небудь, *гнути́ся* до чого-небудь.

У цьому контексті виправданим є визначення “сутностей” – імен, що їх репрезентує речення: “Тільки сутності, отож, речі, можуть іменуватися словами мови, й тільки щодо відношень між сутностями (речами) й словами може добре підходити визначення семантики як відношень між знаками мови й об'єктами зовнішнього світу” [Степанов 1985: 127]. Натомість стає очевидним, що у філо-

софському сенсі саме сутності, речі, репрезентовані іменами, є основними носіями “семантики сутностей”; “філософія предикатів” органічно доповнюється “філософією імені”.

Водночас здійснювалися спроби визначити, як саме семантика предиката передбачає певні властивості актантів – суб’єкта й об’єкта. На думку Н. Д. Арутюнової, найбільш характерні в цьому відношенні “дієслова, що включають у своє значення оцінний компонент й імплікують існування в предметі ознаки, що слугує підставою оцінки” [Арутюнова 1982: 29], отожд ідеться про предикати на кшталт *захоплюватися, заздрити, засуджувати, зневажати* й под., причому підстава оцінювання може перетворюватися в мотив дії (*вистіювати, лаяти* та под.) [там само].

Скажімо, дієслово *присоромлювати* одержує тлумачення ‘докоряючи комусь за що-небудь, примушувати його відчувати сором, зніяковіння, збентеження і т. ін.’ [СУМ, 1977, т. 8, с. 30]; пор.: “Кузьма присоромив дочку: хіба годиться отак нерозумно поводитися на поважних зборах?” (Я. Гримайло), де визначені предикатом суб’єктно-об’єктні відношення (*Кузьма присоромив дочку*) не є достатніми у відтворенні ситуації: потрібні пояснення щодо підстави для такої дії; в словниковому тлумаченні це реалізовано як ‘докоряючи за що-небудь’, у прикладі ідея “відшкодування дії” виражена описово, у вигляді риторичного питання, але таке визначення “за що” не менш переконливе, опосередкований вплив предиката на таку конструктивну побудову однозначний.

Вихід за межі власне пропозиційних відношень передбачає, з одного боку, включення в аналіз усіх компонентів висловлення, незалежно від того, входять вони у відтворення диктуму чи не входять; з другого боку, використовуються показники функції (намірів, іллокуції, перлокуції тощо); пор.: “речення має дві (не обов’язково окремі) частини – елемент, що слугує показником судження, та засіб, що слугує показником функції” [Сёрл 2009: 62]. Отожд інтерпретація предикатної семантики передбачає врахування додаткових (не лише модусних) показників мовленнєвого акту, що ускладнюють студіювання висловлення, але є обов’язковою умовою його поглибленого вивчення. Предикат у такому вимірі стає свого роду семантичним витокком подальших визначень і кваліфікацій, основою моделювання речення, не обмеженою структурною схемою абстрактного рангу; в цьому сенсі прийнятна ідея “філософії предиката” як вираження синтаксичного підходу до мови” [Степанов 1985: 124].

У реченні “Так – лиш поет...” (Є. Маланюк) міститься доволі насичена інформація: по-перше, референт – *поет*, водночас це його характеристика з уточненням, що означає начебто применшення ваги поета, – *лиш*, насправді є утвердженням того факту, що це найвища оцінка, отож *лиш поет* – це предикат; по-друге, маємо ще одне висловлення узагальненого змісту – *так*, тобто повідомлення, предикатну одиницю, що виконує функцію пресупозиції (бо без продовження *так* не має сенсу, а в поєднанні з наступним повідомленням *лиш поет* підсилює його вагомість).

Вплив семантичного наповнення суб'єктного компонента на пропозитивні відношення визначається типом аргументів. Якщо, скажімо, вони виражені власним іменем, їхня участь у творенні пропозиції, з одного боку, суттєво уточнюється, з другого – може стати основою її руйнування. Так, дії реально існуючого Богдана Хмельницького можемо реставрувати згідно з історичними фактами й на цьому ґрунті приписати йому ті чи ті гіпотетичні ознаки; в образі Богдана з роману П. Загребельного “Я, Богдан” відтворено думки й сподівання літературного персонажа, отож йому надано властивостей, визначених конкретним текстовим оточенням. Ідеться, зрештою, про семантично різних суб'єктів, що їх характеризують різні актанти й супровідні предикати.

За умови відтворення значення безособовості предикат перебирає на себе функції носія значення стану й стає в цьому сенсі тотожним самому собі у співвідношенні з референтом, що може бути домисленим як прихований суб'єкт. Наприклад, з позицій глибокого синтаксису предикат *холодно* в реченнях *Холодно* й *Йому холодно* залишається тим самим носієм фізичного стану, але його ідентифікаційна функція різниться: в першому реченні передається значення стану, що його визначають природні умови незалежно від сприйняття тими чи тими конкретними особами, за умовою загальноприйнятої норми оцінки такого стану як холоду; в другому реченні фіксується фізичний стан конкретної особи, що може бути викликаний як станом природного середовища, так і власне психофізіологічними відчуттями носія фізичного стану, навіть у тому випадку, коли інші особи його не сприймають (скажімо, хворій людині і за теплої погоди зимно). Утворюються семантично не тотожні структури.

Поширене вживання українських речень на кшталт *Нами зроблено* (на відміну від *Ми зробили*) посилює тенденцію до називання

дії, зовні відстороненої від активного суб'єкта; створюється враження, наче агенти – ледве не пасивні спостерігачі за діями, що відбуваються самі собою, без їхньої участі; посилюється значення фіктивної безособовості, квазібезособовості, що, однак, не виключає наявності суб'єкта дії (*ми*); імпліцитним залишається значення об'єкта, на який спрямована ця дія. Інша логіка відстежується в реченнях типу *Його побито*, де суб'єкт дії пресупозитивний, матеріально не виражений (прихована назва агента може бути зрозумілою із попереднього тексту або не наведена загалом), тоді *його* сприймається як об'єкт, на який спрямована дія. Отже, в обох наведених прикладах предикати виявляють свої інтенційні властивості: в першому названий суб'єкт і передбачається обов'язковий, але не названий об'єкт, у другому названий об'єкт і передбачений суб'єкт. Актанти є прихованими, згорнутими, але їхня імпліцитність зазвичай легко розшифровується. З цих позицій речення *Мені сімнадцять років* не може вважатися семантично безособовим; у ньому є предикат, що позначає вік особи, отож ця характеристика має бути віднесена до неї, що й визначає компонент *мені* як суб'єкт.

У перетинаннях пропозиційних відношень закладено значні можливості смислових нашарувань, додаткових конотацій, що, зрештою, відкривають перспективи не лише власне семантичного, а й логіко-рефераційного аналізу. Дія категорійної пресупозиції, що ґрунтується на припустимості / неприпустимості сполучуваності суб'єктів із тим чи тим класом предикатів (скажімо, дієслово *розуміти* може сполучатися лише з назвою живої істоти), позначається на кваліфікації предикатів, однак не може слугувати визначальним чинником у тлумаченні їхніх функцій, оскільки можливі прагматичні знання, що створюють умови для порушення обов'язкової категорійності (тоді стають природними висловлення на кшталт *Мене розуміли дерева та квіти*). Для речень типу *Йому вдалося зробити відкриття* дія пресупозиції 'спроба' достатньо прозора й наочна; однак за цих умов кваліфікація предиката не піддається корекції, оскільки значення спроби міститься в самій лексико-семантичній структурі слова *вдатися*, яка виявить себе за різних обставин породження висловлення.

Трактування семантичної структури речення з виділенням предиката й інших компонентів може ускладнюватися внаслідок його включення в текст (дискурсне оточення), що передбачає зв'язок між висловленими раніше й пізніше положеннями, а тому вимагає звер-

нення до мовленнєвого відрізка, що виходить за межі одного завершеного речення. Пресупозитивне, фонове, ширше – дискурсне знання уточнює пропозиційні відношення, висвітлює те, що приховане за “фасадом” часом свідомо, з прагненням дати змогу реципієнтові доповнити, домислити висловлене.

Читаємо в “Соборі” О. Гончара: “Де ж собор? Вірунько, де ж собор наш, біля якого ми з тобою блукали в молоді наші ночі кохання ... Мовчазний зачіплянський гігант-старожил, що на роботу нас літо й зиму проводжав і щодня зустрічав із роботи, де ж він?... Чому на його місці пустир?” Із окремо розглянутого речення *Мовчазний зачіплянський гігант-старожил, що на роботу нас літо й зиму проводжав і щодня зустрічав із роботи, де ж він?* не зрозуміло, що це за *гігант-старожил*, як він міг зустрічати й *проводжати*, що з ним трапилося (*де ж він?*). Ці знання маємо одержати через пресупозиції за межами цього речення. Визначаємо на початку значення описової номінації – дескрипції у попередньому тексті (“Де ж собор наш?”), отожд *гігант-старожил* – собор; далі – собор близький людям, бо біля нього *ми з тобою блукали в молоді наші ночі кохання*; маємо припущення, що собор руйнують з якихось міркувань. За межами виділеного речення залишилась значна інформація, і найперше, що собор *руйнують*, отожд основна предикація репрезентована імпліцитно, у досить-таки протягнутому тексті; наявні в наведеному реченні компоненти в семантичному сенсі не прояснені, вони потребують додаткових коментарів і – що не менш важливо – містять ще один план висловленого – емоційно-експресивний (модусне значення, оцінне ставлення до тих подій, про які йдеться).

Постає проблема істинності того, що повідомляється, в його співвіднесеності з дійсністю. Мовознавці часом стверджують, що розгляд цього питання взагалі не входить у компетенцію лінгвістики [Падучева 1985: 9]. З цих позицій сконструйована в середині ХХ ст. Н. Хомським штучна фраза “Зелені ідеї шалено сплять” сприймається як констатація ситуації, логічно неправильної, але сутнісно закономірної не лише з точки зору синтаксичної організації, а й з позицій семантичних відношень (не кажучи вже про можливість відтворення в ній прихованої метафоричності). У глибинному синтаксисі зведення компонентів до конкретної лексеми з її словниковим тлумаченням і визначенням супровідних конотацій виявиться припустимим за умови, що її семантичне наповнення

позначиться на синтаксичних інтенціях, а відтак і на загальному смислі в його текстовій інтерпретації. Скажімо, дієслівна лексема *читати* визначає можливості лівобічної інтенції (це зазвичай номінація особи) і правобічної інтенції (номінація того об'єкта, який відтворений на письмі).

З цих позицій заслуговує на увагу, скажімо, трактування сентенції *Я знаю, що я нічого не знаю*, цілком витриманої, як на перший погляд, з точки зору її внутрішнього онтологічного смислу, але при більш уважному визначенні логічно не виправданої. І дійсно. Якщо суб'єкт щось знає, то це передбачає, що він одержав попередні знання (пресупозитивне за значенням фактивне дієслово *знати* стверджує самий факт знання). А далі з'ясовується, що цей же суб'єкт нічого не знає, тобто що він попередніх знань не отримав; логічна несумісність обох предикатів *знаю – не знаю* зумовлює антиномічність вислову, але веде до семантичної хибності пропозитивних відношень.

Звичайно, вже наявність фактивного дієслова *знає* як засобу підтвердження істинності не мало б ставити під сумнів висловлену думку. Як зазначає О. В. Падучева, “лінгвістично суттєвим параметром є істинність (речення або його компонента), до якої зобов'язує себе мовець самим смислом свого висловлення; наприклад, висловлення *Іван знає, що Х* зобов'язує мовця вважати, що *Х* істинна ...” [Падучева 1985: 10]. Однак за припущеннями щодо істинності в лінгвістичному сенсі не можна, вочевидь, в опрацюванні текстової або дискурсної конкретики ігнорувати “суперечність між знаком у його мовному вираженні й думкою того, хто вживає знак” [Балли 1955: 46]. Якщо виходити з мети комунікації й принципів семантичного моделювання, висловлений афоризм цілком відповідає ідеї істинності.

Сентенція *Все на краще в цьому краю з світів* має складний логіко-семантичний вимір, проте його істинність суперечлива: з одного боку, стверджується, що існуючий світ уже є *кращим* із можливих (*кращий* – предикат), з другого, – з'ясовується, що світ хоч і найкращий, але й далі змінюється *на краще* (другий предикат); здавалося б, найдосконаліший не може змінюватися на ще кращого, а, за наведеним висловом, змінюється. Побудоване на антиномії твердження ґрунтується на зіткненні двох семантично однакових, але за смислом суперечливих предикатів: виявляється, що найкраще може ставати ще кращим.

Поезія М. Рильського “Слово про рідну матір” починається з сакраментального запитання “Хто може випити Дніпро?”, яке інтерпретується з позицій фонових (прагматичних) знань, попереднього досвіду реципієнта, з опертям на заголовки, який “підказує”: йдеться про рідну матір Україну, котру ніхто не здатний здолати, як не здатний випити Дніпро. Звичайно, сама форма висловлення – риторичне запитання – створює додаткові складності логіко-семантичного аналізу, оскільки, як зазначає М. Гайдеггер, “це не властивий вияв мислення” [Гайдеггер 2007: 149], отожд і недостатньо прозоре щодо семантико-синтаксичного устрою вираження думки. Однак і за таких умов речення має виявити свої пропозиційні відношення, принаймні ускладнені модусними, асоціативно-оцінними й іншими нашаруваннями. Особливість предиката *може випити* полягає в наявності в його семантичній структурі “прихованого” заперечення (*хто може випити?* читається як ‘ніхто не може випити’); образна метафоричність вислову стає очевидною, оцінна характеристика предметної назви найвища.

Загалом складність визначення “хибного” як протипаги “істинному” відстежується не на рівні “правда-неправда (брехня, кривда й под.)”, а на рівні твердження, що “положення справ” відповідає позначуваному (сигніфікації) пропозиції, а не її денотації [Арутюнова 2002: 30]. Саме предикат є носієм категорії утвердження або заперечення істинності, отожд забезпечує відповідність або невідповідність фактам (незалежно від того, що це твердження правдиве чи неправдиве). Розглянемо текст “От і все. Поховали старезного діда” і далі: “Та невже ж то йому все віднині байдуже – чи світитиме сонце, чи ніч напливе?” (В. Симоненко), де в поетичному баченні стає істинною пропозиція ‘йому і надалі не байдуже все суще’, хоч воно й суперечить прагматичному знанню.

Складність віднесення речень із запереченням до таких, що протистоять утверджувальним, а тим паче таким, що містять ознаку “хибне”, пов’язана не стільки з наявністю заперечного слова (частки *не* тощо), скільки з потребою співвіднесення названої в реченні інформації з дійсністю, в якій заперечний предикат кваліфікує факт як істинний. Скажімо, речення на кшталт *Мені не спиться*, трансформоване з тексту “Ой не спиться, не лежиться, і сон мене не бере”, вважається таким, що містить істинну інформацію, натомість і тому, що не складає безпосереднього протичлена із реченням \**Мені спиться*; перше з цих речень фіксує стан, що зазвичай супрово-

джується негативними емоціями й експресивним підтекстом, друге можливе лише в супроводі слів типу *добре* і под.

Цілеспрямованість висловлення, що кваліфікується як іллокутивний акт, звичайно передбачає включення в предикатори т. зв. іллокутивних дієслів (*просити, забороняти, вимагати* та ін.), які формують предикати, проте не є достатніми для творення пропозицій. Пропозиційний смисл, що визначається пропозиційними відношеннями, піддається впливу іллокутивних чинників, зокрема, у відтворенні актів спонукання, проскрипцій, вимог, порад тощо. Виникають передумови для встановлення відношень між пропозиційним спрямуванням висловлення і мовленнєвим актом. Зрештою, включаються в дію ментальні предикати, що передають ствердження, чиясь думку, жаль і под. Виникає ситуація визначення широти мовця, його запевнення обов'язково виконати обіцяне (перформативність) та под.

Однак відносність запевнень, до того ж нерідко передана імпліцитно, паралінгвістичними засобами, обмежує включення мовленнєвих актів у семантичні дослідження пропозиційних актів, хоч і не означає обов'язкового нехтування такими комунікативними чинниками висловлення. У тексті "... сказав тихо:

– Пояснюй. Стосувалося це Сизоока, в князевім голосі було не так веління, як припросини, але Сивоок мовчав. Чи то давав князеві час вивчити церкву в усіх її частинах, чи то й взагалі вважав, що будь-які пояснення тут марні й недоречні.

– Пояснюй, – знову повторив Ярослав.

Тоді не стерпів Гюргій” (П. Загребельний).

Наполягання на поясненнях не мають великої іллокутивної сили, вони пересунуті на другий план, але у повторенні стають більш рішучими; ці перетинання *веління – припросини* ґрунтуються на описових коментарях і не відтворені в безпосередній предикатній репрезентації.

У визначенні предикатних значень задіяний суб'єктивний чинник, пов'язаний із вираженням різного роду модусних нашарувань, що супроводжують основне – диктумне наповнення пропозиції. Ідеї диктумно-модусної організації висловлення відкрили перспективу виділення модусного компонента, пов'язаного з предикатом і його предикаторами, вираженого у вигляді або зв'язки, або в комплексі іншим чином репрезентованих граматичних значень; такі модусні вияви можуть бути показані у вигляді дерева залежностей [див.:



Мельчук 1974]. Принаймні аналіз фактичного матеріалу на рівні українських речень з тим чи тим типом предикатних слів вимагає визначення суб'єктивного модусу в його співвідношенні з власне пропозиційною структурою. Вивчення пропозиції в її диктумному наповненні не може бути перешкодою для введення суб'єктивного чинника; навіть більше, поглиблений розгляд предикатних відношень передбачає врахування модусних значень, оскільки поза таким аналізом речення (висловлення) буде репрезентоване лише структурною схемою, без звернення до її функціонально-прагматичних вимірів, а отож і неповним. У цьому плані привертають увагу виділені О. В. Падучевою типи модальності речення, що ґрунтуються на теорії референції (зокрема, визначена реальна й нереальна модальності з наступною диференціацією за ознаками відомості / невідомості, асертивності / імплікативності тощо) [див.: Падучева 1986: 30].

Постає проблема типології модальності, вираження часових, просторових, реальних / гіпотетичних, статистичних / динамічних, аксіологічних, емотивних та інших параметрів, без опертя на які аналіз предикації може звестися лише до репрезентації структурних схем, без урахування функціонально-прагматичних вимірів. Наприклад, можна простежити за поведінкою предикатів у реченнях на кшталт *Трава зеленіє* та *Трава зелена*, у першому з яких відслідковується наочна часова кореляція (*Трава зеленіє*, *Трава зеленіла*, *Трава зеленітиме*), за своєю сутністю це свого роду “результат упровадження дієслова в недієслівне речення” [Степанов 1981: 265], предикатне значення тут – змінна ознака (*зеленіти*). У другому реченні стверджується передусім постійна ознака (*Трава зелена*), можливості введення зв'язки (*Трава була зелена*, *Трава буде зелена*) не змінюють принципів визначення такого предиката як позачасового за сутністю.

Як зазначає Н. Д. Арутюнова, “в основі виділення дієслів пропозиційного відношення лежить фундаментальний для розуміння структури висловлення поділ дієслів (предикатів) на дві категорії – дієслова зі значенням механічної дії та дієслова, що позначають ментальні акти, або, інакше, дієслова, що позначають “зовнішню” й “внутрішню” діяльність людини” [Арутюнова 2002: 61]. У загально-теоретичному сенсі такий поділ виправданий як онтологічний, визначений різними напрямками логічних концепцій. Водночас семантичний зміст висловлення з урахуванням можливостей об'єктивації

й суб'єктивації смислу передбачає поглиблення кваліфікації предиката як центру пропозиційних функцій, інтенсійних і екстенсійних відношень.

На полі загальносемантичних відношень виявляють себе, зокрема, ознаки статичності / динамічності, відтворювані в предикатах на позначення процесів, однак з урахуванням неоднозначності, відносності цих характеристик, що по-різному репрезентовані на поверхневому (реалізованому в конкретному реченні) й глибинному (логіко-референційному) рівнях. Так, у реченні *Сніг білий* визначена властивість зовні статична, постійна, але ця ознака снігу фіксована стосовно відносно короткого відрізка часу; пор.: *Сніг гарячий*, де ознака підкреслено динамічна, метафорично загострена.

Інша ситуація відстежується у висловленні *Свічка біла* (І. Драч), де предикат *біла* визначає статичну властивість, віднесену до предметного поняття як його невід'ємна, незмінна ознака (за певних умов свічка може бути іншого кольору, скажімо, червоною, але така трансформація в наведеному реченні не передбачається). У реченні *Він спить* предикат *спить* має складну глибинну природу: по-перше, знаходитися в стані сну ще не означає не діяти (“завмерти”), по-друге, такий стан обмежений часовими рамками, по-третє, самий сон може бути різним (глибоким, неспокійним, коротким і под.), відносна статичність ознаки посилюється. Отож визначення речень з ознакою постійності, незмінності, узагальнення часового значення як “речень статичного класу” [Золотова 1973: 246] може бути прийнята на рівні загальної кваліфікації, але має поточнюватися встановленням власне семантичних відношень.

Заслуговує на увагу висловлене в науковій літературі положення щодо потенційних можливостей модусних значень, які здебільшого повною мірою не реалізуються в конкретній ситуації мовлення, пор.: “Модусні події відрізняються від диктумних, окрім іншого, ще й тим, що вони за необхідністю завжди є структурно й семантично дефектними в силу того, що в них залишається нереалізованою та валентність сильно керуючого предиката, яка направлена на подію диктуму” [Колосова 1986: 30]. Таке бачення модусної структури дає змогу вбачати в ній не лише експліцитно репрезентовані, а й приховані, згорнуті, імпліцитні значення, що, у свою чергу, відкривають перспективи інтерпретації поглибленого смислу.

Розглянемо текст: “Він [дідусь Гарєєв] посидів ще, покивав головою своїм думкам, потім устав і замружено подивився в личко немовляти у Наталі Миколаївни.

– *Молока треба!* – сказав суворо” (Гр. Тютюнник).

Речення *Молока треба!* містить диктумне значення ‘необхідність’, що супроводжується конотаціями наказовості, обов’язковості виконання вимоги; водночас контекстне оточення “підказує”, що у “суворому” висловленні приховане значення турботи, переживання за дитину; предикат *треба*, підсилений текстовим оточенням, дає змогу передбачити доцільність термінового здійснення наказу, можливість реалізації наміру тощо. Розгалужена проблематика модусних значень суттєво доповнює вивчення пропозиційності, однак не може слугувати власне логіко-референційному аналізу, що полягає в обов’язковому виокремленні семантичного ядра – предиката з урахуванням його можливих інтенцій, уведення поширювачів, що, однак, не змінюють сутності пропозитивного інваріанта.

Прагматична інтерпретація висловлення передбачає визначення його оцінного потенціалу, що виявляє себе нерідко поза прагненням мовця у вигляді різноманітних експліцитних або імпліцитних аксіологічних показників. Не відтворюючи безпосередньо пропозиційних відношень, оцінні компоненти водночас суттєво впливають на їхній характер, визначають змістову структуру тексту. Оцінні предикати, доповнені недескриптними словами, імплікують загальнооцінний план дискурсу, іллокутивну силу, комунікативну спрямованість висловленого. Попри точку зору, що “оцінний предикат не залишає місця для семантичного аналізу” [Арутюнова 1988: 61], концептна зумовленість і логічна природа робить його репрезентантом ситуації, фіксатором факту, отож уводить у коло показників пропозиційності. До того ж лінгвістична релевантність загальної оцінки об’єкта опосередкована конкретними властивостями предиката – статичними й динамічними, постійними й акцидентними тощо, отож ґрунтується на класифікації за критеріями, що виходять за межі власне оцінних кваліфікацій.

Прокоментовані контекстом чи лише фіксовані безпосередньо оцінні значення створюють широке поле взаємозумовлених пропозиційних відношень, аксіологічних текстів із перетинанням позитивів і негативів, градаційних показників оцінності. Антономічно суперечливі твердження на кшталт “Бачу й схвалюю краще, а наслідую гірше” (Овідій) лише засвідчує ідею вибору, що презентують

оцінні слова. Звернімося до прикладу зі складною оцінною характеристикою: “Сила твоя, кров твоя – хіба ти, вибраний чоловіче, потребуєш тої сили й тої крові? Її ж потребують поля, земля потребує сили твоєї і твоєї крові” (У. Самчук). У першому реченні начебто висловлено сумнів щодо позитивної оцінки *сили твоєї й крові твоєї*, хоча твердження *вибраний чоловік* уже передбачає його ціннісні критерії, друге речення підтверджує високий позитив людської сили й крові через предикат *потребує*.

Зрештою, обрання тих чи тих параметрів аналізу предикатів визначається їхнім типом, мовною специфікацією, матеріалом дослідження тощо. Для української мови з властивим їй потенціалом предикатного вираження характерний широкий набір засобів, розвинута кореферентність, трансформаційність багатьох синтаксичних конструкцій, їхні дериваційні можливості. Це, у свою чергу, відкриває перспективи застосування не стільки власне стандартизованого, структурованого підходу до вивчення предикатів різних типів, скільки врахування особливостей реалізації кожної конкретної моделі з орієнтацією на національну мову, смислову структуру й засоби вираження предиката, функціонально-прагматичні аспекти тощо.

Зазвичай аналіз низки предикатів як структурно-семантичних компонентів речення далеко не вичерпує типологічну різнобічність їхньої системної організації й може лише засвідчити можливість подібного підходу до інших класифікаційних мереж і семантичних поділів. Однак кваліфікація навіть функціонально обмежених предикатних моделей передбачає, по-перше, можливість репрезентації інших типів цих компонентів, по-друге, дає змогу зробити більш-менш ґрунтовні узагальнення щодо аналізу предикатів як семантико-синтаксичних складників речення, по-третє, орієнтує на теоретико-методологічне осмислення місця й ролі предикатів у формуванні пропозиційних відношень.

У цьому сенсі вимагає уточнення семантична класифікація предикатів за принципом, що його застосовують при характеристиці дієслів, із виділенням таких узагальнених понять, як дія (процес), стан, властивість [Семантические типы предикатов 1982: 4; Вихованець 1983 та ін.]. Навіть більше. Якщо класифікація предикатів ґрунтується на логіко-семантичній основі й є універсальною принаймні щодо індоєвропейських мов, то таксономія дієслів може

здійснюватися на різних підставах і зазвичай “прив’язана” до конкретної мови [Семантические типы предикатов 1982: 3].

Постає проблема створення багатоступеневої, багатомірної класифікації предикатів із виділенням більш узагальнених класів, що, у свою чергу, одержують різного роду підкласи, які теж можуть підлягати поділу на дрібніші групи [див.: Семантические типы предикатов 1982: 84–85]. Побудовані за логіко-семантичною ознакою, такі класифікації зазвичай мають у вищій частині поділу найбільш абстрактні за значенням категорії на кшталт “сутність”, “якість”, “кількість”, “відношення”, “час”, “місце”, “стан”, “положення”, “дія” та ін., кількість яких коливається в інтерпретаціях різних наукових шкіл. Така таксономія ґрунтується на виділенні окресленого граматики набору структурних схем простого речення, тобто для подібної рубрикації до уваги взято не лише власне предикат, а й пов’язаний із ним суб’єкт – “можливість його співвіднесення з деяким суб’єктом” [Степанов 1981: 150]. Уточнена в численних дослідженнях [див.: Арват 1999; Вихованець 1983; Чейф 1975 та ін.], ця класифікація поглиблена вивченням функціонального навантаження предикатів, однак включення в класифікацію не одного, а кількох семантичних компонентів “затмарює” чистоту кваліфікації одного з них, у нашому випадку предиката.

Власне семантична, в основі своїй універсальна класифікація передбачає виділення таксономічних, реляційних і характеризуючих предикатів із можливими суміщеннями цих значень і деталізованою рубрикацією кожного із цих розрядів. У дослідженнях реалізацій предикатних відношень на матеріалі природних мов такі узагальнені типи значень можуть слугувати вихідними положеннями, поняттєвим підґрунтям, що вимагатиме подальшої диференціації, зокрема, з опертям на конкретні класи предикаторів.

Застосування трансформаційної методики у вивченні предикатів мало б ґрунтуватися передусім на перетвореннях предикаторів, при яких зберігається тотожність смислу, тобто сигніфікативний зміст залишається той самий, змінюються лише його позначальні. Позначуване (денотат) у такому разі не піддається змінам, оскільки його заміна може суттєво вплинути на предикатну функцію, отож аналіз переміститься на рівень структурної схеми, пропозиції, речення, а не власне предиката. Трансформації типу *Вона почервоніла* → *Вона стала червоною*, *Мені холодно* → *Мене охопив холод* відповідають тим дериваційним процедурам, які дають можли-

вість відстежити особливості функціонування, адже “потреби комунікації диктують усе тонше диференціювання значення предикатів, тобто слів, що несуть функцію повідомлення” [Арутюнова 2002: 337; пор.: Городенська 1991].

Трансформаційні процедури, дериваційні перетворення на рівні речення зумовлюють можливість зведення предикатного значення до концептного поняття в його багатомірних значеннях і реалізаціях [див.: Кононенко 2004: 5–7]. Побудований на такому підході аналіз може здійснюватися шляхом “сходження” від концепту до його репрезентацій у предикатному вираженні, а може ґрунтуватися на “підвищенні” предикатів до рівня концептного розгляду (вочевидь, у дослідженнях предикатів другий шлях більш природний).

# РОЗДІЛ 1. СЕМАНТИЧНІ ТИПИ ПРЕДИКАТІВ

## 1.1. МЕНТАЛЬНІ ПРЕДИКАТИ В СИСТЕМІ СЕМАНТИЧНИХ КОМПОНЕНТІВ РЕЧЕННЯ

### 1.1.1. МЕТАМОВА МЕНТАЛЬНОЇ ПРЕДИКАЦІЇ

Науково-теоретичні дослідження з питань ментальності та менталітету у різних галузях наук виявили широкий діапазон тлумачень цих термінів. Зокрема, *ментальність* кваліфікується як національний характер, психологічний тип спільноти, вихідна матриця світорозуміння і ставлення до світу народу, а також психоповедінкові архетипи спільноти, умонастрої тощо [Лисий 1995: 39]. Упорядкувати й систематизувати ці тлумачення дає змогу аналіз джерел виникнення поняття *ментальності*, менталітету. Навіть у термінологічній багатозначності закладена можливість дослідження ментальності в різних галузях знань. Термін активно вживається в більшості європейських мов. Так, у німецькій *die Mentalität* – це менталітет, ментальність, склад розуму [Мюллер 2005: 430], в англійській *mentality* – 1) розум; інтелект; розумовий розвиток; 2) склад розуму; менталітет; 3) умонастрій, спрямованість думок [Англо-український словник 1996: 719], у французькій *mentalité* – спрямованість думок, умонастрій, спрямованість розуму; 2) розум, розумові здібності; розумовий розвиток, розумовий рівень; склад розуму; мислення і т. д. [Гашина 1971: 534]. У цих визначеннях виділяється мотиваційний зв'язок поняття з людською свідомістю, мисленням, розумовою діяльністю.

До питань менталітету та ментальності звертаються українознавці. Зокрема, Т. М. Поплавська розглядає природу людини через аналіз двох основних складових елементів її внутрішнього світу: менталітету та світогляду. Внутрішній світ, елементами якого є менталітет і світогляд, відкриває для особистості “власний Всесвіт”, “духовний планетарій”, де можна моделювати будь-які варіанти світопорядку й особистісного життя в ньому [Поплавська 2000: 91]. В. М. Храмова пропонує визначення ментальності як спільного психологічного оснащення представників певної культури, що дає змогу хаотичному потоку різноманітних вражень інтегруватись свідомістю у певне світобачення [Храмова 1992: 8].

Зосереджуючи увагу на характерних рисах та особливостях вдачі певного народу, дослідники здебільшого ототожнюють такі поняття, як *менталітет*, *ментальність* та *національний характер*. О. Г. Усенко запропонував визначити термін “ментальність” як універсальну здатність індивідуальної психіки зберігати в собі типові інваріантні структури, в яких проявляється приналежність індивіда до певного соціуму і часу [Усенко 1994: 4]. На думку О. І. Гриніва, ментальність виявляється в життєвих настроях, у характерних особливостях світосприймання, у системі моральних вимог, норм, цінностей і норм виховання; у співвідношенні магічних і технологічних методів впливу на дійсність; у формах взаємин між людьми; сімейних засадах; у ставленні до природи й праці; в організації побуту, свят; у конкретних актах самореалізації етносу, його вчинках [Гринів 1995: 108]. Національний характер – специфічне поєднання стійких особистісних рис конкретного етносу чи домінувальні в цьому суспільстві цінності та установки – є частиною ментальності як інтегральної характеристики психологічних, політичних, релігійних та інших особливостей людей, які належать до певної культури. Як цілісне духовне утворення, що складається протягом століть, ментальність є своєрідним “кодом нації” [Людина у сфері гуманітарного пізнання 1998: 202]. Вона найповніше відображається в культурі, в інтелекті нації [Лозко 1995: 79].

За тлумачним словником сучасної української мови, *ментальність* – це: 1. Інтелект, розумові здібності. 2. Психіка, психічний склад; *менталітет* – сукупність психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних і т. ін. особливостей мислення народу, соціальної групи або індивіда [Великий тлумачний словник сучасної української мови 2005]. Термін “менталітет”, як видається, доцільніше використовувати в сполученні “менталітет народу”, ніж у сполученні “менталітет індивіда”, в той час як поняття “ментальність” входить у сполучення “ментальність особистості”, “ментальність українця” тощо. Отож у значенні світогляду, світосприйняття, світовідчужування, світопізнання, світорозуміння окремої особистості використовуватимемо поняття “ментальність”. Ментальність – це свого роду фундамент, який визначає зміст, вибір тих чи інших засобів для досягнення певної мети. Погляди, переконання, ціннісні орієнтації, із простору яких і здійснюється вибір активності, належать до сфери ментальних установок, з якими зіставляється, звіряється оточення; вони задають вимір судженням і діям, мисленню та існуванню.



Менталітет відбиває глибинні феномени людської психіки, які визначають характер і спосіб сприйняття світу, його осмислення, практичне відношення до природи, соціуму і самих себе. Це свого роду вихідна психологічна “матриця”, яка спрямовує та керує ставленням до оточення. Менталітет не вичерпується сферою свідомості, а включає в себе і несвідомі й ірраціональні прошарки людської психіки, які через ті чи ті причини не потрапляють у сферу рефлексії.

Ментальні процеси в працях з семантичного синтаксису здебільшого репрезентуються через предикати мислення [Костриба 1991: 117]. Ментальні предикати номінують явище ширше, ніж саме мислення, що трактується як “процес опосередкованого й узагальненого відображення людиною предметів та явищ об’єктивної дійсності в їх істотних зв’язках і відношеннях” [Максименко, Соловієнко 2000: 156]. До їх складу входять дієслова на позначення психічних процесів (*пам’ятати, уявляти, мислити*), деяких психічних станів (*сумніватися, вагатися, дивуватися, розчаровуватися*). З цих позицій “предикати психіки” передають психічні процеси (емоційно-вольові та пізнавальні), психічні стани (увага, настрої, натхнення і т. д.) та психічні властивості (темперамент, характер, здібності) [Максименко, Соловієнко 2000: 17], з яких ментальні предикати номінують лише частину. У цьому плані ментальність мови розуміємо як світоглядну структуру свідомості, закріплення результатів розумової діяльності в мові [Пименова 1999: 80]. За твердженням О. Г. Почепцова, ментальність мови – це спосіб мовного вираження або поділ світу, що включає співвіднесення світу з його мовним уявленням або образом [Почепцов 1990: 113].

Ментальні дієслова як один із засобів вираження ментальності віднесено до лексем, які не тільки називають процес мислення, а й містять у своїй семантиці елементи його опису. Теорію мовної репрезентації ментальних дій опрацьовували такі мовознавці, як Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, О. В. Падучева, О. Г. Почепцов. Т. В. Булигіна й О. Д. Шмельов установили, що ментальні предикати можуть позначати той чи інший ментальний стан (*знати, вірити*), розумову діяльність, переважно спрямовану на отримання знань (*обдумувати, роздумувати*), або ж указувати на появу ментального стану внаслідок попередньої дії (*здогадатися, зрозуміти*) [Логический анализ языка 1989: 31].

У тлумачних словниках ментальні дієслова зазвичай визначаються через синоніми або перифрастичне вираження, поперехово, без урахування їх конотативних смислів, тому постає проблема застосувати таке тлумачення семантики дієслова, що дасть змогу виявити й позначити різноманітні компоненти семантики ментальних предикатів (ядерні, центральні, периферійні, експліцитні й імпліцитні та інші).

На думку Дж. Фоконье, ментальні простори використовуються для об'єднання інформації тієї чи іншої різновидності [Fauconnier 2000: 35]. У пізніших працях Дж. Фоконье і М. Тернер визначають ментальні простори як невеликі концепні об'єднання, що створюються відповідно до того, як ми думаємо й говоримо [Широков 2005: 137]. Отже, у висловленні *Шановний доктор запевняє мене, що я не тільки житиму, а й житиму значно краще...* (Ю. Смолич) створюється ментальний простір віри конкретної особи, а також передається інформація, що пацієнт не тільки житиме, а й житиме значно краще. Так, концепт віри породжує ментальний простір віри, який виражається висловленням, компоненти якого перебувають у модусно-диктумній взаємодії.

В умовах розвитку антропоцентричної парадигми виникла необхідність розглядати мову з точки зору її участі в пізнавальній діяльності, яка без розуміння неможлива. Концепт як базове поняття у когнітивній лінгвістиці виконує функцію інструмента й одиниці пізнання і являє собою гносеологічне, евристичне утворення – ментафакт, незважаючи на неоднозначність свого визначення [Будій 2009: 8]. Концепт – явище культурологічне і разом з тим психологічне, зумовлене соціолінгвістичними чинниками, в якому прослідковуються такі визначальні ознаки, як вихідна форма (“внутрішня форма” самої назви), концентровано представлена історія; сучасні асоціації, оцінки тощо; тим-то йдеться не лише про основну константу (або константи) як провідну ознаку концепту, але й про додаткові, супровідні його ознаки [Кононенко 2004: 5]. Постає проблема співвідношення концепту як явища універсального предметного коду з семантикою ментальних предикатів, яка відображає ментальність людини.

У функціонально-семантичному аналізі ментальних предикатів використано когнітивний підхід, який реалізується у вигляді пропозиційних і метонімічних моделей, а також динамічних моделей концептуалізації, за допомогою яких визначаються периферійні компо-

ненти в лексичному значенні, функціонально актуалізуються приховані смисли, розширюється сфера значень слова, семантика висловлення постає як багат шарове утворення.

Ментальні предикати розглядаються на концептному та мовному рівнях значення слова як одиниця когнітивно-мовної семантики. Метамова постає на основі об'єднання логічної мови (при аналізі використовуються поняття суб'єкт, об'єкт, пропозиція) та слів української мови з вузьким значенням, позбавлених багатозначності та синонімічності. Семантика предиката включає не тільки його лексичне значення, а й імпліцитні смисли, які передаються у вигляді пропозиції і, залежно від структури поля предиката, можуть бути ядерними, центральними або периферійними.

### 1.1.2. МОДУС У СТРУКТУРІ МЕНТАЛЬНИХ ВИСЛОВЛЕНЬ

Протиставивши мовний корелят судження (пропозицію Р) і мовний корелят модальної кваліфікації судження (модус М): *Я думаю (М), що ця людина винна (Р)*, Ш. Баллі увів поняття “модус”, структура якого налічувала модальне дієслово (мислення, волевиявлення, чуттєве сприймання) та модальний суб'єкт [Баллі 1955: 40–46].

Розглядаючи категорії модусу й диктуму в структурі речення, В. Д. Шинкарук визначає модус як комплекс суб'єктивних значень, які виражає мовець у процесі комунікації стосовно змісту речення й адресата [Шинкарук 2002: 17]. Модусні значення виражають, з одного боку, експліцитні категорії, коли значення передаються за допомогою лексичних засобів, з другого, – опосередковано-імпліцитні, значення яких можна визначити на рівні пресупозицій і з контексту висловлення [Телеки, Шинкарук 2007: 9].

З позицій семантико-синтаксичної структури, до речень з експліцитним модусом належать ті, 1) у яких предикат модусу знаходиться поза предикатом диктуму; 2) модусний предикат яких збігається з предикатом диктуму [Медведева 1987: 78]. Перші передають експліцитний модус, другі – імпліцитний, тобто якщо модус переходить у диктум, він імпліцитний. Так, висловлення *Я й сам не знаю, що саме його змусило прийти (Д. Дереч); Нам відомо, як окремий саперний ескадрон під градом куль і гармат наводив*

мости для переправи і ремонтував пошкодження (О. Донченко) виражають експліцитний інтенційний модус, який кваліфікує інтенційний стан суб'єкта, розмежовує знання і думки, незнання і припущення.

Експліцитний інтенційний модус – це самокваліфікація та актуалізація своїх епістемічних намірів, потреб, рефлексія над інтенційним станом. З конструкції *Ні, ні, спершу я мушу сам заспокоїтись. Калинка дуже вразлива, – і Станіслав Володимирович відступив од дверей...* (Д. Дереч) дізнаємося, що суб'єкт виконує ментальну діяльність вимушено, на відміну від речень типу *Я задумав цікаву для мене працю з історії перського письменства... Мета в мене малася чисто наукова* (А. Кримський), де виражена усвідомленість діяльності. Актуалізація ментальних епістемічних дій складає експліцитний операційний модус, наприклад: *Він пропонує реальну стратегію й методу миру до справжнього народовладдя* (з газети); *Переконував себе, що його те не цікавить, ці мрійники схожі на рибалок-невдах, які все життя комплектують рибальські снасті, а рибу ловити не вміють...* (Р. Іваничук). Експліцитний комунікативний модус – це референція до свого мовлення, до організації викладу, тобто суб'єкт ментальної діяльності звертається до ходу своїх думок: *Начальник цеху з одного погляду точно визначив, що трапилось* (В. Собко); *Вона займалася живо “жіночою квестією”, мріяла про цілковиту самотійність* (О. Кобилянська).

Висловлення 1) *Думалось ще: тоді було важче, на Дніпрі* (В. Большак); 2) – *Це дуже цікаво!... Над цим варто подумати* (О. Гончар); 3) *Ясно було, що дівчина відтягає відповідь на його освідчення якомога надалі... Дуже імовірно, що вона пов'язує відповідь свою з його від'їздом* (А. Головка); 4) *Яблуко лежить передо мною – Світле, аж прозоре, мов янтар. А згадаймо ж, працею якою У природи вирвано цей дар!* (М. Рильський) характеризуються експліцитністю модусу (1) інтенційним, 2) інтенційним, 3) операційним, 4) комунікативним та імпліцитністю суб'єкта ментальної діяльності, що свідчить не про його відсутність, а про уникнення автореференції до суб'єкта, завдяки якій адресат дізнається про власне ставлення автора до пропозиції. Отже, така імпліцитність передає додаткові смисли: оцінку, ідентифікацію, порівняння, аналіз тощо. У висловленнях з експліцитним модусом його облігаторним компонентом є не слово, що вказує на суб'єкт, без якого здійснення ментальної діяльності неможливе, а слово, що виражає став-

лення прагматичного суб'єкта до змісту пропозиції, тобто носій модальної оцінки може мати експліцитне вираження або бути імпліцитним. Такий підхід дає підстави для виділення типів модусу:

1) суб'єкт і предикат якого експліцитні: – *Я не знаю, що зі мною діється!* – *ковтаючи гіркі сльози, вигукнула Галина, пригортаючись до старої.* – *За себе боляче, за татка боляче* (Д. Дереч);

2) в якому суб'єкт експліцитного предиката імпліцитний, але можлива його експлікація: – *Як це не дивно тобі, а теж на плечах голову, не гарбуз, маю. Децо таки мізкую.* – *Бачу, за кого ти руку тягнеш* (А. Головка);

3) суб'єкт якого завжди імпліцитний: *Він вважався досить серйозною і принциповою людиною* (Ю. Збанацький). Тобто суб'єктом модусу може бути не тільки мовець, а й відома/невідома особа. Розрізнення суб'єкта модусу та мовця й зарахування суб'єкта модусу до загальної категорії суб'єкта веде до його імплікації у пасивних конструкціях.

У внутрішній диференціації модусу В. Д. Шинкарук виділяє дві групи категорій – кваліфікативні та соціальні [Шинкарук 2002: 18]. Кваліфікативні категорії характеризують події та інформацію про них, визначають волю адресанта, його дії, зумовлені відповідними намірами та уявленнями. До цієї категорії належить модальність, персуазивність, авторизація та оцінність [Телеки, Шинкарук 2007: 9]. З погляду семантичної лінгвістики в соціальних модусних категоріях розрізняють номінацію особи адресата (звертання), імператив, формули соціального етикету, перформатив [Fauconnier 1994: 21–24]; директиви, найменування адресатів і “третіх” осіб, формули соціального етикету, перформативи [Большакова 1993: 16–22]. У структурі персуазивності виокремлено чотири модальних значення: ймовірності, необхідності, невпевненості і впевненості [Fauconnier 2000: 12].

Експліцитний модус висловлення з ірреальною модальністю *Партизанський загін після бою зменшився удвоє. Але, як здається, можна було б цього запобігти* (Ю. Збанацький) засвідчує недостатній рівень знань імпліцитного суб'єкта, його припущення та навіть оцінку, як і імпліцитний інтенсійний модус конструкції *Партизанський загін після бою зменшився удвоє. Але можна було б цього запобігти*, який переходить у диктум і передає модальність імовірності зі значенням персуазивної можливості. Імплікувавши модус висловлення *Вони знали, що ось-ось повинні загинути* (О. Гончар) у

речення *Ось-ось повинні загинути*, що характеризується імпліцитним висновком суб'єкта, основою якого є оцінка пропозиції, дізнаємося, що, трансформувавшись у диктум, імпліцитний модус стає модальністю ймовірності зі значенням необхідності. Отже, категорія персуазивності охоплює імпліцитні інтенсійні та інтенційні модуси, виражаючи в перших модальність можливості, а у других – модальність необхідності.

Ментальні висловлення, в яких суб'єкт сам для себе визначає важливість подальших дій, виражають власне модальність необхідності, оцінку пропозиції. Порівняймо, наприклад: – *Замітьте собі, що й нам, обговорюючи корабель, слід би подумати про те, щоб мачти [щогли] лягали вздовж палуби, коли зірветься шторм* (Ю. Яновський) (експліцитний інтенційний модус); – *Обговорюючи корабель, слід би подумати про те, щоб мачти лягали вздовж палуби, коли зірветься шторм* (імпліцитний інтенційний модус).

Модальне значення невпевненості – це недостатнє знання мовця про можливість зв'язку між об'єктом і ознакою, невпевненість у його наявності. Ця модальність нашаровується на основну модальність речення, підсилюючи гіпотетичне значення ірреальності [Шинкарук 2003: 12]. Так, у висловленні *Ну, думаю, втопилась, от біда. То добре, що Іван тут нагодився та витяг із води напівживу* (Л. Костенко), що відповідає моделі *A* думає, що *P* реальна (хоча потім *A* переконується, що *P* нереальна), суб'єкт не впевнений у події, яку передає пропозиція, тобто конструкції такого типу характеризуються модальністю персуазивної невпевненості. Вони відмінні від речень моделі *A* знає, що *P* з ментальними предикатами *знати, бути переконаним, вірити* тощо (якщо їх основою є знання), суб'єкт яких, оцінивши реалії об'єктивної дійсності, виражає впевненість у змісті пропозиції. Таким чином, *Бжеський зрозумів, що доведеться довго чекати, і запалив люльку, милуючись, як виступає з темряви зубчастий силует Варшави* (З. Тулуб) – це речення реальної модальності персуазивної впевненості. За допомогою авторизації викладену в реченні інформацію кваліфікують щодо джерел чи способів її отримання [Шинкарук 2003: 13], тобто ця категорія модусу розглядається з позицій експліцитності та імпліцитності суб'єкта висловлень.

Висловлення – *Панове судді, я прошу пробачення,— сказав Горбань з паперами в руці.— З'ясую стисло свідкам звинувачення, щоб не збивали суд на манівці* (Л. Костенко) характеризується екс-

пліцитним операційним модусом ( $A$  з'ясує  $P$ , де  $A$  – імпліцитний суб'єкт,  $P$  – пропозиція), імпліцитність якого виражена пропозицією речення *Чурай Маруся, що його любила, любила, справді, вірно і давно, тоді його із ревности убила, підсипавши отруту у вино* (Л. Костенко). Таким чином, імпліцитний модус – це результат ментальної дії. Перехід модусу з експліцитного до імпліцитного можна зобразити на прикладі моделей:

З'ясовую, що  $X = Y$  – експліцитний операційний модус;

$X = Y$  – імпліцитний операційний модус.

Висловлення *До війська Хмельницького, як згадано вище, переходило багато спольщених українців-шляхтичів, людей з широкою освітою, які сприяли створенню державницької ідеології Богдана* (Н. Полонська-Василенко) характеризується експліцитним комунікативним модусом, на відміну від *До війська Хмельницького переходило не тільки багато спольщених українців-шляхтичів, а й людей з широкою освітою, які сприяли створенню державницької ідеології Богдана*, де комунікативний модус імпліцитний.

Отже, суть імплікації модусу цього типу закладена в переорганізації та структуризації пропозицій. Ментальні предикати як конструкти експліцитного ментального модусу служать знаряддям моделювання ментального простору людини, впливають на хід її думок. У конструкціях з імпліцитним модусом ментальний предикат і суб'єкт не виражені, але їх можна експлікувати й цим змінити імпліцитність модусу на експліцитність. Імпліцитність суб'єкта допомагає учасникам комунікативної ситуації зрозуміти ставлення мовця до пропозиції. В основі категорії модусу лежить оцінне ставлення суб'єкта до явищ об'єктивної дійсності, що утворює модальну рамку.

### **1.1.3. СЕМАНТИКА РЕЧЕНЬ З МЕНТАЛЬНИМИ ПРЕДИКАТАМИ**

Зважаючи на той факт, що здійснювати ментальну діяльність можуть тільки живі істоти, на функціонально-семантичному рівні предикати такого типу характеризуються об'єктною спрямованістю ментальної дії. І хоча у висловленнях може і не бути вказівки на прямий об'єкт, сама здатність суб'єкта мислити конкретно чи абст-

рактно передбачає наявність непрямого об'єкта думки, без якого процес здійснення ментальної діяльності неможливий.

У монопредикативних і поліпредикативних конструкціях, репрезентованих реченнями з ментальними предикатами, визначаються їх облігаторні семантичні компоненти, якими виступають передусім предикат, що співвідноситься з домінантою “здійснення ментальної діяльності”, а також суб'єкт та об'єкт. Класифікація ментальних предикатів здійснюється на логіко-лінгвістичних засадах з урахуванням концептного підходу. Це дало можливість виділити тринадцять типів речень з предикатами цього типу, до складу яких відповідно ввійшли дієслова з семантикою віри, розуміння, судження, уяви, пам'яті, надії, припущення, оцінки, ментального ставлення, процесу мислення, ментального стану, інтелектуальної діяльності та рішення [Магас 2009: 191–194].

За твердженням А. Вежбицької, предикати *думати*, *мислити*, *вважати* належать до семантичних примітивів, тому при розгляді семантики речень з ментальними предикатами звернемося до переліку основних функціонально-семантичних властивостей речень з предикатами судження [Wierzbicka 1994: 455–500]. У словнику дієслово *думати* тлумачиться як: 1. *без додатка*. Розмірковувати над чим-небудь; мислити. 2. *про кого – що, за кого – що*. Спрямовувати свої думки на кого-, що-небудь. // *над чим*. Вирішувати, розв'язувати що-небудь. 3. *зі спол. що*. // *на кого, розм.* Вважати винним, підозрювати кого-небудь у чомусь. // *у знач. вставн. сл.* Указує, кому належить думка. 4. *з інфін.* Мати намір, збиратися робити що-небудь. 5. *за кого – що, про кого – що*. Турбуватися, піклуватися про кого-, що-небудь. [Великий тлумачний словник сучасної української мови 2005]. Унаслідок міркування з'являється продукт мислення – думка. У значенні “мати певну думку” вживаються предикати *вважати (уважати)*, *гадати*, *помишляти*, *покладати*, *мислити*, *розмірковувати*, *допускати*, *припускати*, які передають:

1) процес мислення: *Нема тобі чого думати та гадати. Гаятись тепер небезпечно,.. їдь і не сперечайся* (І. Нечуй-Левицький);

2) намір що-небудь зробити, який у функціонально-семантичних конструкціях репрезентують предикати *думати*, *мислити* у вигляді моделі: *А думає про X, наприклад: З якогось часу Миколі подобалось мізкувати над задачами* (Ю. Мушкетик). Слідом за Г. Г. Сільницьким конструкцією з предикатним актантом *уважати-*



мемо таку структуру, в якій як мінімум один синтаксичний актант вершинного дієслова має предикатне значення [Сильницький, 2006: 56]. Відповідно до норм сучасної української мови, ці предикати можуть приєднувати інфінітивні конструкції, які у функції прямого додатка вважаємо конструкціями з предикатним актантом. І хоча намір важливий для досягнення результату, це не гарантує реалізації останнього. Пропозиція структури *Це вже котрась з дівчат думає мене сполохати!..* (М. Кропивницький) зосереджується в предикатному актанті, таке виловлення не передає інформації про те, чи суб'єкт був наляканий дівчатами чи не був. Отже, речення такого типу характеризуються ірреальною модальністю;

3) ідентифікацію предметів і явищ об'єктивної дійсності, як-от: *Петрові навіть видалось, що вона дивиться тільки на нього і чомусь теж схвильована* (Я. Баш). На основі фонових знань суб'єкт мислення визначає об'єкт як негативну субстанцію, хоча ним може бути і щось інше. Висловлення такого типу передає модель: *А* думає на *X*-а, що це *X* або *У*. Отже, оскільки ідентифікація об'єкта відбувається на основі фонових знань суб'єкта, можна стверджувати про її суб'єктивний характер і про ймовірність допущення помилки при визначенні об'єкта;

4) знання: *Визнати картину шедевром* (Панас Мирний) = *Думати, що ця картина – шедевр*. Оскільки мислити можуть тільки живі істоти, то імпліцитний суб'єкт такого висловлення не тільки мислить, а й ідентифікує, оцінює об'єкт, тобто *А* думає, що *X* – це *У*. Підставою для появи таких суджень можуть слугувати фонові знання суб'єкта та розуміння смислу об'єкта. На думку В.А. Широкова, знання – це інформація, форма якої є носієм трансформацій, котрим вона піддається в соціальній системі. На відміну від знання, що несе в собі потенціал суб'єктивного, інформація репрезентує певні об'єктивні властивості речей [Широков 2005: 5–6] (хоча, на думку суспільства, об'єкт може і не бути “шедевром” на відміну від судження суб'єкта). Висловлення *Лаврін уже вважав себе за господаря* (І. Нечуй-Левицький) характеризується деонтичною модальністю, тобто суб'єкт мислення, оцінивши ситуацію, що склалася вдома, маючи певні уявлення, хто такий господар, співвідносить себе із закладеним у пропозиції судженням (є господар – я господар);

5) порівняння; речення – *Йй-богу, Семен розумніший, ніж я мислив* (М. Коцюбинський) можна подати у вигляді схеми: *А* вважав

(думав), що  $X$  як  $Y$ , а насправді  $X$  як  $Z$ , рівнозначною за значенням до якої буде:  $A$  не вважав (думав), що  $X$  як  $Y$ , хоча  $X$  як  $Z$ . У висловленнях такого типу суб'єкт у своїй уяві оцінює об'єкт, але, зіставивши явища об'єктивної дійсності, робить висновок, що попередня оцінка хибна;

б) ставлення суб'єкта до об'єкта. Ментальний модус висловлення *Я думаю, що Онопрієнко заслуговує смертної кари*, виражений 1-ою особою однини теперішнього часу, передає індивідуальне ставлення суб'єкта до об'єкта (Онопрієнка) і негативно його характеризує, оцінюючи його як представника суспільства, який не має права на життя. Судження такого типу може з'явитись у суб'єкта у зв'язку з утратою когось близького чи знайомого або як вияв жорстокості, або ж у відповідності до морально-етичних норм суспільства тощо. Отже, суспільство як жива субстанція теж виражає своє ставлення до об'єкта, яке може і не збігатися з індивідуальним ставленням, про що свідчить у нашому випадку довічне ув'язнення злочинця. Таким чином, предикати судження характеризуються індивідуальним і суспільним ставленням, яке зосереджене в ментальному модусі висловлень;

7) висловлення – *Я жадала б пояснень. Інакше я можу думати, що ви просто пожартували зі мною* (Ю. Смолич) передає схема  $A$  думає, що  $X$  – це  $Y$ , хоча  $X$  так не вважає, у якому спостерігається зіткнення суджень імпліцитних та експліцитних суб'єкта або суб'єктів ( $A$ ) та об'єкта ( $X$ ). У висловленнях такого типу предикати судження не тільки вказують на джерело інформації (хтось думає, що  $X$  – це  $Y$ ), а й засвідчують непричетність до неї об'єкта дії, що дає підстави сумніватися в істинності повідомлення, тобто пропозиції (ви пожартували зі мною).

З позицій семантичного синтаксису в цьому висловленні можна виділити:

- два суб'єкти ментальних дій (хтось; я);
- дві ментальні дії (думають; думаю);
- два порівняння ( $A$  порівнює  $X$  з  $Y$ ;  $X$  порівнює  $X$  з  $Y$ );
- ідентифікацію ( $A$  вважає, що  $X$  – це  $Y$ ;  $X$  вважає, що  $X$  – це не  $Y$ );
- дві протилежні оцінки ( $A$  думає, що  $X$  – це  $Y$ ;  $A$  думає, що  $X$  – це  $X$ , але точно не  $Y$ );
- знання суб'єктів ( $A$  знає, що  $X$  – це  $Y$ ;  $X$  знає, що  $X$  – це не  $Y$ );
- негативне ставлення суб'єктів один до одного ( $A$  до  $X$  та  $X$  до  $A$ ).

Пропозиція висловлення *Знає, що на фронті батько загинув* (В. Дрозд), яке передає модель: *A* знає, що *X* помер, не засвідчує факту смерті, оскільки закладена в ній інформація суб'єктивна. Це припущення підтверджується контекстом *Підросте – розкажу, чий* (В. Дрозд). Отже, конструкції такого типу, основою яких не є об'єктивна дійсність, а суб'єктивне знання, передають припущення.

Модусно-диктумну взаємодію таких конструкцій, як: 1) *Я знаю, що ця жінка шахрайка*; 2) *Оля знає, що ця жінка шахрайка*; тобто 3) *Ми знаємо, що ця жінка шахрайка*, відповідно, передають моделі: 1) *A1* знає, що *X1* – це *Y1*; 2) *A2* знає, що *X2* – це *Y2*; 3) *A1* і *A2* знають, що  $P1=P2$ , де *P1* – це пропозиція першого висловлення, *P2* – це пропозиція висловлення, оскільки *X1* з *X2* та *Y1* з *Y2* збігаються (тотожні) з другим; свідчить про ідентифікацію та оцінку об'єкта ( $X1 = X2$ ) як такого, якому притаманні певні властивості (в нашому випадку – вміти шахрувати). Негативна конотація лексеми *шахрувати* вказує на негативний характер оцінки, яка передається цими висловленнями. Зазначимо, що об'єкт ( $X1 = X2$ ) може сам себе оцінювати, наприклад: *Ця жінка знає, що вона не шахрайка*, тобто *A3* знає, що *X3* – це не *Y1* (де  $A3 = X3 = X2 = X1$ ;  $Y1 = Y2$ ), у пропозиції цього висловлення експліцитно, за допомогою частки *не* стверджується інформація *X3* – це не *Y1*, яка має суб'єктивний характер і не може вважатись істинною до того моменту, поки це не буде підтверджено контекстом. Таким чином, пропозиція, введена предикатами цього типу, становить судження суб'єкта, суб'єктивний образ, “картина світу” і тільки. Достовірне ж судження містять знання, обґрунтовані, перевірені практикою. Отже, причина зіткнення суджень закладена в пропозиції висловлення, і завдяки цій суперечності збільшується смислова глибина судження загалом. Істинність висловлень з пропозицією ідентифікації, оцінки об'єкта суб'єктивна, сумнівна й тільки випадково може збігатися з фактом.

В окрему групу виділено речення з предикатами інтелектуальної діяльності. Мислення та інтелект є близькі терміни, але не тотожні. У словнику *інтелект* визначається як: Розум, здатність людини думати, мислити; // Рівень розумового розвитку [СУМ, 1973, т. 4, с. 35–36]; *мислення* – як: 1. Дія за значенням мислити; 2. Здатність людини мислити [СУМ, 1973, т. 4, с. 717]. У висловленні *Я в душі розв'язую інтеграли, хоч ми їх ще не проходили* (І. Микитенко) завдяки здатності суб'єкта до розумової діяльності він мислить. Та-

ким чином, інтелект – це здатність до мислення, а мислення – процес, у якому цей інтелект реалізується.

Групу предикатів інтелектуальної діяльності складають дієслова з семантикою розумової діяльності, що вказують на процес, метою якого є створення інтелектуального результату, наприклад, оволодіння необхідними для суб'єкта знаннями, вміннями та навичками, отожд, компетенціями.

Як смислотвірний центр висловлення предикат *вирішувати* у реченні *Ми вирішували задачі під його керівництвом* (Л. Смілянський) позначає: а) спрямований на об'єкт процес мислення; б) здатність суб'єкта мислити логічно чи абстрактно; в) невизначений результат розумової діяльності, на відміну від висловлення *Марійка розв'язала задачу талановито, не так, як усі* (О. Донченко), у якому завдяки інтелектуальним здібностям у процесі мислення суб'єкт досягнув результату (задача розв'язана). Таким чином, предикати інтелектуальної діяльності позначають контрольовані суб'єктом ментальні дії над об'єктом. І, як кожний природній процес, інтелектуальна діяльність спрямована на досягнення результату, тобто предикати цього типу характеризуються цільовою предикацією.

На думку О. М. Селіверстової, дієслова недоконаного виду позначають тенденцію, а доконаного – її реалізацію [Селіверстова 1982: 63]. Предикати, що передають дії з акцентом на результаті, за твердженням О. В. Падучевої, є предикатами досягнення [Падучева 1993: 115]. У реченні *В Зубівці є молоді гурток, Який вивчає мову Руставелі* (М. Рильський) предикат *вивчає* недоконаного виду теперішнього часу передає тенденцію суб'єкта без указівки на досягнення результату. А висловлення з дієсловом недоконаного виду минулого часу *Я перше училась грати і вже нічого собі грала, але тепер через руку перестала* (Леся Українка), модель якого *А учила X, А вміла X, але через K не займається X*, передає не тільки тенденцію, спробу суб'єкта опанувати гру, а й можливість досягнення певного результату: оволодіти знаннями та вміннями, що через деякі причини не реалізується на практиці. Отже, навіть у семантиці предикатів тенденції закладений потенційний результат, який може повністю, частково або зовсім не збігатися з метою суб'єкта, але це теж є результат.

Залежно від того, чи інтелектуальна діяльність як досягнення відбувається поступово чи раптово, розрізняють “процеси, що розвиваються” і “події”, яким передуює і не передуює “процес, що розви-

вається”, що, відповідно, виражають “завершення” і “випадки” [Предложение и текст в семантическом аспекте 1978: 21]. Предикати випадку не здатні виражати окрему дію в процесі й не вживаються в контексті конкретно-процесуального значення [там само: 64]. Таким чином, семантика предикатів інтелектуальної діяльності недоконаного виду відображає процеси, що розвиваються (*вчити*), а доконаного виду – ментальні завершення (*проаналізувати*) або ментальні випадки (*вгадати*).

Кваліфікація сприйняття, порівняння, аналізу, узагальнення як складників процесу мислення, в якому реалізується інтелект, визначає семантику предикатів, що об’єднуються за спільністю значень навколо кожного із цих складників. Так, до предикатів інтелектуальної діяльності з семантикою сприйняття належать: *вивчати, опановувати, студіювати, проходити, вгризатися, пізнавати, заучувати, розучувати, зубрити, визубрювати, визуджувати, товкти* та інші, а також їх відповідники доконаного виду. Висловлення *Перше, що я зробив, – визубрив напам’ять імена, по батькові та прізвища всіх акторів* (К. Станіславський) передає вмотивовану, контрольовану суб’єктом, результативну інтелектуальну діяльність (суб’єкт визубрив = суб’єкт знає). Оскільки зубріння – це процес, метою якого є запам’ятовування інформації, то предикат доконаного виду *визубрив* належить до предикатів завершення.

Конструкцію *Він знає напам’ять всі ті вірші, які вчила в гімназії його сестра* (Ю. Смолич) відображає модель:  $A1$  знає  $X$ ,  $A2$  вчила  $X$ . На пресупозитивному рівні вона вказує на те, що

1)  $A1$  знає  $X$ , бо  $A1$  учив  $X$ , що залежало від мотивів  $A1$  (предикат *знає* свідчить про результат досягнення);

2)  $A2$  не знає  $X$ , бо ментальна діяльність  $A2$  не досягла бажаного результату (предикат *вчила* відображає процес, який залежав від мотивів  $A2$ ).

На відміну від предикатів сприйняття, які приєднують два облігаторні актанти (суб’єкт, об’єкт), предикати порівняння утворюють трикомпонентні конструкції (суб’єкт, об’єкт, який порівнюють, об’єкт, з яким порівнюють): *Не один токар чи свердлувальник порівнював нишком її сяючий чистотою верстат із своїм і тоді в зручну хвилину ретельно протирав ганчіркою замащену, брудну станину* (О. Донченко). Такому висловленню відповідає модель  $A1, A2...An$  порівнював  $X1$  з  $X2$ ,  $A1, A2...An$  протирав  $X2$ , що засвідчує реалізовану тенденцію предиката *порівнював*, яка виникла

як наслідок сприйняття суб'єктом якості об'єкта  $X1$  ( $X1$  чистий, сяючий) і каузувала фізичні дії, що розвивались (протирали) без указівки на реалізацію мотиву ( $X2$  чистий, сяючий). Таким чином, у процесі порівняння суб'єкт сприймає події та явища об'єктивної дійсності, оцінюючи, робить певні висновки, що спонукають його до інших дій.

Семантика предикатів аналізу відображає процес аналізу: суб'єкт розкладає об'єкт на частини, порівнює їх і піддає критичній оцінці, наприклад: *Ми розбираємо учинок Стася, ведем суперечки, сміємося разом* (М. Коцюбинський). Отже, предикати аналізу характеризуються оцінною компонентою, що викликає позитивне, негативне або нейтральне ставлення суб'єкта до об'єкта.

Процеси сприйняття, порівняння, аналізу об'єднані в семантиці предикатів узагальнення. Так, у висловленні *Стаха сподівалась, що Бронко порівняє її рум'яне, як "райське яблуко", туге личко з обвислою шкірою тих жінок і зробить висновок на її користь* (І. Вільде), якому відповідає модель:  $A1$  сподівалась, що  $A2$  порівняє  $X1$  з  $X2$  і  $A2$  зробить позитивний висновок для  $A1$ , суб'єкт  $A2$  визначається як узагальнення через порівняння-протиставлення, оцінку об'єктів  $X1$  та  $X2$ . Речення *В червні 1926 року я просидів ніч у своїй майстерні, підбив підсумки свого невлаштованого тридцятирічного життя* (О. Довженко) характеризується процесом сприйняття та аналізу з узагальненою оцінкою суб'єктом об'єкта, де висновок постає як результат роздумів суб'єкта над об'єктом. Відмінні відношення характеризують конструкції *Ми вирішили по-джентельменськи попередити Левіна про Міщенкові негаразди, щоб не було редакторові неприємностей* (В. Захарченко); *Він відчував, що цей театр так йому не минеться. Ще по той бік дверей було прийнято рішення почати розмову з найщиріших вибачень і каяття* (М. Білкун), у яких узагальнення виникає на основі аналізу інших об'єктів (з  $X1$   $A$  зробив висновок, що  $X2$ ). Отже, предикати узагальнення позначають мотивовану, контрольовану суб'єктом діяльність над об'єктом і залежно від комунікативної мети висловлення передають тенденцію до її реалізації.

Як і аналіз та узагальнення, розв'язання завдань, винаходи залежать від здібностей суб'єкта, які є умовою успішного здійснення інтелектуальної діяльності. Предикатами цього типу, подібно до предикатів припущення, уяви, виступають дієслова з семантикою створення об'єкта, які "позначають такі дії, які можуть бути родом

заняття людини (постійним чи тимчасовим), його професійною діяльністю, передбачаючи того, хто діє, і місце, де діють” [Нариси з основоцентричної дериватології 2007: 191]. Пізнаючи, порівнюючи чи аналізуючи, суб’єкт здійснює репродуктивну діяльність над об’єктом, тоді як розв’язання завдань чи винаходи передають його творчий процес, у результаті якого створюються нові об’єкти: – *Він же придумав універсальний різець* (О. Донченко); *Балабуха... компо-нував вірші, хоч і поганенькі, на усі випадки, з свого життя* (І. Нечуй-Левицький). Дія предикатів цього типу мотивована й контролювана суб’єктом, переходить на об’єкт і реалізується в ньому, тобто *А* придумав *X*, де *X* – це мета *A*, *X* – об’єкт, що створюється *A*, *X* – результат діяльності *A*. Предикат висловлення *Завдання він рішав в одну хвилину, заплутаних місць у нього не було* (Г. Хоткевич) не тільки вказує на інтелект, здібності суб’єкта при здійсненні ментальної діяльності, а й характеризує його як людину зі швидким способом мислення.

#### 1.1.4. МЕНТАЛЬНИЙ ПРЕДИКАТ У СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

Оскільки на вибір граматичної моделі впливає вибір того чи іншого предиката, то предикат у свою чергу вказує на типи мінімальних моделей речення і є центральним компонентом валентної моделі, здатним імплікувати функціонально-синтаксичні позиції її компонентів. На думку І.Р. Вихованця, сутність предикатного слова відбивають дієслова як носії валентності в реченні. Інші носії валентності набувають валентних властивостей внаслідок їх переміщення в первинну для дієслова предикатну позицію. Предикат визначає кількісний склад іменникових компонентів речення та їх семантичні функції [Вихованець 1993: 123–124].

У процесі формування структури висловлення, окрім валентних, визначено інтенційні особливості предикатів. Іntenція (1. Направленість свідомості на певний об’єкт; 2. Намір, задум, конкретна спрямованість психічної активності людини на будь-який об’єкт [Великий тлумачний словник сучасної української мови 2005]) має багато спільного з валентністю, але ці категорії не тотожні. Вони кваліфікують сполучуваність дієслів з іншими частинами мови у складі синтаксичних одиниць з позиції визначальної ролі дієслова у

формуванні синтаксичної структури, для структурно-семантичного запису якої використовуються умовні позначення<sup>1</sup>.

Відповідно до класифікації предикатів за їх валентними особливостями, здійснюється поділ дієслів на групи за числом необхідних аргументів без повідомлення про їх семантичну функцію. Іntenційна характеристика предикатів конкретизує їх семантичні поширювачі та не зважає на кількість аргументів, що дає можливість розглядати загальну програмованість об'єктів семантикою дієслова. Іntenція та валентність характеризують ментальні предикати на семантичному та синтаксичному рівнях, зумовлюючи необхідність розгляду дієслівних лексем з позицій їх інтенційності та валентності.

Аналіз синтаксичних моделей в українській мові дає змогу визначити ментальні предикати як:

1) одновалентні: *Опустив Йоська голову і задумався* (В. Дрозд); *Одставивши ліву ногу наперед, .. він думав, він мріяв, і сам Наполеон був перед ним хлопчиком* (Ю. Яновський);

2) двовалентні: *Може, споминає батька та діда, що свій вік прожили на цьому дворіщі* (С. Васильченко); *Побазікати на риболовлі їм [Олегові та Василю Гордійовичу] не вдалося. Та вони обоє й забули про розмову* (Ю. Мушкетик);

3) тривалентні: *Вони не помічали плину часу* (З. Тулуб); *Данило розумів дії Олександра Невського щодо татар та папи* (А. Хижняк).

Іntenційні можливості ментальних предикатів висловлень: 1. – *Часу ще багато, та от не знаю, як розпочати перший хід...* (Р. Іванчук); 2. *Копилити губи Галину відучив Линчук. Пригадала той випадок і їй стало ніяково* (Д. Дереч) полягають у орієнтованості ментальної діяльності на вихідну субстанцію (1) і каузативну субстанцію (2), тобто на суб'єкта ментальної дії як каузатора та об'єкта як причину такого типу діяльності. Відповідно орієнтованість на вихідну субстанцію визначаємо як лівобічно інтенційні предикати ( $\leftarrow V_f \text{Pread}_{dic}$ ), а на каузативну субстанцію – правобічно інтенційні ( $V_f \text{Pread}_{dic} \rightarrow$ ). Дієслівні ментальні предикати поділяються на такі, що:

---

<sup>1</sup> S – суб'єкт; Obj – об'єкт;  $V_f \text{Pread}_{dic}$ ;  $V_{inf}$  – неособова форма дієслова; Dupl – дуплексив; Adv – прислівник; that clause P – з'ясувально-об'єктна (розгортаюча) предикативна частина; (that) clause P – предикативна частина, яка іде після зв'язку сурядності.



1) мають лівобічну інтенцію ( $\leftarrow V_f \text{Pread}_{\text{dic}}$ ), наприклад, *Пізньої ночі Микула сидів біля вогнища і думав* (С. Скляренко);

2) набувають правобічної інтенції ( $V_f \text{Pread}_{\text{dic}} \rightarrow$ ): *Отже, тепер все знаєш. – Тепер розумію* (І. Багрянний), де експліцитність суб'єкта та імпліцитність об'єкта свідомо вжиті наратором, щоб указати на каузативний чинник ментальної діяльності;

3) характеризуються лівобічною та правобічною інтенціями ( $\leftarrow V_f \text{Pread}_{\text{dic}} \rightarrow$ ): *Він почав розуміти, що таке втома. Досі ніколи її не знав, будиши живучим і витривалим на диво* (І. Багрянний);

4) набувають лівобічної та подвійної правобічної інтенцій ( $\leftarrow V_f \text{Pread}_{\text{dic}} \rightarrow \rightarrow$ ), як у висловленні *Такий шалений потік інформації, що іноді відчуваєш себе невігласом, мимохіть починаєш погоджуватися з Гегелем, що розвиток теж має руйнівну тенденцію* (Д. Дереч).

На думку В. В. Грещука, специфічною особливістю дієслова як частини мови є те, що для вираження дії чи стану суб'єкта воно потребує граматичних засобів для розкриття або дальшого розгортання свого значення. Одним із граматичних засобів реалізації додаткових характеристик у мові є форми непрямих відмінків [Нариси з основоцентричної дериватології 2007: 184]. Повноту конотативних значень ментальних предикатів допомагають зрозуміти компоненти речень з функцією обставин, до яких належать:

✓ темпоральність: *Спочатку він не думав про їжу* (І. Багрянний); *Лук'ян раніше ніколи не думав, що передчуття багатства може бути таким страхотливо тривожним* (В. Земляк);

✓ інтенсивність: *Знову згадав батька* (Ю. Мушкетик); *Іван тямить, як сьогодні: сиділи ввечері біля хати: батько, мати, він...* (А. Крушельницький);

✓ спосіб дії: *“Чисто тобі гайдамака, – піднесено подумав Олег. – Либонь хтось з його предків і справді був у гайдамаках”* (Ю. Мушкетик); *Він докладно почав аналізувати зауваження, з якими виступили літстудійці* (О. Донченко);

✓ причина: *Я зі школи про ту кульмінацію добре пам'ятав, бо культиватор мені нагадує* (В. Дрозд); *Вражала однаковість тих фігур, посмертна рівність, хоч за життя все, напевно, було інакше* (В. Земляк);

✓ просторова локалізація: *Сестро моя любая, якби ти знала, як часто я згадував тебе у поході!..* (С. Васильченко); *Як бачу, там у вас у бурсі Багато вчать, та мало тямлять* (М. Кропивницький).

На структурно-семантичному рівні валентно-інтенційні особливості предикатів відображені в схемах простих речень:

1. S+V<sub>f</sub> Pread<sub>dic</sub>: *Та ні! Це тільки ввижалося їй, коли пісню співала* (М. Стельмах);
2. S+V<sub>f</sub> Pread<sub>dic</sub>+Obj: *Я мрію про Оскар* (з газети);
3. S+V<sub>f</sub> Pread<sub>dic</sub>+Adv: *Я досить швидко забуваю...* (з газети);
4. S+V<sub>f</sub> Pread<sub>dic</sub>+Adv+Obj: *Олег давно забув про вудки* (Ю. Мушкетик);
5. S+V<sub>f</sub> Pread<sub>dic</sub>+Obj<sub>1</sub>+Obj<sub>2</sub>: *[листки] Нагадують душі забуті рани...* (С. Гординський);
6. S+V<sub>f</sub> Pread<sub>dic</sub>+Obj+Dupl: *Твого друга рідна жінка людиною не вважає* (В. Большак);
7. S+V<sub>f</sub> Pread<sub>dic</sub>+V<sub>inf</sub>: *... я любив тепло, планував піти на двосерійний пригодницький фільм, про який вчитав у рекламному бюлетні* (В. Дрозд);
8. S+V<sub>f</sub> Pread<sub>dic</sub>+that clause P: *Вдова собі надумала, що коли зігнати зі світа німу, то царевич посватає її дочку* (С. Пушик).

З огляду на визначальну роль предиката з його валентно-інтенційними особливостями реалізації в семантико-синтаксичній структурі простого речення визначається склад мінімальної інформативно-змістовної реченневої структури як такий, компонентами якої є: предикатна, суб'єктна й об'єктна синтаксеми (просте елементарне речення), дуплексив, обставинний детермінант або залежний об'єктний чи суб'єктний інфінітив (просте неелементарне речення). Різноманітна морфолого-синтаксична реалізація структурних схем зумовлюється вираженням компонентів формами відмінків. Виділені структурні моделі можуть налічувати смислові різновиди, що зумовлюється семантикою предиката, кількісно-якісними параметрами його компонентів.

Семантика ментальних предикатів визначає можливість їх уживання не тільки в простих, а й у складних реченнях. Залежно від виду зв'язку предикативних частин можна виділити такі структурні схеми речень з предикатами цього типу:

1. S+V<sub>f</sub> Pread<sub>dic</sub>+that clause P: дієслівний предикат, виражений особовим дієсловом, передбачає позицію суб'єкта та з'ясувальну-об'єктну (розгортаючу) пропозицію. Наприклад: *Ми вже не вірили, що знайдемо цю ікону* (з газети).
2. S+V<sub>f</sub> Pread<sub>dic</sub>+(that) P: дієслівний предикат, виражений особовим дієсловом, передбачає позицію суб'єкта (або позиції суб'єкта

та об'єкта) і рівноправну пропозицію, що поєднується з ментальною пропозицією зв'язком сурядності. Наприклад: *Ми вірили у перемогу, а вона не прийшла* (з газети); – *Я знаю: в призначений долею вечір напороочать дорогу мені три зозулі в чаду* (О. Олесь). Морфолого-синтаксичне різноманіття моделей складних речень структурно-семантичної схеми  $S+V_f \text{ Pread}_{dic} + \text{that clause}$  залежить від форми вираження суб'єкта головної ментальної пропозиції.

Аналіз речень з ментальними предикатами дає змогу простежити тісний зв'язок семантики дієслова зі структуруванням і будовою різноманітних висловлювань. Отож, ментальність визначаємо як засіб формування світобачення людини, виразник її внутрішнього світу, який допомагає пізнати та зрозуміти культурні традиції нації. До складу ментальних предикатів зараховуємо дієслова на позначення психічних процесів (*пам'ятати, уявляти, думати*), а також деяких психічних станів (*сумніватися, вагатися, дивуватися, розчаровуватися*); водночас до них не належать дієслова на позначення таких психічних станів, як увага, настрої, натхнення та ін., а також психічних властивостей особи, серед яких темперамент, характер, здібності, що дає можливість стверджувати, що поняття “ментальність” входить у поняття “психіка”, але виходить за межі поняття “мислення”.

Організаційним центром висловлень з ментальною семантикою є дієслівні предикати, які позначають емоційно-вольові та пізнавальні процеси, а також окремі психічні стани суб'єкта. В сучасній українській мові речення з ментальними предикатами репрезентовані монопредикативними та поліпредикативними конструкціями. Їх облігаторними семантичними компонентами виступають предикат, що співвідноситься з домінантою “здійснення ментальної діяльності”, а також суб'єкт та об'єкт. На функціонально-семантичному рівні предикати такого типу характеризуються об'єктною спрямованістю ментальної дії. І хоча у висловленнях може й не бути вказівки на прямий об'єкт, сама здатність суб'єкта мислити конкретно чи абстрактно передбачає наявність непрямого об'єкта думки, без якого процес здійснення ментальної діяльності неможливий.

## 1.2. РЕЧЕННЯ З ПРЕДИКАТАМИ ФІЗИЧНОГО СТАНУ

### 1.2.1. ПРЕДИКАТИ – НОСІЇ ЗНАЧЕННЯ ФІЗИЧНОГО СТАНУ ОСОБИ

Дефініція фізичного стану як семантичної категорії виходить з онтологічних ознак, що вирізняють її серед інших, передусім таких, як дія і властивість, та її репрезентації в мові. Лексична й морфологічна природа предикативів стану різноманітна, що пояснюється своєрідністю семантики та властивостями і функцією мови. При аналізі пропозицій подій їх характеристика реалізується за двома параметрами: за типом пропозиції (дія, стан, існування й под.) і за сферою – фізичною, психічною, інтелектуальною та соціальною [Шмелева 1997: 91–98]. Кожен із перелічених параметрів має свою систему варіювання: від найбільше визначеного, актуалізованого до невизначеного або поєднаного типу.

Так, у висловленні можуть поєднуватися семантичні компоненти стану і відношення, стану і якості, стану і дії. У прикладі *Корній, Марія і стара мати сидять коло столу і їдять Святу Вечерю. Їм весело і радісно. На обличчях спокій, видно сяйво щастя – короткого і проходячого, але все-таки щастя* (У. Самчук) спостерігається поєднання семантичних компонентів стану та відношення; *Щось віл почав був говорить Да судді річ його спочатку перебили, Бо він **ситенький був*** (Є. Гребінка) – поєднання семантичних компонентів стану та якості; *Нехай, сину мій, ми **працюємо**, Нехай цілий вік ми **горюємо**; Нехай **сохну** я, тато **горбиться**, Ти на світ поглянь, що там робиться...* (С. Руданський) – поєднання семантичних компонентів стану і дії. Кваліфікація висловлень за цими параметрами може бути несуттєвою для експерієнсива, пор.: *Болить голова, у сина температура, а у чоловіка радикуліт* (з журналу). У цьому випадку для мовця важливим є надання інформації про фізичне самопочуття членів сім'ї; кваліфікація ситуації як статальної втрачає свою першочерговість.

Онтологічний тип стану може бути виражений з різним ступенем визначеності. Так, у висловленні *...і їй зробилося уже на правду **холодно** – піт вистигав між лопаток, од нагло розверзтої довкола неї безмежної, як зоряне небо, пустелі безлюддя...* (О. Забужко) не передбачено однозначного трактування стану, у якому перебуває експерієнсив, – фізичному чи психічному. Холод міг бути фактич-

ним фізичним станом, а відчуття дискомфорту могло бути спричинене почуттям самотності, що є показником емоційного стану.

Визначення можливостей варіювання статальних висловлень засвідчило, що для різних типів речень характерні свої види предикатів; власне статальні предикати, що зазвичай розглядаються як організуючий центр статальної пропозиції, такі, як *хворий, у розпачі, спекотно, не спиться*, насправді не охоплюють усі статальні висловлення. Для аналізу семантики висловлення видається перспективним використання поняття категоріальної ситуації, яке розробляється аспектологічною школою [Бондарко 1984; 1990; 2001 та ін.], в нашому випадку – статальної ситуації. Статальна ситуація являє собою різновид категоріальної ситуації, що ґрунтується на семантичній категорії стану й утвореному нею функціонально-семантичному полі, тобто є типовою змістовною структурою, яка містить аспект загальної сигніфікативної ситуації, що передається висловленням із характерними такими ознаками: статичністю у сполученні із тривалістю (потенційною змінністю), інактивністю суб'єкта стану, часовою дискретністю і переважною перцептивністю. Комплекс цих ознак утворює ієрархізовану структуру й може реалізовуватися у висловленні з різним ступенем повноти й актуалізованості, концентруватися в предикаті, окрім того, зазначені семантичні ознаки можуть компенсуватися за рахунок взаємодії з іншими компонентами речення.

Аналіз статальних висловлень з опорою на поняття статальної ситуації розширює сферу вивчення, надає можливість простежити в кожному конкретному випадку взаємодію семантичних елементів різних ситуацій, виявити різноманітність типів і підтипів домінуювальних статальних висловлень, особливості їх будови. Однак оперування поняттям статальна ситуація не означає зменшення ваги типів предикатів, що використовуються у статальному висловленні, така методика аналізу дає змогу виділити декілька видів предикатів, що виконують у них певні функції. Власне статальні предикати містять комплекс ознак, притаманних статальним ситуаціям, а невластиві статальні предикати – тільки їх частину, тому можуть використовуватися як у статальних, так і в нестатальних висловленнях.

Серед власне предикатів фізичного стану виділяємо три різновиди. По-перше, це типові статальні предикати, що їх докладно вивчено у працях багатьох дослідників (Т. В. Булигіної, А. П. Загнітка, Н. В. Гуйванюк, М. Я. Кобилянської, І. І. Слинька, О. М. Селі-

верстової, О. М. Вольф та ін.), або так звані “ізосемічні” предикати (Г. О. Золотова), в яких поєднуються лексична та граматична категоризація стану: *холодно, у відчаї, (не) спиться*. Для реалізації семантики стану такий предикат не потребує великих зусиль з боку мовця (вибір предиката обмежує його можливості). Натомість, для вираження нестатальної семантики потрібні додаткові умови. Наприклад: *Ох, лисичко! І холодно нам з тобою, і голодно!* (Народна казка); *Я й сама була у розпачі, але що поробиш? У наведених прикладах створюється свого роду рівновага між номінацією ситуації – станом та його онтологічним типом, однак належність висловлення до статальних не актуалізована.*

По-друге, для актуалізації типу ситуації, моносемічної її кваліфікації використаний ситуативно визначальний тип предиката (за різними термінологіями – описовий, розщеплений, аналітичний), у якому для “таксономічної” та “тематичної” категорій [див.: Падучева 1996: 464] існують два дискретно представлених елементи в межах одного предиката: *Важко каміння двигати, а під сонцем палючим захлинаєшся спрагою, але робиш, поки грижа не схопила, бо молодий...* (М. Вайно). Перший елемент, який трактується як ідентифікатор стану, виражається лексемами *стан, почуття / чуття / відчуття, місцезнаходження; почуватися, зазнавати / переживати, відчувати* й под. У ролі ідентифікаторів можуть також виступати слова зі значенням зовнішнього стану: *мати вигляд ‘стомлений’, бути зажуреним: Тимасій мав стомлений вигляд, під його очима крилатилися сірі тіні* (Ю. Мушкетик). Другий елемент, що є складником такого предиката, номінує онтологічний тип стану (фізіологічного, психічного та ін.) і може належати до лексем зі значенням як стану: *голод, сп’яніння, біль, втома, радість, тепло*, оцінки: *добре, погано* (пор.: *почуватися погано*), так і процесу: *перебувати в стані рівномірного руху, описувати складний комплекс, що немає однослівної номінації в мові*. Отже, за допомогою ідентифікатора стану мовець може репрезентувати такий “стан речей”, який як фізичний стан не сприйматиметься.

По-третє, до власне статальних віднесено предикати широкого значення, що передають семантику стану, але нечітко виражають його онтологічний тип. Це такі лексеми, як *мучитися (мука), страждати (страждання)* [див.: Кононенко 2004: 27–28, 125 та ін.], *тяжко переживати / зазнавати* й под. У них може недиференційовано наводитися фізіологічний або психологічний стан, стан

позитивний або негативний, характеристика експерієнсива (особи / істоти) або предмета, наприклад: *...на саму гадку, що в людських очах вона тепер не більше як шмата, ужита на постілку Оленці з Дмитром, її **пекло всередині вогнем*** (О. Забужко). З наведеного фрагмента тексту залишається незрозумілим, чи йдеться про фізичні чи душевні страждання, хоча більш широкий контекст скасовує невизначеність, значення предиката конкретизується, уточнюється.

Слова з широким значенням можуть виступати у висловленнях без конкретизаторів, проте таке використання предиката не облігаторне, контекст обмежує його значення, причому вибір конкретизаторів зумовлюється семною структурою предиката й надає мовцеві свободу вибору. В останньому наведеному прикладі контекстне уточнення відбувається шляхом причиново-наслідкових відношень (*пече всередині* – фізичне страждання, тілесна мука, яка спричинена стражданнями душевними). Мовець у такому висловленні може використовувати як типові, так і нестандартні розповсюджувачі: *...їй знову снівся дід, і якомсь **тяжко недобре**, інакше, ніж звичайно, а до того ще й сусідський хлопець, родом придуркуватий, стривожив, прокричавши вранці через тин радісно, наче молодий півник: тітко, тітко, а до вас уночі змій у комина влетів, такий, як зірка хвостата, я сам бачив!* (О. Забужко). Кожен з конкретизаторів є типовим для дієслова, незвичною, нестандартною видається можливість їх використання як однорідного ряду, що уточнює семантику предиката.

У статальних висловленнях функціонують предикати, які не можна віднести до власне статальних, оскільки вони не охоплюють увесь комплекс ознак, що є характерними для семантики стану. Однак вони мають найбільш суттєві семантичні ознаки стану, а ознаки, яких бракує, компенсуються контекстом, саме тому їх можна назвати статально-орієнтованими предикатами. Для аналізу висловлень з такими предикатами важливим є поняття статальної ситуації. Серед предикатів цього типу виділено підтипи, які по-різному поєднують у собі “ситуативний” і “тематичний” аспекти семантики: 1) з перевагою ситуативного компонента; 2) з перевагою тематичного компонента; 3) синкретичні.

До першого підтипу належать предикати, в яких здійснюється граматична категоризація стану, однак лексично вони не пов’язані з тими виявами дійсності, які зазвичай притаманні статальному: це

безособово-предикативні слова, іменники у формі “в / у + місцевий відмінок”, модально-деагентивні безособові дієслова, наприклад: *Робиться навіть весело* (У. Самчук); *У небі незрушно спокійно, сонце світить, не виявляючи найменшої зміни* (У. Самчук); *О, значить, усе добре...* (В. Винниченко). Для того, щоб наведені предикати виражали семантику стану, необхідні додаткові умови контексту: наявність у висловленні давального суб'єкта (або форми “з + орудний відмінок”), часової локалізованості (іноді повторюваності) та ін. Семантика стану в реченні виражається доволі усталено, визначено. За умови порушення синтаксичних і морфологічних реалізацій статальної семантики предикат, що аналізується, набуває іншого значення і не формує статальне висловлення. Порівняймо: *Це ніби й добре, бо означає любов козачу до роду Хмельницького, це й дуже зле, бо заважка для Юрася гетьманська булава, заважка і водночас надто легка* (Р. Федорів); *Знаємо, що й тобі у містах не зле* (М. Яновський); *Тепер уже все добре* (І. Багрянний).

До другого підтипу належать предикати, що називають явища дійсності, зазвичай пов'язані зі статальною кваліфікацією, однак їх граматичний спосіб вираження припускає можливість різного тлумачення ситуації: стану або дії, стану або якості, більш складних типів. Такий предикат неможливо беззастережно віднести до статальних, він містить у собі й іншу сему: *Навіть влітку ночі в горах холодні* (є сема властивості, що базується на відсутності ознаки перцептивності й наявності “раціонального” компонента в семантиці прикметника); *Петро відчував злість на брата* (є сема взаємовідношення). У наведених прикладах посилюється роль контексту в реалізації тієї чи іншої семантики. Контекст сприяє актуалізації семантики; пор. висловлення з актуалізованою семантикою стану: *А там повітря під дотиком чути, вогке, прохолодне, мов джерельна вода* (Р. Іваничук); *А Феогенові розгорялася в грудях злість на Сократа й росло невдоволення собою* (Ю. Мушкетик).

До підтипів відносяться т. зв. синкрети, тобто предикати, що спроможні передавати комплексну семантику, в яких сполучені семантичні ознаки є рівноправними компонентами значення і які функціонують у висловленні як співзначення (конотації) [Конецкая 1993: 89–99]. До предикатів-синкретів, спроможних функціонувати в статальних висловленнях, належать такі дієслова, як *сидіти, стояти, лежати, висіти* й под., наприклад: *стояти, стою, стоїш, недок. 1. Бути на ногах у вертикальному положенні, не рухаючись з місця*



(про людину і тварину) // з ким, розм. Розмовляти, проводити час. // Бути у вертикальному положенні (про предмети). // Бути поставленим, міститися на якій-небудь горизонтальній поверхні. // Бути розташованим, знаходитися де-небудь, займати якийсь простір. // Розміщатися де-небудь певним чином (про людей, предмети і т. ін.). Стояти на заваді. 2. Не рухатися, залишатися на тому самому місці [СУМ, 1978, т. 9, с. 742–745], тобто спостерігаємо поєднання значень ‘зберігати вертикальне положення’, ‘перебувати в стані спокою’, а також ‘знаходитися де-небудь’.

Синкретичні предикати називають водночас декілька семантичних елементів (і цим відрізняються від предикатів із широким значенням), хоча у висловленні ці семи можуть актуалізуватись у різний спосіб, наприклад: *Так сумно й непорушно стоять і наслухують дерева. Тиша така велика* (У. Самчук). У такому випадку актуалізується сема ‘стан спокою’ засобом прислівника способу дії *непорушно* з аналогічною семантикою, а значення ‘перебувати у вертикальному положенні’ існує, але не є суттєвим для наратора, саме тому він не використовує у висловленні допоміжних засобів для підсилення значення. Порівняймо інший тип: *Марія зупинилась на місці, де стежки розходяться. Стоїть і дивиться. В очах у неї не ясно. Напливають півки і закривають небо, дерева* (У. Самчук). Контекстне оточення, що конкретизує стан та положення суб’єкта й протиставлення дієслів *зупинилась, стоїть* (не йде, а стоїть), актуалізують семантичний елемент ‘перебування у вертикальному положенні’, хоча інші семи ‘перебувати в стані спокою, не рухатися’, ‘знаходитися в певному місці’ (там, де розходяться стежки) актуалізуються в наведеному прикладі.

У висловленні можуть бути актуалізованими водночас декілька сем, наприклад: *Вона стояла з санчатами на горі, розпашіла й захекана, чекаючи своєї черги з’їжджати ...* (О. Забужко). У дієслові *стояла* актуалізується сема тимчасового спокою, що означає недовготривале збереження стану речей (на користь тимчасовості стану свідчить дієприкметниковий зворот *чекаючи своєї черги з’їжджати*), семантичний елемент ‘вертикальне положення суб’єкта’ очевидний, локатив *на горі* позначає ‘місцезнаходження’.

Отже, використання поняття статальна ситуація надає можливості не тільки дослідити широке коло висловлень, що передають семантику стану, але й виділити декілька підтипів предикатів, що в них функціонують, кожен з яких характеризується власною специ-

фікою семантичної взаємодії з навколишнім середовищем, а також обслуговує різні інтенції мовця / експерієнсива, що дає змогу передавати “семантичні нашарування” висловлення з різним ступенем визначеності / невизначеності.

### 1.2.2. РЕПРЕЗЕНТАНТИ СЕМАНТИКИ СТАНУ

Класифікаційними рубриками в семантичній типології предикатів виступають категорії пізнання, що дає змогу, спираючись на такі поняття, як стан, дія й под., виділити однойменні предикати. Однак, “незважаючи на те, що класифікація предикатів за поданими рубриками має давню традицію, ці поняття не дістали спільного визначення, і дуже часто різні автори вкладають у них різний зміст, не даючи при цьому експліцитного визначення” [Булыгина 1982: 4]. Предикативи стану не становлять виняток [Камалова 1998: 77–83; Кубрякова 2008: 42–50]: наука презентує “широке” і “вузьке” розуміння категорії стану.

Широкий погляд на семантику стану спирається на її розумінні як “категорії наукового пізнання”, що характеризується властивістю рухомої матерії до виявів у різноманітних формах з притаманними їм властивостями й відношеннями [див.: Казарина 2002: 214]. За допомогою семантики стану виражається процес зміни й розвитку речей та явищ, що в кінцевому результаті зводиться до змін їх властивостей і відношень. Сукупність таких властивостей і відношень визначає стан речі або явища [Философский энциклопедический словарь 1999: 627–628]; пор.: “Стан охоплює все суще в світі, виділяючи річ на основі її усіляких характеристик” [Камалова 1998: 10]. Універсальність і причетність цієї категорії формує онтологічний статус стану.

Формування універсальної категорії пізнання та її здатність бути репрезентованою в мові пов’язані зі специфікою людського мислення, знанням людини навколишнього світу, її досвідом, що визначає ономасіологічний і гносеологічний статуси семантики стану. “Вивчення тих чи інших явищ в ономасіологічному плані означає, що центром уваги є питання про те, як пов’язані явища з позначенням оточуючої нас дійсності, з вибором та утворенням назв для окремих її фрагментів” [Кононенко 1996: 5]. У гносеологічному плані мова є особливе знання, що ґрунтується на певних сферах

діяльності мислення, і дослідник не може замикатися у своєму знанні, не торкаючись питань, що стосуються специфіки людського мислення [див.: Камалова 1998: 11]. Незважаючи на спроби уникнути таких питань, “наука про мову повертається до них знову. Вона повертається до них тому, що є знанням не про фізичний світ, в якому людина живе як частина цього світу, а знанням про ментальний світ, який живе в ній самій, – про мову, успішне зіткнення зі світом, в якому живе людина, приводить до відносної автономії людини всередині того світу, в якому вона живе” [Гийом 1992: 147]. Універсальність семантики стану дає можливість говорити про стан, носіями якого є як живі особи / істоти (антропоніми, зооніми, флороніми), так і неживі предмети, безпосередньо світ у його просторово-часовому вимірі.

Широкий погляд на семантику стану відкрив перспективи диференціювати фізичний стан навколишнього середовища (*Приморожує*), фізичний стан неживого предмета (*Річка замерзла*), психічний (*Аспірант нервує*) та фізичний стан особи (*Сестра хворіє*), фізичний і психічний стан представників фауни (*Собака тремтить. Яструб завмер*), соціальний стан антропоніма (*Батько працює юристом*), його ментальну діяльність (*Учень розв’язує приклад*) й под. [Герасименко 1997: 86; Золотова 1998: 107–108]. Вузкий підхід до семантики стану дає можливість під термін “стан” підводити поняття з семантичним компонентом ‘зазнавати чогось’. Здатність ‘зазнавати чогось’ властива лише живій істоті, тому до предикатів стану відносимо предикати фізичного та психічного стану антропонімів і зоонімів, наприклад: *І сич стогнав. І навіть сич Не міг заснути от задухи* (А. Листопад). Референтами цих предикатів є стани, що їх зазнають живі істоти.

Результатом емоційного стану може стати фізичний стан. Наприклад: *Душа болить, болить, болить, І тиші смок перетискає горло...* (Я. Лесів). У наведеному прикладі засобом вираження суб’єкта емоційного стану є іменник-партитив *душа* (докладніше про концепт *душа* див. [Кононенко 2004: 7, 27–28]), референт якої, “виступаючи у наївній картині світу як центр духовного, емоційного життя людини, перебирає на себе її здатність переживати певні емоції, до того ж окремо від особи й незалежно від неї, що може свідчити про пасивність реального цілісного суб’єкта та відсутність у нього власної ініціативи, волі, наміру” [Гошилик 2006: 98] або можливості контролювати ситуацію. *Душа болить* виступає каузатором

фізичного стану: *І тиші смок перетискає горло*, тобто душевний біль переростає у біль фізичний, відтак спричиняючи експерієнсиву певний дискомфорт.

Слід зазначити, що концепт *серце* [див. Кононенко 1996: 59, 164, 209–211, 217–218 та ін.] у сучасній українській мові, як і *душа*, наділяється здатністю існувати “самостійно”, незалежно від експерієнсива, перебираючи на себе властивості відчувати. “Серце виступає центром, завдяки якому здійснюється прилучення до трансцендентного, сакрального, позаземного” [Горський 1997: 35]. Наприклад: *...І часто серце запалає болем, І щось гаряче аж за горло стисне...* (О. Теліга); *Вітер віє, вітер віє, Серце тужить, серце мліє, Вітер віє, не вертає, Серце з жалю розпукає* (С. Руданський). Дефініція фізичного стану як семантичної категорії виходить з онтологічних ознак, що притаманні цій категорії та вирізняють її серед інших, передусім таких, як дія та властивість, і її репрезентації в мові. Лексична й морфологічна природа предикатів стану різноманітна, що пояснюється своєрідністю семантики та властивостями й функцією мови.

Ономасіологічний підхід до семантики стану уможливорює виділення класів слів, “ізосемічною функцією яких є “називати” стан” [Камалова 1998: 11]. Слідом за Г. О. Золотовою ізосемічними називають класи слів, у значенні яких простежується симетрія між категорійним значенням частини мови й категорійним значенням названого об’єкта, тобто денотативною семантикою [Золотова 1998: 109–110]. Ці ізосемічні слова формують лексико-семантичні поля, під якими розуміємо “ієрархічно організовану систему лексичних одиниць, об’єднаних спільним (інваріантним) значенням і поданих у мові певною поняттєвою сферою. Ізосемічні поля лексико-семантичного поля фізичного та психологічного стану, виражені прислівниково-предикативними словами (предикативами) (*холодно, тепло, боляче*), особовими дієсловами (*марить, хворіє, нездужає*), безособовими дієсловами (*морозить, трусить, хекається, спитьсья*), прикметниками (*хворий, здоровий, кволий*), дієприкметниками (*скалічений, спотворений*), ознаковими іменниками (*біль, втома, холод, мороз, спека*)” [Камалова 1998: 12] (про інтерпретацію когнітивних процесів, пов’язаних із виділенням статичної ознаки як характерологічної для особи див.: [Нариси з основоцентричної дериватології 2007: 348]).

Фізичні стани характеризуються в першу чергу тим, що сферою їх розповсюдження є “внутрішній світ” людини, оцінка стану експерієнсивом відбувається начебто ізсередини. Проте диференціювати, розмежувати емоційний, психологічний, фізіологічний, фізичний стани та виокремити їх нерідко доволі складно. В. Г. Гак наводить вислів Дідро про те, що “слів майже ніколи не вистачає для того, щоб точно передати те, що відчуваєш” [Гак 1997: 89]. Відносно об’єктивно це може зробити експерієнсив – носій стану. Л. Блумфільд зазначає, що “значення слів, що позначають стан мовця, відчуває лише сам мовець, наприклад, “зазнавати нудоту”, “відчувати напад нудоти”, “сумний”, “веселий”, “радісний”, “щасливий” можна було би визначити, тільки якби ми володіли докладною інформацією про те, що відбувається в тілі живої людини” [Блумфілд 1968: 310]. Проте стан, що його зазнає суб’єкт, зазвичай має зовнішні прояви: “саме міміка, голос дають змогу нам швидко й достоту відчувати, оцінювати стан іншої людини” [Кэрол 1977: 113]; пор., наприклад: *говорити хрипло* (від ангіни), *дивитися перелякано*, *збліднути* (від переляку), *почервоніти* (від температури або сорому), таким чином, фізичний або емоційний стан людини вносить зміни до її голосу, міміки тощо, тобто дає змогу спостерігати і, за результатами спостереження, констатувати стан з боку стороннього спостерігача. Так, фізичний стан людини може не тільки передаватися предикатами, що прямо й однозначно вказують на фізичну реакцію організму (типу *хворіти*, *бути здоровим*, *кашляти*, *чхати*), здатність виражати фізичний стан людини виявляють:

1) предикати мовлення і звучання (*кричати*, *галасувати*, *голосити*, *заводити*, *лементувати*, *репетувати*; *ричати*, *гарчати*, *рикати*; *шипіти*, *сичати*, *шкварчати*; *пищати*, *пискати*, *ціпкати*; *скреготати*, *скреготіти* й под.), наприклад: *І дощ хлищить. Ні про світку. Мокряччя. Хитає бій, як чорні терези. І вороння вже аж хрипить, не криче. Ні шанця врий. Ні хліба підвези* (Л. Костенко);

2) предикати зі значенням зміни кольору обличчя (*червоніти*, *блідніти*, *полотніти*), наприклад: *Історія! А я її не слухав. Здавалось, що лице твоє – старе. Пополотніла – так не стало духу, а вітром переповнено каре* (М. Шатилів), пор.: *зеленіти*, *синіти*, *жовтіти*, *чорніти*, *чорнішати* й под., наприклад: *Виросли у бурячинні. Хочуть сирих буряків. Сторож від люті посинів. Кулі летять. Із віків! (А. Листопад). Весь табір чув. Горлали ж до півночі. Умисне брали гетьмана на глум. Пушкар, Джеджалій одвертали очі. Хапавсь за*

шаблю, аж **білів**, Богун (Л. Костенко); Мені він щиро, як уміє, Червоних ягід подає. І я, признатись, **червонію**, Бо на душі провина є... (М. Пироженко); Ти відчинила двері – я побачила, яка ти **бліда**, а точніше – **напівзелена**, зі скуйовдженим волоссям...Я одразу здогадалася: мале переживає своє перше кохання, яке, звичайно ж, має бути нещасливим. Через що ж іще дурне дитя може... бути такою **зеленою**?! (І. Роздобудько);

3) предикати руху (схоплюватися, підхоплюватися, зриватися, кидатися, метнутися, шпурнутися, обливатися (пор. також кинуло в жар, (наче) жаром обсипало), рватися, смикатися, шарпатися, пориватися, розриватися, дертися, дратися, підриватися й под.), пор., наприклад, опис почуття сорому: Почім хунт лиха, гетьмане? Де очі позичав? Ох, **палахтіло** ж мною, як вітер тою ватрою! Ох, **заливало жариво**, аж попіл засичав (Л. Костенко);

4) предикати, що вказують на зміну ритму дихання (задихатися, задихнутися, зітхати й под.), наприклад: Тут мій покій, де темно як в тюрмі. Де я ходжу, і стіни мене глушать. А часом сплю на дворі на кошмі, – під небом сні за горло так **не душать** (Л. Костенко); Пустельний шлях згубився десь на овиді. Сповзає круча в глинища руді. А спека **давить**, як душа без сповіді. Малює пам'ять кола по воді... (Л. Костенко); Стас почав задихатися (І. Роздобудько);

5) предикати зі значенням мимовільних рухів тіла (труситися, трястися, тремтіти, дрижати; здригатися, здригнутися, стена-тися, стелитися, стинатися, стинутися й под.), наприклад: Колись ішли під інші корогви, то ще душа хоч **ястрилася** болем (Л. Костенко); **Стріпнулось** серце жадібно і гостро. Любові хоче, ласки, спочуття (Л. Костенко); Лілі навіть у теплій ванні **здригнулася** й **похолола** від цієї версії (І. Роздобудько); Як **заб'ється** їй серденько, Як дівча зітхне тихенько, Як заплачуть чорні очі, Вертай, вітре, к полуночі!.. (С. Руданський);

6) предикати зі значенням мимічних змін (зморщуватися, наморщуватися, хмуритися, хмаритися; супитися, насуплюватися, посупитися, понуритися й под.), наприклад: Її обличчя **змінилося**, **потеплішало** і стало зовсім простим (І. Роздобудько);

7) предикати на позначення зміни виразу очей (сяяти, сіяти, світитися; блискати, блиснути, виблискувати, виблиснути (пор. блиснути очима, креснути очима), яскритися, яскрити, іскритися, іскрити й под.), наприклад: А зі свічки пливуть окапини. І Мати

*Божя дивиться з іконки, як я тут п'ю, розхристаний, розхряпаний, аж мерехтять в очах зелені коники* (Л. Костенко); *Минають дні, минають ночі, Минає літо. Шелестить Пожовкле листя, гаснуть очі, Заснули думи, серце спить* (Т. Шевченко) (див.: [Курлова 1996: 128]).

Унаслідок або завдяки поліінформативності такого складного референта, як стан, до сфери лексичних засобів, що безпосередньо вказують на той чи інший фізичний стан, прилучаються лексичні одиниці, здатні опосередковано надавати інформацію про психологічні, емоційні реакції суб'єкта й таким чином послужитися “мові відчуттів” у широкому розумінні слова. Предикати, здатні сполучати, поєднувати інформацію про фізичний стан з інформацією іншого характеру, І. В. Курлова називає предикативами “емоційного виявлення” [Курлова 1996: 129–130]. Маючи певну інформацію (знання) про різновиди фізичних станів та їх зовнішні прояви, спостерігач може зробити висновки щодо внутрішнього стану його носія. Наприклад, у висловленні *Він захворів* подається актуальна характеристика стороннім спостерігачем за зовнішніми ознаками особи: виразом та кольором обличчя, поведінкою, можливо, гримасою (за умови нестерпного болю) й т. ін. Проте, як зазначає С. Н. Цейтлін, зовнішні прояви не завжди адекватні внутрішньому стану суб'єкта, вони можуть суперечити йому [Цейтлін 1976: 178]. Порівняймо, наприклад, ізосемічно наведений фізичний стан *Його поранено, хоча він не відчуває болю*. У першій частині висловлення, очевидно, повідомляється, що суб'єкт має зовнішні прояви стану, які неодмінно викликають асоціації з ушкодженням, проте друга частина пропонує інформацію про реальний фізичний стан суб'єкта, про який спостерігач довідується з інших інформативних джерел. Приклад *Лілі навіть у теплій ванні здригнулася й похолола від цієї версії* (І. Роздобудько) демонструє невідповідність внутрішнього стану експерієнсива (жах, від якого стає моторошно й холодно) станові навколишнього середовища (тепла ванна).

Однак висловлення такого типу не продуктивні в сучасній українській мові. Спостерігач зазвичай достатньо коректно робить зауваги як щодо внутрішнього стану експерієнсива, так і щодо стану людини, котра знаходиться поза сферою спілкування, саме за зовнішніми ознаками. Гносеологічний аспект семантики стану передбачає здатність людини пізнавати дійсність. Наприклад, зойкнути можна від гострого болю, заплакати від нестерпного й под. Уве-

дені в позиційну схему лексеми не тільки інформують про дію або поведінку, але й імпліцитно повідомляють про фізичний стан, що їх супроводжує або провокує, пор.: *Вона зойкнула / заплакала*. Інформативна обмеженість висловлення може бути компенсована контекстом або життєвим досвідом реципієнта.

Таким чином, природа імпліцитно вираженого стану полягає в тому, що мовний смисл передається за допомогою не тільки ізосемічних лексичних і граматичних засобів, але й семантичних категорій, зовнішньо не виражених, які називають “прихованими”.

Різні способи вираження стану стають онтологічним та ономасіологічним підґрунтям для вивчення семантики предиката фізичного стану. Ономасіологічний статус семантичної категорії фізичного стану надає змогу виокремити сукупність її ознак, відмежовуючи цю категорію як від категорії дії, так і від категорії властивостей. Характерні предикатам стану ознаки детермінують змістовну валентність предиката як конститутивного компонента структурної схеми висловлення, а також здатність типової пропозиції збагачуватися додатковими смислами.

Основною ознакою стану, що відокремлює його від властивості, лінгвісти називають тимчасовість, його нонконстантний, лімітований темпоральними рамками референт. Якщо якості (властивості) “являють собою відносно незалежну від плину часу характеристику предмета і в той самий час характеризують самий світ” [Булыгина 1982: 17], то стани є ознакою “швидкоплинною, випадковою, притаманною суб’єктові саме в цей момент (або період) часу” [там само: 14]. Стан, таким чином, маркується за ознакою “випадковості, швидкоплинності характеру”, створюється в часі та, як наслідок, має обмежену часову протягненість. Коли говорять *Йому сумно* або *Він хворий*, мають на увазі, що йому може бути не сумно, він буває здоровим, тобто, що суб’єкт може перебувати і в іншому стані. Позначення станів орієнтовані на різні ймовірні стани одного й того самого суб’єкта, на його психологічні або інші “фази” [Вольф 1982: 321].

У здатності стану переходити в інший, протилежний стан відображається динаміка матеріального світу. Названа ознака стану дає змогу вводити в структуру висловлення, що інформує про актуальний стан суб’єкта, різноманітні темпоральні конструкції зі значеннями:

1) тривалості в часі типу *довго, увесь день, протягом трьох місяців, п’ять годин, з другої до шостої*, наприклад: *І от від цієї*



*хвилини мені стає трудно стверджувати напевно, що було б з Міленою далі (О. Забужко);*

2) початку й завершення стану типу *з ранку, до ночі, до вечора*, наприклад: *Я тоді з місяць кашляв: простудився (Г. Тютюнник);*

3) часу прояву стану типу *зараз, учора, увечері, зранку*. Наприклад: *Якраз у цю мить той відчуває у грудях мікрорив. Коротке, але достоту болісне, розпломбування серцевого механізму (В. Єшкілев); пор.: Дитина вже тиждень кашляє. З вечора в неї болить голова. Зараз я здорова.*

Зазначені конструкції обмежують час прояву стану, конкретизують його, “ускладнюючи” конструктивний характер позиційної схеми (що являє собою уявний конструкт реального висловлення, його референтом виступає актуальна ситуація) та збагачуючи пропозицію висловлення смислом “час”. Обмеженість стану часовими рамками не виключає його ймовірного повторення, що есплікується специфічним показчиком – лексемою *буває*, названою Г. О. Золотою “експлікантом узуальності” [Золотова 1973: 183]. Лексема *буває* є компонентом реалізованої структурної схеми, яку С.Н. Цейтлін кваліфікує як “реалізація абстрактності” [Цейтлін 1976: 167]. Функцію експлікації семи ‘повторюваність’ виконують темпоральні конкретизатори типу *іноді, час від часу, періодично, кожного разу* тощо у поєднанні зі специфічним показчиком “узуальність” або ізольовано від часу. Порівняймо: *Болить. – Мені болить. – Іноді мені болить. – Іноді мені буває боляче.*

Швидкоплинний характер фізичного стану зазвичай зумовлює його фазовість. Фазовість – це ознака, що поєднує дію та стан і протиставляє їх властивості, позбавленій фазовості. Властивість не виникає в часі, а лише переміщується в ньому. У характері фазовості референтів предикатів дії та предикатів стану не простежується тотожності. Займаючи певний проміжок на вісі часу, стани незмінні й актуальні протягом зазначеного відрізка часу (миті) на темпоральній осі, гомогенні, упродовж свого існування вони безупинно утворюються в часі, проте, на думку дослідників, кожна наступна фаза існування стану ідентична попередній; пор.: “Фази, що змінюють одна одну, можуть бути абсолютно ідентичними, що і приводить до ознаки незмінності у часі” [Селиверстова 1982: 97; див. також: Селиверстова 2004: 28].

Стан подається як цілісність у кожний момент свого існування, натомість дія одержує свою завершеність лише в межах того від-

різка, поки вона має бути. Фазовість дії пов'язана з точкою, а не з відрізком на часовій вісі. У кожний окремий момент часу існує тільки окрема фаза розвитку дії, а не закінчена дія в цілому. У кожний наступний момент дія начебто зникає й одразу утворюється знову [Селиверстова 1982: 94 і далі]. Перехід від однієї фази стану до іншої не пов'язаний з докладанням зусиль, зміна фаз відбувається наче за інерцією. Натомість перехід від однієї фази дії до іншої пов'язаний із докладанням зусиль (пор., наприклад: *Було погано. Прийняв ліки – полегшало*). Дії протікають, змінюються та розвиваються у часі, проте, на думку Л. І. Лухт, не тривають [Лухт 1982: 340].

Гомогенність, незмінюваність у часі називають ознакою статичності за умови, що “він поєднується з ознакою, що вказує на відсутність докладеного зусилля” [Селиверстова 1982: 103]. У мовознавчій літературі статичність вважається облігаторною характеристикою предиката на позначення стану [Селиверстова 1982: 121] і відмічена лінгвістами, що вивчають цю проблематику [див.: Селиверстова 1982: 121; Булыгина 1982: 39; Вихованець 1992: 98; Леута 1988: 8; Агуреева 1988: 108]. На думку дослідників, ознака “+ статичність” дає змогу диференціювати категорію стану й відокремити її від категорії дії – процесів, подій, тобто явищ, що їх характеризує динамічність.

Багатозначність терміна “статичність” (або “статальність”, “стативність”) уможлиблює його різне тлумачення. Так, за Г. О. Золотовою, речення статичного класу трактується як висловлення, що повідомляє про постійну, незмінну ознаку й має узагальнене, а не актуальне значення часу [Золотова 1982: 246]. Т. Б. Алісова інтерпретує статичність як темпоральну необмеженість [Алісова 1971: 29]. Однак деякі лінгвісти, аналізуючи виокремлені у спеціальній літературі ознаки предикатів стану, висловлюють сумнів щодо релевантності ознаки “незмінність у межах відрізка часу”, оскільки вважають, що “стан може ставати більш чи менш інтенсивним” [Смирнова 1986: 12; Семенюк 2005: 13]. Отож під статичністю фізичних станів розуміємо їх незмінність у межах тих часових відрізків, протягом яких вони існують, та диференціюємо ознаку статичності, відносної статичності та детемпоральності (позачасовості / темпоральної константи / часової необмеженості).

Ознака відносної статичності об'єднує предикати стану з предикатами властивості та диференціює їх щодо динамічних дій (явищ, процесів, подій тощо) [Булыгина 1982: 39]. Тестом, що вка-

зує на ознаку статичності / динамічності, на характер фазовості денотатів предикатів стану та предикатів дії, може служити сполучуваність предикатів з лексемами типу *поступово, повільно, раптово, раптом, нагально, несподівано, зненацька; швидко, прудко, хутко, моторно, жваво; повільно, неквапно, помалу, повагом, спроквола; раптом, раптово, враз, ураз* і под. при предикаті стану зі знаком “–”, при предикаті дії (діяльності) зі знаком “+”. Порівняйте: \**Він швидко хворіє; \*Його повільно морозить*, тоді як коректні висловлення *Він швидко бігає; Він зненацька зупиняється*.

Референт предикатів фізичного стану є пасивним і нецілеспрямованим, тобто таким, що виступає “в ролі об’єкта, на який спрямований вплив стану” [Смирнова 1986: 14], а стан відповідно є “результат будь-яких внутрішніх процесів, що відбуваються в організмі людини чи в предметах” [Камалова 1984: 76]. Натомість референт предикатів дії характеризується вольовою цілеспрямованістю. Тестом, що визначає цілеспрямованість / нецілеспрямованість, є цільові конструкції при предикатах стану зі знаком “–”, при предикатах дії зі знаком “+”, пор.: \* *Він хворіє на зло всім та Він звернувся до нас за підтримкою*. Стан – категорія, яка каузується на відміну від властивостей, що надані предмету “від народження” та складають його сутність.

У дослідженні емотивно-статальних предикатів О. М. Вольф з-поміж інших семантичних актантів виділяє й причину емоції як необхідний компонент моделі опису емоційного стану, “оскільки той чи інший емоційний стан завжди є наслідком певних впливів” [Вольф 1989: 65]. Відхиленню як фізичного, так і емоційного та психічного стану від “норми” зазвичай має щось передувати: радість, смуток, завданий кимось біль, порушення нормальних умов життя тощо. Наприклад, переохолодження, перенапруження призводять до змін стану суб’єкта, до різних захворювань. Це *щось* і трактуватиметься як причина (кауза), що викликає зміни стану суб’єкта та виступає інгредієнтом типової ситуації стану. У висловленні каузатор стану може бути представлений іменами предметної або пропозиційної семантики; пор.: ...*донька її увесь час хворіє на серце. А весь дім у них завалений книжками, і в квартирі важко дихати від пилуги* (І. Роздобудько); *Змерз я, обгубився з ніжності. Спогрій мене до себе* (Л. Костенко); *Хай ріже час лише добром і злом! Хай палять серце найдрібніші ранки!* (О. Теліга); ...*І часто серце запалає болем, І щось гаряче аж за горло стисне...* (О. Теліга).

Стан як семантична категорія визначає характеристику суб'єкта – експерієнсива (носія стану). Референт предикатів стану – внутрішній світ живої істоти – визначає лексичне наповнення позиції суб'єкта лексемами антропологічного та зоонімічного характеру або прономінами (особовими займенниками): суб'єкт, який відчуває, тобто експерієнсив, є першим елементом структури ситуації стану [Вольф 1989: 324]. Стан “не потребує виходу” за межі його носія, що окреслює мінімальну й інформативно достатню двокомпонентність синтаксичного концепту “стан”, позначеного структурною схемою простого речення [див. Вихованець 1983: 25–66, 125–143; Слинко, Гуйванюк, Кобилянська 1994: 86; Вихованець 1992: 41–48]: Р(фіз.стан) + А(експ.), компонентами якого є “суб'єкт” (А – аргумент, експерієнсив) та “предикат” (Р) (умовні скорочення за: [Вихованець 1983: 44]).

Суб'єкт номінує експерієнсива (носія стану), а предикат послуговується позначенню стану. Відмінкову форму вираження суб'єкта визначає морфологічна природа предиката стану [див.: Fillmore 1968: 1–88]. Онтологічна природа стану конститує відсутність волювої активності суб'єкта, його пасивність як один з основних ознак, що детермінують непрямий відмінок суб'єкта. Одним з репрезентантів пасивності, волютивності виступає датив (*Йому погано; Йому холодно; Йому спекотно*). Це спеціалізований відмінок для вираження суб'єкта, стан якого не залежить від бажання його носія. На подальші дослідження заслуговують родовий відмінок з прийменником *у* (*У нього болить голова*), знахідний (*Дитину морозить*), орудний з прийменником *з* (*З ним погано; З серцем недобре*) та місцевий з прийменниками *в / у, на* (*На душі тяжко; У боці коле*). Проте актуалізація структурної схеми фізичного стану зумовлює в позиції суб'єкта називний відмінок (*Він хворіє; Він марить; Він здоровий*).

### 1.2.3. ПОЛІСЕМІЯ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ НА ПОЗНАЧЕННЯ ФІЗИЧНОГО СТАНУ СУБ'ЄКТА

Постає проблема проведення межі між різновидами емоційного, психофізіологічного, психологічного та фізичного станів, диференціації статальних станів. За результатами фізіологічних експериментів, С. Шехтером та Дж. Е. Зінгером доведена доцільність

урахування наявності фізіологічного збудження, усвідомлення та інтерпретації ситуації для подальшого виникнення емоційного стану. Тобто фізичний стан визнано каузатором емоційного стану. Скажімо, зустріч у темній алеї з озброєною людиною може спровокувати фізіологічне збудження, проте емоційний стан спричинятиметься когнітивною інтерпретацією можливих наслідків такої ситуації. При цьому суб'єкт спирається на попередні знання щодо використання зброї, небезпеку перебування у темряві й под. Відсутність подібних знань не перетворить фізіологічне збудження на емоцію. Розпізнання страху стороннім спостерігачем передбачає наявність обох чинників, інакше, за відсутності усвідомлення небезпеки, фізіологічні прояви переляку – як то блідість, тремтіння, спітніння, швидке дихання тощо – сприйматимуться як фізичне нездування [див.: Calhoun, Solomon 1984: 10].

Синтаксичні конструкції на позначення стану суб'єкта не обмежуються моносемічним значенням предиката фізичного стану особи, який може налічувати декілька (два і більше) різноманітних позначень стану особи. Зокрема, моделі на зразок *Мені холодно; Мені тепло; Мені боляче; Мені погано; Мені добре; Мені тяжко; Мені важко* й под. можуть послужитися як на позначення фізичного, так і психічного, емоційного й інших станів суб'єкта.

Розглянемо конструкцію *Мені болить*. У тлумачному словнику української мови читаємо: *боліти* І -лить, *недок.* 1) *у кого, рідше кому, розм., рідко кого, також без додатка*. Давати відчуття фізичного болю (про яку-небудь частину тіла). || *безос.* •• Душа болить – про почуття великого жалю, туги, журби. 2) *кому, кого, перен.* Завдавати страждання кому-небудь, мучити когось. || *безос.* II -ію, -ієш, *недок.* Відчувати біль, переживати горе; страждати, мучитися. || *за кого – що, розм.* Хвилюватися, піклуватися за когось, що-небудь; уболівати. *Боліти серцем.* III -ію, -ієш, *недок., розм., рідко.* Те саме, що хворіти [СУМ, 1970, т. 1, с. 214–215].

Отож першим й основним значенням предиката *боліти* у конструкції *Мені болить* є існування фізичного болю, що його зазнає суб'єкт. Визначити коректність такого припущення (наявність саме фізичного, а не психічного, емоційного й под. стану) допомагає контекст, що вказує на каузатор фізичного болю – дію, що передує його виникненню. Наприклад: *Та мене, діду, горло не болить*, – *відказує Марко...* (П. Добрянський). Контекстного оточення наведеного висловлення достатньо для диференціації предиката як

такого, що позначає саме фізичний стан суб'єкта. Наприклад: *Кожен помах руки завдавав нестерпного болю. До того ж солоня вода роз'їдала рани, хотілося вити, кричати. Натомість тільки міцніше зціпив зуби ...* (В. Малик), де саме детермінант *рука* вказує на наявність болю фізичного. Фізичному станові, на відміну від психічного, емоційного, ментального тощо, властива необов'язкова наявність цілісного суб'єкта.

Якщо емоційні, психофізіологічні стани, що їх зазнає особа, охоплюють експерієнсива цілісно, то фізичний стан має здатність локалізуватися, даючи змогу носієві стану констатувати місце локалізації болю, а не бути охопленим станом повністю, тобто мати розчленовану форму вираження. Наприклад: *Червоне сяйво в синім небі зблідло, Немов на небі хтось проляв вино...* (Д. Кремінь) – маніфестант фізичного стану навколишнього середовища дислокується в небі, проте усе небо, а не певна його частина, охоплена станом; *У балагані літ із музики й туманів Я все-таки витримую акцент. І все мені болить прощальний хор циганів, І рідний український сантимент* (Д. Кремінь) – суб'єкт емоційного стану охоплений ним повністю; *І я лечу... І чую крик погоні. І я себе уже не бороню. Лише горять і очі, і долоні Від милого прощального вогню* (Д. Кремінь) – фізичний стан суб'єкта локалізується тільки в очах і долонях, повністю експерієнсив станом не охоплений. Отож, не заперечуючи наявності таких фізичних та емоційних станів, які охоплюють суб'єкта цілісно, можна констатувати наявність стану, суб'єкт якого має розчленовану форму вираження за умови використання суб'єктно-локативних форм *на душі / на серці* [див.: Семенюк 2005: 82], або ж детермінантів *голова, горло, рука* тощо.

Іншим значенням дієслова *боліти* за словником є “наявність душевного страждання / муки (= болю)”, наприклад: *Дивлюся в далі – душа болить, Така неясна туманна даль, Дивлюся в душу – вона летить, Як сіра птиця – німа печаль. І сіра птиця – душа моя – Мене печально у даль стремить, А я, безвольний, безцільний я Стискаю менти, хвилюю мить...* (В. Ярошенко); *Послухай, брате, думаєш, це легко – прийнять, що хтось за тебе помирає? В мене болить і набрякає совість слізьми дітей і матері твоєї!..* (Л. Костенко); *Як хороше, як весело На білім світі жити!.. Чого ж у мене серденько І мліє, і болить? Болить воно та журиється – Що вернеться весна, А молодість... не вернеться – Не вернеться вона* (Л. Глібов). У наведених прикладах наявність локативів *душа, серце*

та контекстне оточення предиката *боліти* усуває полісемічність і залишає позначення емоційного стану. У той же час відомо, що “дія, що супроводжує конструкцію *Мені боляче* на позначення фізичного стану, спрямована на суб’єкт, проте для дистрибуції конструкцій на позначення психічного стану суб’єкта це не є характерним” [Кендюшенко 1985: 46].

Залежно від виявлених значень конструкція *Мені боляче* передає різноманітні семантико-синтаксичні відношення з іншими конструкціями. Скажімо, конструкція *Мені боляче за кого / що* корелює з вербативною *Я вболіваю за кого/що*, семантика предиката якої означає ‘зазнавати занепокоєння, страждань, тривоги, збентеження, хвилювань тощо’. У такому сенсі наведена конструкція не може послужитися позначенням фізичного стану суб’єкта, адже семантичний смисл предиката обмежується значенням емоційного або психічного стану. Конструкція на позначення фізичного стану може містити деномінацію цілого й частини, наприклад: *Здригаючись від болю у долонях, намагаючись не зачепити страшних пропалів і почорнілого м’яса, підкоморій перевернув на спину Магістра* (В. Єшкілев), пор. т. зв. розчленоване позначення суб’єкта, наприклад: *\*Мені боляче руці*, що можна трансформувати у вербативну *У мене болить рука* та метафоричну конструкцію [Цейтлин 1976: 164]. Наприклад: *Знову серце заходиться. Гострий біль На шматки по живому крає. Серце, стихни, дурне! Що тобі? Хата скраю, ти чуєш? Скраю...* (І. Світличний). Метафоричні конструкції можуть служити водночас позначенням психічного стану, оскільки іменником *біль* позначаються відчуття як фізичного, так і морального (душевного) страждання, наприклад: *Біль у душу мою закрадається вужем, відчай груди мені розпанахує, рве* (В. Симоненко) – має місце біль, скаузований емоційним станом; *Деколи сум і біль, деколи живу спогадами, деколи нестерпно боляче від того, що втратила дочку* (В. Єшкілев) – наведеного контексту недостатньо, щоб делімітувати саме наявність болю фізичного, скоріше йдеться про душевний біль як реакцію на втрату рідної дитини; *Як здамаю, було, не тямлюся від болю, що батько – не похований – лежить на полі бою* (Л. Костенко) – очевидна констатація душевних страждань; *Як прекрасно серце болить. Захлинається щемко болем! Повний місяць пливе над полем, Наче хоче болю долить* (Г. Гордасевич) – емоційний стан як каузатор стану фізичного трансформує біль з площини негативних відчуттів у відчуття млості й ніжності.

Висловлення на позначення стану з предикатом *погано*, крім оцінного компонента, мають значення фізичного стану суб'єкта. Наприклад: *У Віри підкосилися ноги. Вона вчепилася в руку Володимира. – Мені погано... Відвезіть мене додому... – прошепотіла ледь чути* (І. Роздобудько). Констатація реципієнтом негативного фізичного стану суб'єкта [Віри] (*мені погано*) не викликає сумніву через наявність вторинної предикації *підкосилися ноги*. Саме первинна предикація каузує вторинну, яка, у свою чергу, виключає семантичну полісемію предикатива *погано*. Формою вираження суб'єкта – “з + N<sub>5</sub> (орудний іменника / займенника особи)” маркується семантика фізичного стану. Наприклад: *З хворим зробилося так погано, що всі зрозуміли – живим його не довести*. Порівняймо неможливість використання: *\*З нею зробилося (так) весело*. Оскільки фізичний стан особи може оцінюватися за певними ознаками стороннім спостерігачем, модель *Мені погано* на позначення фізичного стану суб'єкта містить маркування на зовнішні прояви стану, пор., наприклад: *Йому [Стасу] здалося, що їй [Вірі] знову стає гірше. Віра тремтіла* (І. Роздобудько). Вочевидь, спостереження за проявами фізичного стану експерієнсива (у наведеному прикладі – Віра) дають можливість сторонньому спостерігачеві (Стас), урахувавши власні знання, констатувати фактичний внутрішній фізичний стан суб'єкта – експерієнсива (носія стану).

Не знімає полісемії синтаксичної конструкції наявність локального каузувального компонента, наприклад: *Мені тут погано*. Якщо локатив *тут* розглядати як позначення місця, що за станом здоров'я протипоказане суб'єкту, тоді конструкція набуває значення фізичного стану. Якщо ж локалізатор викликає в суб'єкта негативні емоційні прояви, конструкція служить позначенням його психофізичного стану. Отож обмеженість інформації через недостатність контексту робить неможливим моносемічне трактування цього речення.

Вимагає макроконтексту визначення значень предикатів у конструкціях *Мені тяжко; Мені важко*. Звернімося до тлумачного словника: *тяжкий -а, -е*.

З-поміж поданих значень вирізняємо такі: 1) Який має велику вагу, значний вагою; важкий; *прот.* легкий. || Який здається значним вагою внаслідок втоми, слабості, болю і т. ін. || Який відбувається, проходить з напруженням, утрудненням, неспокійно, пов'язаний з неприємними фізичними відчуттями. 5) Який несе з собою



страждання, характеризується знегодами, труднощами, поневіряннями і т. ін. || Пов'язаний з фізичним чи розумовим напруженням, великими турботами або неприємностями; несприятливий. || Значний за силою прояву; значний за глибиною (про почуття, душевні страждання). || Який глибоко, боляче вражає, викликає сильні переживання. || Дуже серйозний, небезпечний, який завдає мук, страждань (про хворобу, рану). 7) Дуже сумний, гнітючий, безрадісний (про думки, почуття і т. ін.) [СУМ, 1978, т. 9, с. 343–345].

Очевидно, полісемічність конструкції *Мені тяжко* полягає в тому, що диференціація значень ускладнюється через їх розходження. Згідно зі словником, основним значенням є 'відчуття великої, надмірної ваги, що її зазнає суб'єкт'. Друге та наступні значення – 'наявність у суб'єкта важкого фізичного стану, страждань, мук і под.' Далекі не завжди контекст сприяє розмежуванню цих значень. Наприклад, у конструкції *Тяжко* неможливо диференціювати наявність відчуття важкості через велику вагу від відчуття переобтяження. Для прояснення значення конструкції необхідним є аналіз принаймні мінімального контексту: *Тяжко. Ноги тремтять у колінах*. Безумовно, маркованим є фізичний стан.

Розглянемо значення 'наявність гнітючого настрою суб'єкта', пор.: *Так тяжко...* (Д. Кремень). Оскільки конструкція не містить граматичних індексів, що закріплені за тією чи іншою моделлю, сумістити два близьких значення в одній конструкції не видається можливим, така семантика не підлягає чіткому визначенню без відповідного макроконтексту: *Боги на Олімпі співають? Співаються, – Так тяжко, що їм і пісні не співаються. А шарить край занебесний незвіданий, Та з атеїзму минулих урок...* (Д. Кремень). Вивчення макроконтексту уможливує тлумачення предиката *тяжко* у наведеній конструкції як такого, що виражений прислівниковим предикатом і служить позначенням пригніченого, безрадісного, сумного емоційного, а не фізичного стану, тобто знімає інші конотації.

Каузатор, виражений прийменниково-відмінковим сполученням "з + орудний особи", супроводжує конструкцію на позначення психофізичного стану суб'єкта, наприклад: *На чужині не ті люди, – тяжко з ними жити! Ні з ким буде поплакати, Ні поговорити* (Т. Шевченко). У моделях з таким предикатом можуть бути детермінанти *на душі, на серці*. Наприклад: *Мотрі зробилося так тяжко на душі, так гірко на серці, що вона аж не всиділа на гребені...*

(Панас Мирний); *І чим більше згадував, тим **тяжче** ставало на серці.* Прислівник у порівняльному ступені сприяє опису ментального акту, що інтенсифікує пригнічений стан експерієнцера (слідом за У. Чейфом під поняттям “експерієнцер” розуміємо аргумент “на позначення особи того, чий умонастрій або розумові процеси зазнають впливу” [Chafe 1975: 35–55], на відміну від експерієнсива – носія фізичного стану).

Модель *Мені важко* семантично конгруентна моделі *Мені тяжко*. Вона виявляє аналогічну диференціацію значень. Вона, може означати, по-перше, ‘наявність важких умов, у яких знаходиться суб’єкт’, наприклад: *“Нехай **тяжка** йому година та лиха, – Сказав, – щоб за моє, як кажуть люди, жито Та ще мене і бито!”* (П. Гулак-Артемовський); *Дорога була **важка**, добова, без зупинок. **Важко**. Втожливо. Ще б самій не хворіти* (М. Вайно); по-друге – ‘наявність поганого самопочуття суб’єкта’, наприклад: *...Старечі очі благають порятунку, та параліч неблаганний... Сьогодні він мовчить, але стогне **важче**, і очі, і губи говорять, що біль – аж нестерпний...* (М. Вайно); *Полоняни брели **важко** ... роззуті бідолахи, обдерті, обсмалені боями і спекотою ... западались по коліно в землю, яку не змогли оборонити й не мали сили з тих западин висмикувати ноги...* (Р. Федорів); по-третє – ‘наявність важкого морального стану суб’єкта’, наприклад: *Докучило! Нема мені вітчизни, нема мені вітчизни – ні-ні-ні. Душа горить – в смертельному вогні, разить мене – от запаху трутизни. Отак мені – чим далі од Вітчизни, тим легшає, тим **тяжчає мені*** (В. Стус); *Бо **тяжко** вмерти, **тяжко**... але ще **важче** жити яничаром, потурнаком у різницьких сейбанах* (Р. Федорів). Каузатор, виражений прийменниково-відмінковим сполученням “з + орудний живої особи / істоти” або “без + родовий живої особи / істоти”, маркує конструкцію на позначення психологічного стану суб’єкта. Наприклад: *Хоч там уже дихну на повні груди, побачу зблизька Господа хоч раз. Так буде краще. **Важко** було, люди, і вам **зі мною**, і мені між вас* (Л. Костенко); ***Без нього** їй так **трудно**.*

Для конструкцій *Мені тепло*; *Мені холодно* основним значенням є фізичний стан суб’єкта (відчуття тепла / холоду, що його зазнає суб’єкт). Наприклад: *Хан знизував плечима: – Чого ти кипиш від люті? Я ж тебе не продав у Стамбул. То й сиди собі, слухай лютню, кури турецький штамбур. Може, **холодно**? Не соромся. Гурій досить в цьому раю. Ось єгипетська, он – саронська, або, може,*

хочеш свою? (Л. Костенко); *Але ходім до хати. Холодно...* (У. Самчук); *Господи, як холодно, і б'є дрозжем, аж зуби дзиготять...* (О. Забужко); *Чи він землю розігрів, чи земля його, досить, що ялось робилося немов тепліше в груді, в руки* (Б. Лепкий). Закріпленість цього значення за такими конструкціями унеможлиблює їх використання на позначення психічного стану без додаткового використання детермінантів *на душі, на серці*, які вказують на душевний стан суб'єкта, наприклад: ... *Мандрівний дяк, по світу волочуся, не маю ні родини, ні рідні. Зустрів тебе та ялось і незчувся, – так на душі потепліло мені!* (Л. Костенко).

Конструкція “предикат *тепло* + детермінант *на душі, на серці*” має значення ‘відчуття душевної / сердечної теплоти, що її відчуває суб'єкт’. Семантика моделі *На душі (у мене) холодно* – ‘наявність самотності, туги, що її зазнає суб'єкт’, пор., наприклад: *А мені ні холодно, ні спекотно*. Метафоричне використання безособових речень за наявності заперечення фізичного стану – відчуття холоду або спеки – радикально змінює значення. Така конструкція використовується на позначення психофізичного стану експерієнсива та семантизує ‘наявність байдужого настрою суб'єкта, його апатичності, індиферентності’.

Залежно від семантики полісемічні моделі виявляють різну співвіднесеність з іншими висловленнями. Так, речення *Мені холодно* на позначення фізичного стану особи має суплетивний трансформ *Я мерзну*, пор., наприклад: *В горах вже холодно* (Леся Українка) – наратор мерзне в горах; *Пальці Холодної Хвилі замерзли, вона відчайдушно намагається відірвати від скотчевого котка смужку-липучку* (В. Єшкілев) – Холодна Хвиля відчуває холод у пальцях. Модель на позначення психічного стану співвідносна із субстантивним висловленням, наприклад: *А в душі холод, лютий холод...*

Співвіднесеність речення з предикатом *тепло* й субстантивним висловленням ускладнена, що пояснюється, вочевидь, омонімічністю іменника та прислівника *тепло*. Наприклад: *Щоб не їхнє проміння й тепло. – В серці б холодно й темно було!* (М. Пироженко). Поза контекстом субстантив *теплó* може хибно тлумачитися предикатом *тéпло*. Речення *Мені тепло* не трансформується у вербативне висловлення \**Я теплію*, проте, набуваючи значення душевного стану суб'єкта, вступає в трансформаційні відношення з вербативним висловленням. Наприклад: *Від цієї лайки й захисту їй стало тепліше на серці* (М. Стельмах). – *У неї потеплішало на сер-*

ці. Співвідносність з метафоричними реченнями характерні для конструкцій на позначення як фізичного, так і психічного стану суб'єкта. Наприклад: *По спині гарячою хвилиною розтікається тепло. Холод й біль заворушилися у грудях. Уже од кашлю в грудях все зболіло – То в жар, то в холод кидає. Ну ось, уже й моє намисто побіліло, мов памороззю сизою взялось* (Л. Костенко) (метафорична репрезентація фізичного стану).

Таким чином, в основі полісемії (багатозначності) конструкцій типу *Мені боляче; Мені погано; Мені тяжко; Мені важко; Мені тепло; Мені холодно* лежить полісемічність предикатів, що здатні виражати як фізичний, так і психічний, емоційний стан суб'єкта. Ці значення актуалізуються або в однаковому синтактичному оточенні за допомогою контексту, або спеціальними синтаксичними засобами всередині речення.

З лінгвістичної точки зору вбачаємо доцільним поділити предикати фізичного стану на власне предикати зі значенням болю, тобто первинні, та вторинні, а саме: запозичені з інших семантичних полів. Джерелами запозичення стають поля на позначення горіння (*пекти, палити, жалити*), деформації (*ламати, різати, колоти, дряпати, дерти, розриватися, лопатися, тиснути*), звучання (*нити, скиглити, гудіти, дзвеніти*), руху (*крутитися, тіпатися*), втрати можливості нормального функціонування (*німіти, закладати, кам'яніти*) й под. Лексичні значення наведених предикатів набувають чинності на позначення болю із залученням контексту. У висловленнях на позначення фізичного стану особи основними параметрами, що задають контекст, є морфологічні та синтаксичні особливості використання предикатів. Саме контекст звужує полісемію останніх.

Семантична специфіка больової зони зумовлює граматичні особливості предикатів, що її обслуговують. Первинні (спеціальні) предикати болю належать до класу стативних предикатів і характеризуються певним набором морфологічних властивостей. Так, предикат *боліти* належить до дієслів недоконаного виду, не має т. зв. "чистої видової пари", його перфективними корелятами є інхоативний дериват *заболіти* (пор.: *У мене голова заболіла*) та лімітативний – *поболіти* (пор.: *У мене голова поболіла й пройшла*). Вторинні предикати на позначення болю мають змінити аспектуальний клас, тобто стативізуватися стосовно вихідного, початкового нестатального значення. Предикат *боліти* не здатний послужитися

на позначення одномоментного болю в силу того, що семантика гомогенного стану не корелює з ідеєю миттєвості, раптовості. Саме тому на позначення миттєвого, раптового болю служать вторинні предикати, морфологічно марковані дієслівною формою з семельфактивною семантикою (*кольнуло, стрільнуло*) на позначення раптовості та ітеративною семантикою (*поколює, пострілює*) на позначення ітеративних, рекуративних (повторюваних) станів. Дуративна семантика простежується в конструкціях на позначення фізичного стану особи з предикатами, вираженими дієсловами недоконаного виду, наприклад: *голова тріщить, у скронях стугонить, зуби нинють, вуха горять, у боці коле, ноги гудять, живіт крутить / тягне, суглоби ломить* й под. Предикати доконаного виду репрезентують перфективну семантику, наприклад: *Він наче увесь розбитий, знівечений*.

Як результат, тенденції маркування таких зон дають змогу розмістити всі семантичні галузі на загальній дуративно-результативній шкалі. На одному її кінці (дуративному) розмістяться предикати з вихідним значенням звучання та руху, на іншому (результативному) – зона втрати можливості нормального функціонування. Причому результативна стратегія на цій шкалі репрезентована як найсильніша. Дієслова цього семантичного класу належать до найдинамічніших зон, відтак їх стативізація потребує більш дієвого механізму пригнічення динамічного начала, у ролі якого й виступає результатив. Таким чином, на морфологічному рівні перехід із вихідної семантичної зони в зону болю дієслівні лексеми фіксуються в морфологічній формі із семельфактивною, ітеративною, дуративною або результативною семантикою.

### **1.3. ПРЕДИКАТИ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ В СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ**

#### **1.3.1. ПРЕДИКАТИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ**

Предикати з семантикою емоційного стану здебільшого виражені словами, які складають ядро цього різновиду ознакових імен (*весело, тужно, тривожно, досадно, совісно* та ін.). Статус таких слів однозначно не визначений, а функції в побудові речення на

рівні окремого комплексного дослідження в українському мовознавстві в повному обсязі не висвітлені. У науковій літературі їх називають “словами категорії стану”, “безособово-предикативними словами”, “предикативними прислівниками”, “аналітичними дієсловами”, “предикативами” тощо. Звернення до предикативів<sup>2</sup> зумовлене тим, що вони як центральна ланка предикатів стану [Вихованець 1992: 98] можуть дати найбільш повну інформацію про їхню семантику, валентність, здатність формувати елементарне речення.

На сучасному етапі розвитку науки про мову у зв’язку з введенням у фокус лінгвістичного розгляду “феномена життя, у центрі якого знаходиться людина з усіма її психічними “складниками” і станами, формами соціального існування та культурної діяльності” [Арутюнова 1989: 3–4], посилилась увага до вивчення специфічних способів і засобів, за допомогою яких мова репрезентує внутрішнє, у тому числі емоційне, життя особистості. Різні аспекти цієї проблеми розглянуто в працях Т. Б. Алісової, В. Ю. Апресяна, Ю. Д. Апресяна, Н. Д. Арутюнової, Л. М. Васильєва, А. Вежбицької, Л. Вітгенштейна, О. М. Вольф, Анни А. Залізняка, Л. Н. Йорданської, В. М. Теллі, Г. Фреге, В. І. Шаховського та ін.

Предикативи із семантикою емоційного стану – це сфера мови, тісно пов’язана з прагматичними та суб’єктно орієнтованими категоріями. До таких категорій належить, насамперед, оцінка, що репрезентує прагматичне значення. Тому їх аналіз виходить на коло питань, у центрі уваги яких – вивчення суб’єктивних смислів, що відображають ставлення людини до об’єктивної дійсності. Речення із предикативами емоційного стану є точкою перетину актуальних мовознавчих проблем, як власне синтаксичних, так і таких, що виходять за межі синтаксису й потребують використання інструментарію суміжних лінгвістичних галузей (прагматики, лінгвоаксіології), а також інших дисциплін, зокрема психології та філософії.

Емоційно-статальним предикативам як словам, спеціалізованим на вираженні предикатів стану, притаманні семантичні характеристики цього класу предикатних імен: безпосередній зв’язок з віссю часу, статичність, фазовість, неконтрольованість, орієнтованість на пасивний цілісний суб’єкт, що не відіграє визначальної ролі в породженні емоційного стану, не може його контролювати, а

---

<sup>2</sup> З-поміж термінів, які вживають на позначення слів категорії стану, обрано запропонований О. В. Ісаченком термін “предикатив” [Ісаченко 1954: 359], оскільки він мотивований синтаксичною функцією слів, що виражають стан.

лише констатує вплив зовнішньої щодо нього сили й має здатність відчувати стан і кваліфікувати його. Емоційні стани можуть мати різну інтенсивність, яка виявляється на тлі інших станів, що складають одну групу, а також відносно нормативного для цього емоційного стану рівня інтенсивності. Для лінгвальної репрезентації емоційних станів релевантною характеристикою є їх детермінованість у об'єктивній дійсності. Речення відбивають цю ознаку, сполучаючись із мовними відповідниками причини емоційного стану.

У семантиці переважної більшості емоційно-статальних предикативів, які виступають предикатами, присутній оцінний компонент. Включаючи предикати, що передають емоційні стани, для яких характерний різноаспектний зв'язок з оцінкою, речення мають оцінний зміст. Їхня семантична структура взаємодіє зі структурою оцінки: предикат, поєднуючи в собі аксіологічний і дескриптивний смисли, позначає власне оцінку й емоційний стан, що оцінюється з різних позицій і може бути об'єктом не лише емоційної, а й етичної, раціональної та інших оцінок; суб'єкт емоційного стану виступає аксіологічним суб'єктом, якому належить оцінка причини стану і можуть належати інші оцінки; причина, що викликала емоцію, є об'єктом оцінки. При цьому оцінка емоціогенної ситуації залежить від оцінки стану й узгоджується з нею за знаком.

### 1.3.2. РЕЧЕННЯ З ПРЕДИКАТИВОМ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ

Предикативи емоційного стану, виконуючи в реченні функцію предиката, звичайно є одновалентними, а в максимальному вияві – двовалентними [Вихованець 1992: 99]. У першому випадку вони відкривають позицію суб'єкта стану: *Олесеві зробилося гірко-гірко* (В. Підмогильний), у другому – позицію суб'єкта й позицію об'єкта стану: *Скульпторові було прикро за неї* (О. Гончар).

Формальним репрезентантом суб'єкта емоційного стану в реченнях із предикативами є давальний відмінок конкретного імені: *Невесело мені* (О. Довженко), який у граматичній системі української мови наділений диференційною семантико-синтаксичною ознакою пасивності [Вихованець 1992: 99] і вказує “на семантичний відтінок підпорядкованості особи відповідному станові” [Вихованець 1987: 113].

Вираження суб'єкта емоційного стану за допомогою давального відмінка та відсутність імені в номінативній формі як спеціалізованого засобу позначення підмета є підставою для віднесення речень з емоційно-статальними предикативами до класу т. зв. безособових односкладних речень. Однак застосування термінів “безособовість” і “односкладність” правомірне лише щодо формально-граматичної організації таких речень і суперечить їх глибинній, власне семантичній особовості та двоскладності.

У подібних синтаксичних побудовах суб'єкт може бути вербально не вираженим, наприклад: *Сумно-досадно* (А. Тесленко). Така невираженість синтаксично значуща і являє собою один зі способів представлення суб'єкта, які є в розпорядженні мовця й визначаються контекстними та стилістичними умовами [Золотова 1973: 162]. Речення, у яких суб'єкти стану не мають самостійного дискретного вираження в поверхневій структурі, є варіантами двокомпонентних речень із семантикою емоційного стану.

У реченнях на позначення емоційного стану роль суб'єкта виконує ім'я з конкретною семантикою, що в типових випадках є назвою особи: власним або загальним іменем чи співвідносним з ними особовим займенником: *Володькові робиться сумно* (У. Самчук); *Гірко стало лісничому* (Р. Іванчук); *Йому одразу стало весело, а мені гірко* (М. Стельмах). Назви не-осіб можуть функціонувати в ролі суб'єкта емоційного стану лише за умови, що їх референтам приписується притаманна людині здатність переживати певні емоції, настрої, психічні стани: *Весело землі: Цвіте, красується цвітами, Садами темними, лугами* (Т. Шевченко); *Як виє вітер, наче йому страшно і наче сумно, наче він старий* (Л. Костенко).

Засобом вираження суб'єкта емоційного стану в таких реченнях можуть бути іменники-партитиви *душа* і *серце*, наприклад: *Коби ти очі не пускав удолину, але вгору, то легше би твоїй душі було* (В. Стефаник); *Тяжко моєму серцю!* (П. Куліш). У подібних випадках репрезентоване метонімічне перенесення імені з цілого (людина як суб'єкт стану) на його частину (душа, серце, які в наївній мовній картині світу виступають осердям духовного, емоційного життя). З іншого боку, при такій семантичній функції лексем *душа*, *серце* має місце персоніфікація: будучи невід'ємними частинами носія емоційного стану, ці умовно відокремлені від людини субстанції перебирають на себе її властивості, зокрема здатність переживати емоції, причому окремо від особи й незалежно від неї. На думку до-



слідників, образне розчленування людини й заміщення цілого його частиною є одним із засобів позначення пасивності реального суб'єкта, оскільки партитив сприймається як непряма вказівка на відсутність у реального цілісного суб'єкта власної ініціативи, волі, наміру [Одинцова 1990: 117].

Суб'єкт емоційного стану може мати розчленовану форму вираження, наприклад: *Балабусі стало легше на душі* (І. Нечуй-Левицький); *І так вже йому в серці радісно, так хочеться догодити батькові, щоб похвалив* (А. Головка). Формальні репрезентанти суб'єкта в подібних випадках можна схематично зобразити так: давальний відмінок імені особи + *на (у) душі (серці)* (наприклад: *йому на (в) серці*), *у* + родовий відмінок імені особи + *на (у) душі (серці)* (наприклад: *в матері на серці*), *на (у) душі (серці)* + родовий відмінок імені особи (наприклад: *на душі хлопця*). Перелічені сполуки передають загальносуб'єктну й суб'єктно-просторову семантику. При цьому імена у формі давального чи родового відмінків позначають суб'єкт емоційного стану як цілісну особу, а суб'єктно-локативні форми *на (у) душі (серці)*, що характеризують “наївну геометрію” внутрішнього світу людини [Апресян 1974: 56–57], у формі просторового компонента маніфестують суб'єкт шляхом найменування його невід'ємних складників – душі чи серця як “предметів психічного світу”.

Конкретне ім'я на позначення особи, що переживає емоційний стан, може опускатися: *Ставало спокійно і тепло на серці* (М. Коцюбинський); на цю особу може вказувати присвійний займенник: *Спи, моя гіллячко голуба, Тихо в моїм серці і щасливо* (М. Вінграновський). Коли носій емоційного стану представлений просторово-суб'єктною формою без конкретного імені, уявлення про цілісний реальний суб'єкт зводиться до партитивного образу пасивної зовнішньої оболонки, вмістилища психічного життя в людині [Одинцова 1990: 123].

Розчленована форма представлення суб'єкта стану трапляється в реченнях, у яких емоційний стан маніфестують полісемічні, загальнооцінні предикативи та okazіоналізми: *Проте на душі в княгині було тихо* (В. Скляренко); *Од блакитних просторів на душі в мене було блакитно, тепло, просторо* (М. Коцюбинський); *І славно, славно було мені на душі, так уже тепер не буває* (М. Стельмах); *На серці стало легко* (З. Тулуб); *Чого ж то на серці так льодовиково, наче війнуло снігами в жнива?* (Д. Павличко); *Блакитно на душі...* (М. Вінграновський).

Зважаючи на те, що внутрішнє “відчуття себе” є суб’єктивним, суб’єкт емоційного стану здебільшого збігається з мовцем. Тому в реченнях із предикативами домінантні позиції займає перша особа як засіб вираження суб’єкта емоційного стану. Речення, у яких суб’єкт емоційного стану й мовець мають різну денотативну співвіднесеність, функціонують як нормативні лише за певних умов. Так, розходження двох суб’єктних сфер (суб’єкта мовлення і диктального суб’єкта – суб’єкта емоційного стану) має місце в реченнях, у яких повідомлення про внутрішній стан адресата чи третьої особи мотивовані зовнішніми проявами стану, що спостерігаються суб’єктом мовлення і сприймаються в соціумі як загальноприйняті сигнали тих чи інших емоцій: **Видно було, що їй було безмірно тяжко; вона нервово давила собі одною рукою пальці другої руки, очі її ніяково ходили по кімнаті, груди важко й нервово здіймались, сама стала знов мертво-блідю** (В. Винниченко). Описи фізичних проявів емоційних станів можуть виражатися експліцитно й супроводжувати речення на позначення станів або згортатися до виразів на зразок *видно, помітно* тощо, наприклад: **Видко було, що йому стало й ніяково, і приємно** (В. Винниченко).

Повідомлення про емоційний стан іншої особи можуть базуватися на припущеннях мовця, тобто мати гіпотетичний характер; пор. у зв’язку з цим думку Л. Вітгенштайна: “Я можу тільки **вважати**, що хтось інший має біль, а коли я сам його маю, то **знаю це**” [Вітгенштайн 1995: 190]. При цьому відповідний модус в аналізованих реченнях експлікується: 1) за допомогою предикатів зі значенням припущення (*гадати, думати, вважати, здаватися* та ін.), наприклад: **Тоня подумала, що це йому стало ніяково за свій перелох** (О. Гончар); 2) за допомогою вставних компонентів зі значенням невпевненості, припущення, можливості, ймовірності (*мабуть, може, можливо, певно, напевно, очевидно, очевидячки* та ін.), наприклад: **... може, їй теж було любо, а може, гарно було від незвичності пригоди** (П. Загребельний); **Очевидячки, їм обом було ніяково** (В. Винниченко).

Нормативними є речення, які, характеризуючись питальною модальністю, виявляють комунікативну мету мовця – одержання інформації про емоційний стан адресата: **Товаришу Жучок, вам не боязко?; А все-таки й тобі журно?** (М. Хвильовий). При цьому питальні за формою речення можуть мати імпліцитну іллокутивну мету, тобто функціонувати як непрямі мовленнєві акти; пор., наприк-

лад, непрямий мовленнєвий акт осуду: – *Жінко, жінко! І не сором тобі? Десять літ живемо з собою, і тепер робиш мені такий скандал!* (І. Франко). Об'єктом оцінювання в цьому випадку є вчинок іншої особи, проте негативна оцінка в реченні з емоційно-статальним предикативом висловлюється не прямо, а шляхом номінації перлокутивного ефекту (почуття сорому), що передбачається відповідними діями. Власне, відображення перлокутивного ефекту є характерною ознакою непрямих мовленнєвих актів оцінки, як непрямих мовленнєвих актів загалом [Вольф 1985: 194].

Перелічені умови нерелевантні для художнього тексту, у якому “суб'єктні зони виявляються відкритими для “проникнення” в них автора” [Золотова 1998: 235]. Тому в художніх творах поряд з “я-конструкціями” функціонують “він-конструкції” і “ти-конструкції”, що сприймаються як цілком нормативні з огляду на спосіб наративу, обраний автором; пор.: *Йй так гарно, так радісно на душі, легко на серці* (Панас Мирний); *І тобі стало світло й добре на душі, і болісна згадка про сколочену провесінь утихомирилась...* (Р. Іваничук).

Компоненти з об'єктною семантикою традиційно відносять до класу елементарних семантичних категорій, оскільки їх функціонування в реченні зумовлене валентністю предиката й вони, поряд із предикатом і суб'єктом, беруть участь у формуванні елементарного (неускладненого) в семантичному відношенні речення. Репрезентантами об'єкта в реченнях із предикативами емоційного стану є безприйменникові форми знахідного й родового відмінків і прийменниково-відмінкові форми *перед* + орудний відмінок, *за* + знахідний відмінок, *за* + орудний відмінок, *з* + орудний відмінок, *з* + родовий відмінок, *без* + родовий відмінок, *на* + знахідний відмінок. Такі словоформи, крім позначення елемента ситуації-наслідку<sup>3</sup> – особи чи предмета, на які спрямований стан або за участю, при посередництві, наявності чи відсутності яких він виявляється (що, власне, й дає підстави визначати їх як об'єктні синтаксеми), – є

---

<sup>3</sup> Речення з предикативами емоційного стану є каузативними конструкціями, що відображають причиново-наслідкові зв'язки між явищами позамовної дійсності і мають своїми денотатами складні каузативні ситуації (макроситуації), які є наслідком об'єднання на основі причиново-наслідкового відношення двох простих ситуацій (мікроситуацій): каузуючої (інші назви: антецедент, ситуація-причина) і каузованої (консеквент, ситуація-наслідок) [Недялков 1969: 6].

мовними еквівалентами одного з елементів ситуації-причини емоційного стану.

Ядро іменникової лексики, яку охоплюють прийменниково-відмінкові форми *перед* + орудний відмінок (*ніяково перед товаришами*), *за* + знахідний відмінок (*гірко за брата*), *за* + орудний відмінок (*скучно за тобою*), *з* + орудний відмінок (*страшно з ним*), *з* + родовий відмінок (*смішно з нього*), *без* + родовий відмінок (*нудно без тебе*), *на* + знахідний відмінок (*досадно на себе*) та безприйменникові форми знахідного і родового відмінків (*шкода матір; страшно сусіда*), становлять назви осіб. Заповнення позиції об'єкта при предикатах таких речень іменами осіб відображає особистісну орієнтацію емоційних станів у позамовній дійсності.

Хоча прийменниково-відмінкові форми назв осіб, крім об'єкта ситуації емоційного стану, позначають суб'єкт як елемент каузуючої ситуації, немає підстав відносити компоненти, виражені такими формами, до класу причинових синтаксем, оскільки вони не є повноцінними еквівалентами ситуації-причини. Якщо речення з пропозитивним іменем *Мені стало соромно за невихованість брата* (тобто *за те, що брат невихований*) містить досить вичерпну інформацію про причину емоційного стану, то речення *Мені стало соромно за брата* не експлікує причину в повному обсязі, а лише називає суб'єкт причинової ситуації.

У реченнях із предикативами емоційного стану, що містять об'єктні компоненти, виражені іменниками-назвами осіб, можливе поєднання позначення особи й каузуючої ситуації, і такі речення не сприймаються як інформативно надмірні, пор.: *Мені шкода стає святих* (об'єкт), *які не знають такої радості, як їздити в гості* (антецедент) (М. Стельмах). Такі речення дають підстави для розмежування поняття об'єкта емоційного стану й поняття його причини, а на рівні семантичної організації речень з емоційно-статальними предикативами – розмежування об'єктних компонентів і компонентів з каузативною семантикою. Ототожнення об'єкта емоційного стану з його причиною зумовлене особливостями людського мислення: "... людина схильна шукати джерело своїх емоцій (ширше – психічних станів) не тільки і не стільки в об'єктивній ситуації, скільки в інших людях. Так, поряд з логікою, яка встановлює закони правильного розвитку думки, у мові відображається життєва логіка, яка встановлює стереотип людського мислення і поведінки" [Арутюнова 1976: 154].

Як учасник каузуючої ситуації особа-каузатор характеризується активністю, оскільки, виконуючи ту чи іншу дію та виступаючи носієм певної ознаки або навіть стану, вона прямо чи опосередковано викликає відповідний наслідок. Її активність зберігається у випадку, коли ця особа виступає об'єктом, на який спрямований емоційний стан, тобто коли входить до структури каузованої ситуації. Назва особи, що позначає об'єкт емоційного стану, ніби передбачає потенціал для вчинення певної дії, імплікує здатність бути носієм предикативної ознаки. Тому характеризувати об'єкт емоційного стану в реченнях із предикативами однозначно як пасивний є не коректним з огляду на ситуацію-денотат. Таким чином, за семантичною ознакою активність / пасивність, об'єкти, які підпорядковуються предикативам емоційного стану, відрізняються від об'єктів при предикатах неінтенсійного типу, скажімо, при предикатах конкретної фізичної дії, яким однозначно властива ознака пасивності.

Крім загальної об'єктної семантики, прийменниково-відмінковим формам *перед* + орудний відмінок, *за* + знахідний відмінок, *за* + орудний відмінок, *з* + орудний відмінок, *з* + родовий відмінок, *без* + родовий відмінок, *на* + знахідний відмінок і безприйменниковим формам знахідного й родового відмінків притаманні специфічні семантичні конотації, що нашаровуються на інваріантне значення об'єкта.

Об'єктний компонент, позначений прийменниково-відмінковою формою *перед* + орудний відмінок, при предикативах групи "сором" називає особу, що опосередковано сприяє виникненню емоційного стану, оскільки, на думку суб'єкта стану, їй належить негативна оцінка певної ситуації та негативна оцінка експерієнсива як її учасника; пор.: *Я починаю плакати, а що мені соромно сліз своїх перед чужим дядьком, ховаюся в поділ матеріної спідниці* (В. Дрозд).

При предикативах на зразок *страшно, тривожно, прикро* (у значенні "неприємно, некомфортно") *перед* + орудний відмінок позначає особу, стосовно якої проявляється емоційний стан і яка є учасником ситуації-причини; імплікує певні якості, властивості, дії, що викликають відповідні емоції суб'єкта: *Всім мов страшно перед ним, хоч він і жартує, і сміється* (О. Кобилянська); *Їй було соромно й страшно перед родичами* (А. Шиян).

Прийменниково-відмінкова форма *за* + знахідний відмінок, що репрезентує об'єкт емоційного стану, вживається при предикативах

на позначення негативних і позитивних емоційних станів, оскільки називає особу, яка може бути учасником різноманітних каузативних ситуацій і на яку спрямований емоційний стан, наприклад: *Ніяких вищих інтересів не маєш. Сумно за тебе!* (А. Головка).

Об'єктний компонент, виражений формою *за* + орудний відмінок, при предикативах на позначення негативного емоційного стану (*скучно, сумно, тяжко, жаль (жалко), тужно* та ін.) називає особу, за відсутності якої виявляється предикативна ознака суб'єкта. Конкретне ім'я імплікує відповідне емоційне ставлення суб'єкта стану до названої особи (любов, симпатія, прихильність), що є необхідною умовою виникнення психічного стану, наприклад: *Скучно за тобою страшно* (В. Винниченко); *І стало йому нараз прикро і жаль за доброю, щирою дівчиною* (О. Кобилянська). При предикативі *жаль (жалко)* *за* + орудний відмінок може мати те ж значення, що й форма родового безприйменникового (*жалко за ними – жалко їх*), пор.: *Я не сердився на них, мені було до сліз жалко за ними, що вони живуть в ямах, такі худенькі й обідрані...* (В. Сосюра).

Прийменниково-відмінкова форма з об'єктною семантикою *з* + орудний відмінок уживається з предикативами на означення позитивних і негативних емоційних станів, є формальним репрезентантом особи, у присутності якої має місце стан. Ім'я особи непрямо вказує на певні якості, властивості об'єкта стану, особливості його поведінки, ставлення до нього експерієнсива, стосунки між ними тощо: *З ним мені нічого не страшно; він на все знайде раду!* (І. Франко).

Форма *без* + родовий відмінок є репрезентантом особи, до якої суб'єкт стану має певні почуття або яка володіє певними якостями, тому її відсутність викликає в суб'єкта відповідний емоційний стан (здебільшого негативний), наприклад: *Скушно було без тебе!* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Мені без тебе сумно серед людства* (Л. Костенко). Об'єктний компонент, виражений прийменниково-відмінковою формою *без* + родовий відмінок, за своєю семантикою наближається до каузативних синтаксем, оскільки на каузуючий стан – відсутність особи – прозора вказує прийменник *без*.

Компонент з об'єктною семантикою, виражений прийменниково-відмінковою формою *на* + знахідний відмінок, називає особу, на яку спрямований емоційний стан і яка є учасником ситуації-причини, негативно оціненої суб'єктом каузованого стану: *А як йому і досі досадно було на маляра і на патрет, що через них йому люди сміялися* (Г. Квітка-Основ'яненко).

З + родовий відмінок як засіб вираження об'єкта емоційного стану позначає особу-учасника каузуючої ситуації, яка оцінюється суб'єктом як смішна або така, що викликає здивування, наприклад: *Може, смішно їй було з цього кислого, гостроногого льотчика...* (О. Гончар).

Імена осіб у формі знахідного і родового відмінків уживаються при предикативах груп “жаль”, “сором”, “страх”. При предикативах групи “жаль” вони репрезентують особу, на яку поширюється емоційний стан і яка є учасником ситуації, оціненої експерієнсивом як несприятлива для цієї особи: *Шкода було жінки, старої, вбогої і самотньої...* (З. Тулуб). При цьому іменник може мати форми і родового, і знахідного відмінків, пор.: *І я заплакав, жаль малому Було сіроми-сироти* (Т. Шевченко); *... І жаль мені, малому, стало Того сірому-сироту...* (Т. Шевченко).

Предикати, виражені предикативами групи “страх”, вимагають об'єкта у формі родового відмінка: *Мені тепер і Олени страшно...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Душно стало Зіньці і страшно самої себе* (А. Шиян). Взаємозаміни форм родового і знахідного в реченнях з такими предикативами не зафіксовано. Можна припустити, що родовий об'єкта, на відміну від форм знахідного відмінка, дає змогу передати активність особи, на яку спрямований емоційний стан, бо як учасник ситуації-причини вона своїми діями (реальними чи потенційними) стимулює виникнення стану; пор.: *Володькові його (собаки) трохи страшно, але він ані не думає робити хлопцеві якісь збитки* (У. Самчук) – собаки страшно, бо він може “зробити збитки” – вкусити. До речі, у лінгвістичній літературі висловлюється подібна думка: “З непрямим додатком може бути також пов'язане уявлення про меншу визначеність об'єкта ... і про його своєрідну активність (пор.: “испугаться собаки”, “радоваться за сына”, де об'єкт певним чином стимулює діяльність суб'єкта)” [Лингвистический энциклопедический словарь 1990: 138]. Анна А. Зализняк вважає, що доповнення у формі знахідного відмінка при дієслівному предикаті *боятися* в російській мові має предметне значення, а у формі родового – пропозитивне. Так, речення *Он боится жену* позначає ставлення безпосередньо до людини, а *Он боится жены* – до певної ситуації, головним учасником якої є ця людина. Тому можна сказати *Он хотел пойти пить пиво, но побоялся жены*, але не \**жену* [Зализняк 1992: 34].

При предикативах групи “сором” родовий об'єкта може мати те саме значення, що й форми *перед* + орудний відмінок особового

імені, пор.: *Мені знову схотілося плакати. Тільки не заплакав: страшно та й сором Ксені було* (Б. Грінченко), де *сором Ксені = сором перед Ксенею*. Родовий відмінок імені особи може також називати людину, яка своїми діями, вчинками, якостями викликає в експерієнсива почуття сорому, наприклад: *Як стане син паном, то за простого батька й маму і не згадає. Встидно їх* (Мирослав Ірчан), де *(Синові) встидно їх* не дорівнює *(Синові) встидно перед ними*, а означає *Син соромиться їх* (бо вони “прості”).

Назви предметів, на відміну від назв осіб, позначаючи об’єкт емоційного стану, здатні утворювати не всі перелічені прийменниково-відмінкові форми. Так, *соромно, незручно, ніяково* буває перед людиною, а не перед предметом, оскільки лише людина володіє здатністю оцінювати, і ця здатність іншої особи, незалежно від того, реалізована вона у конкретному акті оцінки чи лише може реалізуватися в майбутньому, посилює стан сорому. Тому форма *перед* + орудний відмінок і синонімічна форма родового безприймникового в реченнях з емоційно-статальними предикативами репрезентує лише об’єкт-особу. Незадоволення, досада, злість, образа також спрямовуються тільки на людину як на суб’єкт, що наділений волею, здатністю мислити, робити вибір і свідомо діяти.

Форми імен предметів *за* + знахідний відмінок, *за* + орудний відмінок, родовий відмінок, *без* + родовий відмінок сполучаються із предикативами, для яких особовий чи предметний характер об’єкта є нерелевантною ознакою. Для кожної із цих форм характерні власні конотації.

Прийменниково-відмінкова форма *за* + знахідний відмінок називає предмет, на який поширюється емоційний стан і який задіяний у каузуючій ситуації. Коло предикатів емоційного стану, що відкривають позицію об’єкта, репрезентованого цією словоформою, обмежене. Це виявляється при порівнянні її сполучних можливостей з аналогічними властивостями форми *за* + знахідний відмінок імені особи, пор.: *Мені радісно за подругу* і *\*Мені радісно за автомобіль, який придбали такі приємні люди* – речення сприймається як безглузде з погляду логіки й закономірностей мови.

Імена предметів у граматичній формі *за* + знахідний відмінок у досліджуваних реченнях можуть супроводжуватися конкретизуючими означеннями, які за своєю природою є предикатами, що зазнали нейтралізації внаслідок переходу в позицію атрибута [Вихованець 1983: 133–135; Кононенко І. 1991: 42], наприклад.: *Правду*



кажучи, йому трохи ніяково було за куцу оту, ще й **пожмакану** в дорозі **шинельчину** і за **довгі** свої **ноги-сурелі** в широких кирзових халявах (Г. Тютюнник). Семантика форми *за* + орудний відмінок предметного імені суттєво не відрізняється від значення аналогічної форми імені особи, пор.: *Але й за старою хатою трохи жаль, як за людиною, яка вмирає і забирає за собою в могилу цікавий і неповторний світ* (Р. Іваничук).

Назви не-осіб у формі родового відмінка при предикативах *жаль* (*жалко*), *шкода* імплікують предикати на зразок *втрачати, залишати, покидати, віддавати* тощо, вказуючи на ситуацію відчуження предмета від суб'єкта емоційного стану, пор.: – *Продай мені, Василю, і хвартух.* – *Про мене, купи і хвартух,* – *сказала Василина й важко зітхнула. ... Для неї шкода було хвартуха* (І. Нечуй-Левицький), де *шкода було хвартуха* = *шкода було продавати хвартух*.

Значення форм родового відмінка імен предметів не збігається зі значенням родового назв осіб. Порівняймо:

– *Мати знов казала, щоб тут спродуватись і перебиратися до них у Вапнярку. ... Жалко їх – самі, добувають віку.*

– *Всього жалко...*

*Анна так мовила глухуватим, рівним голосом, наче жалко було їй не тільки батька з матір'ю, а й цього великого, сутінкового саду у барвистих вогнях плодів, і тополі на причілку, що лопотіла підзолоченим листям...* (Є. Гуцало).

Наведений текстовий сегмент дає можливість простежити різницю в значенні об'єктних компонентів. Жаль до батьків зумовлений їх самотньою старістю (*Жалко їх – самі, добувають віку*), тобто експерієнсив оцінює становище батьків як негативне й тому співчуває їм. У другому випадку (*Жалко саду, тополі*) йдеться вже не про співчуття: жаль викликаний думкою про перспективу покинути все через можливий переїзд.

Отже, аналіз значення й особливостей функціонування об'єктних компонентів семантичної структури речень на позначення емоційного стану, що ґрунтується на врахуванні їх відношення до позамовної сфери, засвідчує, що вони вказують на осіб чи предмети, на які спрямовано емоційний стан і які, крім того, включені в ситуацію-причину емоційного стану. Засвідчуючи тісний зв'язок емоційного стану з його причиною, об'єктні компоненти називають лише окремий елемент причинової ситуації, не експлікуючи основну інформацію – про предикативну ознаку, що казує стан. Тому, щоб ре-

конструювати структуру антецедента, слід ураховувати семантику предикатива, що дає змогу уявити типовий сценарій виникнення позначеної ним емоції, та залучати контекст, оскільки ім'я особи чи предмета як формальний репрезентант об'єкта “може приховувати будь-яку з можливих якостей, дій чи подій” [Арутюнова 1976: 123].

### 1.3.3. РЕЧЕННЯ З ПРЕДИКАТИВОМ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ І ЛОКАТИВОМ

Окрему групу в межах речень із предикативами емоційного стану складають конструкції, що містять локативний прислівник чи применниково-відмінкову форму імені з локативним значенням: *Сумно всюди, холодно й страшно* (Панас Мирний); *В лісі було тихо й сумно* (І. Нечуй-Левицький). У таких реченнях реалізується нетипова з огляду на лексичне значення здатність емоційно-статальних предикативів сполучатися з локативним іменником або прислівником. Як відомо, у позамовному світі існує тісний зв'язок емоційного стану з особовим суб'єктом, який відбитий, насамперед, на лексичному рівні. Так, дослідники вказують на наявність у семній структурі предикативів емоційного стану сем ‘суб'єктність’ і ‘особа’, що мотивує їх валентні властивості, зокрема, сполучуваність із суб'єктними компонентами, які називають особу – носія емоційного стану [Рыскаль 1993].

У лінгвістичній літературі речення з емоційно-статальним предикативом і локативом ототожнюються з реченнями на позначення емоційного стану особи [Золотова 1973: 194], з реченнями на позначення стану навколишнього середовища [Степанов 1972: 336] або ж відзначається окремішність і особлива семантична організація таких речень [Вольф 1982: 328; Ли 1981: 13; Кендюшенко 1990: 52]. На наш погляд, аналіз семантичної структури речень з емоційно-статальним предикативом і локативом не може претендувати на адекватність і повноту без урахування таких чинників, як значення предикатива, контекстне оточення речення та його здатність об'єднуватися з іншими, однорідними за структурою і семантикою пропозитивними одиницями, утворюючи поліпредикатні конструкції.

Проведені з таких позицій спостереження свідчать, що група речень із предикативом емоційного стану та локативом неоднорідна. У її межах можна виділити два різновиди речень, відмінних за значенням і співвідношенням з іншими конструкціями, що містять предикативи.

До першого різновиду належать суб'єктні модифікації речень на позначення емоційного стану особи, поширених локативними компонентами (*Вдома мені нудно; У лісі дітям лячно*). Хоча носій емоційного стану не має експліцитного маніфестанта в їх складі, однак він є неодмінним складником ситуації, репрезентованої такими конструкціями. Це засвідчує семантика емоційно-статального предикатива як предикатного компонента речень цього різновиду, контекст або ситуація. Порівняймо: 1. *Еге-ге, татарочко! Чого зажурилася?.. Поживеш з нами, звикнеш. Спочатку воно, дійсно, сумно на чужині* (З. Тулуб) – з передтексту зрозуміло, що речення з предикативом і локативом виражає судження про емоційний стан особи. Тому аналізоване речення, незважаючи на відсутність давального суб'єкта, є повідомленням про стан людини, каузований її перебуванням. 2. *Тяжко і в хаті; душа поривається знайти серед безнадійності якийсь провіт і живлющий здобуток для дня – хоч кусник хліба, хоч пригоршню борошна* (В. Барка) – про те, що в денотативну ситуацію включена особа-носій емоційного стану, сигналізує лексема *душа*, котра, як відомо, входить до арсеналу засобів вираження експерієнсива. Крім того, предикатив *тяжко* має здатність уживатися лише на позначення стану особового суб'єкта (пор. *Навкруги сумно* і *\*Навкруги тяжко*). Тому речення *Тяжко і в хаті* є модифікацією речення *Йому тяжко і в хаті* з невербалізованим суб'єктом.

Використовуючи класифікацію речень за характером суб'єкта [див.: Степанов 1981: 162–169], речення цієї групи можна означити як “я”-речення, оскільки вони володіють основною семантичною особливістю таких одиниць; пор.: “...у найбільш типовому реченні з “я” – твердженні про щось, що відбувається з “я”, – те, про що стверджується, належить якраз не до зовнішнього світу, а до внутрішнього стану “я”: “Я радіуюсь”; “Я страдаю”; “Я мерзну”; “Я обещую”; “Я собираюсь поехать” тощо” [Степанов 1981: 166].

Наявність локатива в структурі таких конструкцій свідчить про їх семантичну складність. Вони утворені в результаті об'єднання двох елементарних речень, яке супроводжується редуцією локативного предиката (*бути, перебувати, знаходитися*). Унаслідок цього одне з вихідних елементарних речень у складі конструкцій першої групи репрезентує лише локативний компонент, що виражає додатковий предикатний зміст [Вихованець 1992: 176–177]; пор.: *Дома (йому) було нудно* ← *Він був дома* + *Йому було нудно*. Між елементарними реченнями, які організують аналізовані конструкції

ції, здебільшого існують причиново-наслідкові відношення, тобто *Дома йому нудно = Йому нудно, коли (і тому що) він знаходиться дома*. Тому локативний компонент у реченнях першої групи суміщає локативне значення зі значенням причини.

Другий різновид складають речення, значення яких не зводиться до значення емоційного стану конкретного живого суб'єкта, безпосередньо включеного в структуру представлені в реченні денотативної ситуації, наприклад: *З того часу ставок чистий Заріс осокою... Сумно-сумно кругом його...* (Т. Шевченко); *Загриміло, і полегшено зітхнув степ, і радісніше стало навкрузи* (О. Гончар); *Навколо сумно і голо, І чути подихи зими* (Д. Павличко). На відміну від "я"-речень, вони мають низку особливостей, що дають підстави для розмежування цих двох різновидів. Розглянемо їх детальніше.

1. У реченнях, які ми відносимо до другого різновиду, вживається обмежене коло предикативів емоційного стану (пор.: *Навкрузи сумно, страшно і \*Навкрузи боляче, заздрісно, соромно, жаль, ніяково*). Зокрема, у ролі предикативів зафіксовані лексеми *страшно, моторошно, лячно, радісно, весело, сумно, невесело, тужно, журливо, тоскно*. Якщо ці синтаксичні одиниці були б повідомленнями про емоційний стан особи, мовне вираження якої у реченні відсутнє, таке явище не спостерігалось б. Так, речення з предикативом і давальним суб'єкта здатні передавати увесь спектр людських емоцій, і якихось обмежень щодо семантики предикативів, які до них входять, немає.

Тому значення предикатива в таких випадках є показником, який сигналізує про семантику речення в цілому. Наприклад: *Так якось просторо, легко поміж кущами верболозу, такі якісь закрути цікаві, у льоді позамерзли бульки повітря, якісь трісочки, трапляються навіть рибки* (У. Самчук). Оскільки предикатив *легко* може вживатися лише для характеристики станів живої істоти (пор. *\*Навкрузи легко*), особовий суб'єкт у наведеному реченні обов'язково мислиться, хоча експліцитно він і не виражений. Таким чином, значення предикатива дає підстави для того, щоб трактувати цю синтаксичну конструкцію як повідомлення про емоційний стан особи і розглядати її як модифікацію речення *Йому так якось легко поміж кущами верболозу* з невираженим суб'єктом, тобто як "я"-речення.

2. Речення другого різновиду мають здатність до вживання в контекстному оточенні, яке не містить будь-якої вказівки на особу-носія емоційного стану. Йдеться про описи середовища, зроблені

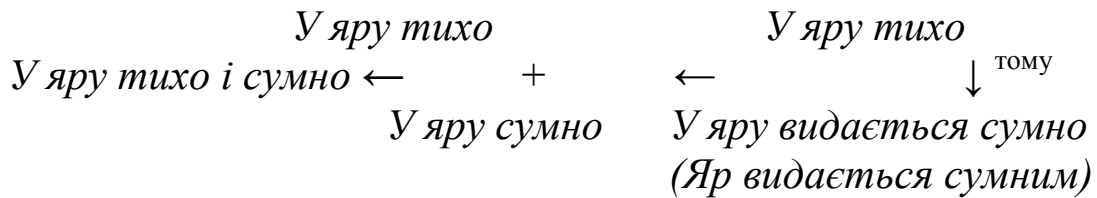
безвідносно до людини, оскільки вона не включена в буття навколишнього світу; пор., наприклад, уривок з оповідання Пана-са Мирного “Морозенко”:

*Бралось далеко за північ. Позасипали люди по своїх теплих захистах; спить-дрімає земля під глибоким снігом; знемігся вітер, утомилось й віхало, затихло. Не сплять тільки зорі в далекому небі та не спить той старий дідуган Морозенко, яким Катря лякала свого Пилипка. Білим інеєм чіпляється він за дерево, гладенькою кригою вистилає собі слід по снігу, дише в повітрі таким холодом, що аж кипить усе кругом його. Розходився, сердитий, немилосердно давить, колеться від його натовпу чорна земля, тріскається на її снігова кора, ділиться на шматки товста крига над водою. Глухий бренькіт від того йде понад землею, розпросторюється в холодному та густому повітрі, а дійшовши до лісу – стукається об кожну деревину. Там, у його темній гущавині, виють вовки-сіроманці. Сумно всюди, холодно й страшно. Кругом висить морок та мла непроглядна буяє, тільки сніги виблискують трохи та глупіють зорі в високому небі...*

Речення *Сумно всюди, холодно й страшно* з огляду на контекстне оточення не можна інтерпретувати як “я”-речення, оскільки особи, якій би приписувався емоційний стан як предикативна ознака, у структурі ситуації немає. Можна лише припускати, що, якщо б опівночі в гущавині зимового лісу опинилася пересічна людина, їй було б страшно, бо там темно, порожньо й небезпечно. Проте на-вряд чи такі умови викликали б у неї почуття суму. Тому трансформація цього речення в конструкцію на зразок *Кожен, хто опиняється в зимовому нічному лісі, переживає страх і сум* не є коректною, її зміст не відповідає істині.

3. Речення другої групи, на відміну від суб’єктних модифікацій “я”-речень, поширених локативним компонентом, здатні утворювати складні, поліпредикатні (тобто такі, що містять два і більше предикати) синтаксичні одиниці, до яких, крім емоційно-статального предикатива, входять предикативи на означення стану навколишнього середовища, наприклад: *Страшно тепер в лісі і глухо* (О. Кобилянська); *Спустів степ. Тихо, жовто й сумно...* (А. Головка); *У яру тихо й сумно* (С. Васильченко) (порівняймо неможливість подібного сполучення для речень із семантикою внутрішнього психічного стану особи: \**Дітям страшно в лісі і глухо*; \**У степу йому тихо, жовто й сумно*).

Розклад таких поліпредикатних комплексів на елементарні одиниці й з'ясування відношень між двома пропозиціями виявляє механізми виникнення подібних речень і розкриває їх семантику (див. схему):



Очевидно, що наведене речення не є синкретичним повідомленням про стан особи і стан оточення, який здатний каузувати емоції суб'єкта. Тобто *У яру тихо і сумно* не зводиться до *У яру тихо + Мені сумно (коли я знаходжуся у тихому яру)*. У цьому випадку об'єднання двох елементарних одиниць ґрунтується на їх однорідності, семантичній і структурній подібності, оскільки і перше, і друге речення інформують про стан навколишнього середовища, приписуючи йому деякі ознаки (*тихо і сумно*). Однак у другому елементарному реченні (*У яру сумно*) предикативна ознака приписується просторовому суб'єкту за певної умови. Такою умовою є існування спільного для мовців стереотипу, за яким на основі об'єктивних, установлених шляхом спостереження ознак середовища (наприклад, *темно, порожньо, тихо* і т. п.) йому приписуються ознаки, спроектовані із внутрішнього світу людини (її почуттів, емоцій, настроїв) на зовнішній світ речей (*сумно, весело, страшно* тощо).

Мовний матеріал дає змогу виявити подібні стереотипи. Так, оскільки емоційно-статальний предикатив *сумно* та синонімічні з ним *невесело, журливо, тужно, тоскно* найчастіше утворюють однорідний ряд з локативно-статальними предикативами *тихо* (у 44% досліджуваних речень), *пусто* (у 15% речень), *голо* (у 7%), *безлюдно* (у 7%), *глухо* (у 7%), *пустельно* (у 4%), *темно* (у 4%), стає очевидним, що такі характеристики стану навколишнього середовища дають підстави для того, щоб приписати локусу ще одну предикативну ознаку – *сумно*. Наприклад: *Так тихо довкола, так пусто, так сумно, За хмарами сонце дримає* (Б. Лепкий); *Було тоскно, безлюдно й пустельно, як на краю світу* (О. Гончар); *І він поринув у околиці з глиняними хатками..., де вдень і ввечері однаково безлюдно і сумно* (В. Підмогильний).

Проекція внутрішніх станів особи на зовнішній світ може бути пов'язана з існуванням локусу в межах часового відрізка, що характеризується набором ознак, які у свідомості мовців ототожнюються з тим чи іншим емоційним станом. Так, природа пізньої осені й узимку стандартно оцінюється за допомогою предикатива *сумно* та його синонімів, оскільки цьому сприяють притаманні для названих пір року ознаки: не чути щебетання птахів (*тихо, глухо*); безлисті дерева, немає трави, квітів, у полі зібраний урожай (*голо, порожньо, пусто*); короткий світловий день, хмарно (*темно, похмуро*). На тій же основі базується стереотипна характеристика навколишнього середовища ввечері: тиша, відсутність сонячного світла, приглушені кольори сприяють тому, що оточенню приписується ознака *сумно*. Наприклад: 1. *Сумно в Сонгороді восени. Низьке темно-сіре небо; не то ранок, не то вечір цілий день; пронизуватий, холодний вітер, купи пожовклого, мокрого листя і дощик, дощик, дощик* (В. Винниченко); 2. *Взимку тут буде зовсім сумно, – сказала я* (І. Вільде); 3. *Сіро і сумно ставало на острові по заході сонця: всі фарби линяли, як в акварелі, що її підмочили* (М. Коцюбинський).

Отже, передумовами для окреслення стану навколишнього середовища предикативом *сумно* та його синонімами є такі його ознаки: тихо, порожньо, темно, безлюдно, відсутні яскраві барви, а також характеристики, властиві локусу в певний період часу: пору року (восени, взимку) чи період доби (увечері).

За таким самим принципом можна визначити набір характеристик предметно-просторового суб'єкта, що є релевантними для стереотипного означення його стану емоційно-статальними предикативами *весело, страшно* та їхніми синонімами. При цьому характеристики навколишнього середовища теж можуть бути пов'язані з певними часовими рамками. Так, в аналізованих реченнях стан середовища оцінюється як *весело, радісно*, якщо він означений предикативами *ясно, шумно, гомінно, гомінко, людно, тепло, зелено*, а також якщо йдеться про такі часові відрізки, як весна і літо, пор.: *Ясно, весело, тепло, аж серце в груді відживає* (І. Франко); *Всюди стало одразу гомінно, весело, людно* (О. Гончар).

Предикативна ознака *страшно* приписується просторовому суб'єкту на основі його характеристик, репрезентованих предикативами *темно* (у 50% аналізованих речень підставою для оцінки стану навколишнього середовища є саме ця його ознака; іноді вона може бути пов'язана з існуванням локусу в межах певного періоду часу –

ніч), тихо, глухо, безлюдно, наприклад: *Найгірше доводилося уночі. Надворі темно, страшно, осінні дощі лють, як із барила, а під повіткою наче хтось стоїть, причаївшись* (Г. Тютюнник); *І страшно іноді тут буває... Ліс. Порожнеча. Безлюддя* (У. Самчук); *Господи, як темно, як страшно!* (І. Франко).

Таким чином, з'ясування семантичних передумов входження цих конструкцій у поліпредикатні синтаксичні одиниці дають підстави для того, щоб попередньо визначити семантику речень на зразок *Навкруги страшно; У хаті сумно* як стан навколишнього середовища. За таксономією Ю. С. Степанова, вони належать до класу “воно”-речень, або “локус”-речень, які за характером суб'єкта протиставляються “я”-реченням [Степанов 1981: 168].

Однак неправомірним було б їх ототожнення з реченнями класу *Навкруги холодно; У хаті темно*, у яких у ролі предиката реалізується локативно-статальний предикатив. Для семантики речень із предикативами емоційного стану, на відміну від названих одиниць, важливим є зв'язок з особовим суб'єктом. Хоча предикативна ознака приписується неживому, просторовому суб'єктові – навколишньому середовищу, такі речення відображають його стан опосередковано, через інтерпретацію особового суб'єкта, який є не стільки суб'єктом, що відчуває емоційний стан, скільки суб'єктом мислячим, суб'єктом думки, носієм певної точки зору.

У зв'язку з цим виникає питання про характер взаємодії між просторовим суб'єктом і особою в структурі подібних конструкцій. Існує думка, що відношення між особою й локусом реалізуються у двох аспектах: оточення казує емоційний стан особи, а особа оцінює оточення з погляду його впливу на власні емоції [Кендюшенко 1990: 52]. При цьому вона може не перебувати в такому стані в момент мовлення, а характеризувати навколишнє середовище на основі пресупозиції, спираючись на свій попередній досвід учасника ситуації “суб'єкт і його емоційний стан, казуований сферою локалізації” [там само]. Таким чином, особа як імпліцитний елемент семантичної структури визначається як суб'єкт емоційного стану й суб'єкт оцінки, а локус – як каузатор емоційного стану особи й об'єкт оцінки.

Згідно з іншим поглядом, особовий суб'єкт у структурі подібних речень інтерпретується як носій емоційного стану, однак оточення не відіграє роль каузатора, а спостерігається протилежний процес: суб'єкт переносить власний емоційний стан на навколишнє



середовище, і від його сприймання залежить те, у який спосіб характеризується стан оточення [Тодорова 1982: 312].

Очевидно, що в організації речень з емоційно-статальним предикативом і локативом має місце каузація, однак далеко не у всіх випадках можна говорити про здатність навколишнього середовища бути каузатором емоційного стану. Якщо у ситуації, описаній як *Навкруги страшно*, просторовий суб'єкт володіє набором ознак, що зумовлюють потенційну здатність локусу викликати в особи почуття страху, то речення *Навкруги сумно*; *Навкруги весело* репрезентують дещо інший стан справ. Тут ідеться не стільки про каузативний вплив навколишнього середовища на емоції особового суб'єкта, скільки про характерну для людського світобачення здатність персоніфікувати природу, приписуючи їй суто людські ознаки (наприклад, весняна природа радіє, осіння сумує тощо). Саме ця властивість людського мислення робить можливою проекцію емоційних станів на оточення.

Відмінності в семантиці подібних речень, пов'язані з превалюванням елемента каузації чи зі слабким ступенем його вираження, більш чітко простежуються при перетворенні предикативної моделі на синонімічну їй ад'єктивну, пор.:

1. *У лісі страшно*. – *Ліс страшний*, тобто такий, що своїм виглядом чи іншими характеристиками викликає почуття страху. Таким чином, використання назви емоційного стану для означення локусу базується на його здатності викликати цю емоцію в особовому суб'єкті.

2. *У лісі сумно*. – *Ліс сумний*, тобто у першу чергу сповнений суму, а не такий, що викликає сум.

Порівняймо словникові визначення, що підтверджують нашу інтерпретацію: **Страшний**. 1. Який своїм виглядом, своїми діями, великою силою, потужністю і т. ін. викликає, вселяє почуття страху, переляку. 2. Який викликає тяжке і болісне почуття, який справляє тяжке враження, гнітючий. 3. Повний труднощів, тягот, дуже важкий. 4. Дуже сильний ступенем вияву, прояву; в якому виявляється значна інтенсивність дії. 5. Який має негативний зміст, заслуговує на осуд; несхвальний, осудливий [Великий тлумачний словник сучасної української мови 2001: 1203–1204]. **Сумний**. 1. Який сумує, відчуває сум; якого охопив сум; сумний, журний. 2. Сповнений, пройнятий сумом, тугою, журбою. 3. Який викликає, навіває сум. 4. Вартий співчуття, жалю [Великий тлумачний словник сучасної

української мови 2001: 1215]. Таким чином, *страшний* – це, насамперед, такий, який викликає страх, а *сумний* – такий, який відчуває сум, сповнений суму.

Слід наголосити, що, говорячи про каузативний вплив локусу, маємо на увазі не конкретно взяту ситуацію, коли оточення викликає емоційний стан конкретної особи. У нашому випадку особа мислиться узагальнено, як “усі, хто потрапив би у назване оточення”, а ситуація емоційного стану суб’єкта, що перебуває в певному середовищі, не є необхідною передумовою для означення цього середовища, скажімо, за допомогою предикатива *страшно*. Підґрунтям для такого опису локусу є набір властивих для нього об’єктивних ознак, а потенційна здатність казувати емоційний стан особового суб’єкта як наслідок цих ознак є вторинним, похідним для семантики досліджуваних речень. Володіючи певними ознаками, місце характеризується предикативами на зразок *страшно*, *моторошно* і т. ін. незалежно від того, присутня в ньому людина, яка відчуває страх, чи ні.

Таким чином, з’ясування взаємодії особового й просторового суб’єктів з урахуванням каузативного впливу середовища підтверджує думку про дистантність конкретного одиничного суб’єкта-експерієнсива від репрезентованого в подібних реченнях стану речей і його нерелевантність для семантики “воно”-речень. Роль особового суб’єкта виявляється не в тому, що, будучи включеним у навколишнє середовище, він переживає певні емоції, а в тому, що він як суб’єкт думки, суб’єкт оцінки вербалізує в такий спосіб власні погляди на оточення. Оскільки ці погляди базуються не на одноразових подіях чи переживаннях, а на багатократних спостереженнях, які належать не одній окремій особі, а є узагальненням вражень і досвіду членів соціуму, закономірно говорити про узагальнений характер суб’єкта й розглядати означення стану локусу крізь призму такого суб’єкта як стереотипну характеристику. Якщо спробувати поєднати ці дві особливості семантики аналізованих речень (узагальнений характер особового суб’єкта й стереотипність характеристики локусу) у вигляді своєрідної формули, вона матиме такий вигляд: “**Пересічна** особа, опинившись у цьому місці, з огляду на об’єктивні ознаки локусу охарактеризувала б його стан **у такий же спосіб**” або “**Пересічній особі**, яка опинилася б у цьому місці, з огляду на його об’єктивні ознаки воно **видалось би саме таким**”.

Така інтерпретація ролі особового суб’єкта дає підстави для того, щоб розглядати його як суб’єкт модусної рамки, яка наклада-

ється на диктальний рівень речення. На її наявність експліцитно вказує дієслово *видаватися*, використане в другому варіанті щойно наведеного схематичного представлення змісту подібних речень (місце **видалось** би саме таким) і в перетвореннях поліпредикатних речень: *\*У яру тихо, тому у яру видається сумно (Яр видається сумним)*. Лексему *видаватися* дослідники відносять до класу дієслів, які мають здатність організовувати модусну рамку ментального типу [Золотова 1998: 281], а в працях з лінгвоаксіології його кваліфікують як аксіологічний предикат – компонент модальної оцінної рамки, що вказує на присутність суб'єкта оцінки й репрезентує оцінку як таку, що належить до його концептного світу [Вольф 1985: 97].

Аналізуючи конотації та функції аксіологічного предиката *здаватися*, О. М. Вольф констатує, що при оцінці із суб'єктом “загальна думка” це дієслово вказує на те, що ситуація належить до “можливого світу” спостерігача, який не обов'язково збігається з фактичним станом речей [Вольф 1985: 104]. Таке трактування відповідає семантиці аналізованих речень. Репрезентований у них фактичний стан речей передбачає наявність локативного суб'єкта, наділеного низкою об'єктивних ознак. Характеризація просторового суб'єкта за допомогою емоційно-статальних предикативів базується на реальному стані речей, однак у першу чергу вона маніфестує не реальність, а специфіку людського світобачення, сприймання світу крізь призму внутрішнього “я”. Неназваність суб'єкта думки в другому випадку (*\*У яру видається сумно; Яр видається сумним*) засвідчує його узагальнений характер: засоби експлікації суб'єкта не є необхідними, оскільки його бачення локусу, його точка зору не протиставляється поглядам інших, це враження може належати будь-якому спостерігачеві.

Окремого аналізу потребує локативний суб'єкт “воно”-речень. Під загальною назвою “локативний (просторовий) суб'єкт” об'єднуються два різновиди семантичних компонентів. Семантичні компоненти першого різновиду окреслюють природне середовище, що в позамовній дійсності існує безвідносно до особи, незалежно від неї. Суб'єкт може знаходитися в межах локусу, однак назва місця не передбачає обов'язкового ототожнення або співвіднесення з особою, пор.: *навкруги, всюди, надворі, у лісі, у полі, у степу, на річці, на острові, на ниві* тощо.

З усіх локативних форм, що вживаються в таких реченнях, просторовий прислівник *навкруги* та його синоніми (*навколо, довко-*

ла, кругом та ін.) є найбільш характерними й найбільш відповідними для семантики “воно”-речень. Через семантичну конотацію “всеохопності” такі прислівники не можуть поєднуватися з формальними репрезентантами особового суб’єкта – носія емоційного стану в межах однієї конструкції і, як наслідок, не входять до “я”-речень у функції компонентів з просторово-каузативною семантикою (пор.: \**Навкруги мені страшно*), тоді як для інших прислівників та іменникових локативних форм цієї групи така функція є можливою, наприклад: *Надворі (у лісі, на ниві, ...) мені страшно*. Водночас семантика прислівника *навкруги* передбачає наявність особового суб’єкта, що належить до іншої суб’єктної зони, – суб’єкта-спостерігача, який (реально чи уявно) знаходиться в центрі локусу й зі свого спостережного пункту сприймає середовище та характеризує його.

Загальне просторове значення локативних компонентів другої групи на основі лексичної семантики субстантивів конкретизується як значення локусу (географічного пункту чи певного приміщення), що в той чи інший спосіб пов’язане з людиною (є середовищем її проживання, місцем праці тощо), наприклад: *у місті, в селі, в хаті, у класі, в кузні, у кімнаті* й т. ін. На відміну від інших моделей, локативний компонент “воно”-речень не можна звести до найменування сукупності осіб за просторовою ознакою; порівняймо приклад, у якому локатив *у класі* за своєю семантикою не тотожний виразу “всі, хто перебуває у класі”: *У цілім класі було тихо, мертво, сумно* (І. Франко)  $\neq$  *У цілім класі було тихо, мертво + Тим, що перебували у класі, було сумно*. У наведеному реченні *клас* мислиться насамперед як приміщення, а не як сукупність осіб (учнів), що знаходяться у цьому приміщенні.

Вказівка на зв’язок з особовим суб’єктом, що міститься в семантиці локативних компонентів другої групи, сприяє зближенню речень, у яких вони функціонують, з “я”-реченнями. Якщо репрезентація середовища за допомогою прислівника *навкруги* сигналізує про належність синтаксичної конструкції до “воно”-речень, то у випадках, коли середовище позначається синтаксемами на зразок *у хаті, у класі*, важко провести чітку межу між цими двома групами речень, особливо, якщо речення взяте поза контекстом або якщо контекст “мовчить”, тобто не деталізує, не уточнює семантику речення, наприклад: *А в кузні весело* (І. Франко) – ознаку *весело* можна трактувати як таку, що характеризує стан місця, або як таку, що приписуються суб’єктам, які там перебувають.

За таких умов виникають проблеми розмежування денотативної сфери “емоційний стан особового суб’єкта” і сфери “стан навколишнього середовища” та визначення семантичного об’єму локативного компонента, з’ясування того, яку саме функцію він виконує: позначає середовище чи позначає особу (осіб) через сферу їх локалізації.

Отже, у межах речень із предикативом і локативним компонентом, об’єднаних на основі тотожності поверхневої структури в один клас, з погляду семантики виокремлюються дві різних групи: “я”-речення, загальним значенням яких є емоційний стан особового суб’єкта, та “воно”-речення, що репрезентують стан навколишнього середовища за допомогою мовних засобів, первинне призначення яких – опис внутрішнього світу людини. У реченнях першої групи локатив указує на місцезнаходження суб’єкта й може розвивати додаткове значення причини емоційного стану. Носієм стану в цьому випадку виступає особовий суб’єкт, невираженість якого на формальному рівні не свідчить про його відсутність на рівні семантичному та про безособовість чи односкладність таких речень. У реченнях другої групи локативний прислівник чи іменник виконує роль просторового суб’єкта, а важливий для семантики цих речень особовий суб’єкт функціонує не як експерієнсив, включений у локус, а як узагальнений суб’єкт думки, носій певного погляду на локус, його характеристикатор.

## **1.4. ФАКТИВНІ ПРЕДИКАТИ В СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ**

### **1.4.1. ЛОГІКО-РЕФЕРЕНЦІЙНІ КОНЦЕПЦІЇ ФАКТИВНОСТІ. ПОНЯТТЯ ФАКТИВНИХ ПРЕДИКАТІВ**

Термін “фактивність” (і відповідно “фактивні предикати”) увійшов у лінгвістичну традицію після дослідження польських лінгвістів братів Поля і Кароля Кіпарських, котрі, аналізуючи семантичну природу дієслів і особливості їх функціонування у реченнях, протиставляли фактивні дієслова (*знати, шкодувати, пам’ятати*) нефактивним (*думати, вважати, передбачати*), інтерпретували поняття фактивної пресупозиції, а фактивне дієслово пов’язували з пресупозицією істинності пропозитивного додатка [Kiparsky 1970: 145–

146]. Так, речення *Знала, що розлука неминуче насувається* (О. Гончар) протиставляється реченню *Думала, що розлука неминуче насувається*, оскільки в першому з них предикат *знати* вказує на істинність залежної пропозиції (те, що *розлука неминуче насувається* – факт), у другому реченні нефактивний предикат *думати* не виконує такої функції і залежна пропозиція *розлука неминуче насувається* отримує статус припущення.

Виділення фактивних і нефактивних предикатів дає змогу розрізняти пропозиції, що стверджуються мовцем як істинні (при нефактивних предикатах), і пропозиції, істинність яких повинна сприйматись як така, що не підлягає сумніву (при фактивних предикатах). Приміром, у реченнях з нефактивними предикатами у головній частині *Здавалося, вона [Дашунька] дня не проживе без залицянь, набридання, переслідувань, пригод* (П. Загребельний); *Я певен, що вони помітять, Бо в зорях є живі брати* (М. Руденко); *Він думав, що вона [Улянка] підлабузнюється до неї [вчительки]* (О. Донченко) залежні пропозиції стверджуються суб'єктом як істинні, а в аналогічних за структурою реченнях з фактивними предикатами: *Він знав і почувався до того, що кривдить своє власне гніздо, але знав також, які надії на його поміч мала мати, котра для нього не раз собі від рота відіймала...* (Н. Кобринська) їх істинність сприймається апіорі.

П. і К. Кіпарські відмічали формальні особливості вживання фактивних і нефактивних предикатів у реченні. Так, наприклад, тільки фактивні предикати можуть приймати як додаток слово *факт* [Kiparsky 1970 152]: *Згадала, що з учорашнього обіду не доторкнулась до їжі* (Ю. Збанацький) → *Згадала **той факт**, що з учорашнього обіду не доторкнулась до їжі*; *Я знаю, що в тебе і в мене багато ворогів* (С. Скляренко) → ***Той факт**, що у нас багато ворогів, відомий мені*; *Твердо Сироватка знав одне: і на небі, й на землі має бути лад, за яким хтось наглядає* (Ю. Мушкетик) → *Твердо Сироватка **знав той факт**, що і на небі, й на землі має бути лад, за яким хтось наглядає*; ***І той факт**, що Надійка приєднується до того до того смішного, безпутного натовпу, його прикро вражав* (В. Підмогильний). Речення з нефактивними предикатами не підлягають такій трансформації: *Вона думала, вважала, вірила, підозрювала, сумнівалась, що правда на її стороні* → *\*Той факт, що правда на її стороні, думався, вважався, вірився, підозрювався, сумнівався нею*. Розглядаючи ці положення, П. і К. Кіпарські вважа-

ли, що речення типу  $V_{\text{фактивний}} + \text{що} + \text{підрядна частина}$  має глибинну структуру, ідентичну структурі речення, що містить підрядну частину з визначеною номінальною одиницею, наприклад: *Що мати була тонкосльоза, ми знали всі добре* (О. Довженко) → *Ми знали всі добре той факт, що мати була тонкосльоза*. Ця особливість глибинної структури лежить в основі поділу дієслів на фактивні і нефактивні [Kiparsky 1970: 153].

З. Вендлер розглядає фактивні і нефактивні дієслова під кутом зору їхньої сполучуваності з різними синтаксичними конструкціями – непрямыми питаннями. Трактуючи фактивний предикат *знати*, вчений зауважує, що в конструкції *X знає, що P* знання – певний інтелектуальний стан *X*, безпосередньою чи віддаленою причиною якого є факт *P*. Зазначений факт є або безпосереднім знанням певного суб'єкта, або стає відомим йому за допомогою інших суб'єктів, які проінформували його про факти, що мали місце в дійсності [Вендлер 1987: 297].

Можна погодитись з З. Вендлером, що знання – інтелектуальний стан суб'єкта, що виникає стосовно певного факту об'єктивної дійсності, однак відсутні вагомі докази того, що факт каузує знання суб'єкта. Так, у реченні *Юрко саме тут [у школі] довідався про те, що земля кругла, що вона крутиться* (В. Козаченко) інтелектуальний стан суб'єкта знання є результатом навчання в школі (*суб'єкту розповіли* → *суб'єкт знає*), а не існуванням факту. Порівняймо: *Та разом з тим, вона майже одверто раділа, що тепер, по тому переломі, її сина, напевне, не візьмуть до армії* (В. Козаченко) → *Вона раділа тому, що її сина, по тому переломі, не візьмуть до армії* або *Причиною її радості було те, що її сина, по тому переломі, не візьмуть до армії* і *Я, звісно, знаю, що кожна людина має солодкий час любові* (М. Стельмах) → *\*Я знаю це, тому що кожна людина має солодкий час любові, але Причиною мого знання, що кожна людина має солодкий час любові, є особистий досвід, спостереження тощо*. Наведені приклади засвідчують, що факт об'єктивної дійсності може бути причиною виникнення емоційного, але не інтелектуального стану. Існування факту ще не каузує суб'єкта до пізнання.

Для того, щоб факт став об'єктом знання, суб'єкт знання повинен мати уявлення, схоже на думку про цей факт [Вендлер 1987: 306]. Згідно з концепцією З. Вендлера, якщо *X знає, що P*, то *X* має певне інтелектуальне уявлення *P*, причому *P* – приступне, оскільки є можливість згадати чи забути *P*. *X вважає, що P* означає, що *X*

приймає інтелектуальне уявлення Р як істинне, таким чином, думці протиставлено не забування, а протилежна думка, тобто така, при якій Х приймає уявлення як хибне. Порівняймо речення: 1) *Я знаю, що грошей вам треба дуже* (М. Грушевський), → *Я забув, що грошей вам треба дуже*, → *Я не знаю, що грошей вам треба дуже*; 2) *Я вважаю, що грошей вам треба дуже*, → *Я не вважаю, що грошей вам треба дуже*. У першому прикладі залежна пропозиція *грошей вам треба дуже* відтворює фрагмент об'єктивної дійсності, і психічні операції суб'єкта щодо нього (*знати – забути – не знати*) не впливають на його реалізацію. У другому прикладі пропозиція *грошей вам треба дуже* отримує значення переконання, припущення, уявлення суб'єкта, що існує в його свідомості і стверджується ним як істинне, хоч може й не відповідати реальному стану справ.

З. Вендлер вважає, що думка має поняттєву природу, пов'язану з відображенням дійсності, що не дає їй змогу відповідати реальним фактам [Вендлер 1987: 308]. Наприклад, у реченнях (1) *Я думаю, що він помилявся* і (2) *Я знаю, що він помилявся* залежна пропозиція другого речення *він помилявся* – факт, який є не результатом мовленнєвої або інтелектуальної діяльності людини, а фрагментом дійсності, зафіксованим людською свідомістю, він існує об'єктивно й незалежно від людини. Пропозиція першого речення – результат інтелектуальної діяльності (роздумів, міркувань, припущень) суб'єкта, який може й не існувати.

Аналізуючи семантичну поведінку фактивних і нефактивних предикатів, можна виділити такі критерії фактивності:

1) критерій типу підрядного речення, який виступає як пропозитивний актант: нефактивні дієслова не можуть приєднувати підрядні частини, що вводяться питальними займенниками, наприклад: *\*Я думаю, де він живе, \*Він вважає, чому вона помиляється*; 2) критерій фактивності: нефактивні дієслова не сполучаються з іменами *факт, причина, результат, істина*, наприклад: *Він знав той факт, що поважні гості не відрізняються популярністю, але \*Він вважав той факт, що поважні гості не відрізняються популярністю*; 3) обставинний критерій: фактивні дієслова не можуть сполучатись з групою обставинних слів типу *хибно, помилково, неправильно, некоректно*: *\*Ти помилково знаєш, що збори вже закінчилися* [див.: Вендлер 1987: 309].

Згідно з зазначеними критеріями, З. Вендлер виділяє три групи дієслів: 1) фактивні (*знати, усвідомити*), що відповідають двом



першим критеріям; 2) нефактивні (*вірити, думати, припускати*), що не відповідають критеріям узагалі; 3) напівфактивні (*здогадатись, сказати, інформувати*). Можливість приєднувати непряме питання 3. Вендлер пов'язує з фактивністю предиката й називає основним граматичним критерієм розмежування фактивних і нефактивних предикатів [Вендлер 1987: 309–310]. Варто взяти до уваги, що об'єктом дослідження вченого були тільки ментальні предикати – предикати знання і предикати думки, представлені в його дослідженні відповідно як фактивні і нефактивні.

Продовжуючи дослідження проблеми фактивності шляхом аналізу непрямих питань, Ф. Кіфер виділяє два окремих класи дієслів: до першого він відносить дієслова, вжиті в таких непрямих питаннях, на які мовець не знає відповіді (наприклад, дієслова питання; когнітивного пошуку; перцептивного пошуку; дієслова, що виражають зацікавлення); інший клас репрезентують дієслова, вжиті в непрямих питаннях, відповіді на які мовець знає (дієслова, що виражають знання; емотивні дієслова; дієслова мовлення). Згідно з концепцією Ф. Кіфера, перший клас дієслів характеризується ментальним станом незнання, другий – знання [Kiefer 1981: 164]. Вочевидь, запропонована класифікація Ф. Кіфера пов'язана з когнітивною установкою *знання / незнання*. Семантичний компонент *знання* є спільним для всіх предикатів, які здатні приєднувати непряме питання.

О. В. Падучева, аналізуючи семантику предикатів, які можуть приєднувати непряме питання, виділяє такі класи: 1) ментальні дієслова: дієслова ментального стану (*знати, помічати, здогадуватись, цікавитись, розуміти, чекати, усвідомлювати, брати до уваги, усвідомлювати* тощо); дієслова ментальної діяльності (*згадувати, вибирати, робити висновок, вивчати, досліджувати, аналізувати, планувати, пояснювати, показувати, перевіряти, обдумувати, вирішувати, дізнаватись, вгадувати* тощо); 2) дієслова мовлення (*сказати, доповідати, написати, нагадати, сповістити, відповісти, описати, розказати, спитати, нагадати, обговорити* тощо); 3) дієслова чуттєвого сприйняття (*бачити, почути, відчути, помітити* тощо [Падучева 1988: 38–40] і доводить, що компонент *знання* є “семантичною константою” для предикатів, що приєднують непряме питання [Падучева 1988: 42].

Однак наявність семантичного компонента *знання* й можливість приєднувати непряме питання не є достатнім підґрунтям для зарахування предиката до класу фактивних. До фактивних пре-

дикатів дослідниця відносить групу когнітивів (*знати, пам'ятати, забути, приховувати*) та емотивів (*радіти, пишатись, сердитись, злитись, шкодувати, ображатись, соромитись, дивуватись, розчаровуватись*) [Падучева 1985: 71]. До першої групи належать предикати з семантичним компонентом знання (*знати, усвідомити, пам'ятати* тощо). Семантика предикатів другої групи зумовлена суб'єктивно-модальним відношення мовця до відтворюваних ним у реченні фрагментів дійсності. З іншого боку, в основі емоції, викликані певною ситуацією, лежить знання цієї ситуації, тобто існування її в реальному світі. Можна припустити, що фактивні емотиви, крім основної семи, мають сему знання. Пізніше до фактивних предикатів було віднесено: 1) предикати знання (*знати, згадати*); 2) емотивні предикати (*радіти, шкодувати*); 3) предикати повідомлення (*повідомляти, застерігати, інформувати*). Предикати мовлення (*сказати, говорити*) і предикати думки (*вважати, думати*) визначено як нефактивні [Падучева 1998: 22].

Т. В. Булигіна й О. Д. Шмельов, намагаючись установити зв'язок між фактивністю предиката і його можливістю сполучатись із непрямим питанням, пропонують розрізняти непрямі питальні й непрямі окличні речення. Так, речення типу *Дивовижно, як довго тривало голодування доктора Хайдера* вони відносять до непрямих окличних речень, а речення типу *Кореспондента спитали, як довго продовжувалось голодування доктора Хайдера* трактуються як непрямі питальні. Різниця між ними полягає в тому, що непрямі окличні речення несумісні з незнанням суб'єктом пропозитивної настанови стану справ, який описується відповідною пропозицією, в той час як для суб'єкта непрямого питального речення такий стан – природний. Це дає підстави поділяти предикати, що вводять непряме питання, на предикати позитивного судження, за якими стоїть не експліковане позитивне судження суб'єкта установки, й ігноративні предикати – предикати з власне питальним значенням. Предикати позитивного судження можуть вводити в речення тільки спеціальні непрямі питання, а ігноративні предикати – не тільки спеціальні, але й загальні непрямі питання з часткою *ли (чи)* [Булигіна, Шмелев 1988: 52]. Згідно з таким поділом, *знати* – предикат позитивного судження: *Він знав, куди вони пішли*, але *\*Він знав, чи пішли вони*, предикат *цікаво* – ігноративний: *Цікаво, куди вони пішли*, *Цікаво, чи пішли вони*. Однак у заперечних реченнях *знати* виявляє властивості ігноративного предиката: *Він не знав, чи пішли вони*.

Дослідники пов'язують неможливість нефактивних предикатів приєднувати непряме питання з комунікативною структурою висловлень. Так, ментальні дієслова *вважати, думати* не знаходяться в комунікативному фокусі [Булыгина, Шмелев 1988: 61], тобто в центрі уваги опиняється не наявність певної думки у свідомості суб'єкта, а зміст цієї думки. Наприклад, у реченні *Я гадав, що вельможна пані – серйозна жінка, а не маленьке дівча, закохане в казках* (З. Тулуб) у комунікативному фокусі знаходиться залежна пропозиція *вельможна пані – серйозна жінка, а не маленьке дівча, закохане в казках*, а не предикат, що репрезентує її в реченні.

Як зазначає О. В. Падучева, з дієслів мисленнєвої діяльності до предикатів, які можуть уводити в речення непряме питання, належать тільки ті, які пов'язані з набуттям, зберіганням і втратою знань, а також із семантикою бажання отримати знання [Падучева 1988: 37]. Звідси можна розмежувати два розуміння фактивних предикатів: фактивні предикати, згідно з тлумаченням Кіпарських, – предикати з пресупозицією істинності пропозитивного додатка, а, за Вендлером, – предикати знання. Отож, предикати знання (*пам'ятати, забути, знати*) можуть сполучатися з непрямым питанням, але фактивні емотиви – ні, оскільки в семантичній формулі вони є компонентами знання в складі пресупозиції, тому й не припускають непрямого питання: *\*Я шкодую, з ким він одружився* [Падучева 1998: 25].

Розмежування двох тлумачень фактивності дає змогу зрозуміти, чому не всі фактивні предикати можуть сполучатися з непрямым питанням (наприклад, фактивний предикат *знати* може приєднувати непряме питання з питальним займенником: *Не знаю, хто ти, де живеш...* (Л. Костенко), однак предикат *шкодувати* позбавлений такої можливості: *\*Шкодную, де ти живеш*); якщо компонент 'знання' знаходиться в семантичній формулі предиката в асертивному статусі (що є характерним для предикатів знання), предикат може приєднувати непряме питання, якщо в пресупозитивному статусі (що є характерним для фактивних емотивів), – така можливість відсутня.

Протиставлення фактивних і нефактивних предикатів певною мірою співвідноситься з протиставленням предикатів конструювального та проектувального відображення [Селиверстова 1979: 34]. Під проектувальним (копіювальним) відображенням розуміємо такий спосіб побудови проекції (копії, моделі, образу) відображеного

факту – фрагмента об'єктивної дійсності, ”при якому передбачається, що відображений факт, об'єкт, ознаки якого об'єктивно встановлені, заданий у готовому вигляді в денотативній ситуації і процес відображення, відповідно, полягає в тому, щоб у результаті деяких мисленневих операцій побудувати у свідомості проекцію цього факту, об'єкта в заданому наборі його ознак” [Селиверстова 1979: 34–35]. До цієї групи належать предикати типу *бачити, чути, спостерігати, відчувати, слухати, розуміти, вияснити* тощо. Окрему групу складають дієслова знання і пам'яті (*знати, дізнатись, пам'ятати, забути, згадати*), оскільки вони вказують на наявність у свідомості суб'єкта проекції деякого предмета, події чи явища, які колись був сприйняті, пізнані чи усвідомлені в “готовому вигляді”.

Конструювальне відображення передбачає такий спосіб відображення, “при якому суб'єкт сам конструє судження про дійсність, а не просто відображає вже задану істину у своїй свідомості” [Селиверстова 1979: 35], тобто в індивіда є деяке суб'єктивне уявлення, проект або судження про фрагмент об'єктивної дійсності, який не обов'язково відповідає дійсності. Так, у реченні *Світлоярівці вважали, що головне у цьому ділі* [що дівчина виросла сильною, красивою і щедрою] – *харчі* (П. Загребельний) пропозиція, репрезентована предикатом конструювального відображення *вважати*, є припущенням суб'єкта щодо ймовірного стану справ, зробленого на основі аналізу існуючої ситуації, причому це припущення суб'єктивне й може не відповідати дійсності. Приміром, у наведеному реченні фізичні і моральні якості дівчини могли бути результатом спадковості, виховання або збігу обставин тощо.

Ю. Д. Апресян, розглядаючи семантичні особливості фактивних і нефактивних предикатів, насамперед протиставляє знання і думку, аналізує розбіжності синтаксичної поведінки предикатів знання і думки, специфіку сполучення з прислівниками, непрямыми питаннями тощо [Апресян 1995 в]. Фактивні предикати, відтак, варто трактувати як предикати з пресупозицією істинності залежної пропозиції (згідно з теорією Кіпарських, пізніше розвинутою О. В. Падучевою). Можливість сполучатися з непрямым питанням, як демонструє аналіз мовного матеріалу, не є ознакою фактивності й критерієм виділення фактивних предикатів. На користь цього положення свідчить, наприклад, аналіз предикатів мовлення (*сказати, говорити, повідомляти, інформувати, оголосити, розповідати, промовити* тощо), які здатні приєднувати непряме питання, але не

передбачають істинної характеристики пропозитивного додатка. Наприклад: *Мати каже, що він [батько] у гробу був як живий і красивий* (О. Довженко), де пропозиція *він у гробу був як живий і красивий* не характеризується в термінах істинності / хибності. В лексичній семантиці предикатів мовлення немає протиставлення, пов'язаного з наявністю чи відсутністю істинності повідомлюваного, інформація, представлена в реченні предикатами мовлення, може бути як істинною, так і хибною.

Розглянемо приклад: *“А мені байдуже, Романе Павловичу”, – відповідала Дарина, і вона казала неправду, бо кожний день дужче й дужче змінював не лише цех, але й її саму. Вона казала неправду, бо входила в ритм мартенівського цеху, заводу, Донбасу* (Ю. Яновський), де *S* стверджує, що *P*. *P*, як бачимо з контексту, не відповідає дійсності, реальному станові справ, що, однак, не веде до семантичної аномальності речення. В іншому прикладі: *Казали, що в нього по всьому району є жінки, діти, він на своєму велосипеді між цими геометричними чи там триангуляційними точками і тільки намагався встигати так, щоб ніде не зауважували його відсутності, а присутність щоб скрізь реєструвалась саме тоді, коли виникає потреба* (П. Загребельний), імпліцитний суб'єкт (односельчани) робить припущення щодо можливого стану справ, виголошуючи його. Незважаючи на те, що зміст судження не відповідає дійсності, речення не сприймається аномальним.

Звернімось ще до одного прикладу: *Обухівці просто не знали, що й думати. Говорили різно. Що партійний він, та через те Матюха й терпить йому, чого іншому нізащо не стерпів би. Говорили, що то “політика свого роду”, а що за політика – ніхто докладно не міг і сам собі з'ясувати* (П. Загребельний). Наведені речення можна потрактовувати як: *S* не знали, що *P*, але *S* говорили, що *P*<sub>1</sub> і *S* говорили, що *P*<sub>2</sub>, причому *P*<sub>1</sub> і *P*<sub>2</sub> не відповідають дійсності. Заміна нефактивного предиката *говорити* на фактивний *знати* приводить до аномальності речення: *\*Знали, що партійний він* і *\*Знали, що то “політика свого роду”*, в той час уживання нефактивного предиката *говорити* робить функціонування речення з хибною з точки зору реального стану справ пропозицією нормативним.

Вочевидь, критерієм виділення фактивних предикатів є наявність у семантиці предиката семантичного компонента знання і пресупозиція істинності залежної пропозиції, що зумовлює, у свою чергу, неприпустимість сполучуваності фактивних предикатів з гру-

пою обставинних слів типу *хибно, помилково, неправильно, некоректно* (критерій, запропонований З. Вендлером [Вендлер 1987: 309], який, однак, вимагає додаткового пояснення). Якщо залежна пропозиція – фрагмент об’єктивної дійсності, сприйнятої суб’єктом як факт, який він *знає*, це знання не може бути хибним чи неправильним. Оскільки знання – семантичний компонент усіх фактивних предикатів, вони не можуть уживатися з *хибно, помилково, неправильно, некоректно*. Наприклад: *\*Я помилково знала, що ваш приїзд відкладається; \*Він помилково радів, що склав іспит*.

Визначаємо такі критерії виділення фактивних предикатів:

1) реалізація в поліпропозитивному реченні: оскільки фактивні предикати вказують на відношення мовця до факту об’єктивної дійсності, у реченні цей факт знаходить вираження у вигляді залежної пропозиції. Фактивний предикат, відповідно, займає позицію матричного (головного) предиката;

2) наявність у семантиці предиката семантичного компонента *знання*, причому йдеться про вихідне, фонове знання, істинність якого не піддається сумніву;

3) пресупозиція істинності залежної пропозиції, звідси пропозитивною настановою таких предикатів є надання статусу істинності інформації, що міститься в залежній частині.

Отже, до групи фактивних предикатів відносимо два види предикатів – *когнітивні* (*знати, забути, пам’ятати, згадати, дізнатись, усвідомити*) й *емотивні* (*радіти, шкодувати, дивуватись, розчаруватись*), водночас постає потреба уточнити коло фактивних емотивів.

Емотивні предикати є засобом експлікації внутрішнього стану людини. Особливістю фактивних емотивних предикатів є те, що в основі виникнення емоції лежить знання факту, що її викликав, наприклад: *Вона була щаслива і горда, бо знала, що кожда [кожна] панна з її товариства з охотою за нього пішла би* (Н. Кобринська), де емоційні стани суб’єкта (вона була щаслива, вона була горда) “спровоковані” знанням факту, а отже, у наведеному реченні реалізуються фактивні емоції; *Я вже знав, що вечір пропав, але був цьому радий* (Ю. Покальчук) – емоційний стан *радість* виникає на основі знання суб’єкта; *Мені важко од свідомості, що “Україна в огні” – це правда, прикрита і замкнена моя правда про народ і його лихо* (О. Довженко) – емоційний стан суб’єкта “спровокований” усвідомленням факту.

Водночас не всі емотивні предикати є фактивними, тобто не всі передбачають пресупозицію істинності залежної пропозиції, не всі пов'язані зі знанням. Приміром, у реченні *Обшарпану [дівчину], із скрученими руками, водили її по селах, впізнайте: хто така? Була в них підозра, що родом тутешня* (О. Гончар) суб'єкт емоційного стану S має певні припущення щодо P (*дівчина родом тутешня*), вірогідність яких неможливо підтвердити чи спростувати, а відтак істинність підрядної частини нічим не вмотивована. У реченні *Сумніваюсь, що це справа добра. Несвоєчасно. І друзі мої, і однокурсники – однозначно проти. Великі гроші ідуть, а розвитку ніякого* (з газети) достовірність P (це добра справа) викликає сумніви, а отже, невпевненість в істинності. У наведеному реченні емотивний предикат *сумніватись* тяжіє до ментального *не вірити*.

Можна припустити, що в основі одних емоцій лежить знання фактів об'єктивної дійсності, інші ґрунтуються на припущеннях і уявленнях суб'єкта щодо можливого стану справ. Так, Р. Гордон розрізняє фактивні й епістемічні емоції. Емотивні предикати, що експлікують емоції, можуть мати пропозитивний об'єкт і реалізуватися за семантичною моделлю S предикат емоційного стану, що P, де предикат емоційного стану позначає певний стан суб'єкта щодо P – факту об'єктивної дійсності. Однак епістемічні та фактивні емоції різняться тим, що в основі фактивних лежить знання суб'єкта щодо P [див.: Gordon 1987]. Розвиваючи ідеї Р. Гордона, С. Фігін відносить до фактивних емоцій *злість, розгубленість, подив, розчарування, гордість*. Прикладами епістемічних емоцій є *страх, хвилювання, надія, підозра* [Feagin 1996: 206–207].

Розмежування фактивних і нефактивних (епістемічних) емоцій дає змогу визначити коло фактивних емотивів: фактивні емотивні предикати реалізуються в семантичній формулі S – предикат емоційного стану P, що передбачає: S знає, що P. Наприклад: *Шкода, що не прийшли, коли благала Вас* (С. Васильченко). → *Я знаю, що Ви не прийшли, і тому шкодую про це; Жаль, що так мало у нього бійців* (В. Козаченко). → *Він знав, що у нього мало бійців, і жалкував через це*. Порівняймо: *Сподіваюсь, що необдуманих та авантюрних учинків більшість із нас не здійснювала, грошей на вітер не викидала, а, навпаки, ми намагались більше заробити та навіть трохи заощадити* (з газети). У наведеному реченні в основі епістемічної емоції сподівання лежить припущення щодо можливого стану справ, а не знання суб'єкта, пор. неможливість

трансформації з компонентом знати: *\*Я знаю, що необдуманих та авантюрних учинків більшість із нас не здійснювала, грошей на вітер не викидала, а, навпаки, ми намагались більше заробити та навіть трохи заощадити, і тому сподіваюсь.*

Трактування фактивних і нефактивних емоцій ґрунтується на тому, що факт і емоцію, що її викликала, пов'язує ментальний акт: у випадку реалізації фактивної емоції знання факту (наприклад: S знає, що  $P \rightarrow S$  радіє, що P) і припущення щодо здійснення (існування факту) (наприклад: S підозрює, що  $P \rightarrow S$  має припущення щодо здійснення чи існування P), а отже, зв'язок між суб'єктом емоційного стану та фактом об'єктивної дійсності не тільки відноситься до сфери емоцій, а й включає елементи ментальної сфери. В цьому сенсі емоцію можна визначити як взаємодію двох аспектів внутрішнього світу людини – ментального й емоційного.

Фактивні предикати реалізуються в поліпропозитивних конструкціях, залежною пропозицією яких є фрагмент об'єктивної дійсності. Вони характеризують залежну пропозицію з позиції суб'єкта як істинну (фактивна пресупозиція). Семантично фактивні предикати поділяємо на когнітивні (*знати, згадати, забути*) й емотивні, семантика яких пов'язана з емоційною реакцією суб'єкта на факт. Складність розмежування та опису когнітивних фактивних предикатів пояснюється насамперед складністю розмежування психічних процесів, які вони позначають.

Відмічаючи взаємопроникливість і взаємозумовленість психічних процесів, які відображають когнітивні фактивні предикати (розуміння, знання, пам'ять тощо), можна виділити:

- 1) фактивні предикати знання: *знати, відати, відомо, дізнатись, довідатись, взнати;*
- 2) фактивні предикати розуміння: *розуміти, зрозуміти, усвідомити, усвідомлювати, зрозуміло;*
- 3) фактивні предикати пам'яті: *пам'ятати, пригадати, згадати, забути.*

#### **1.4.2. СЕМАНТИЧНІ ПАРАМЕТРИ ФАКТИВНИХ ПРЕДИКАТІВ**

Аналіз мовного матеріалу, що демонструє функціонування фактивних предикатів у реченні, дає змогу віднести фактивні предикати до одиниць пропозитивної настанови (пропозитивного відно-



шення). Пропозитивна настанова, як відомо, передає суб'єктивне відношення до змісту пропозиції і виражає настанову суб'єкта щодо факту об'єктивної дійсності та є складником модусу, об'єм якого ширший і включає й інші параметри. Приміром, у реченні *Багато хто вважає, що ти одружився зі мною заради грошей і ніхто не знає, що ти взяв мене з "ідеальної любові"* (І. Вільде) предикат *вважати* належить до ментального модусу і виражає пропозитивну настанову суб'єкта (суб'єктів) щодо істинності інформації, закладеної у підрядній частині (у нашому випадку *припущення*).

Термін "пропозитивна настанова" запозичений лінгвістикою із логіки, що вивчала відношення між суб'єктом і його судженнями. Б. Рассел використовував термін "пропозитивна настанова" щодо певних дієслів (які в лінгвістичній практиці називають пропозитивними), акцентуючи увагу на тому, що вони за формою є двомісними предикатами, що встановлюють відношення між суб'єктом і пропозицією [Russell 1956: 224], тобто можуть бути представлені семантичною моделлю  $X\ P, \text{ що } Y$ , де  $X$  – суб'єкт пропозитивної настанови, що переживає певний психічний (емоційний чи ментальний) стан щодо  $Y$  – пропозиції, яка являє собою фрагмент об'єктивної дійсності, виражений пропозитивним предикатом  $P$ . Так, у реченні *Ще за часів Хмельниччини Павло Алепський, син антіохійського патріарха Макарія, ... дуже радів, що в наших житах та пшеницях може сховатися верхівець* (М. Стельмах) фактивний предикат *радіти* відображає відношення суб'єкта (*Павла Алепського*) до пропозиції *в наших житах та пшеницях може сховатися верхівець*, що являє собою факт об'єктивної дійсності. Якщо в цьому реченні предикат *радіти* передає емоційний стан суб'єкта (радість), то речення *Знаю тільки, що він раптом узяв на гадку написати довгу низку романів, у яких би відбилась ціла епоха* (В. Дрозд) фактивний предикат *знати* передає ментальний стан (знання) суб'єкта щодо залежної пропозиції.

Деякі вчені під пропозитивним відношенням розуміють думки, що відображають різноманітні внутрішні стани суб'єкта. Репрезентативний характер думки відмічений у психології й когнітології [Dijk 1981; Johnson-Laird 1988]. Пропозитивні настанови часто розглядають крізь призму предикатних актантів, що дає змогу чіткіше окреслити семантику пропозитивних предикатів та умови їхнього функціонування, при цьому зазначається, що об'єктом предикатів пропозитивного відношення є думка суб'єкта – ментальна репре-

зентація як реально існуючої, так і уявної дійсності у свідомості суб'єкта [Leech 1974; Richards 1947; Thagard 2006].

Виділення пропозитивних предикатів ґрунтується на їх логічному поділі на ті, що певною мірою стосуються механічної дії, приміром: *Бо Дашунька ні прийшла, ні приїхала, ні прилетіла* (П. Загребельний); *Андрійко безталанний все малював хату з ясенами* (С. Васильченко); *Я упав в зелену гущавину й поліз попід листям просто до огірків* (О. Довженко), і ті, що позначають ментальні процеси: *Не пам'ятав, що має косити цей лан за тиждень* (П. Загребельний); *Безбородькова вважає, що вона кінець-кінцем вчинила розумно не тільки щодо себе, але щодо мами і сестер* (І. Вільде), тобто відображають “внутрішню і зовнішню діяльність людини” [Арутюнова 1976: 61]. Результатом дії предикатів першої групи є видима зміна, процес чи перетворення, в той час як результат дії предикатів другої групи – специфічний, оскільки його неможливо визначити, виміряти чи побачити: дія відбувається у свідомості людини. Інакше кажучи, одні предикати охоплюють матеріальну площину буття, інші – духовну, що відбувається в психіці людини. Функціонуючи разом у системі мови, вони взаємодіють, і семантика кожної з груп визначається чіткіше: одні позначають зміни навколишнього середовища, інші – ставлення до цих змін.

Під пропозитивною настановою (відношенням) можна розуміти психологічний стан суб'єкта, виражений пропозитивним предикатом, який позначає певний фрагмент об'єктивної дійсності за критерієм істинності. Змістом пропозитивної настанови є пропозиція (або її еквівалент), яка вводиться в поліпропозитивне речення пропозитивними предикатами. Відтак під пропозитивними розуміємо предикати, що виражають суб'єктивне відношення людини до об'єктивної реальності, відображене в його свідомості у вигляді певного ідеального образу (пропозиції). Тому семантичним об'єктом предикатів цієї групи виступає не окреме предметне поняття, а цілісна семантична ситуація, первинним вираженням якої виступає залежна суб'єктно-об'єктна структура [Алисова 1971: 93]. Пропозитивні предикати, позначаючи процеси, що відбуваються в інтелектуальній, емоційній і вольовій сферах людської діяльності, потребують при реалізації в мові пропозитивних додатків, тобто їх типовим контекстом є поєднання зі з'ясувальними підрядними частинами, що конкретизують зміст об'єктної семи, включеної в структуру значення таких дієслів [див.: Нефедова 1989: 97–98].

Фактивні предикати як предикати пропозитивного відношення наділені такими ознаками:

1) фактивні предикати реалізуються в типовій для пропозитивних предикатів моделі – S пропозитивний предикат, що P, де P – факт об'єктивної дійсності: *Я знаю тільки, що загальні проблеми втратили свій смак* (В. Підмогильний); *Як жаль, що мозок мій уже почав замерзати у склерозі* (О. Довженко);

2) їх семантика пов'язана з психічною сферою діяльності людини: фактивні предикати репрезентують психічні стани суб'єкта, викликані сприйнятими ним фактами об'єктивної дійсності. Так, емотивні фактивні предикати (*радіти, дивуватися, шкодувати, хвилюватися*) позначають емоційний стан суб'єкта, викликаний попередньо сприйнятим і усвідомленим фактом об'єктивної дійсності: *Як я жалію, що я не молодий, що не мені вже носити меч воїна і молот чи сокиру робітника-будівельника* (О. Довженко), когнітивні фактивні предикати (*знати, пам'ятати, розуміти, забути*) – ментальний стан суб'єкта (знання) щодо фрагмента дійсності: *Вона знала, що батько не від того, щоб породнитися з Конашевичем* (З. Тулуб);

3) фактивні предикати як предикати пропозитивної настанови мають дуальну природу: вони вказують на відношення між суб'єктом і пропозицією і являють собою репрезентацію певного стану речей у свідомості суб'єкта. Так, наприклад, у реченні *Яничар пошкодував, що привернув увагу чорбаджія...* (Р. Іваничук) фактивний предикат *шкодувати* відображає ставлення суб'єкта до пропозиції (*він привернув увагу чорбаджія*), одночасно сигналізуючи про те, що у свідомості суб'єкта ця подія репрезентована як неприємна, що викликала емоційний стан – жаль. У реченні *Він прекрасно розумів, що приймальна комісія потрібна й що за один день не можна переіспитувати всіх п'ятко командированих до ВИЩу* (В. Підмогильний) фрагмент об'єктивної дійсності у свідомості суб'єкта репрезентований як усвідомлення факту, пропозитивний предикат *розуміти* відтворює ментальний стан суб'єкта щодо залежної пропозиції;

4) крім вираження відношення суб'єкта до пропозиції, фактивні предикати надають пропозиції статусу істинності.

Фактивну пресупозицію визначають за такою формулою: Р передбачається реченням S, у випадку, якщо Р є наслідком S, так і його заперечення [Падучева 1998: 20]. Тобто фактивна пресупозиція походить як із стверджувального, так і з заперечного речення. Наприклад: *Щоправда, на Січі ніхто не знає, що Лаврін Перехрест не*

*сестриниць Мокію Сироватці, а син* (Ю. Мушкетик) – пресупозиція: *Лаврін Перехрест не сестриниць Мокію Сироватці, а син*. Порівняймо: *Сулеймі пощастило розбити кайдан* (А. Кащенко) → Сулейма розбив кайдани; *Сулеймі не пощастило розбити кайдани* → Сулейма не розбив кайдани.

Реалізацію фактивної пресупозиції як у стверджувальних, так і в заперечних реченнях можна пояснити тим, що репрезентована фактивним предикатом пропозиція є фрагментом об'єктивної дійсності, натомість ментальні дії суб'єкта на неї не впливають. Наприклад, у реченні *Йому було відомо, що дехто з письменників прибирає собі інше ім'я, так званий псевдо псевдонім чи псевдомін, мов ті ченці, що відмовляються світу й самих себе з усіма ознаками* (В. Підмогильний) використання письменниками псевдонімів – факт об'єктивної дійсності, на реалізацію якого не впливає знання, незнання, пригадування чи забуття суб'єкта. Отже, фактивна пресупозиція, як і інші види семантичної пресупозиції, є контекстно сталою й зберігається при запереченні, що пояснюється семантичною природою фактивних предикатів: їх заперечення не відображається на істинному значенні пропозиції, яку вони вводять у речення, вона завжди істинна.

Показником фактивної пресупозиції в реченні є фактивні предикати. І. Б. Шатуновський стверджує, що при вживанні фактивного предиката *знати* (й інших фактивних предикатів) у мовця і в слухача (реципієнта) присутня пресупозиція істинності [Шатуновський 1988: 18]. Тобто семантичний компонент *знання*, наявний у фактивних предикатів, гарантує сприйняття інформації як істинної. Наприклад: *Згадав я тоді, що десь тут у степах – чи під Одесою, чи під Херсоном – бився партизан Железняк...* (Ю. Збанацький) → Якщо суб'єкт *згадав*, значить він *знав*, що *десь у степах ... бився партизан Железняк* → Якщо суб'єкт *знає*, що Р, Р – істинне; *Дуже радий, що Валуїкам заподіяли цю ніч шкоди мало, діяли наші літаки* (О. Довженко) → Якщо суб'єкт *радіє*, значить, він *знає*, що *Валуїкам заподіяли цю ніч шкоди мало, діяли наші літаки* → Якщо суб'єкт *знає*, що Р, Р – істинне.

Вираження фактивності передбачає наявність вихідного, фонового знання, яке мовець не піддає сумніву. О. В. Падучева зазначає, що логічна формула пресупозиції “висловлення S містить пресупозицію Р” у лінгвістиці дорівнюватиме “семантична формула висловлення S містить семантичний компонент \*я знаю, що Р\*” [Падучева

1998: 20]. Вочевидь, відійшовши від критеріїв істинність/хибність, речення, яке містить фактивну пресупозицію, повинно мати компонент *\*я знаю, що P\**, тоді P – пресупозиція істинності. Знання віднесено до семантичних примітивів, вихідних лінгвістичних понять.

Фактивна пресупозиція має бути відокремлена від лексичної, хоч їхньою спільною рисою є те, що в семантичній структурі речення вони опосередковано виявляються за допомогою певних мовних одиниць. Однак при фактивній пресупозиції вживання мовних одиниць (фактивних предикатів) передбачає істинність уже відомої, закладеної в залежній пропозиції, інформації: *Всій Тернівщині відомо, що за Надькою мре Олекса-баламут, найзабіякуватіший з усіх інших парубків...* (О. Гончар) → Те, що за Надькою мре Олекса-баламут, найзабіякуватіший з усіх інших парубків, – істинна інформація. Лексична ж пресупозиція полягає в тому, що вживання певних мовних одиниць передбачає втілення іншого, невисловленого смислу. Наприклад: *Дружина його, пристаркувата актриса, якось мовила: “Приходьте, Юрочко. Приїздить із Києва моя дочка... Будем раді вас бачити”.* Юра знав, що мовиться про дочку від першого покинутого актрисою чоловіка (М. Бажан) → актриса має на меті познайомити Юру зі своєю дочкою; *Цієї весни я скінчив учительську семінарію* (С. Васильченко) → суб’єкт отримав диплом, суб’єкт буде шукати роботу тощо.

Специфічною рисою фактивної пресупозиції є те, що фактивні предикати передбачають і зумовлюють її, тобто за семантичною природою їм притаманна пресупозиція істинності: *Радий, що теперішня молодь теж децю знає про нашу історію* (Ю. Андрухович); *Жаль, що так мало у нього бійців* (М. Стельмах). Фактивні предикати, наведені в цих реченнях, за семантичною природою спрямовані на констатацію чи оцінку факту, оскільки *радіти, жалкувати* можна щодо здійсненого факту, вживання предикатів такого типу сигналізує про реалізацію ситуації. Порівняймо: *Йому здавалось, що як не він сам, то його посада повинна примусити насмішкуватого моряка ставитись до нього з більшою повагою* (Ю. Збанацький); *Знає і про те, що в армію Сашка не взяли, бо трохи налягав на ліву, трохи пошкоджену ще в дитинстві ногу* (В. Козаченко); *І ти тоді подумав, що врешті усе залежить лише від тебе* (Ю. Андрухович). Нефактивні предикати *здаватись, думати* не передбачають реалізацію ситуації, а лише виражають позицію мовця щодо можливості існування ситуації. Факт не констатується, хоч і перед-

бачається, що, однак, не вказує на його реалізацію. У реченні з фактивним предикатом *знати* пропозиція представлена як така, що мала місце в дійсності.

Те, що залежна пропозиція фактивних предикатів відповідає дійсності, може бути підтверджено такими прикладами. Порівняймо: (1) *Я радію, що іде дощ*; (2) *Я знаю, що іде дощ*; (3) *Я думаю, що іде дощ*. У першому й другому реченнях істинність підрядної частини актуалізується пропозицією головної, уживання когнітивного фактивного предиката *знати* й фактивного емотива *радіти* коректне й доцільне тільки за умов дощової погоди. У третьому реченні псувативний (нефактивний) предикат *думати* тільки передбачає, а не констатує істинність залежної пропозиції, уживання такого речення доцільне за умов будь-якої погоди (уявімо, що, прокинувшись зранку й відчуваючи головний біль, людина свідомо могла висловити таку думку, ще не маючи ніякого уявлення про погоду, покладаючись на свої відчуття).

Широке вживання фактивних предикатів постає доволі переконливим, ураховуючи те, що пропозиція, репрезентована в реченні різними модусними операторами, набуває різного значення:

1. *Він знає, що козакам дано грамоту на землю і вольності* (З. Тулуб);

2. *Можливо, що козакам дано грамоту на землю і вольності*;

3. *Ймовірно, що козакам дано грамоту на землю і вольності*;

4. *Очевидно, що козакам дано грамоту на землю і вольності*.

У реченнях 2, 3, 4 не отримано достовірної інформації про реалізацію факту (до кінця не відомо, чи отримали козаки грамоту на землю й вольності), йдеться про суб'єктивно-модальне трактування диктуму (у нашому випадку воно стосується обізнаності мовця), а за таких умов речення виявляється позбавленим пресупозиції істинності: воно не відбиває реального стану речей. У реченні 1 фактивний предикат *знати* демонструє: 1) обізнаність мовця щодо існування факту; 2) те, що пропозиція – істинна.

У реченнях з фактивними предикатами, де Р відповідає дійсності, констатується факт, що не піддається сумніву [Шатуновский 2001: 24], однак існує принаймні дві об'єктивні причини, що можуть привести до того, що Р виявиться хибною: 1) мовець помиляється; 2) мовець обманює, переслідуючи корисні цілі чи піддавшись емоціям [Шатуновский 2001: 24].

Наприклад, дитина може свідомо сказати: *Я знаю, що Дід Мороз і Снігуронька завжди приносять подарунки на Новий рік*. Не

бажаючи віддавати гроші, мовець може сказати: *Я пам'ятаю, що ви не позичали мені ніяких грошей* або *Я знаю, що ви не позичали мені ніяких грошей*, хоча факт позики мав місце. І в першому, і у другому реченні пресупозиція істинності втрачається. Для збереження фактивної пресупозиції та успішного досягнення комунікативної мети передбачається реалізація двох передумов:

1) об'єктивної: інформація, надана мовцем, повинна відповідати дійсності, відображати реальний стан речей – *умова правильності*;

2) суб'єктивної: зміст висловлення повинен відповідати тому, що думає мовець, – *умова щирості* [Шатуновский 2001: 25].

Наведене речення *Я знаю, що Дід Мороз і Снігуронька завжди приносять подарунки на Новий Рік* задовольняє суб'єктивну умову щирості: дитина вірить в існування Діда Мороза, однак тоді не виконується умова правильності: існування Діда Мороза не відповідає дійсності. Речення *Я пам'ятаю, що ви не позичали мені ніяких грошей* не задовольняє як об'єктивну умову (факт позики грошей мав місце), так і суб'єктивну: сам мовець не думає так, як говорить. Отже, висловлюючись, мовець повинен принаймні вірити в достовірність інформації, маючи на меті донести до відома адресата якийсь із фрагментів об'єктивної дійсності – Р (що відповідає дійсності). Адресат повинен зі свого боку вірити в щирість мовця (і в істинність Р).

Речення з фактивними предикатами, в яких Р не відповідає дійсності (Р – залежна пропозиція), вважаємо реченнями з порожніми дескрипціями. Б. Рассел пропонував розглядати речення з порожніми дескрипціями і відповідно – хибними пресупозиціями як хибні [Рассел 1982]. П. Стросон уважав, що якщо пресупозиція висловлювання хибна, то воно не має істинного смислу, тобто не є ні істинним, ні хибним. Речення Р передбачає речення S (тобто S – пресупозиція речення Р), якщо істинність S є необхідною умовою для того, щоб Р мало істинне значення [Strawson 1963: 165–170]. Тобто під такою пресупозицією розуміємо умову наявності в реченні істинного значення. Якщо вона не задовольняється, тобто референта такого імені не існує, то висловлення позбавлене істинного значення. Наприклад, у реченні *\*Всі знають, що квітневі морози особливо суворі* пресупозиція *квітневі морози особливо суворі* – хибна, а отже, таке речення є хибним (за Б. Расселом) і позбавленим істинного смислу (це “провал щирості”, за П. Стросоном).

В умовах контексту нерідко важко встановити й констатувати суб'єктивну й об'єктивну умови фактивної пресупозиції, тобто гарантувати наявність відповідного референта й щирість мовця. Якщо речення показово аномальне, як-от: *\*Я знаю, що після зими приходить літо*, *\*Я знаю, що земля квадратна*, тобто стосується беззаперечних, загальноновизнаних положень, варто визнати його хибним, позбавленим фактивної пресупозиції та семантично аномальним (хоча не відкидаємо можливість уживання таких речень); в інших випадках, як-от: *Знав, що за таку помилку, якщо хтось донесе начальству, його чекає страшна кара* (І. Багряний), те, що Р відповідає дійсності й суб'єкт вірить у це, сприймається як належне, те, що не піддається сумніву.

Доречно, однак, установити різницю між хибним реченням з істинною пресупозицією (наприклад: *Я не знаю, що перший місяць зими – грудень*: речення такого типу – хибне, оскільки неможливо не знати загальновідомих і очевидних речей) і реченням з хибною пресупозицією (наприклад: *Я знаю, що перший місяць зими – квітень*; пресупозиція *перший місяць зими – квітень* – хибна, оскільки не відповідає дійсності, а відтак позбавлена референта). Різниця між ними полягає в тому, що трансформація речення за допомогою заперечення веде до відновлення істинності в першому випадку: *\*Я не знаю, що перший місяць зими – грудень* → *Я знаю, що перший місяць зими – грудень* і не наближує речення до істинного в другому: *\*Я знаю, що перший місяць зими – квітень* → *\*Я не знаю, що перший місяць зими – квітень*.

Отже, у реченнях з фактивними предикатами реалізується фактивна пресупозиція, ознакою якої є контекстна сталість, оскільки вона зберігається і при запереченні. Передумовами фактивної пресупозиції є умова правильності інформації, що її надає мовець, і умова щирості мовця. Фактивна пресупозиція стосується фонового, вихідного знання мовця, що не підлягає сумніву.

### **1.4.3. ВАЛЕНТНА РЕАЛІЗАЦІЯ ТА РЕЧЕННЄВОТВІРНІ ПОТЕНЦІЇ ФАКТИВНИХ ПРЕДИКАТІВ**

Трактуючи валентність як потенційну здатність предиката приєднувати інші повнозначні слова з метою реалізації його семантичного потенціалу й формування повноцінного речення, фактивні предикати визначено як двовалентні: *Клим знав, що Хима любить ці*



*пахощі, і тому так ото робив для її полегші* (О. Гончар); *Юрковій появі він одверто радів* (В. Козаченко). Особливість валентної реалізації фактивних предикатів полягає в тому, що лівобічну позицію займає суб'єкт, у правобічній позиції знаходиться підрядна частина або її еквівалент, що конкретизує значення предиката й займає позицію об'єкта.

З розмежуванням валентних і невалентних позицій предиката пов'язана побудова мінімальної структури речення. Конститутивними елементами (зумовленими валентністю предиката) є суб'єкт і об'єкт фактивного предиката, а відтак мінімальна структура речень з фактивними предикатами є трикомпонентною і складається з безпосередньо фактивного предиката, його суб'єкта й об'єкта, вираженого підрядною частиною або її еквівалентом.

У межах конституційних елементів мінімальної реченнєвої структури виділяють потенційні (що можуть виявлятися незаміщеними, якщо їх зміст зрозумілий з контексту чи ситуації) та обов'язкові (без яких неможливе розкриття смислу речення).

Натомість фактивні предикати вживаються в певних синтаксичних структурах – головній пропозиції поліпропозитивного речення, для ґрунтовного аналізу яких значну роль відіграло поняття типової модусної ситуації [Недялков 1969: 5–6]: *Дівчинка досі не знала, що в світі існують біль і розчарування* (Ю. Збанацький); *А вона ... раділа про себе, що не сини, а вона оце сидить за дротом* (В. Козаченко). Типова модусна ситуація розглядається як складна (неелементарна) й характеризується тим, що в ній злиті в єдине ціле первинна денотативна ситуація, побудована на предикаті, що відтворює певний стан справ, і ситуація відображення, в основі якої лежить предикат психічної діяльності, а відтак типова модусна ситуація містить постійні семантичні елементи, що складають її інваріантну структуру:

- 1) предикат психічної діяльності Р;
- 2) суб'єкт психічної діяльності S;
- 3) суб'єкт і предикат первинної денотативної ситуації –  $S_1$  і  $P_1$ .

Константа Р уважається визначальним компонентом неелементарної модусної ситуації, вона відіграє роль семантичного центру пропозиції, що показує, що предикату Р протиставлені предикатні актанти ( $S_1 + P_1$ ). Первинна денотативна ситуація ( $S_1 + P_1$ ) являє собою структурований свідомістю суб'єкта S фрагмент об'єктивного світу. Складниками цієї ситуації є предмет або явище об'єк-

тивної дійсності  $S_1$ , що потрапив у поле психічної діяльності суб'єкта  $S$ , і виділена в результаті цієї діяльності ознака  $P_1$ .

Прийнявши за вихідну позицію поняття типової модусної ситуації, наведені речення можна трактувати в такий спосіб: *Дівчинка досі не знала, що в світі існують біль і розчарування* → первинна денотативна ситуація, компонентами якої є  $S_1$  (*біль і розчарування*) і  $P_1$  (*існували*) – факт об'єктивної дійсності, сприйнятий свідомістю суб'єкта психічної діяльності  $S$  (*дівчинка*). Ставлення  $S$  до ( $S_1 + P_1$ ) реалізується фактивним предикатом  $P$  (*(не) знала*); *А вона ... раділа про себе, що не сини, а вона оце сидить за дротом* → первинна денотативна ситуація: *вона сидить за дротом*, де  $S_1$  – *вона*,  $P_1$  – *сидить* – факт об'єктивної дійсності, сприйнятий суб'єктом; відношення до цього факту відображене у фактивному предикаті *радіти*.

Отже, фактивні предикати як предикати пропозитивної настанови мають об'єктивний зміст, оскільки позначають конкретний психічний процес, що відбувається у свідомості людини (*радіти, знати, забувати*), і виражають суб'єктивне ставлення до залежної пропозиції – факту об'єктивної дійсності.

Предикат залежної пропозиції відображає певний факт дійсності, констатує ознаки, якості чи стани осіб чи предметів, або називає відношення між ними. Наприклад: *Я сам собі вибрав цей шлях і йтиму до кінця* (Б. Антоненко-Давидович). Предикат головної частини – фактивний предикат фіксує цей факт або дає йому оцінку (наприклад: *Я знаю, я сам собі вибрав цей шлях і йтиму до кінця; Мені шкода, що я сам собі вибрав цей шлях і йтиму до кінця*), тобто коментує залежну пропозицію.

Залежний предикат відображає онтологічний аспект первинної ситуації, який включає її денотативний зміст, що є незалежним від зовнішньої оцінки, а матричний фактивний предикат – більш високий ступінь онтології, що відтворює оцінку чи фіксацію цієї самої ситуації, називаючи вже деяку вторинну ситуацію, що фіксує реакцію суб'єкта на первинний факт.

Якщо фактивні предикати вводять у речення залежні пропозиції, що фіксують певний фрагмент дійсності, правомірним буде приписування ситуативних семантичних ролей їх залежним пропозиціям. Так, у реченнях із когнітивними фактивними предикатами (*знати, усвідомлювати, зрозуміти, згадати, пам'ятати, забути*) залежна пропозиція виступає змістом пропозитивної настанови, на-

приклад: *Бо знаєш, що нема меж тій любові, що носимо ми* (М. Хвильовий); *Я згадав, що бараки, які ми оглядали, були темні* (В. Винниченко). При емотивних фактивних предикатах (*радіти, шкодувати, дивуватись, розчаровуватись*) залежній пропозиції відводиться роль причини пропозитивної настанови, наприклад: *Микула щиро здивувався, що Сварг став ворогом Бразда, і той одразу це помітив* (С. Скляренко).

Очевидною є властивість фактивних предикатів як предикатів пропозитивного відношення експліцитно виявляти позицію суб'єкта щодо залежної пропозиції, тому в поліпропозитивному реченні взаємодіють дві пропозиції, причому нерівноправні, оскільки семантика головної частини моделює семантику залежної. Під семантикою залежної частини розуміємо пропозитивне уявлення ситуації, яку вона позначає.

Пропозитивне позначення ситуації при переході одиниці в ранг підрядної змінюється: пропозиція втрачає самостійність і переходить за рахунок матричного елемента (елемента, який уводить її в поліпропозитивне речення) в позицію інтерпретованого факту, який сприймається адресатом залежно від семантики вихідного елемента. Досліджуючи проблему семантичної взаємодії в межах складного речення, вчені звертають увагу на те, що предикативність залежної частини нейтралізується семантикою головної, а відтак, головна частина вважається основним виразником комунікативного призначення речення в цілому [Арполенко 1982: 7; Золотова 1973: 322].

Розглянемо речення: *Сила страждання вимірюється не так гнітом зовнішніх обставин, як глибиною потрясіння* (О. Довженко), яке, в разі входження до складу поліпредикативного речення як підрядне, яке вводять предикати різної семантичної настанови, не тільки втрачає статус самостійного значення, а й змінює його. Порівняймо:

*Ви кажете, що сила страждання вимірюється не так гнітом зовнішніх обставин, як глибиною потрясіння;*

*Ви думаєте, що сила страждання вимірюється не так гнітом зовнішніх обставин, як глибиною потрясіння;*

*Ви знаєте, що сила страждання вимірюється не так гнітом зовнішніх обставин, як глибиною потрясіння;*

*Ви шкодуєте, що сила страждання вимірюється не так гнітом зовнішніх обставин, як глибиною потрясіння.*

Інформація, закладена в підрядній частині, класифікується залежно від матричного предиката, який уводить її в поліпропозитив-

не речення, на висловлення (*сказати*), думку чи припущення (*думати*), знання (*знати*), оцінку (*шкодувати*). Пропозиція, введена фактивним предикатом у поліпредикативне речення, набуває достовірного статусу та переходить у розряд істинних висловлень.

Трактуючи пропозицію як семантичну константу висловлення, здатну отримувати істинне або хибне значення в контексті, пропозиція, актуалізуючись у реченні з матричним фактивним предикатом, набуває істинного значення. Порівняймо: *Знаю, що зображена в романі любов То-Ма-Кі і Сева до Тайах не протокольний опис* (М. Бажан) і *Думаю, що зображена в романі любов То-Ма-Кі і Сева до Тайах не протокольний опис*. Уміщена в рамку ментального путуативного предиката, пропозиція *мати не повернулась* отримує статус припущення, а в реченні з матричним фактивним предикатом – істинного судження.

Як зазначає А. П. Загнітко, відомі характеристики складнопідрядних (поліпредикативних) речень ґрунтувались:

1) на ототожненні підрядної частини статусу або функції члена речення головної частини;

2) на визначенні диференційних ознак засобів підрядності – сполучників і сполучних слів, установленні значущості співвідносного чи опорного слова головної частини, причому увага приділялась класифікації цих засобів;

3) на виявленні значущості типу синтаксичного зв'язку й типу семантико-синтаксичного співвідношення головної та підрядної частин; установленні диференційної ознаки членованості / нечленованості всієї структури складного речення [Загнітко 2001: 207].

Семантичний аспект характеристики поліпропозитивних речень “ґазується на загальноприйнятому понятті семантичної елементарності (неелементарності), однак він не розкриває своєрідність смислового співвідношення головної і залежної частини в цілісній структурі речення” [Загнітко 2001: 207]. Доцільнішим виявляється диференціація речень згідно зі входженням / невходженням підрядної частини в смисловий об'єм головної частини, унаслідок чого утворюється смислова цілісність. Зазначена опозиція дає змогу розрізняти речення інтенційного й екстенційного типів. Іntenційними вважаються такі смислові структури, в яких підрядна частина включена в смисловий об'єм опорного елемента активної валентності, що знаходиться в головній частині, і, таким чином, входить у смислове ціле головної частини. В екстенційних реченнях

головна й підрядна частини взаємодіють, що приводить до утворення цілісного об'ємного поняття [див.: Загнітко 2001а: 207].

Аналізуючи поліпропозитивні речення з фактивними предикатами, відносимо їх до інтенційного типу, оскільки підрядна частина, утративши статус самостійної, моделюється семантикою матричного предиката: у реченнях з фактивними предикатами реалізуються однібічні об'єктні відношення, які залежать від опорних предикатів з об'єктною семантико-синтаксичною валентністю; залежна пропозиція конкретизує значення опорного предиката.

Таким чином, поліпропозитивне речення з фактивним предикатом у головній частині розглядаємо як складну когнітивну єдність, що відображає взаємозв'язок між двома пропозиціями, причому залежна пропозиція втрачає статус самостійної і розглядається крізь призму пропозиції головної частини. Семантико-прагматичні параметри матричного предиката надають залежній пропозиції статусу істинності.

## **РОЗДІЛ 2. СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕНЬ З ПРЕДИКАТАМИ РІЗНИХ ФОРМ ВИРАЖЕННЯ**

### **2.1. СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНА СТРУКТУРА ПРЕДИКАТІВ З АД'ЕКТИВНИМ КОМПОНЕНТОМ**

#### **2.1.1. ПРИКМЕТНИК У СКЛАДІ ПРЕДИКАТА**

У лінгвістичній літературі поширеними є традиційні погляди на прикметник як на граматично і, значною мірою, семантично не-самостійну частину мови, що знаходиться на периферії класів слів [Вихованець, Городенська 2004: 121]. Водночас відома думка, згідно з якою прикметники разом з іменниками та дієсловами (часто вважається, що також із прислівниками) є основними частинами мови, оскільки покривають своєю семантикою дві найбільш поширені мисленнєві категорії – субстанцію та ознаку [Кучеренко 1961: 79; Грищенко 1978: 4]. Саме основні класи слів устанавлюють між собою різнотипні відношення і формують семантичну структуру речення.

Суперечливі погляди лінгвістів на прикметник викликані його багатоплановою лексико-синтаксичною природою: з одного боку, ад'єктив виявляє ознаки номінативно повнозначної частини мови, з другого, має лексичні значення, здатні реалізуватися лише за умови поєднання з іншими частинами мови, передусім з іменниками. У синтаксичному плані прикметник також виявляє свої дуалістичні властивості, оскільки здатний займати функціонально полярні позиції в реченні – як залежного атрибута, так і базового компонента – предиката [Кононенко І. 2009].

Ознаковий тип семантики прикметників зумовлює включення в типологічні параметри ад'єктивів оцінних і пропозитивних характеристик, підвищену значущість синтагматичних зв'язків ад'єктивів у словосполученні й реченні, вплив синтаксичних чинників на лексико-граматичні особливості цього класу слів. Як зазначав О. О. Потебня, ім'я ознаки в прикметнику й назви дії в дієслові не мають відповідної субстанції, не піддаються зображенню самі по собі [Потебня 1968: 60]. Отже, значення ознаковості, властиве передусім прикметникам і дієсловам, зближує їх; на цій основі розвинулися предикативні можливості ад'єктивів і дієслів. Денотативні

й сигніфікативні слова різняться не тільки за принципами співвідношення з поняттями та лексико-семантичними показниками, а й за функціональними можливостями: денотативні одиниці тяжіють у реченні до позиції суб'єкта (підмета) або об'єкта (додатка), сигніфікативні – до позиції реального або т. зв. згорнутого предиката (присудка).

Входження прикметника в структуру предиката є природним, оскільки таким чином реалізується потенційна предикативність цієї частини мови. Ще О. М. Пешковський зазначав, що прикметник є “власне предикативним членом” [Пешковський 1956: 173]. Предикативне навантаження дієслова й ад'єктива свідчить про зближення цих частин мови. В цьому плані показовим є порівняння однокореневих дієслівних і прикметникових предикатів типу: *Ліс зеленіє*; *Ліс зелений*. З одного боку, подібні пари речень можуть трактуватися як синонімічні, з другого, – зміст висловлень з однокореневими вербативними та ад'єктивними предикатами не ідентичний. Дієслівні предикати вказують на тимчасовий, епізодичний характер ознаки, ад'єктивні предикати переважно передають темпорально сталу ознаку.

Водночас, як зазначає Дж. Лайонз, у деяких мовах прикметник і дієслово взагалі не розрізняються [Лайонз 2003: 461–462]. Це пов'язано з тим, що, зокрема, в англійській мові межі морфологічних класів слів часто розмиті [Jespersen 1928; Есперсен 2002: 111], пор., наприклад, слово *aggregate*, яке залежно від синтаксичної функції та позиції в реченні може виступати як іменник, прикметник або дієслово. Л. Теньєр уважав, що прикметник при зв'язці є аналітичною формою дієслова [Теньєр 1988: 424]. Цієї ж думки дотримуються І. Р. Вихованець і К. Г. Городенська, які вважають, що в українській мові “приіменникове вживання ознакового слова свідчить про його прикметникову природу. За переміщення прикметника в інші (неприкметникові) синтаксичні позиції він втрачає типові для нього граматичні ознаки й набуває відповідних ознак інших частин мови” [Вихованець, Городенська 2004: 125].

Однак участь прикметників у творенні предикатних знаків засвідчує, що ця частина мови складає одну з найбільш багатофункціональних одиниць граматичного складу української мови. Водночас дослідження великого за обсягом фактичного матеріалу не підтвердило теорії про зміну граматичного статусу ад'єктивів у предикатній функції. Виконання прикметником цієї функції свідчить не

про втрату частиномовної належності, а про реалізацію ад'єктивом закладеної в його семантиці потенційної предикативності. Разом із тим “предикативні відношення виникають на базі атрибутивних відношень і в суто синтагматичному плані можуть бути зведені до цих останніх” [Арутюнова 1972: 277]. Прикметник у цьому сенсі постає не як найбільш залежна, а як функціонально гнучка частина мови, семантичний потенціал якої дає змогу знаходитися в позиції не тільки атрибута, але й предиката, тому входження ад'єктива в ядро предиката може розглядатися не як його вторинна функція [Грищенко 1978: 18; Киклевич 1992: 121]. На думку О. М. Вольф, “предикація – це провідна функція прикметника, у цій функції прикметник, поруч із дієсловом, займає центральне місце” [Вольф 1978: 179; пор. також: Szurguczyńska 1980: 40, 585]. Водночас ад'єктив не може самотійно, без дієслівної зв'язки (експліцитно чи імпліцитно вираженої), виконувати функцію предиката, оскільки не має граматичних засобів вираження предикативності – часу та модальності, тому прикметник входить тільки в предикатори складної будови – іменний і дієслівний.

В українській мові виділяються такі основні типи складеного присудка, одним з елементів якого є прикметник: іменний складений присудок  $\text{cop Adj}$ ; іменний складений присудок  $V_f \text{ Inf Adj}$ ; – іменний складений присудок  $\text{cop N Adj}$ ; дієслівний складений присудок  $\text{Adj cop Inf}$ .

Як зазначає Н. Л. Іваницька, “мабуть, жодне синтаксичне явище не привертало такої уваги вчених, як присудок непростой будови” [Іваницька 1986: 72]. До проблем предиката ускладненої моделі в українській мові зверталось чимало дослідників [Потебня 1958: 110; Булаховський 1956: 21; Ковбаса 1970; Кононенко І. 2009: 264–324]. Водночас вивчення складеного присудка виявило суперечності в поглядах учених на структуру цього члена речення і роль окремих його елементів. Основи сучасної теорії були, зокрема, закладені О. О. Потебнею, котрий уважав складеним присудком член речення, жодна з частин якого “не може бути сама по собі названа присудком” [Потебня 1958: 110]. О. О. Шахматов розсунув межі розуміння граматичної структури присудка й заперечив думку про те, що дієслівність є необхідною й достатньою умовою функціонування присудка [Шахматов 1941: 31]. Водночас О. О. Шахматов включав до складу присудків конструкції типу *лежит больной* і розглядав предикативне ім'я у функції другого присудка [там само: 44, 182]. В сучасному



мовознавстві його думку поділяє І. Р. Вихованець, який вважає конструкцію, що складається з повнозначного дієслова та прикметника, подвійним (складним) присудком [Вихованець 1993: 80].

Теоретичні проблеми, пов'язані з дослідженням предиката ускладненої моделі, зводяться до трьох основних аспектів:

- 1) аналізу предикативного характеру цього компонента, входу його в граматичний і семантичний центр речення;
- 2) визначення меж ускладненого предиката;
- 3) з'ясування ролі окремих компонентів предиката у формуванні його загального змісту та функції кожного з них у творенні предикативності.

Узагальнюючи різні точки зору на предикат ускладненої моделі, можна дійти висновку, що його природа полягає у функціональному розмежуванні складеної, як мінімум двохелементної, структури. Один елемент такого предиката виражає лексико-семантичне значення, зміст предикатора, а другий (другі) – передусім граматичне значення і є допоміжним. Водночас елементи предиката семантично та граматично взаємопов'язані в складі єдиного компонента речення.

### 2.1.2. ПРИКМЕТНИК ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРЕДИКАТА *cop Adj*

Найбільш поширеним типом предиката, один із компонентів якого – прикметник, є модель типу *cop Adj*, наприклад: **Вулиці безкраї** (В. Сосюра). Ад'єктив у цій позиції виступає комунікативним центром повідомлення. Дієслово-зв'язка свідчить про предикативний характер ознаки. Водночас зв'язка є формальним посередником між підметом і присудком. Отже, дієслівна зв'язка є засобом створення модально-часової парадигми речення. Основним модальним значенням зв'язки є семантика реальності / нереальності ознаки, яка передається за допомогою дієслівної категорії способу дії й має визначені формальні показники: – **Якби він був розумний, такого б не сказав** (Гр. Тютюнник); **Я для тебе буду красивою...** (Л. Костенко).

Залежно від ступеня збереження в значенні зв'язки певних сем, модальних характеристик і від загальної предикативної семантики моделі дієслівні зв'язки поділяють на абстрактні (неповнозначні; власне граматичні), власне зв'язки та напівповнозначні зв'язки [Вихованець 1992: 69; Шульжук 2004: 79]. Абстрактні (буттєві) зв'язки передають семантику існування (екзистенційні ознаки). До

них належать *бути, становити, являти* та ін., наприклад: *Він [дід] був високий і худий...* (О. Довженко). Основною зв'язкою в предикаті моделі сор Adj виступає *бути*. Саме її в лінгвістичній літературі називають ідеальною, “чистою”, оскільки в цих умовах дієслово нейтралізує своє лексичне значення.

На особливу увагу заслуговують речення, в яких указується на теперішній час, отже, на певну сталість протікання ознаки. В українській мові матеріально виражена зв'язка *є* використовується передусім у стилістично обмежених реченнях, зокрема, в науковому та діловому, а також у регіонально обмеженому мовленні (передусім у Західній Україні); ширше вживання цієї зв'язки в її експліцитному вираженні є однією з тенденцій сучасного українського мовлення. Зв'язка теперішнього часу може бути матеріально не вираженою (нульовою, імпліцитною): *А він дивився на неї, думав, що вона молода* (Є. Гуцало). Для українського мовлення таке вживання *є* нормативним.

Напівповнозначні зв'язки залежно від семантики, а також від граматичних категорій часу й виду поділяються на такі основні типи:

а) виникнення (утворення), перетворення, становлення: *ставати, стати, робитися, опинитися* та ін.: *...Навіть Мальва стає непотрібною* (В. Земляк); *...Повітря вгорі робилося запаморочливо гаряче* (Гр. Тютюнник);

б) завершення: *стати, лишатися, залишатися, виходити, зробитися* та ін., наприклад: *Обкурене порохом його [Гната] лице стало ясним* (П. Панч); *Луска зробилася тьмяною, твердою* (Л. Костенко); *Узимку добряча виходить ковзанка* (В. Близнець);

в) перебування: *бувати, видаватися*: *День видався сонячний...* (В. Шевчук);

г) відчуття, сприйняття: *здаватися, видаватися, уявлятися* та ін.: *...Все здавалося чужим, чудним, не подібним до того, що було вчора* (М. Коцюбинський); *Андрій давно вже не бачив її такою ласкавою* (М. Коцюбинський);

г) думки: *вважатися, визнаватися*, пор.: *Він уважається розумним*;

д) виявлення (невідповідності ознаки дійсному стану речей або очікуванню): *виявлятися*, наприклад: *Дупло обмацали – воно виявилось порожнє* (Є. Гуцало).

Конструкції “дієслівна зв'язка – ад'єктив” функціонують тільки в межах іменного складеного присудка. Прикметникова форма

при дієслівній зв'язці *бути* визначається передусім граматичними категоріями. В українській мові форма предиката такої моделі є певною мірою варіантною, наприклад: Вона була *розумна* / *розумною*. Вибір форми прикметника залежить як від загальних внутрішньомовних тенденцій, так і від часової належності буттєвого дієслова. За даними Н. Л. Іваницької, при зв'язці *бути* в минулому часі прикметник у формі називного відмінка вживається в чотири рази частіше, аніж у формі орудного [Іваницька 1975: 75–76]; пор. із точкою зору Х. Кржижкової, яка вважає, що в українській мові при зв'язках минулого часу переважає форма орудного [Křížková 1970], наприклад: *Дорога була слизька* (М. Коцюбинський); *Шум був одноманітний...* (В. Шевчук); *Завдання ... було зовсім не таємне...* (Г. Тютюнник); ... *При світлі сільрадівської лампи обличчя його було суворим і заклопотаним* (Гр. Тютюнник). При формах теперішнього часу уживається форма називного відмінка, наприклад: *І наша копійка не щербата* (прислів'я); *Віра жива!* (М.Вороний); *Варшаво, я знала, що ти вродлива* (Л. Костенко). Форми орудного відмінка прикметників після дієслова-зв'язки *бути* часом уживаються також і в теперішньому часі, наприклад: *Він є гарним*. У майбутньому часі присудковий прикметник при зв'язці *бути* варіативно вживається як у називному, так і в орудному відмінках, наприклад: ... *Зима буде голодна* (М. Коцюбинський) (пор.: *Зима буде голодною*).

Присудковий прикметник може стояти у формі родового відмінка. Такий ад'єктив указує на ступінь оцінки або інтенсивної ознаки. Підмет може передаватися займенниковими словами типу *що*, *щось*, екзистенційна зв'язка у формі теперішнього часу здебільшого матеріально не виражена. Речення з такими компонентами будуються за аналогією з реченнями заперечувальної семантики типу *Нічого страшного*. До буттєвої зв'язки можуть приєднуватися ад'єктивні форми родового з прийменником *з*, наприклад: *Жіночка моя Стефка була не з гірших...* (І. Муратов). Прикметникова частина предиката може вживатися у формі знахідного відмінка з прийменником *за*. Зв'язкою в таких випадках виступає дієслово *вважати*, наприклад: *Його вважали зниклим (за зниклого)*.

Отже, різні дієслова-зв'язки виявляють різні валентні властивості щодо прикметника. Зокрема, форма орудного відмінка переважає в поєднанні з фазовими зв'язками виникнення / завершення існування ознаки типу *стати*, *лишатися*, наприклад: ... *Потім стаєш смиренним і тихим на ціле літо* (В. Земляк). Форми орудного пере-

важають і при зв'язках відчуття, пор.: ... *Груба здавалася сірою...* (В. Шевчук).

У позиції іменної частини виступають повні та (або) короткі форми прикметників. В українській мові, на відміну від усіх інших слов'янських, короткі (нечленні) прикметники можуть уживатися як у предикативній, так і в атрибутивній функції. Короткі присудкові прикметники є нечисельними, вживаються обмежено й мають тільки форму чоловічого роду. В українській мові збереглося лише кілька якісних коротких форм прикметника, які виступають у предикатній позиції: *винен, годен, згоден, варт, здоров, рад, повен* та ін.: *Ні негоди, ні хуртовини – ти єдиний у цьому винен* (Л. Костенко). У сучасному мовленні такі форми сприймають як стилістично забарвлені, а як нейтральні вживають їхні повні еквіваленти. В українській мові з короткими прикметниковими формами вживається екзистенційна зв'язка *бути*, яка в теперішньому часі має нульове вираження, наприклад: *Зелен сад-виноград...* (П. Тичина). Інколи використовується зв'язка *бувати*, яка вказує на повторюваний, регулярний, проте не частотний характер ознаки.

Семантичний тип предиката з іменною частиною – ад'єктивом утворюється під впливом різних чинників. Зокрема, “формування предикативних типів часто залежить від характеру підмета або від моделі речення в цілому” [Семантические типы предикатов 1982: 3]. Водночас на семантичний тип ад'єктивного предиката впливає належність прикметника до певного лексико-граматичного розряду та групи повних або коротких, характер дієслівної зв'язки, контекстні умови тощо, наприклад: *Дівчинка розумна; Цей стіл – дубовий.*

Прикметниковий предикат передає передусім семантику якості предмета, причому важливим компонентом значення такого предиката виступає оцінка денотата. Сема ‘оцінка’ актуалізується, навіть якщо ад'єктив передає стан суб'єкта, наприклад: *Він п'яний*, причому предикатна семантика якості передається передусім за допомогою якісних прикметників, наприклад: *Ой, яка чудова українська мова!* (О. Підсуха). Н. Д. Арутюнова вважає якісні ад'єктиви семантичним еталоном предикатів, оскільки саме вони “передають те, що ми думаємо про світ” [Арутюнова 1999: 39].

Відносні прикметники в позиції іменної частини предиката майже не вживаються. Навіть якщо в іменній позиції присудка виступає відносний прикметник, він має у своєму складі потенційну оцінку сему, отже, не лише позначає об'єктивну ознаку референта, а

й протиставляє її іншим ознакам. Наприклад, у реченні *Стріха була солом'яною* не тільки позначається матеріал, з якого зроблена стріха, а й дається його глибинна оцінка. Таким чином, з одного боку, відносний прикметник у функції предиката передає класифікаційну ознаку, з другого – виражає її оцінку. Кваліфікативна сема відносного прикметника-присудка може підкреслюватися залежними займенниковими формами, короткою формою: *День такий зимовий!* У ряді випадків відносні прикметники в предикатній позиції переходять у якісні, наприклад: *Його очі – сталеві.*

При ад'єктиві – іменній частині предиката можуть уживатися частки, які входять до складу предиката, виконуючи функцію актуалізації ознаки, що передається прикметником. Частки, що приєднуються до прикметника, можуть мати значення:

а) вказівне: *Перша хата в ряду од греблі над яром – ото й удovina...* (А. Головка);

б) пояснювальне (означальне): *Він майже дорослий; Блакитними очима дивиться мені в очі весна. Вона ще молода...* (Є. Гуцало);

в) характеристичне: *Він для неї як рідний;*

г) заперечувальне: *Річка не глибока;*

г) обмежувально-вивідне: *Яблука були тільки маленькі;*

д) підсилювально-видільне: *Хмари аж сині...* (В. Винниченко); *А вартовий він таки непоганий, не пропустить* (В. Нестайко);

е) порівняльно-зіставне: *Від берега, під вербами, вода була наче зеленаста* (М. Коцюбинський); ... *Він був зосереджений і ніби млявий* (В. Підмогильний);

є) експресивно-оцінне: *Поведінка у нього просто зразкова.*

Прикметник у предикатній позиції може мати залежні компоненти-поширювачі. Чимало вчених уважають, що предикатна функція ад'єктива сприяє активізації його валентних можливостей. Так, прикметники, які виступають в іменній частині присудка, “втягуються в зону активних синтаксичних зв'язків і фактично зближуються за валентними ознаками з дієсловом” [Степаненко 1989: 10]. Водночас висловлюється думка, що загал предикатних прикметників не має керованих другорядних членів, оскільки ад'єктиви виступають у функції предикатів якості, типологічною семантичною ознакою яких є їхня одновалентність, здатність відкрити тільки лівобічну валентність суб'єкта якісної ознаки [Городенська 2003: 261].

Очевидно, що можливість появи залежних компонентів у предикатного прикметника пов'язана передусім зі ступенем самодос-

татності семантики ад'єктива та прагматичними потребами. Наприклад, лексико-граматичні властивості прикметників *схожий* і *подібний* визначають потребу в залежній прийменниковій словоформі з прогнозованим компаративно-об'єктним значенням, пор.: *Він подібний на (до) батька*. У реченні *Він винний* предикатний прикметник передає значення “який провинився”, у реченні *Він винний мені гроші* залежні слова є показниками іншої семантики ад'єктива – “який має борг”. Предикатний прикметник може поширюватися номінативними формами з прийменником або без прийменника. Такі словоформи-поширювачі мають суб'єктне, об'єктне, адресатне, способу, міри та ступеня, темпоральне, локативне, каузативне, умовне значення.

В українській мові приад'єктивний поширювач реалізує суб'єктне значення за допомогою форм давального відмінка та прийменникових сполучень: *Тимко любий мені...* (Гр. Тютюнник); *Агітатор з вас добрий* (В. Винниченко); *Вечір стає для них оксамитний і глибокий* (В. Шевчук). Об'єктом присудкової ад'єктивної ознаки можуть бути як особи, так і неживі чи абстрактні референти. Прикметник при цьому може керувати безприйменниковими або прийменниковими формами:

1) предикатний прикметник + номінативний компонент без прийменника: *Жінки... чоловікам були покірні...* (Гр. Тютюнник);

2) предикатний прикметник + номінативний компонент із прийменником: *... Ніби я винувата в твоїй самоті і тузі* (Л. Костенко); *Ти дуже схожий на щастя...* (Л. Костенко).

Адресатну семантику мають залежні від прикметника номінативні компоненти, що або стоять у формі давального відмінка, або приєднуються до ад'єктива за допомогою прийменників: *Він винний тітці гроші; ... Для Зачіплянки він і досі Володька, може, тому, що товариський, простий, до людей не гордий...* (О. Гончар). Субстантивні поширювачі прикметника – іменної частини предиката, що мають обставинну семантику, входять у комплекс з ад'єктивом за допомогою прийменника й виражають:

1) спосіб: *На вигляд вона здорова;*

2) міру та ступінь: *До порушників побутових традицій ... [жінки] були нещадні і скажені до божевілля* (Гр. Тютюнник);

3) час: *Усе життя мріяла жити в цьому палаці, такий він мені гарний та загадковий іще із дитячих літ* (В. Земляк);

4) місце: *Він лагідний тільки у своєї мами;*

5) каузацію: *Він жадібний від природи;*

6) умову: *Мед корисний при застуді.*

Прикметник як іменна частина предиката може також поширюватися за рахунок обставинних прислівникових детермінантів із різною семантикою:

1) інтенсифікації (міри та ступеня): *Дід був дуже старий...* (О. Довженко); *Руки у нього були замащені, а черевики і зовсім брудні* (В. Шевчук); *Страшенно засмучений він...* (В. Барка);

2) способу: *Повітря вгорі зробилося запаморочливо гаряче...* (Гр. Тютюнник);

3) часу: *Вовчий ліс був колись дрімучий, з непролазними хащами* (В. Нестайко); *Шум був одноманітний, тепер уже лагідний...* (В. Шевчук);

4) місця: *Шерсть у карого була зверху вогкувата...* (Є. Гуцало); *Світ незбагнений здалека і зблизька* (Л. Костенко).

Субстантивний або прислівниковий поширювач прикметникового предиката може бути носієм суміщеної семантики. Наприклад, у реченні *Його обличчя стало чорним від сонця* компонент *від сонця* має каузативне та темпоральне значення. Предикатний прикметник може мати залежні займенникові форми, основними функціями яких є актуалізація, конкретизація, інтенсифікація, екстенсивність, порівняння ад'єктивної ознаки, наприклад: – *Апетит якийсь поганий...* (О. Вишня); *І, кажуть, така я світла...* (Л. Костенко); *Віз наш увесь дерев'яний* (О. Довженко).

Частина вчених речення з кількома присудками кваліфікують як складні [Кучеренко 1973; Загнітко 2001: 236]. Такий підхід спирається на розуміння присудка як реченнєвотвірного компонента. Деякі мовознавці речення з кількома присудками вважають висловленням з однорідними присудками. Інші мовознавців розглядають речення з однорідними присудками як “перехідні”, “потенційно складні”, “напівскладні” [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994: 300]. Це трактування базується на тому, що речення з низкою присудків має єдиний підмет, присудки з'єднуються сурядним або безсполучниковим зв'язком, можуть мати один спільний другорядний компонент та ін. У речень із кількома іменними присудками є ще один спільний елемент – нульова або формально виражена дієслівна зв'язка, що є додатковою підставою вважати речення з такими компонентами перехідними, наприклад: *Далі [брати] були такі делікатні, чемні, обережні, наче те, чого вони не мали, було живе...* (В. Земляк). По-

вторення дієслівної зв'язки наближає речення до групи складних, пор.: ... *Серцем я стала байдужа і словом стала зрадлива* (Л. Костенко). Іменні частини в однорідних присудках можуть виражатися кількома (переважно двома) прикметниками, часом інший присудок передається іменниковою або дієслівною словоформою, а також словосполученням, наприклад: ... *Псалтир всередині був не чорний, а білий*... (О. Довженко); *Ця канапа брунатна, кавового тону*.

Спільна семна основа й оформлений сурядний зв'язок сприяють установленню між однорідними означеннями різноманітних смислових відношень. При цьому можна виділити такі основні типи семантико-синтаксичних відношень, як перелік, зближення, уточнення, градація, протиставлення, каузація, умова, допустовість. Семантичні взаємовідношення однорідних іменних предикатів додатково актуалізовані завдяки знаходженню в семантичному центрі речення, наприклад: ... *Так настраждаєшся, намучишся, що потім стаєш смиренним і тихим на ціле літо* (В. Земляк) (семантичне зближення). Перебування в комунікативному центрі речення знижує для предикатного прикметника потребу в додаткових семантико-синтаксичних відношеннях з іншими компонентами речення. Водночас такі відношення є можливими, якщо інші компоненти речення виражені сигніфікативними словами, наприклад: *Найчистіша душа незрадлива* (В. Симоненко) (умовні відношення атрибута й предиката).

Традиційним є розташування підмета перед присудком. Однак намір мовця посилити, актуалізувати оцінний характер присудкової ознаки може спричинити позиційні переміщення компонентів структури речення. Отже, речення зі зворотним словорозташуванням головних членів сприймаються як експресивний варіант основної моделі  $N_1$  – cop Adj. Зворотний порядок слів виявляється в моделях:

1) Adj  $N_1$  cop: *Хороші в неї вчителі були*;

2) Adj cop  $N_1$ : *Славна була та жіночка* (Марко Вовчок); *Дуже мальовнича була хата* (О. Довженко);

3)  $N_1$  Adj cop: *А сніг звичайним став* (І. Жиленко);

4) cop  $N_1$  Adj: *Була я щаслива*... (Леся Українка); *Був мій Демко нетерплячий*... (П. Загребельний);

5) cop Adj  $N_1$ : *Я б читала щиро від душі, та були до цього неохочі всі мої малі товариші* (Л. Костенко).

У ряді випадків зміна порядку головних членів у реченнях моделі  $N_1$  cop Adj спричиняє зміну статусу ад'єктива з іменної частини присудка на означення, пор.: *День був ясний; Був ясний день* (Ле-



ся Українка). Пересуватися у синтагматичній послідовності можуть і компоненти, залежні від прикметника – іменної частини предиката. Зміна прямого словорозташування пов'язана з комунікативними намірами мовця, пор.: ... *А генерал був страх багатий* (Т. Шевченко) (прямий порядок слів) і *Немилі стали йому* [Денискові] ігри... (Є. Гуцало) (зворотний порядок).

Отже, предикат моделі сор Adj має кваліфікативно-характеризувальну семантику. Це значення предиката визначає семантико-синтаксичну структуру всього речення.

### 2.1.3. ПРИКМЕТНИК У СКЛАДІ ПРЕДИКАТА $V_f$ Inf Adj

Структура предиката з іменною частиною – прикметником може бути додатково ускладнена. Предикат моделі  $V_f$  Inf Adj являє собою комплекс із високою семантико-граматичною спаяністю слів, які в нього входять, наприклад: *Лісникова хатина, здавалось, хотіла бути зовсім непомітною...* (Є. Гуцало).

Перший компонент предиката в реченнях моделі  $N_1 - V_f$  Inf Adj є т. зв. допоміжним дієсловом, яке має модальну або фазисну семантику. Модальні дієслова в групі такого предиката передають значення обов'язку, повинності, можливості, волевиявлення та ін. Зокрема, це дієслова *могти, мусити, мати, бажати, воліти, сміти, вміти, старатися* та ін., пор.: *Передчуття багатства може бути таким страхітливо тривожним* (В. Земляк). Фазисні дієслова вказують на початок, продовження або припинення володіння ознакою, наприклад: *починати, продовжувати, лишатися, закінчувати*. Порівняно з модальними фазисні дієслова в межах такого предиката вживаються рідше.

Другим компонентом предиката моделі  $V_f$  Inf Adj є дієслівна зв'язка у формі інфінітива. Зв'язка грає тут передусім допоміжну роль. Неозначена форма зв'язки в складі такого предиката втрачає ті функції, які були їй властиві в межах двокомпонентного присудка з іменною частиною – прикметником, тобто не передає граматичного значення способу та часу, не має координативного зв'язку з підметом, отже, припиняє виконання ролі граматичного носія предикативності. Зв'язки в реченнях моделі  $N_1 - V_f$  Inf Adj можуть бути неповнозначними та напівповнозначними, це, зокрема, *бути, стати, залишитися, робитися, зробитися, становити, являти (собой), означати* та ін., пор.: *Альтов захотів бути гідним його [Жені] захвату* (Є. Гуцало).

Основне значення предиката в реченнях моделі  $N_1 - V_f \text{ Inf Adj}$  зосереджене на прикметнику. Ад'єктиви, що входять до такого предиката, належать до різних значенневих груп, наприклад: *Він хотів бути потрібним; Вона намагалася бути спокійною*. Прикметникова частина вживається при інфінітивній зв'язці у таких самих формах, що й у предикаті  $\text{cop Adj}$ , – передусім у формі орудного, рідше – називного відмінка, наприклад.: *Він хотів довго лишатися молодим; Хліб мав бути свіжий*.

У реченнях аналізованого типу може бути дві й більше прикметникові форми, що граматично пов'язані з комплексом  $V_f \text{ Inf}$ . У таких випадках наявність єдиної для двох прикметників дієслівно-дієслівної групи сприяє трактуванню ад'єктивних форм як однорідних із відповідними семантичними взаємовідношеннями, наприклад: *Квітка не може бути хорошою чи поганою* (протиставлення). Включення додаткових компонентів дає мовцеві змогу створювати висловлення з багатокомпонентним предикатом, наприклад: *Він міг собі дозволити бути оптимістичним і безтурботним*.

#### 2.1.4. ПРИКМЕТНИК ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРЕДИКАТА $\text{cop N Adj}$

В українській мові поширені речення, в яких іменна частина предиката репрезентована субстантивним словосполученням із граматично залежним прикметниковим компонентом, наприклад: *Він мені за дитину рідну став* (Марко Вовчок). Предикати в реченнях моделі  $N_1 - \text{cop N Adj}$  можуть мати різні варіанти семантики та формальної структури, проте “засоби вираження граматичного значення до зв'язки, граматична залежність від підмета й узагальнене значення зосереджені в одному слові – головному компоненті словосполучення, а конкретне речовинне значення ознаки міститься в усьому словосполученні, причому семантичним центром (і навіть основним засобом номінації) є залежний компонент” [Лекант 1976: 124]. Цим граматично залежним і водночас найбільш семантично важливим компонентом виступає прикметник.

Основними семантичними типами речень із присудком моделі  $\text{cop N Adj}$  є оцінний (кваліфікаційний, характеризувальний) і таксономічний (гіпонімічний, ідентифікаційний), причому обидва ці типи можуть суміщатися в одному предикаті, пор.: *Перепелиха була вже стара людина...* (М. Коцюбинський). Існує прямий взаємозв'язок між семантичним типом речень  $N_1 - \text{cop N Adj}$  та значенням прикмет-

ника, що входить до складу предиката: якісні ад'єктиви мотивують оцінний тип предиката і, таким чином, тип усього речення, відносні ад'єктиви впливають на створення ідентифікувальних предикатів і відповідних реченнєвих пропозицій. Отже, тип семантики речень моделі  $N_1 - \text{cop } N \text{ Adj}$  формується (згідно з комунікативними намірами мовця) граматичною будовою речення та семантикою предиката, основне змістове навантаження в якому має прикметник.

У низці лінгвістичних праць функція прикметника у присудку  $\text{cop } N \text{ Adj}$  розцінюється як "другий предикат" [Падучева 1974: 142]. Якщо ступінь десемантизації іменника є високим, ад'єктив вважається вже не другим, а першим предикатом [пор.: Лекант 1976: 104]. Провідна роль прикметника у формуванні семантичного типу речення нерідко веде до потенційної елімінації імені і, таким чином, до синоніміки речень моделі  $N_1 - \text{cop } N \text{ Adj}$  і моделі  $N_1 - \text{cop } \text{Adj}$ , пор.: *Сам Корній Іванович був чоловік поважний...* (В. Винниченко). – *Корній Іванович був поважним.*

У ряді випадків стає можливою трансформація конструкції  $\text{cop } N \text{ Adj}$  в окреме речення, пор.: *Він має добрий характер, – Характер у нього добрий.* Проте семантико-граматична єдність предиката  $\text{cop } N \text{ Adj}$  у більшості випадків не дає змоги піддавати його подібним трансформаціям, пор.: *Інтересна риба сом!* (Остап Вишня). – \**Риба – інтересна.* Неподільністю вирізняються предикати  $\text{cop } N \text{ Adj}$  із прикметником вторинної номінації, пор.: *Ця деталь була вічною загадкою для нього самого* (В. Земляк). Часом ефект неподільності групи  $N \text{ Adj}$ , яка стоїть у позиції предиката, приводить до фразеологізації субстантивної групи, наприклад: *близький родич, молодий фахівець, базарний день*; пор.: *Вона золота людина.*

Отже, у реченнях моделі  $N_1 - \text{cop } N \text{ Adj}$  прикметник є облігаторним компонентом структури предиката із субстантивною основою. Якщо іменник у предикатній частині є семантично і граматично самодостатнім, залежний від нього ад'єктив не входить до складу предиката й виступає в означальній позиції. Виконуючи функцію оцінювання, уточнення іменника – базового компонента предиката, атрибутивний ад'єктив бере участь у формуванні пропозиції, проте в цьому випадку його роль можна кваліфікувати як другорядну, пор.: *Тут ... Кривенко – сивий чоботар* (Л. Костенко).

Значення прикметників залежать від того, яку синтаксичну позицію займає означувальний субстантив: виступає підметом чи входить до групи присудка. Зміна семантики ад'єктивів, що є синтаксич-

но підпорядкованими словами при предикатних іменниках, пов'язана з тим, що суб'єкт виконує в реченні денотативну, а предикат – сигніфікативну функцію. Базовими словами в подібних словосполученнях звичайно виступають номінації осіб, наприклад: *старий курець, маленька людина, молода господиня*; пор.: *Старий майстер увійшов у цех; Він – старий майстер*.

У цих і подібних словосполученнях прикметник залежно від синтаксичної позиції іменника не тільки виявляє різні лексико-семантичні можливості, але й характеризується різним типом номінації. Так, якщо номінативний комплекс типу *старий клієнт* виконує функцію підмета, прикметник виявляє пряме, первинне значення “який має багато років”; якщо словосполучення вживається в позиції присудка, ад'єктив передає семантику “який давно користується певними послугами”. Залежно від того, яку синтаксичну роль відіграє опорний субстантив, прикметник може передавати тимчасову або постійну ознаку. Якщо ад'єктив входить до складу предиката сор N Adj, він указує на постійну, на думку мовця, ознаку; якщо прикметник є залежним словом при суб'єкті, ад'єктив може бути носієм тимчасової ознаки, пор.: *Ти веселий хлопець* (постійна ознака); *У дверях став веселий хлопець* (тимчасова ознака).

Речення структури  $N_1 - \text{сор } N \text{ Adj}$  часто мають компонент *це*, що залежно від функції може виступати або як дейктичний займенник, або як вказівна частка, пор.: *Це було рідне село; Чесно працювати – це висока мета*. Щоправда, у лінгвістичній літературі подібні слова послідовно не розмежовуються. Так, у “Словнику української мови” речення *На постелі лежала слаба жінка і стогнала. Це Харитина мати* (М. Коцюбинський) виступає прикладом уживання частки *це* [СУМ, 1980, т. 11, с. 190], а речення *Катерина подивилась, Та й заголосила: – Це не брат мій, це мій милий* (Т. Шевченко) є прикладом займенника *це*, що “уживається у функції неузгодженого підмета” [СУМ, 1980, т. 11, с. 193].

Прикметник (або субстантивно-ад'єктивне словосполучення в цілому) нерідко приєднує до себе залежні слова – прислівники, займенники, а також частки, наприклад: *Іван Семенович – то такий практичний чоловік* (О. Олесь); *Усі вони мали однаково страдні обличчя...* (М. Стельмах). Іменниково-прикметниковий комплекс як елемент предиката може мати атрибут, у цьому випадку група ад'єктивів пов'язується відношеннями неоднорідності, наприклад: *Кравець був типовий містечковий кравець...* (М. Хвильовий).

Характерною рисою дієслівних зв'язок у реченнях моделі  $N_1 - \text{cop } N \text{ Adj}$  є їхнє входження в синтаксично та семантично неподільні конструкції з іменною частиною. Функціонально дієслівний компонент передає основне граматичне значення предиката. В українській мові зв'язками в предикатах  $\text{cop } N \text{ Aj}$  виступають такі дієслова, як *бути, бувати, стати, становити, мати* та ін., наприклад: *Тімасій мав стомлений вигляд...* (Ю. Мушкетик). Зв'язка теперішнього часу *є* часом трапляється в науковому мовленні, проте в широкому вживанні вони відсутні. У реченні із семантикою ідентифікації (класифікації) замість зв'язки може вживатися тире, наприклад: *Тут Одарка – невсипуща мати...* (Л. Костенко).

Субстантивний компонент предикатної конструкції  $\text{cop } N \text{ Adj}$ , як і дієслівна зв'язка, більшою або меншою мірою десемантизується. Ослабленість лексичного значення такого предикатного іменника пов'язана з тим, що він виступає семантичним і граматичним “посередником” між підметом і ад'єктивним компонентом. При оцінному характері відношень між підметом і присудком у реченнях  $N_1 - \text{cop } N \text{ Adj}$  основне семантичне навантаження здебільшого лягає на прикметник, наприклад.: *То був чоловік дивний...* (В. Земляк). Якщо підмет і присудок у реченнях такої моделі пов'язані таксономічними відношеннями, підмет в основному передає видову характеристику, а присудок – родову, наприклад: *Дуб – листяне дерево.*

Десемантизованість іменника, що входить у присудок  $\text{cop } N \text{ Adj}$ , може посилюватися, якщо цей субстантив є словом пресупозитивного характеру, не містить нової інформації про предмет мовлення, оскільки основна інформація про об'єкт передана підметом, пор.: *Його дружина – гарна жінка.* Очевидно, що перша інформація про об'єкт повідомлення має міститися у передтексті, тому важливим у цьому плані є порядок слів. Так у реченні *Добра людина цей чоловік* базовий іменник присудка є більш інформативним, ніж у реченні *Цей чоловік – добра людина.* Зрозуміло, що високий ступінь десемантизованості опорного субстантива в предикаті засвідчує посилення прагматичного навантаження на граматично залежний прикметник.

Позицію опорного імені можуть займати іменники різних лексико-семантичних груп, наприклад: *Ви – прогресивний чоловік...* (В. Винниченко); *Київ для мене кривне, рідне місто* (В. Нестайко). Водночас оцінний або таксономічний тип семантики предиката  $\text{cop } N_1 \text{ Adj}$  свідчить про використання речень такої структури передусім для характеристики людини, яка є основним об'єктом

комунікації. Отже, в позиції опорного іменника найчастіше опиняється номінація особи. Як зазначає Н. Д. Арутюнова, більшість назв осіб за своєю сутністю і функцією в реченні – предикати: вони використовуються не стільки для ідентифікації предмета мовлення, скільки для того, щоб дати про референт якусь інформацію або висловити до нього своє ставлення [Арутюнова 1976: 344]. Найбільш уживаними іменниками в предикатній групі сор N Adj є слова *людина, чоловік, жінка*, наприклад: *Людина ви, я знаю, конспіративна...* (В. Винниченко). У сферу передумов повідомлення нерідко пересуваються й субстантиви з більш конкретною семантикою, наприклад, *баба, хлопець, дівчина, дитина*: *Вона [Наталка] мудра дівка* (У. Самчук).

Алексичні іменники в предикатах сор N Adj відіграють конструктивну роль, яка стає виразною, якщо прикметник є словом вторинної номінації і без “спірання” на субстантив сприймається як ад’єктив у прямому значенні, пор., зокрема, зміну смислу прикметників у позиції предиката без опорного іменника – найменування особи: *Він – низька людина → Він низький; Вона – світла жінка → Вона – світла*.

В українській мові іменник як частина предиката сор N Adj може мати безприйменникову форму в називному, родовому, знахідному та орудному відмінках. Крім того, іменникова словоформа може поєднуватися з різноманітними прийменниками. Форма субстантива іменного складеного присудка координується з підметом лише в називному відмінку. Якщо такий присудок стоїть у формі непрямого відмінка, координація відбувається лише в числі та роді.

Уживання предикатного іменника, отож і граматично залежного від нього прикметника, у певній формі пов’язане передусім із типом дієслівної зв’язки, її лексичним значенням і формою, на що звернув увагу ще О. О. Потебня [Потебня 1958: 491–500]. Водночас на вибір форми предикативного імені впливає лексична семантика субстантива та прикметника. Присудок моделі сор N Adj може мати такі форми:

1) сор N<sub>1</sub> Adj<sub>1</sub>.

Присудковий прикметник у формі називного відмінка часто називають другим називним (перший називний – підмет) [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994: 153]. В українській мові предикатне словосполучення “іменник + прикметник” найчастіше вживається саме в називному відмінку й стоїть при матеріально або нематеріально вираженій дієслівній зв’язці *бути*, наприклад: *Іван Семе-*

нович такий **практичний чоловік** (О. Олесь). Якщо речення передає ситуацію теперішнього часу, дієслівна зв'язка у комплексі сор N<sub>1</sub> Adj<sub>1</sub> є нульовою. Уживання форми *є* з називним відмінком виступає ознакою західноукраїнського мовлення, що зазнало впливу польської мови, наприклад: *То є славне місто Львів* (І. Малкович). Як вважає І. Р. Вихованець, при зв'язці *бути* в минулому часі в українській мові найбільш типовою присудковою формою іменника є форма називного відмінка [Вихованець 1987: 26], наприклад: *Він був пристрасний воїн...* (О. Довженко).

2) сор N<sub>2</sub> Adj<sub>2</sub>.

Як уважають автори дослідження “Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання”, форма родового відмінка є найбільш поширеною для безприйменникових складених присудків сор N Adj [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994: 166], наприклад: *Дівка вона [Ганна] хороша: доброго роду, й на вроду гарна, й здорова...* (С. Васильченко); *Небо ... зробилося глиняного кольору...* (Г. Тютюнник).

3) сор N<sub>4</sub> Adj<sub>4</sub>.

Предикатні конструкції такої структури вирізняються зв'язаним характером дієслова й субстантива; прикметник виступає як структурно-семантичний облігаторний компонент – носій значення оцінки, властивості, пор.: *мати ... вигляд, мати ... статуру, мати ... характер* та ін.: *Усі вони мали однаково страдні обличчя...* (М. Стельмах). Проте якщо опорний іменник не десемантизується, залежний прикметник не входить до структури предиката, наприклад: *Він відчував гірку радість.*

4) сор N<sub>5</sub> Adj<sub>5</sub>.

В українській мові сполучення “іменник + прикметник” у цій формі переважно вживається при зв'язці *бути* в минулому та майбутньому часі, наказовому або умовному способах, а також із фазовими зв'язками типу *стати, лишатися* та ін., наприклад: *Він був найстаршим вовком у світі* (М. Вінграновський); пор., проте: *Наші батьки вільними козаками по Дніпру жили* (Марко Вовчок).

Семантичні типи дієслів у межах предикатів сор N<sub>5</sub> Adj<sub>5</sub> визначаються різноманітністю. Частина з них є десемантизованими словами, що дає підставу вважати їх зв'язками. Водночас дієслова, що входять у предикати сор N<sub>5</sub> Adj<sub>5</sub>, хоча нерідко й потребують субстантивної структури, проте не втрачають своєї лексичної семантики. Можна виділити такі основні семантичні типи дієслів – елементів присудка сор N<sub>5</sub> Adj<sub>5</sub>:

а) буття: *Цієї хвилини він був справжнім білим конем...* (В. Дрозд);

б) фазисної семантики (виникнення, перетворення, становлення, завершення): *Він стане сільським вчителем* (М. Стельмах);

в) відчуття, уявлення, думки: *Він здається мені надзвичайною людиною;*

г) виявлення (невідповідності ознаки очікуваному або дійсному стану речей): *Вона виявилася задрісною жінкою;*

г) дії: *Він працював нічним сторожем .*

Для української, як і для інших слов'янських мов, характерною рисою предиката є вираження іменної частини конструкцією Praep N Adj. Субстантивні конструкції можуть приєднуватися до дієслівної зв'язки за допомогою прийменників *в* (*у*), *з*, *за* та ін., наприклад: *Ольга була в завеликому платті...* (В. Шевчук); *Він був із заможної родини; Станьте ж хоч ви їм за рідну матір* (І. Нечуй-Левицький). У структуру предиката сор N Adj може входити не один, а два й більше прикметників, що об'єднуються однорідним зв'язком. Семантичні відношення між такими ад'єктивними компонентами в першу чергу залежать від значень відповідних сполучників, наприклад: *Тимко парубок, мо, й гарячий, але роботящий* (Г. Тютюнник) (протиставлення).

Входження прикметника в комплекс сор N Adj, утворення єдиної предикатної групи із субстантивом накладає обмеження на додаткові граматичні та семантичні контакти ад'єктивного елемента з іншими членами речення. Проте якщо в структуру такого предиката включається оцінний прикметник, він може протиставлятися (часто з додатковим значенням допустовості) ад'єктивному атрибуту, віднесеному до іншого компонента, наприклад: *Легка робота виявилася важким хлібом.*

Вихідним порядком слів у реченнях моделі  $N_1 - \text{сор N Adj}$  є постпозиція присудка щодо підмета, наприклад: *То ріднії села...* (Б. Грінченко). Перенесення присудка в препозицію щодо підмета сприймається як комунікативний, експресивний прийом, пор., наприклад: *Сильна, як бачите, риба сом* (Остап Вишня). В середині предиката такої моделі компоненти звичайно розташовані в порядку сор Adj N, проте й тут можливі перестановки, що пов'язані в першу чергу з бажанням мовця актуалізувати ознаку, яка передається прикметником, наприклад: *А в хаті [перелесник] гарним парубком ставав* (Леся Українка); *Він людина терта* (Ю. Бедзик).



Найвищий ступінь актуалізації прикметникової ознаки, яка є основним носієм семантики предиката, досягається в реченнях, у яких відбувається лінійний розрив між зв'язкою опорного субстантива й граматично залежним субстантивом, наприклад: *Та ти сказився, щеня ти паршиве?! (В. Винниченко); Героїчна був людина Робінзон Кукурузо (В. Нестайко)*. Таким чином, семантично нерозчленований предикат розчленовується позиційно. Іменний складений присудок може включати не тільки два або три, але й чотири і більше компонентів. Межі такого предиката ускладненої структури розширюються за рахунок додаткових як дієслівних, так і іменних елементів, наприклад: *Він хотів стати кваліфікованим працівником*.

### 2.1.5. ПРИКМЕТНИК У СКЛАДІ ПРЕДИКАТА Adj cop Inf

У класифікації головних компонентів речення виділяється тип предиката, що являє собою сполучення зв'язкового елемента й дієслівної зв'язки з інфінітивом. У позиції зв'язкового компонента звичайно виступають дієслова модальної, фазисної або каузативної семантики, проте поширеними є також структури, в яких замість такого дієслова вживаються прикметники, наприклад: *Я ради цього ладна жити (Л. Костенко)*. Прикметник у межах такого предиката виступає як допоміжний модальний компонент. Дієслівна частина предиката Adj cop Inf має форму інфінітива, а на час і спосіб указує зв'язка *бути*.

В українській мові модальні прикметники, що входять у предикат типу “складений присудок”, стоять передусім у повній, рідше – в короткій формі. До складу таких ад'єктивів входять слова *готовий, спроможний, здатний, схильний, згідний, зобов'язаний; повинен, рад, ладен, годен* та ін., пор.: *Поля готові віддати свої незчисленні багатства... (С. Скляренко); Я щасливий жити на цій планеті (О. Гончар); Він [Лук'ян] ладен був побити Данька за його маловір'я (В. Земляк); Ой, дедю, не годен я у войську відбуту (В. Стефаник)*.

Семантика предикатів Adj cop Inf формується передусім за рахунок лексичного значення інфінітива, проте при цьому не можна не враховувати й модального значення ад'єктива. Носієм предикативних категорій способу й часу виступає дієслівна зв'язка. Прикметники, що входять у предикат моделі Adj cop Inf, передають модальні

значення необхідності, обов'язку, можливості, згоди й т. ін. Водночас ці ад'єктиви виступають як інформативно недостатні слова, що мають обов'язкову валентність, тому інфінітивний елемент є обов'язковим складником таких присудків. Дієслівний присудок із прикметниковим компонентом може ускладнюватися за рахунок уведення ще одного елемента – інфінітива, часто із займенниковими словами, наприклад: *Він повинен закінчити писати сьогодні*. У таких випадках присудок кваліфікується як дієслівний складений.

Отже, входження прикметника в структуру предиката є природним, оскільки таким чином реалізується потенційна предикативність цього класу слів. У предикатах іменної будови основним носієм семантики виступає ад'єктив. У предикатах ускладненої дієслівної моделі прикметники передають модальне значення.

## **2.2. ПРИСЛІВНИК У ПРЕДИКАТИВНІЙ ФУНКЦІЇ**

### **2.2.1. СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СПЕЦИФІКА ПРИСЛІВНИКА**

У сучасних синтаксичних студіях акцентовано увагу на семантико-синтаксичних властивостях двох лексико-граматичних класів слів – дієслів та іменників як таких, що становлять основу валентно-інтенційних моделей реченнєвих структур. Разом з тим факти мовлення демонструють високу активність висловлень, одним із компонентів яких є прислівникові слова. Наголошуючи на периферійності прислівника в системі частин мови, учені (І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. О. Горпинич) стверджують, що прислівники не мають власного лексичного значення, їхнє значення базується на лексичному значенні прикметника, дієслова й іменника, що виступають у прислівниковій синтагматичній позиції, виконуючи внаслідок цього “функцію ознаки ознаки, функцію означення до класу предикатів” [Безпояско 1993: 243]. Потужним джерелом адвербіалізації слугують прикметники, передусім через використання потенцій словотвірного типу “основа прикметника + суфікс *-o (-e)*”.

Прислівники на *-o(-e)*, подібно до їхніх твірних – якісних і відносних прикметників, можуть виконувати в реченні цілком протилежні ролі: центрального компонента, або предикатора [Степанов

1981: 151], і периферійного (факультативного) поширювача компонентів речення передусім сигніфікатного типу. Проміжне становище поміж цими двома різновидами побудов займають конструкції, у яких відприкметникові прислівники вжито у функції дуплексива – компонента речення з подвійним синтаксичним зв'язком: *І сумно лицарі стояли над їх тілами в тишині* (В. Сосюра) чи обов'язкового прислівного поширювача при предикатах несамостійної семантики: *Спритно і мудро повівся князь* (Д. Міщенко), пор.: “Найяскравішою проміжною структурою за переходу основного типу речення [двоскладного дієслівного] у двоскладне іменне є конструкції зразка *Він прийшов веселий*” [Юрченко 1979: 88]. Семантико-синтаксична периферійність прислівника не передбачає його комунікативної периферійності: часто-густо він стає комунікативним центром висловлення, наприклад: *Улита, Христя і Хотина в'язали. Улита і Христя – похапливо, мовби аж злодійкувато, а Хотина – весело і легко* (Ю. Мушкетик) чи *Він [орел] був такий старий, що майже не міг стиснути кігтями гілку й боявся впасти. Й злітав уже не так пружно, а намагався вхопити крильми вітер та полинути на його потоках* (Ю. Мушкетик).

Функція предикатора – найвища в ієрархії синтаксичних ролей лексичних одиниць: він становить основу моделі мовного відображення позамовної ситуації, відкриваючи завдяки своїй семантиці функціональні позиції для учасників дій і станів.

Подібно до прикметників, ужитих у предикативній функції, прислівники можливі тільки в складі аналітичних предикаторів. За аналогією до дієслівно-ад'єктивних [Андерш 2009: 38] термінологічно окреслимо їх як дієслівно-адвербіальні предикатори. Роль дієслівного компонента в них найчастіше виконує зв'язка *бути*, рідше – напівзв'язки *ставати, здаватися*, до прикладу: *Усе реально і мороз чукотський* (Л. Костенко); *А от жити своєю наукою важко* (Ю. Мушкетик); *З кожним днем перемагати биль ставало все важче* (з газети). Зв'язка *бути* здебільшого нульова: *Виходить, передгроззя недалеко* (М. Стельмах); *То гарно – толочити траву* (Ю. Мушкетик). Її можуть презентувати також форми минулого й майбутнього часів індикатива, а також форми ірреальних способів, скажімо: *Ти була десь там, далеко* (У. Самчук); *Це було б найкраще – утекти від цього суєтного світу, від його зваб і лукавств, відчаю і підступництва* (Р. Іванченко).

Прислівники, уживані в ролі предикатора двоскладного речення, – це, за К. Г. Городенською, невласне-предикативні одиниці, що постали внаслідок функціональної семантичної деривації, на противагу власне-предикативним, як-от: *У степу вітряно; Матері сумно; Взимку було холодно; Неспокійно було в селі* [Городенська 1991: 203]. Вони диференціюються на такі семантичні групи: а) лексеми зі значенням просторової локалізації: *Зірка високо, а вона низько* (Б. Харчук); б) часової локалізації: *Сонце низенько, вечір близенько* (народна творчість); в) лексеми оцінки – абстрактної, інтелектуальної, емоційної, етичної, естетичної, нормативної, утилітарної тощо [Арутюнова 1988: 75–77]: *Це ясно: в місті була Синя Волошка, таке ж саме найвнє, хороше дівча* (Б. Антоненко-Давидович); *Все безглуздо: і велич, і слава, коли духу розпалась держава!* (М. Чумарна); *Усе це прикро, справді, і ті млини, і втоплений шуряк* (Л. Костенко). Слід, однак, визнати, що оцінний семантичний елемент наявний і в значенні предикатів двох перших груп, адже про пізній чи ранній час, далеку чи близьку відстань завжди судять, спираючись на суспільно визнані стандарти; пор: [Всеволодова 2000: 68–69]. Цей елемент можна вважати пресупозитивним тлом подібних висловлень.

Функція центрального компонента речення-висловлення передбачає вживання в цій ролі експресивно маркованих синонімів: *Знову переправа. Боротьба з хвилями. Лаштування коней... Але вали недалечко – за два поприща* (Р. Іванченко); *А близесенько так – таємниця безсмертя* (Р. Лубківський). Позицію предиката можуть заміщувати якісно-означальні прислівники у формі компаратива і суперлятива, наприклад: *Усе ближче й ближче холодні багнети, сірі шинелі й барабанний дріб* (Б. Антоненко-Давидович); *Та все ж найкраще – досягнути лісу* (В. Малик); *Нелегко, кажуть, жити на дві хати. А ще нелегше – жити на дві душі* (Л. Костенко), при яких досить регулярні підсилювальні частки *все (усе), все ж, ще* тощо.

Відомо, що предикатні синтаксеми в семантичному плані неоднорідні. Ця неоднорідність детермінує відмінність підходів до їх класифікації. Стосовно семантико-синтаксичної кваліфікації предикаторів обстежуваного типу немає однозначної думки: Н. Д. Арутюнова вважає їх характеризувальними предикатами [Лингвистический энциклопедический словарь 1990: 392]; М. В. Всеволодова, відповідно до засад обстоюваного нею денотативного підходу, розподіляє їх поміж екзистенційним і характеристичним класами;

Н. В. Кавера аналізує обстежувані лексеми в класі відприслівникових предикатів стану [Кавера 2006: 85–86].

Функція предикатора змінює характер (від пасивної до активної) і напрям сполучуваності прислівників на **-о (-е)**: вони “набувають здатності мати при собі обов’язкові або факультативні синтаксично залежні позиції, заповнювані іменниками в різних відмінкових формах” [Грищенко 1986: 40], зокрема позиції суб’єктних, об’єктних, адресатних, інструментальних, локативних синтаксем: *Для нас найголовніше – ...отоваритися...* (Л. Дениско). Попри те, їх доцільно кваліфікувати як одномісні предикати з лівобічним суб’єктним актантом. Його зазвичай презентують:

а) іменники з конкретним значенням – назви речей: *Бочка на ньому дуже зависоко* (Б. Харчук), назви осіб: *Стефаник далеко* (Р. Іванчук), з абстрактним значенням, які характеризує належність до класу сигніфікативних слів: *Полон – це гірше, ніж смерть* (О. Гончар); *Йдьте, поки лихо тихо* (М. Стельмах);

б) займенники – особові: *Далеко я* (Г. Тютюнник), означальні та вказівні в узагальнено-предметній функції: *Все було так несподівано* (О. Черногуз); *Але це було недовго* (Б. Харчук); *Це все навмисно!* (Б. Антоненко-Давидович); інформацію про те, що названо узагальнено-предметним займенником, може фіксувати передтекст: *Йому позимніло в грудях, і він відчув свою зимну душу. Але це було недовго. То був якийсь момент...* (Б. Харчук) або післятекст: *Ніби се так складно: піти і взяти, що належить* (Д. Міщенко);

в) прислівники: *Зелено – це свіжо, духмяно, ошатно* (приклад К. Г. Городенської);

г) інфінітив: *Думати ж завжди корисно* (О. Черногуз).

Отож підтверджено думку К. Г. Городенської, що невластиві предикативні прислівники “формують предикативне ядро з підметами відмінної категорійної належності” [Городенська 1991: 203]. В. В. Богданов і М. В. Всеволодова називають ці синтаксеми дескриптивами – компонентами суб’єктного типу, які характеризують “семантему аргумента як носія властивості, вираженої предикатом” [Богданов 1977: 11; Всеволодова 2000: 143]. Уважніший погляд на предикатно-суб’єктні комплекси обстежуваних речень засвідчує їхню неоднорідність. Іменникові суб’єктні синтаксеми (назви істот і неістот) зазвичай взаємодіють із предикатами часової та просторової локалізації, займенникові – з предикатами кожного з

різновидів, прислівникові й інфінітивні – в основному з компонентами оцінної семантики.

Належність аналізованих предикатів до одномісних не виключає появи (якщо цього вимагають обставини комунікації) в побудованих за їхньою участю висловленнях правобічних актантів адресатного або об'єктно-локативного типу. Вони стають конституюентами як семантично елементарних: *Село було недалеко за щіткою сосен* (Ю. Яновський), так і неелементарних речень: *Ця ніч мені буде надовго – як рицарська давня балада* (Л. Костенко). Поліпропозитивність моносуб'єктних речень виникає внаслідок формально-синтаксичних і структурно-синтаксичних трансформацій складних речень. Її маніфестують вторинні предикатні синтаксеми насамперед модального й атрибутивного типів, а також вторинні субстанційні. Модальні синтаксеми базуються на семантиці складнопідрядних речень з підрядною з'ясувальною: *Місяць, здавалося, був близько* (Б. Харчук) = *Здавалося, що місяць був близько*; *Нелегко, кажуть, жити на дві хати* (Л. Костенко) = *Кажуть, що жити на дві хати нелегко*. Вторинні атрибутивні вказують на ознаку предмета: – *Але моє горло високо, – і він підняв бороду, показавши на своє горло. – Не дістанеш* (Б. Харчук). Можливі також вторинні субстанційні синтаксеми адресатно-об'єктного типу: – *Я вирішив прокласти її [дорогу] крізь університет. – Це похвально, Джордже, похвально* (О. Черногуз).

На монопропозитивність / поліпропозитивність подібних конструкцій можуть указувати не тільки атрибутивні та модальні синтаксеми, а й суб'єктні – це залежить від лексико-граматичних властивостей їхніх презентантів. Інфінітив, віддієслівний чи відприкметниковий іменник у ролі підмета – це знаки предметної ситуації і разом з тим носії згорнутої предикатності [Шмелева 1980: 137]. Цю їхню характеристику увиразнюють обов'язкові об'єктні (*досягнути лісу*) чи факультативні атрибутивні синтаксеми: *А пливти наосліп небезпечно* (Д. Міщенко).

Важливий компонент конструкції оцінного плану – синтаксема суб'єкта оцінки, який може збігатися з суб'єктом мовлення, у такому разі мовець оцінює власні дії, судить про них з погляду суспільної думки чи прийнятих у певному середовищі критеріїв: *Як це солодко і просто – нічого не хотіти від життя* (Р. Іванченко) і не збігатися з ним: *По-моєму, поважати людей – це прекрасно*. Перше з наведених речень презентує імпліцитний суб'єкт оцінки, друге –

експліцитний. Винесення реми (прислівникового предиката) на початок речення у таких конструкціях – явище частотніше, ніж у реченнях з прислівниковими предикатами просторової і часової семантики. Проте разом вони становлять експресивно марковані варіанти двоскладних номінативно-підметових речень з некоординованими членами [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994: 172–182].

За семантико-синтаксичними характеристиками конструкції на зразок *Текло життя повільно і сумно* (К. Мотрич); *Роман і Олеся знеможено лежать посеред галявини на молодому чорнобилі* (В. Яворівський) кваліфікуємо як речення з дуплексивами (або подвійними, за критеріями формального синтаксису, присудками), оскільки прислівник у них функціонально тотожний прикметникові; пор.: “Перший компонент подвійного присудка – особова форма повнозначного дієслова на означення руху (*ходити, іти, прийти, бігти, брести* та ін.), стану чи діяльності (*стояти, лежати, сидіти, брести* тощо), другий – найчастіше прикметник чи його еквівалент” [Шульжук 2004: 83]; семантична вага цього другого значно вища за значення фінітного дієслова. Дещо інший підхід до трактування таких комплексів спостерігаємо в О. О. Потебні: дієслова, що входять до їх складу, він розглядає як зв’язки: “Дехто вважає аргіорі безперечним, що предикативною зв’язкою може бути тільки дієслово найбільш узагальненого змісту, яким є так зване дієслово іменникове. Між тим російське “был пьян” синтаксично рівносильне “воротился пьян”, “напился пьян”. Така рівність справді мала місце, і її руйнування, якщо воно є, завжди відносно нове” [Потебня 1958: 111].

До названих двох типів речень за способом вираження предикативної ознаки наближаються конструкції на зразок *Не почувала б себе так вольготно і безборонно привільно* (Д. Міщенко); *Феофіл заради безпеки своєї жони і в помсту тій же жоні так дико і так бездушно-жорстоко повівся з Божейком* (Д. Міщенко). Уживані в них прислівники автори “Синтаксису сучасної української мови: Проблемні питання” вважають сильними прислівними поширювачами, наголошуючи водночас, що ця функція для прислівників малотипова, оскільки виявляє себе лише за взаємодії з тими дієсловами, що потребують обставинно-доповнювальних форм [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994: 136].

Аналіз фактичного матеріалу дає підстави віднести до цієї групи не тільки дієслова *почуватися* (*почувати себе*), *повестися* / *по-*

водитися, почуватися (почувати себе), повестися / поводитися, а й ставитися, відгукнутися / відгукуватися, даватися, триматися, виглядати: Мені й багатьом моїм однокласникам **важко давалась математика** (Р. Іваничук); Бізнесовці **трималися скромно**, в напівтіні перед народом (Л. Різник); Склепіння неба не **виглядає лясніше** від оцього неба (О. Турянський). Десемантизованими, а отже, такими, що вимагають обов'язкового поширювача, можна вважати дієслова, як-от: *дивитися, вмотитися, звучати, влаштуватися, дихати, сяяти* у контекстах на зразок: *Яків **допитливо** дивився, було темнувато, її постать невиразно вирізнялась на тлі стіни* (У. Самчук); *Дядько присунув до себе торбу й **ширше вмотився** на лаві* (Б. Антоненко-Давидович); *Голос його у напівтемряві звучав все **невпевніше*** (Г. Тютюнник); *А ви тут **буйно** влаштувалися*, – сказав Вайз... (У. Самчук); *Дихали так **вільно** груди* (Леся Українка); *Все ваше милосердя наче латка на ветоші злиденного життя і тільки **гірше** сяє* (Леся Українка). Вони підтверджують думку російської дослідниці Н. К. Самаркіної, що “контекст може підсилювати (послаблювати) облігаторність (факультативність) обставин чи надавати слову обов'язкові валентнісні характеристики, не спостережувані у звичайних умовах” [Самаркіна 1971, 8]. Якщо, приміром, у реченні *Яків **допитливо** дивився, було темнувато, її постать невиразно вирізнялась на тлі стіни* (У. Самчук) прислівник *допитливо* – обов'язковий компонент, без якого висловлення втрачає сенс, то в конструкції *Старий Чумак, бронзовий і мускулястий, дивився просто кожному в очі **примружено** і посміхався* (І. Багряний) прислівник *примружено* при тому самому дієслові – компонент факультативний, без якого вона як комунікативна структура не втрачається.

### 2.2.2. ПРИСЛІВНИК НА -о(-е) ЯК ВТОРИННИЙ ПРЕДИКАТ ПРИ ФІНІТНОМУ ДІЄСЛОВІ

У складі більшості речень-висловлень якісно-означальні прислівники на **-о(-е)**, утворені від якісних чи відносно-якісних прикметників, це факультативні компоненти, синтаксично залежні від дієслова чи його особливих форм – дієприкметника, дієприслівника, безособових форм на **-но, -то**, а також від прикметника та прислівника, поєднувані з ними на підставі підрядного зв'язку, оформленого способом прилягання.



З погляду семантико-синтаксичного прислівник на *-o(-e)* – це атрибутивний компонент реченневої побудови, який слугує одним із засобів передачі атрибутивних семантико-синтаксичних відношень. Це широке трактування семантико-синтаксичної категорії атрибутивності, дією якої позначені не лише поширювачі (факультативні й облігаторні) субстанційних синтаксем – прикметники, дієприкметники, займенники, числівники, а й поширювачі предикатних синтаксем – насамперед прислівники на *-o(-e)* [Левицкий 1998: 106; Почепцов 1953: 5; Смирницкий 1957: 144; Теньер 1988: 75; Zandvoort 1966: 198], пор.: “Подібно до того, як прикметник означає іменник, якісно-означальні прислівники слугують внутрішньокомпонентним означенням до дієслова (пор. *быстрая езда – быстро ездить*), навіть за розташування їх на відстані” [Золотова 1973: 122]. Цю функціональну співвідносність увиразнюють контексти, у яких спільнокореневі прикметники й прислівники вжито паралельно: *Важко посапували коні. Важко дихав Мирон, і те важке посапування, і важке дихання, змішане із скрипом коліс, із порипуванням колод, падало в яр* (Б. Харчук) або ж у яких прикметник і прислівник утворюють опозицію: *На хоробрість Бог чомусь скупий, а страх сіє щедро* (Ю. Мушкетик). Крім того, зафіксовано випадки, коли прислівник перебуває в контекстних антонімічних відношеннях із дієприслівником як другорядним предикатом: *Сашко рубав просто, а Дмитро рубав, насолоджуючись* (Б. Харчук). Загалом прислівники на *-o(-e)* взаємодіють з дієприслівниками так само вільно, як і з дієсловами, від яких ті утворені, називаючи різноманітні ознаки позначуваних ними дій, процесів, станів, пор.: *Марно зором блукаєш ген по верхів'ях Пірину* (Р. Лубківський) і *Він бігав від вагона до вагона, марно шукаючи контролера* (Б. Антоненко-Давидович), причому дієприслівники можуть бути утвореними й від асемантичних дієслів: *Поводячись агресивно і нахраписто, він усвідомив, що найкращими методами керівництва є диктаторські* (Ю. Андрухович).

Як слова незмінювані (безфлексійні, “безформні”, одноформні) адвербативи поєднуються з дієсловом / дієприслівником тільки за смыслом. Найзагальнішою підставою для їх поєднання слугує значення ознаки, пор.: “Дієслово в мовленні, як правило, означається іншими ознаковими словами”, більше того, “значна кількість дієслів – семантично і синтаксично адвербіальні”, що, зрештою, й експлікує їхню сполучуваність [Сентенберг 1984: 87]. Очевидно, якраз адвер-

біальністю слід пояснювати досить високий ступінь вибіркості щодо лексичної сполучуваності дієслів з якісно-означальними прислівниками, насамперед тоді, коли значення стрижневого дієслова формує не ядерний компонент певного семантичного класу, а той чи той периферійний [Васильєв 1990: 101]: *злісно засичати / засичавши* й *урочисто промовити / промовивши*, *широко ступати / ступаючи* й *хутенько дріботіти / дрібочучи*, *пустотливо пирснути / пирснувши* й *весело чи нестримно сміятися / сміючись* тощо. Трапляються прислівники з дуже вузькою сполучуваністю, скажімо, прислівник *незмигно*, який поєднується лише з вербативом *дивитися*: *А Гаврило незмигно дивиться на схилену долі голівку своєї дитини* (М. Матіос). Речення на зразок *Петрунині очі незмигно зачмерли зараз на подвір'ї Павла Чев'юка* (М. Матіос) більшою мірою засвідчують специфіку контекстних синонімічних зв'язків дієслова *дивитися*, аніж факт розширення сполучувальних властивостей прислівника *незмигно*. Трапляється, що взаємодіють прислівник і дієслово, які позначають не поєднувані з погляду реальних відношень ознаки. Тоді зв'язок між дією та її якісною характеристикою набуває ознак парадоксального: *Яке то щастя ... знаходити в безмежжі океану той острівець, що затуляє рану в планеті серця й солодко болить* (Д. Павличко), що й слугує підґрунтям оксиморона як стилістичної фігури.

Безперечно, вибір того чи того прислівника – процедура значною мірою суб'єктивна, оскільки прислівник не лише передає актуальну в певний момент і для певної дії / стану ознаку: вона постає саме такою з погляду конкретного мовця. Можна зробити висновок, подібний до того, якого дійшла І. В. Кононенко на підставі аналізу іменниково-прикметникових словосполучень: між дієсловом і залежним від нього прислівником наявні бінарні відношення, детерміновані передусім відношенням дій / станів та їх якостей чи способів реалізації в реальній дійсності, але водночас – і уявленнями мовців про ці відношення [Кононенко І. 2009: 92].

На характер атрибутивних семантико-синтаксичних відношень, що витворюються між дієслівною та прислівниковою синтаксемами кожного з речень, безпосередньо впливає семантика якісно-означального прислівника. Об'єднані найзагальнішим значенням ознаки ознаки, прислівники на *-о(-е)* можуть актуалізувати її як якість процесуальної ознаки або спосіб її витворення (прислівники кваліфікативного типу) чи як міру і ступінь її вияву (квантитативні при-

слівники). У мовленні семантика і тих, і тих уточнюється: кваліфікативних – як значення якості: *Ясно світив місяць* (Г. Тютюнник), способу виконання дії: *Андрій безпам'ятно ковтнув кілька разів, розливаючи воду собі на груди, й одвернув голову набік* (І. Багряний), порівняння-уподібнення: *На зрізах стебел закипають соки. Тужавіють восково качани* (Р. Лубківський), оцінки: *Він розуміє чудесно становище* (У. Самчук); квантитативних – здебільшого як значення інтенсифікації ознаки, передаваної основним предикатом: *Страшенно захотілося її побачити* (В. Мастерова). Частина дієслівно-прислівникових комплексів відзначається семантичною складністю, що виявляється в суміщенні сем, скажімо, якості й кількості: [Стугна] *могутньо крутила в чорторях вирви, щедро заливала лозняки й очеретяні островці, частину луку на обох берегах, перетворивши підходи до них у грузькі болота* (Д. Міщенко); якості й порівняння (подібності): *Я автоматично ходив від краю до краю готелю* (Б. Антоненко-Давидович), якості й оцінки: *Він [Сірко] навіть скреготів зубами й лаявся чорно* (Ю. Мушкетик).

Важливою семантико-синтаксичною характеристикою прислівника є його вторинна (другорядна, побічна, згорнута) предикативність; пор.: “З позицій глибинного синтаксису будь-яка ознака (в тому числі й атрибутивна) може бути інтерпретована як потенційно предикативна, як реалізація вторинної предикативності, як результат предикативної конденсації” [Кононенко І. 2009: 180]. У працях В. В. Богданова, Т. О. Туліної їх кваліфіковано як предикати вищого рангу, стосовно яких предикат-присудок як знак основної пропозиції виконує функцію означуваного слова [Тулина 1976: 28]. Такого погляду дотримується дослідниця англійських сенсорних прислівників на *-ly* Н. Г. Смирнова, яка наголошує на їхньому функціональному синкретизмі, тобто на здатності суміщати в одній формі функції експліцитного атрибута й імпліцитного предиката [Смирнова 1987: 41]. Доречно згадати, що синкретизм функцій властивий не лише прислівникам, його демонструють також інші морфологічні форми, скажімо, орудний відмінок іменника в реченнях на зразок: *Син шахтаря і сам шахтар, ще підлітком кинувся в киплячий казан революції* (О. Гончар) [Плющ 2009: 32], не кажучи вже про прикметники, дієприкметники, дієприслівники [Кононенко І. 2009; Кормилицына 1992; Плющ 2009].

Отже, речення з атрибутивними компонентами – це завжди складний знак, співвідносний з двома (і більше) ситуаціями (факта-

ми, подіями), бо переведені в неядерні позиції слова сигніфікативної семантики не втрачають своєї пропозитивності, тобто здатності бути семантичним еквівалентом ситуації [Загнітко 2007а: 189]. Так, речення *Ольшанський злісно стукає кулаком об стіл* (І. Кочерга) номінує дві денотативні ситуації (*Ольшанський стукає кулаком об стіл* + *Ольшанський злий / злиться*), але по-різному: експліцитно – суб'єктно-предикатною структурою й імпліцитно – формою придієслівного атрибута.

Розглянемо особливості семантико-синтаксичної організації речень з функціонально синкретичними адвербативами на *-о(-е)*. Оскільки їхнім центральним компонентом є предикатна синтаксема, призначення якої – виражати ознаку, приписувану суб'єкту в певному часовому й модальному плані, то важливо з'ясувати, з дієслівними предикатами яких семантичних типів ці компоненти можуть взаємодіяти. З огляду на тенденцію розрізняти предикати дії, процесу, стану, якості, кількості дієслово може бути презентантом тільки трьох перших семантичних типів. Узявши до уваги здійснену Н. Л. Іваницькою класифікацію семантичного макрокомпонента дієслівної категорії процесуальності (“процесуальність-дія”, “процесуальність-процес”, “процесуальність-стан”, “процесуальність-відношення” [Іваницька 2007: 63]), вважаємо за доцільне виділити ще один семантичний тип дієслівного предиката – відношення.

Кожен із семантичних типів предикатів може конкретизуватися через підтипи відповідно до лексико-семантичних характеристик його презентантів [Вихованець 1992: 93–97; Всеволодова 2000: 136; Межов 2005: 19; Селиверстова 1979: 27]. Серед предикатів дії зазвичай розрізняють: а) предикати активної конкретної фізичної дії; б) предикати переміщення (руху), в) інтелектуальної цілеспрямованої діяльності; г) мовленнєвої діяльності; г) предикати дії-локативності; д) психічної діяльності (сприйняття). Прислівники зафіксовано при кожному з цих предикатів, при позначенні:

а) активної конкретної фізичної дії: *Теофіла гарячково підкидала дрова у вогонь* (М. Матіос); [Кирик] *не міг отак мовчки, бездумно сьорбати й запахатися ласими шматками* (П. Загребельний); *Доцька знову хапливо хреститься, стримуючи дрижкаки в колінах...* (М. Матіос); *Вони [яблуні] тулили до скла голі гілки, напружено й сліпо шкреблися* (А. Тютюнник); *Затрепетали тисячно долоні...* (Р. Лубківський); *Полуденне сонце ніжно цілує голівки соняшників ...* (Б. Антоненко-Давидович);

б) переміщення (руху): *Уперто хитнувши головою, хлопець легко біжить до хати* (М. Стельмах); *Безтямно* блукав довкола колишньої батьківської хати (П. Загребельний); *Коні весело, рівно побігли* (У. Самчук); *Новеньким гривеником похливно* котився між хмарами місяць (Б. Антоненко-Давидович); *Чоловік невпевнено* попрямував до холодильника (А. Тютюнник); *Джипоїд ... нестеться все агресивніше* (Ю. Андрухович);

в) інтелектуальної цілеспрямованої діяльності: *Кирик уперто і послідовно* спрямовував помисли тільки на високе (П. Загребельний); *Він над чимось тяжко* думає, прислухаючись до гомону в камері (І. Багряний);

г) мовленнєвої діяльності обох виявів – вербального: *Вона знічено* дякувала... (А. Тютюнник); *Незлобливо* кепкували над ним ... (О. Гончар); *Федір брутально* вилаявся (К. Мотрич); [Андрій] *читає заглиблено*... (І. Багряний); *Мене кличе суворо і трубно* мій обов'язок, мій король (Л. Костенко) і невербального: *Боярин Поток ствердно* хитнув головою (Р. Іванченко); *Ну, що ж поробите: помилка! – безнадійно* розвів руками контролер (Б. Антоненко-Давидович);

г) дії-локативності: *Жінка сиділа спокійно* в тій самій позі (Б. Антоненко-Давидович); *Роман спустошено і байдуже* лежить, вткнувшись обличчям у столочений ними чорнобиль (В. Яворівський);

д) психічної діяльності (сприйняття): *Він щиро, майже дитинно* вдивлявся у плавні (Ю. Мушкетик); *Розгублено* шукав очима дитину і тупцяв на місці (К. Мотрич); *Вона примружилася злостиво й насмішкувато* (А. Тютюнник). *Закохані ... слухають замилувано і журливо* (В. Козаченко); *Пасажири цікаво* стежили за кожним його рухом (Б. Антоненко-Давидович);

е) соціальної діяльності: *Брати гомоніли щиро, сердешно* (І. Багряний); *Діди, знявши шапки, урочисто* чоломкалися за тайожним та й за козацьким звичаєм (І. Багряний).

Серед предикатів процесу виділяють дієслова такої семантики: а) становлення фізичних властивостей; б) становлення і вияву ознаки кольору; в) становлення зовнішніх ознак людини; г) становлення внутрішніх властивостей людини; ґ) вияву ознаки; д) зміни якісної ознаки; е) зміни кількісної ознаки. Вони можуть означуватися якісними прислівниками, пор., зокрема, при предикатах:

а) становлення фізичних властивостей: *Дорога ... влітку буйно* поростає лопухами (Ю. Андрухович);

б) становлення і вияву ознаки кольору: *На столі каламутно білили дві порожні тарілки* (М. Коцюбинський); ... *Срібно журиється і ятриться любов'ю мовчазна вереснева ніч* (Б. Антоненко-Давидович);

в) становлення зовнішніх ознак людини: *Шприндзя враз виразно німіє, її маленьке, ніжне обличчя біліє, мов папір, її червоні уста від того ще виразніше барвють* (У. Самчук);

г) становлення внутрішніх властивостей людини: *Дерикоза вже не може володіти собою. Безпричинно гнівиться, на кожній раді виступає проти кошового* (Ю. Мушкетик); *Настрій його швидко мінявся* (У. Самчук);

г) вияву ознаки: *Направду ви чудово виглядаєте...* (У. Самчук); *Запально, весело блищали зеленаві Хотинині очі* (Ю. Мушкетик); *В морозному передсвітанку весело шерехтить сніг* (М. Стельмах); *У стінах храмів і колиб сіяє нам святково, як сонце, випечений хліб і виплекане слово* (Д. Білоус); *Сумношепче ліс дрімучий* (С. Руданський);

д) зміни якісної ознаки: *Тутешні чоловіки продавалися безрозсудливо і легко* (Ю. Андрухович); *Я так життя – безтямно і безпутно – просвистую, як в пальці чи у лист* (М. Матіос).

З якісно-означальними прислівниками взаємодіють усі підгрупи дієслівних предикатів стану, а саме:

а) початку існування: *Він [Пегас] поволі підняв зубами булку й жадібно почав їсти* (Б. Антоненко-Давидович);

б) власного буття: *В голові ясно горіла одна думка: треба братися ближче до валу, татари не зважаться підійти туди* (Ю. Мушкетик);

в) буття-існування в певних часово-просторових вимірах: *Важко спало місто, спав ворожий стан* (Ю. Мушкетик); *Габель живе щасливо* (У. Самчук); *Сплять солодко черкуски-негритоси, біляві яблука і жовта раса груш* (Л. Костенко);

г) припинення буття: *Навіщо ж так безглуздо й непотрібно вмирати під ударом донської шаблі ...* (Б. Антоненко-Давидович); *Потім вона [шкапа] безсило впала* (Б. Антоненко-Давидович).

Прислівники на *-о(-е)* зафіксовано і при предикатах ставлення (відношення): *Вони ... неказанно любили своє родинне місце* (У. Самчук); *Він їх усіх якось нишком, якось вибачливо зневажав* (В. Підмогильний); *І ніхто того не скаже, що я колись погано поставився до тебе* (М. Стельмах).

Серед речень з поширювачами-прислівниками, предикати яких – одиниці з заповненою лівобічною валентністю, тоді як конструкції на зразок *Федорові судомно зводило щелепи* (К. Мотрич); *Камінь не добувають відкрито...* (Б. Харчук) не відзначаються активністю. Лексико-семантичний тип суб'єктної синтаксеми виявляє залежність від лексико-семантичних характеристик дієслова-предиката, насамперед від його здатності / нездатності співвідноситися з особою. Цю синтаксему презентують:

а) власні й загальні іменники – назви істот – людей: *Мотря помітно зняковіла* (У. Самчук); *Часом якась молодиця проворно кидалась до берега ...* (М. Стельмах); тварин: *Шкапа ... жалибно заіржала* (Б. Антоненко-Давидович); назви міфологічних понять: *І синій чорт похнюплено бреде до тебе на поклін, великий Вогне* (Р. Лубківський);

б) іменники – назви неістот, серед яких іменники-соматизми: *Її оливково-чорні очі дивляться на нього і зло, і перелякано* (У. Самчук); назви представників рослинного світу: *А нагідки гіркувато, сумно пахнуть* (Гр. Тютюнник); явищ природи: *Тихо строчать дощі* (Л. Костенко); її об'єктів: *Повільно й невтомно б'є джерело* (Б. Харчук); космогонічних понять: *Щедро світили на небосхилі зорі ...* (Ю. Мушкетик); різноманітних механізмів: *Просто перед нашим вагоном затишно світився тьмянний циферблат великих дзигарів* (Б. Антоненко-Давидович); абстрактних понять: *І жевріє затаєно з-під брів, як вуглик, – мрія про смачний кавалок...* (Р. Лубківський);

в) займенники – особові: *Він був непорушний, дивився байдуже* (У. Самчук), інших розрядів: *Всі знічено мовчали* (Р. Лубківський); *Головувати мітингом добровільно згодився хтось із города* (Б. Антоненко-Давидович).

Урахування критерію особовості / неособовості суб'єктної синтаксеми дає підстави розподілити аналізовані речення на дві групи. Першу з них утворюють ті конструкції, у яких суб'єктна синтаксема виражена особовим іменником, а другу – неособовим. Кожна з груп диференціюється на підгрупи. У першій провідне місце займають конструкції, у яких прислівники на *-о (-е)*, хоча й стосуються формально дієслова, проте вказують насамперед на стан (емоційно-психічний, фізичний, фізіологічний, інтелектуальний) особи-діяча чи дають їй морально-етичну оцінку [Кормилицяна 1988; Лассан 1980]: *Розпрямивши стан, [Світозара] зморено спер-*

лася обома руками на кісся ручки (Б. Загорулько); *А Софігін дивиться на Андрія, примруживши очі, й убійчо посміхається* (І. Багряний); *Стах безтямно підклав під неї торбину ...* (М. Стельмах).

У другу групу входять речення, де прислівникова синтаксема характеризує не особу, а дію, називаючи її якісні чи кількісні параметри. Так, у реченнях з предикатами мовлення прислівник може конкретизувати характер мовлення (*голосно, гучно, виразно, тихо, крикливо*): *Федір голосно і коротко реготнув* (К. Мотрич), давати йому оцінку з погляду іншої, у реченні експліцитно не представленої особи (*переконливо, розумно, правильно, впевнено, твердо, гарно*): *Теофіла – як є – падає на коліна і палко молиться образам ...* (М. Матіос); *Красно говорив товариш* (Б. Антоненко-Давидович), бути часовим конкретизатором мовлення: *Довго вмовляв її вийти за нього заміж* (К. Мотрич). Подібна ситуація спостерігається й у конструкціях з предикатами інших семантичних підтипів, для прикладу: *Він вивів коня, кріпенько його осідлав, поправив ронди* (Ю. Мушкетик). У таких реченнях можлива заміна прислівника іменниково-прикметниковим словосполученням зі стрижневим словом *голос, погляд, крок, хода* тощо: *пішов твердо: Пішов на неї твердим кроком* (Д. Міщенко); *тоскно кричав: Часом хтось схоплювався й ... кричав тоскним голосом* (І. Багряний). Такі конструкції – результат нарощення, тобто реалізації мінімальної структурної схеми речення факультативним поширювачем.

У реченнях, що містять неособовий іменник у позиції суб'єктної синтаксеми, обстежувані адвербативи зазвичай називають спосіб виконання дії: *Калина тихо кетяги до хвиль нагнула* (М. Стельмах), характер перебігу процесу: *Тихесенько ростуть здивовані гриби* (Л. Костенко), їхню інтенсивність: *Земля вдихне глибинно і жагуче на вишняках настояний туман* (Л. Костенко), кваліфікацію їх тим чи тим стороннім спостерігачем, по-іншому – імпліцитним суб'єктом: *Вони [фіалки] пахнуть ніжно, радісно і хвилююче* (Ю. Смолич); *І знову красиво і граційно пливли руки* (К. Мотрич).

Якщо іменник у суб'єктній позиції називає когось із представників тваринного світу, то прислівникова синтаксема вказує на особливості його природи чи поведінки: *Вона [курка] злякано дріботіла, втікаючи від собаки на прив'язі, від корови на припоні* (Б. Харчук); *Пташина безтямно лопотіла крильми над непрошеними і нечеканими людьми* (Р. Іванченко). Як і конструкції на зразок *І сії холуї слухняно догоджають честолюбству Святополчому* (Р. Іван-



ченко), це речення з суміщеними предикатами, у яких прислівник – частковий знак згорнутої ситуації [Тулина 1976: 116].

Отже, семантично неелементарні речення з прислівниками на *-o(-e)* – це результат детермінованих здебільшого комунікативними чинниками формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних трансформацій пов'язаних між собою двох (і більше) елементарних речень, передусім трансформації ускладнення ситуації / пропозиції чи її згортання; пор.: “Ми завжди значно менше кажемо, ніж думаємо, сподіваючись на здогадку, на однакові фонові знання співрозмовника” [Левицкий 2001: 97]. Процедура ускладнення ситуації має своїм наслідком нарощення предикатів вищого рангу (у нашому випадку – прислівників на *-o(-e)* зі значенням якості чи кількості лише ознаки) з перетворенням головного предиката в змінну цих предикатів. Процедура згортання ситуації передбачає редукцію аргументів предиката другої пропозиції з переведенням його в прислівникове слово, яке, синтаксично стосуючись дієслова, називає ознаку предмета. Проте можливий і складніший характер перетворень. Порівняймо два речення: *Андрій здивовано заперечив* (Н. Зборовська) та *Опритомнівши, Андрій блідо посміхається ...* (І. Багрянний). Семантичну структуру першого формують пропозиції: *Андрій заперечив* + *Андрій був здивований*. Перша предикатно-аргументна структура як номінант основної пропозиції не зазнала змін при об'єднанні, тоді як аргумент другої згорнувся, а предикат, утративши прикметникові граматичні значення роду, числа, відмінка й отримавши натомість прислівниковий суфікс *-o*, перемістився в придієслівну позицію.

У реченні *Опритомнівши, Андрій блідо посміхається ...* (І. Багрянний) (із *Андрій опритомнів* + *Він посміхається* + *Андрій все ще блідий*) прислівник *блідо* указує на зовнішню ознаку суб'єкта, що є наслідком його фізіологічного стану – непритомності, безпосередньо у структурі речення не засвідченої. Прислівник *білозубо* в реченні – *Таки трапилось, – білозубо посміхнувся Чигирин...* (М. Стельмах) – результат ще більш ємних структурно-семантичних перетворень, пор.: *Чигирин посміхнувся* + *Усмішка була* (такою) *широкою* + *Було видно зуби* + *Зуби білі*.

Семантику неелементарних простих речень, що постали внаслідок згортання ситуацій, формують, укупі зі значенням кожної з елементарних структур, також і семантико-синтаксичні відношення між основною та згорнутою пропозиціями (логічні пропозиції)

[Всеволодова 2000: 124]. В обстежуваному матеріалі виявлено такі їх різновиди.

1. Однорядні (сурядні) відношення. Вони маркують ті конструкції, у яких ситуації, презентовані основною та згорнутою предикативними структурами, збігаються в часі: *Гетьман ... молився щиро* (Ю. Мушкетик) або передують одна одній: *Тимко ... оглядався розгублено* (Ю. Мушкетик). Відношення одночасності, як правило, характеризують ті неелементарні побудови, у яких прислівники на *-о(-е)* утворені від власне-якісних прикметників, а часової послідовності – в яких прислівники мотивовані віддієприкметниковими прикметниками й основний предикат яких виражений дієсловом недоконаного виду. Цю відмінність слід, на нашу думку, пояснювати тим, що власне-якісні прикметники позначають зазвичай постійні (есенціальні, за Т. В. Булигіною) властивості предметів і явищ на противагу властивостям плинним, прив'язаним до конкретного моменту, відтворюваним фінітними дієслівними формами [Семантические типы предикатов 1982: 21–22].

Прислівники, утворені від віддієприкметникових прикметників, зберігають ознаку часової актуалізованості, хоча часом і прикметники зближаються за типом уживання з дієсловами (зокрема – перехідними), а відтак позначають часово актуалізовану ознаку, пор.: “Прикметник *безмолвний* уживається винятково для приписування особі ... реалізованої у певний момент ознаки, тоді як прикметник *молчаливий* уживається в основному для загальної характеристики особи” [там само: 24]. У нашому матеріалі таку опозицію виявляють спільнокореневі прислівники *сторожко* і *насторожено*, пор.: *Йшов сторожко, готовий зустріти чужинців* (Ю. Мушкетик) та *Бійці насторожено стежили за кожним рухом Сагайди* (О. Гончар). (*Він йшов + Він був сторожкий + Він був готовий + Зустріти чужинців*; *Бійці були насторожені + Бійці стежили за кожним рухом Сагайди*).

Речення першого різновиду доволі легко трансформуються у складнопідрядні речення з підрядною частиною часу (*Коли йшов, був сторожкий* ‘напружено-уважний, тривожний, зосереджений у чеканні чого-небудь’ [СУМ, 1978, т. 9, с. 735], *готовий зустріти чужинців*), а другого – у прості речення, ускладнені однорідними присудками: *Бійці насторожилися і стежили за кожним рухом Сагайди*.

2. Причинові. У лінгвістичній літературі ґрунтовно проаналізовано семантично неелементарні речення, які містять компоненти зі

значенням зумовленості, конкретизованим як значення причини, допустовості, мети чи умови. Схарактеризовано також типові способи морфологічного вираження таких компонентів – прийменниково-іменникові форми [Вихованець 1992: 137]. Прислівники на **-о(-е)** в групі таких одиниць не аналізуються, натомість ці лексеми можуть уживатися в каузативній функції: *Турок здивовано вирячив очі ...* (Ю. Мушкетик) (*Турок був здивований* → *від здивування* + *Турок вирячив очі*). Конструкції, що їх містять, можна розгорнути в складнопідрядні речення з підрядною частиною причини: *Турок вирячив очі, бо здивувався.*

3. Умовні. У конструкціях із прислівниками такого функціонального призначення згорнуті прислівникові предикати кореферентні підрядній частині умови, наприклад: *Смисленому провідцеві не годилося б отак **бездумно** кидатись на ворожі сили* (Р. Іванченко) → *Смисленому провідцеві не годилося б отак, **якщо не подумав**, кидатись на ворожі сили.*

4. Цільові. Неелементарні речення такого різновиду перебувають у синонімічних відношеннях зі складнопідрядними реченнями мети: [Стах] *заспокійливо* поклав їй великі руки на плечі (М. Стельмах) → [Стах] *поклав їй великі руки на плечі, **щоб заспокоїти.***

5. Порівняльні. У них прислівникова синтаксема кореферентна предикату підрядної частини зі значенням порівняння: *Він запитав це якось **глузливо*** → *Він запитав це якось так, **мовби глузував*** (Б. Харчук).

6. Міри й способу дії: *Теофіла... **боляче** сіпнула Анну за оголений лікоть* (М. Матіос) → *Теофіла... [так] сіпнула Анну за оголений лікоть, що аж заболіло.*

7. Допустовості: *Горе **непрохано** відчинило двері до його хати* (К. Мотрич) → *Хоч і не прохав, але горе відчинило двері до його хати; Людмила **несподівано** навіть для себе самої раптом розжалобилася...* (В. Яворівський) → *Хоч і несподівано для самої себе, Людмила раптом запитала.*

8. Наслідкові: *Попельниченко **саркастично** скривив уста і посміхнувся* (Б. Антоненко-Давидович) → *Попельниченко **сповнився сарказму, так що** скривив уста і посміхнувся.*

Той самий прислівник у сполученні з різними дієсловами може бути репрезентантом відмінних логічних пропозицій, пор.: *Танцівниці **змійно** полізли вгору постаментом* (Ю. Андрухович) (*змійно* =

звиваючись, мов змія – семантико-синтаксичні відношення способу дії) і *Якась непрохана авторка жіночих романів зміїно вигулькнула тут* (Ю. Андрухович) (*зміїно* = *несподівано, хоча її не сподівалися* – відношення допустовості, підсилені прикметниковим атрибутом *непрохана*).

Виявлено конструкції, у яких прислівниковий атрибут і дієслово-предикат актуалізовані спільнокореновими словами: *Навіть струмок, що перечищає їх, дрімає дрімотно...* (М. Стельмах). Може здатися, що прислівник у таких контекстах – зайвий, інформативно не навантажений компонент, натомість детальніший розгляд засвідчує особливе посилення предикативної й атрибутивної ознак: *Вода у ставку не біжить, він спокійний, як людина, коли дрімає*.

Логічні семантико-синтаксичні відношення часом прочитуються нечітко, спостерігається їх суміщення. Наприклад, у реченні *Магазаник невдоволено махнув рукою* (М. Стельмах) поряд з темпоральними доволі виразно прочитуються причинові відношення: *Махнув рукою, бо був невдоволений*. Проте це не заперечує основного: прислівники на *-о(-е)* здатні бути виразниками семантико-синтаксичних відношень між елементарними простими реченнями.

Семантично неелементарні речення з вторинними прислівниковими предикатами можуть містити вторинні прикметникові / дієприкметникові й дієприслівникові предикати, суб'єктна синтаксема у яких спільна. У результаті обидва вторинні предикати не функціонують відокремлено, а взаємодіють між собою, презентуючи той чи той тип семантико-синтаксичних відношень (на цю обставину звернула увагу І. В. Кононенко в описі семантико-синтаксичних особливостей слов'янських прикметників [Кононенко І. 2009: 225–227]). Виявлено такі різновиди відношень:

а) однорядні (сурядні): *Великі чорні очі допитливо зупинилися на ньому...* (М. Стельмах) (*Очі великі, чорні, допитливі*); вони увиразнюються за наявності генетичних чи асоціативних зв'язків між атрибутивними словами – прислівниками, з одного боку, та прикметниками, дієприкметниками, дієприслівниками, з другого, див., для прикладу: *Біло квітли вишні й засипали молодих гарцівників білим цвітом* (Ю. Мушкетик); *І притлумлені звуки... були дуже мирні, вкрадливо затишні* (А. Тютюнник);

б) протиставлення: *Передбачувана хвиля арештів і згортання патріотичних структур непередбачувано відкладалася* (Ю. Андрухович);

в) порівняння: *Якісь у міру сексапільні дівчата одаліськово закрутилися навколо популярного віденського фотографа* (Ю. Андрухович);

г) зумовленості, зокрема причинової: *І збожеволілий Грицько несамовито рвав її розплетене волосся* (М. Матіос); *Ситні коні бігли прудко* (Ю. Мушкетик); умовної: *А перед ним, а перед ним – лиш дим в душі стовпом підніметься їдким і туго здушить ...* (М. Матіос); допустової: *Полуденне сонце ніжно цілує голівки соняшників ...* (Б. Антоненко-Давидович). Ці відношення можуть підсилювати, увиразнювати експресивно марковані суфікси в складі прикметникового атрибута: *Жалібно дзвякнула поганенька сталь...* (Ю. Мушкетик).

У семантичну взаємодію з прислівником часом вступають атрибутивні компоненти, пов'язані з суб'єктною синтаксею опосередковано. У реченні *Посеред нашого двору стояло мале чудовисько з осклизлим зморщеним бурячком замість личка, препротивно кувікало і розмазувало по щоках брудні сопельки* (А. Тютюнник) це лексеми *осклизлим зморщеним*, що пов'язані з агенсом за посередництвом словоформи з *бурячком*. Оцінне значення вторинного предиката *препротивно* посилює, окрім того, демінутивний суфікс *-к-* субстантивів *сопельки, бурячок, личко*, ужитий у пейоративному значенні, на яке вказує, серед іншого, суфікс *-иськ(о)* суб'єктної синтаксеми *чудовисько*.

Отже, речення з прислівниками на *-о(-е)* у функції формально-синтаксичного атрибута до класу дієслівних предикатів відзначаються складністю семантичної структури, оскільки прислівник у них перебуває у парадигматичних відношеннях із предикатом глибинної структури і є в реальному реченні знаком не лише ускладненої чи згорнутої / згорнутих пропозицій, а й виразником різноманітних відношень між нею / ними та основною пропозицією.

### 2.2.3. ПРИСЛІВНИК НА *-о(-е)* ЯК ДРУГОРЯДНОПРЕДИКАТНИЙ ЗНАК ПРИ ПРИКМЕТНИКОВІЙ СИНТАКСЕМІ

У структурі українського речення якісно-означальні прислівники на *-о(-е)* можуть синтаксично залежати від прикметника / дієприкметника, називаючи то ознаку статичної ознаки й лише опосередковано – певного предмета (істоти й неістоти), то ознаку

самого предмета, пор: **Філігранно акуратний, вигадливо різьблений та ще більш вигадливо оздоблений** білими пацьорками ... келишок із дерева м'якої породи красується зараз перед очима молодого... (М. Матіос) та **Утаємничено** важливим видалося Богданкові князеве доручення (Д. Міщенко); **І притлумлені звуки...** були дуже мирні, **вкражливо** затишні (А. Тютюнник).

Синтаксичні контакти прикметників / дієприкметників і залежних від них прислівників теж ґрунтуються на співвідносності їхніх семантичних планів [Кононенко І. 2009: 156; Чеснокова 1980: 45], незалежно від того, функцію якої синтаксеми – предикатної: **Його** дім, **його** комора, **його** стіл **невичерпально** повні (У. Самчук), атрибутивної: **Так** вимагала тодішня мораль, **ці нестерпно** святенницькі правила гри (Ю. Андрухович); **Свою** першу подорож Карл-Йозеф здійснив під впливом родинного міту про прадіда, **фанатично** діяльного надлісничого з Ворохти (Ю. Андрухович), суб'єктної: **Щось невимовно понуре** шепче їхній душі, **що** їм уже не вернутись до життя (О. Турянський), об'єктної: **Молодий ... хлопець ... на мить** зупиняється, **наче** прислухається **до чогось болісно знайомого**, **однак** забутого (В. Яворівський) виконує означуваний прислівником ад'єктив.

Українські ад'єктивно-адвербіальні комплекси в складі конкретних висловлень менш активні, ніж дієслівно-прислівникові (60–70 речень супроти 1000 у зібраному нами матеріалі). У монографічному дослідженні І. В. Кононенко [Кононенко І. 2009]; а також у працях М. Степаненка [Степаненко 1999] наголошено, що сполучуваність прислівників з прикметниками різного функціонального призначення має обмежений характер і зумовлена головним чином необхідністю відзначити ступінь вияву тієї чи тієї ознаки або ступінь її стійкості; що прислівники взаємодіють в основному з якісними прикметниками або з тими відносними, які перейшли в якісні, “оскільки саме семантика якості передбачає потенційне прирощення змісту” [Кононенко І. 2009: 157], пор.: **дико** щасливий батько і **типово** шведський пейзаж. Крім цього, прислівники досить послідовно (принаймні у зібраному нами матеріалі такі конструкції домінують) означають дієприкметникову ознаку: **Як це не схоже на добре провітрювану, стерильну й ретельну, бездоганно опалювану, але в той же час позбавлену справжнього людського тепла атмосферу наших стрімких евросіті** (Ю. Андрухович).

Атрибутивні семантико-синтаксичні відношення можуть актуалізуватися як кваліфікативні (оцінки, якості, способу дії, порів-

няння) та квантитативні (міри й ступеня вияву ознаки), що залежить від лексичної семантики прислівникових слів, пор., з одного боку, *добре вихований, ненормально строгий, хвилююче прекрасний, різнобічно обдарований* і, з другого, *страшенно втомлений, неймовірно вигадливий*.

Семантико-синтаксична структура речень з ад'єктивно-адвербіальними комплексами може бути результатом не лише процедур нарощення: *Штурман не реагує, підкреслено байдужий, стомлений...* (І. Багрянний); *Страшенно засмучений він* (В. Барка) та ускладнення: *Цілував її шию, вуха, безвільно розтулені уста* (В. Яворівський) ситуацій, але також і їх спрягання [Тулина 1976: 147–148]: *Його дім, його комора, його стіл невичерпально повні* (У. Самчук); *Над незвично тихим селом місяць розплескує прозори потоки* (М. Стельмах).

Якщо означуваний прислівником прикметник чи дієприкметник ужито в атрибутивній функції, то має місце нарощення предикатів по бічній лінії, пор., з одного боку, висловлення *Вібрації голосу для мене абсолютно тотожні душі* (Л. Таран), з другого, *За нею залишається чистий асфальт, незасмічена земля, рівно й чисто заскороджений пісок на дитячому ігровому майданчику* (В. Яворівський). Нарощені прислівникові предикати, ужиті при дієприкметниках, є зазвичай носіями кваліфікативних значень – якості: *Лиш очі, глибоко запалі в чорні очниці Дмитрикові очі, ще блимають бажанням жити* (М. Матіос), способу дії: *Широкий, пружиною натягнутий картуз колесом височить над головою, фасонно приплюснутий козирок врізається в перенісся* (М. Стельмах), оцінних, у тому числі модально-оцінних значень: *Невлаштований, а краще сказати по-дурному, бездарно іще влаштований світ, перенасичений страхом* (В. Яворівський), хоча прислівники квантитативного типу теж відзначені в цій позиції та функції: *Помірно стихшена багрянь* (Р. Лубківський). Натомість за взаємодії з прикметниками домінують нарощені предикати квантитативного типу: *Її чари безмежно сильні, сильніші можливо, ніж страх і смерть* (У. Самчук); *Його виставка відбулася в кількох містах Галичини, супроводжувана юрмами відвідувачів і несамовито щедрими фуршетами* (Ю. Андрухович); *Я чомусь стаю страшенно ніжним і сміливим* (В. Яворівський); *Отримував глибоко символічну стипендію від Його Превелебності митрополита графа Андрея Шептицького* (Ю. Андрухович), попри відміченість предикатів кваліфі-

кативного типу, наприклад: *Сторонські гості особливо гамірні, веселі* (М. Матіос); *Але Шприндзя стала дивно настирливою, якоюсь нахабною, виразно зневажливою* (У. Самчук); *Йому сподобається і відверто нездорова залізнична їжа, і глевкуватий хліб, ... і вже добряче перекошені обличчя...* (Ю. Андрухович).

Між двома вторинними (якщо прикметник / дієприкметник виконує роль означення у формально-синтаксичній структурі речення) або вторинною та основною (коли прикметник / дієприкметник – компонент складеного іменного присудка) пропозиціями виявлено такі різновиди семантико-синтаксичних відношень:

Причинові. Прислівники на **-о(-е)** в таких конструкціях указують на ознаку, що детермінує постання іншої ознаки (характеристики) предмета: *Негр стояв у колі захоплено лементуючої дітвори ...* (О. Гончар) (*лементувала від захоплення*) або називають причину, що уможливила витворення окреслюваної прикметником ознаки: *Його короткозоре око професійно уважніше від багатьох інших присутніх тут очей* (Ю. Андрухович) (*уважніше, бо око професіонала*) чи дієприкметником, здебільшого пасивним: *Григорій вийняв з гільзи маленьку записку, обачливо приготовлену ще вранці* (І. Багрянний); *Сірко на свої три таляри, завбачливо зашиті в онучу, купив у рибалок довбаночку* (Ю. Мушкетик) (*приготував, бо був обачливий; зашив, бо був завбачливий*). Ці відношення більшою мірою завуальовані, це стосується випадків, коли стрижневе слово (прикметник, дієприкметник) ужито в переносному значенні: *Не муч мене, не клич на місячно засніжені галяви* (Р. Лубківський) (*видаються засніженими, бо освічені місячним сяйвом*).

Наслідкові. У такого типу неелементарних речень прислівник містить сему ознаки стану (емоційно-психічного, фізіологічного, ментального), що постає в суб'єкта оцінки внаслідок спостереження певних ознак відповідних предметів: *Куца смугаста піжама робить його моторошно жалюгідним* (В. Яворівський) (*така жалюгідна, що моторошно*); *...сміховинно дешева робоча сила* (Ю. Андрухович) (*така дешева, що смішно*); *Але Шприндзя стала дивно настирливою...* (У. Самчук) (*такою настирливою, що дивує*).

Допустові. У таких конструкціях суб'єктна синтаксема – факт подвійного предиккування, а ознака, передавана прикметником, указує на умову, усупереч якій актуалізується ознака прислівника: *Спочатку моя ноша була приємно заважка...* (А. Тютюнник) (*хоча спочатку моя ноша була заважка, але приємна*).



У семантично неелементарних реченнях прислівник на *-о(-е)* може синтаксично означувати інший прислівник такого структурно-семантичного плану в позиції основного предиката: *Тихо-тихо. Нестерпно тихо. Тиша чорна. Тиша німа* (Р. Лубківський), вторинного предиката як факультативного: *За вікном різко простуджено каркнув старезний ворон, якому довгий вік змінив голос і покульгавив ноги ...* (М. Стельмах) та обов'язкового поширювача основного предиката: *Не почувала б себе так вольготно і безборонно привільно* (Д. Міщенко). Реальні речення такого різновиду характеризуються ще меншою активністю, ніж конструкції з ад'єктивно-адвербіальними комплексами.

Складність семантичної структури обстежуваних речень – результат однієї з двох процедур – нарощення або спрягання [Тулина 1976: 116–117, 147–148]. У реченні *Вода прибувала надзвичайно швидко* (В. Винниченко) *надзвичайно* – предикат III рангу, він – носій додаткової інформації і стосується безпосередньо предиката *швидко*, але опосередковано – через нього – і всього ланцюжка предикатів. Семантична неелементарність конструкцій такого плану – це результат процедури нарощення різнорангових предикатних знаків. Предикати на *-о(-е)* II рангу: *Йде щось небувале. Якийсь фатум, якесь рішення. І прийшло воно різючо несподівано* (У. Самчук) та частіше III рангу вказують на якість іншої прислівникової ознаки або на її кількісні характеристики: *А признайся лише – не є для тебе найбільшою трагедією бігти вночі надвір, де так чортячо холодно й нечисто?* (У. Самчук); *Як гранично просто, чітко й зрозуміло роз'яснює Шевченко і питання істинних стосунків двох народів* (А. Погрібний). Від них треба відрізнити конструкції, у яких прислівниково-прислівникові словосполучення мають ідентичну синтаксичну, але складнішу смислову структуру: *Нестерпно важко нести цей хрест, але нести треба* (з журналу) (так важко, що неможливо стерпіти). Суттєво, що конструкції I різновиду (з поєднанням різнорангових предикатів) у нашому матеріалі домінують, пор.: *Новопризначений директор інтернату приголомшливо швидко перестрибнув у чергове втілення* (Ю. Андрухович); – *Ти! – вдавано сердито* ляснула його долонею по грудях (М. Матіос). Однак предикативний потенціал других багатший.

Отже, уживані при словах сигніфікатного типу прислівники на *-о(-е)* слугують ускладнювачами предикатних структур як виразники додаткових (другорядних, згорнутих) пропозицій. Виступаючи

в ролі іменної частини складеного присудка, вони формують предикативне ядро висловлення й таким чином підвищуються в ранзі.

## **2.3. ПРЕДИКАТИВНІ ФУНКЦІЇ КОМПОНЕНТІВ НОМІНАТИВНОГО РЕЧЕННЯ**

### **2.3.1. ПРЕДИКАТИВНІСТЬ У НОМІНАТИВНИХ РЕЧЕННЯХ**

Проблема номінативних речень є однією із складних у теорії синтаксису, бо, за словами Л. О. Кадомцевої, “це насправді є виділенням бездієслівного речення, в якому проблемною є форма предикативної семантики як граматичної основи речення. Крім того, це питання стосується також до остаточно не встановлених у синтаксисі категорій повноти / неповноти, а також еліпсиса” [Кадомцева 1985: 21]. У дослідженнях учених, які працювали й працюють над вирішенням цієї проблеми, виявляються значні розходження у поглядах на природу і статус такої синтаксичної одиниці, хоча здебільшого наголошується на її самостійності. Однак сутність номінативних речень, їх граматичні ознаки, відмежованість від схожих за формою, але функціонально інших синтаксичних явищ до цього часу вважаються нез’ясованими.

Предикативність у сучасному синтаксисі тлумачиться як найвищий ступінь абстракції, що характерний для моделі речення взагалі, незалежно від його складу [Лингвистический энциклопедический словарь 1990: 392]. О. М. Пешковський розуміє присудковість широко як “значення висловлення думки” [Пешковский 2001: 180], тобто слово або сполучення слів висловлює закінчену думку й саме завдяки інтонаційній завершеності перетворюється в неї. Присудковість притаманна не лише дієслівним, але й бездієслівним реченням. Цей висновок приймається багатьма сучасними мовознавцями. Із категорією присудковості (предикативності) здавна пов’язуються категорії способу, часу та особи [Дудик 1973: 105–106]. Категорія способу дієслова входить до ширшої категорії модальності.

На думку І. П. Распопова, ототожнення предикативності і присудковості є помилковим, бо немає “достатніх підстав для того, щоб уважати предикативність обов’язковою специфічною ознакою будь-якого речення, оскільки ...наявність підмета і присудка ще не ство-

рює речення і, навпаки, їх відсутність не заважає багатьом синтаксичним конструкціям називатися реченнями” [Распопов 1961: 35]. Менш категорично висловлюється В. З. Панфілов: “На рівні синтаксичного членування речення...функціонує не категорія предикативності, а категорія присудковості. Присудковість – це ознака присудка як члена речення, який виступає поряд із підметом його організуючим центром і характеризується в кожній мові певними граматичними ознаками” [Панфилов 1984: 164–178]. Таким чином, поняття предикативності виявляється “ширшим за поняття присудковості, яке характерне для присудка як члена речення. Присудковість виявляється у присудковому відношенні між підметом і присудком при синтаксичному членуванні двоскладного речення” [Зензеров 1990: 70]. Аналіз цієї проблематики знову повертає нас до предикативності як ознаки речення, а точніше – до розуміння речення: “Предикативність є загальною глобальною ознакою кожного висловлення, вираженого будь-яким реченням” [Ломтев 1972: 27].

Отже, предикативність – це граматична категорія, яка полягає у віднесеності до реальної дійсності того зв’язку, який устанавлюється в змісті речення між предикатом і суб’єктом і є невід’ємним стосовно дійсності, категорій модальності, часу та особи. Саме цим пояснюється момент волевияву в предикативному відношенні, значення особливої активності предикативного відношення. Предикативність притаманна реченням різних семантико-синтаксичних типів.

Функції модальності й часу виявляються в іменних реченнях типу *Мороз!*; *Тиша!*, які містять лише одне уявлення чи поняття, співвіднесене з дійсністю. Г. О. Золотова вказує, що значення часу й модальності виявляються в таких реченнях не через морфологію дієслова, а конструктивно-синтаксичним способом [Золотова 1973: 152]. Вираження буттєвості невіддільне від предикативності. Предикативність, виступаючи реченнєвою категорією, що реалізується всім складом речення, може, однак, перерозподілятися між компонентами речення, концентруватися, локалізуватися, фокусуватися в одному з них. На думку П. О. Леканта, буттєвість не залежить ні від лексичних значень іменників, ні від належності їх до категорій власних чи загальних, істот чи неістот, конкретних чи абстрактних. Виходячи з цього, вчений відкидає “парадигматичний” прийом устанавлення “нульового буттєвого дієслова” як у реченнях типу *“Північ!”*, так і в реченнях типу *“На вулиці дощ”* [Лекант 1986: 93].

Питання щодо змісту та засобів вираження модальності речення належить до неоднозначних. В. В. Виноградов визначає модальність, як і предикативність, через включення цієї категорії в ядро предикативності. До модальних значень учений відносить значення реального, бажаного, недійсного, а також заперечення та ствердження [Виноградов 1955: 405]. Він рекомендує “принципово розмежовувати різні емоційні форми висловлення реакцій на дійсність і модальну оцінку відношення висловлення до дійсності” [Виноградов 1954: 29]. Емоційність суттєво відрізняється від модальності за своїм змістом і за засобами вияву в мові. Однак частина лінгвістів пропонує включити до модальності й емоційну оцінку дійсності, виділяти в модальності інтелектуальний та емоційний моменти. Д. І. Ганич говорить: “Ми вважаємо, що з модальності неможливо виключити висловлення емоцій та експресії...” [Ганич 1957: 184–185]. Отож модальність – це граматично висловлена оцінка мовцем відношень між змістом висловлення та дійсністю з погляду реальності чи нереальності цього змісту; пор.: “Модальність – семантична категорія, яка виражає відношення змісту висловлення до дійсності або суб’єктивну оцінку висловленого” [Вихованець 1993: 338].

Модальні значення не розташовані на одній площині. Серед основних модальних значень можна виділити: 1) реальність (вихідне значення); 2) можливість; 3) бажаність; 4) необхідність. Кожне із цих значень може поєднуватися зі ствердженням або запереченням. Питальне значення можна вважати особливим різновидом значення бажаності. Питання та спонування (волевияв) функціонують як різновиди мети спілкування, функціональної спрямованості речення (разом з оповіддю). Тому в модальності розрізняють інтелектуальні (логічні) значення та спонукальні, емоційність залишається за межами модальності.

Якщо слово формально дорівнює реченню, то воно отримує нове прочитання: зберігаючи за собою лексичне значення, набуває синтаксичної функції вираження відносно завершеної думки, яку речення одержує завдяки інтонації. Інтонація є показником перетворення слова на речення й зумовлюється метою висловлення. Залежно від цього речення може набувати певних відтінків модальності. Якщо двоскладному реченню інтонація надає лише форми вираження відносно закінченої думки, то в номінативному реченні за допо-

могою інтонації, окрім того, передається предикативність – основна ознака речення.

Доволі суперечливим є питання про вираження синтаксичного часу в номінативних реченнях. Якщо називний відмінок іменника формує основу односкладного іменного речення, він виступає не лише знаком предмета, виражаючи поняття про нього, але й комплексно позначає нерозчленовану мовленнєву ситуацію. У семантичну схему цієї ситуації, окрім об'єктивної інформації про певний фрагмент дійсності, входить і суб'єктивна інформація, яка супроводжує сам процес відображення як спосіб відображення, умовно названий логічною модальністю, часову віднесеність змісту повідомлення та особисту оцінку мовцем фрагмента, що позначається.

Більшість мовознавців дотримуються думки, що номінативні синтаксичні конструкції здатні виражати лише теперішній час [Шульжук 2004: 129]. На значення часу вказує сама відсутність дієслова, що в українській мові є показником теперішнього часу [Дудик 1972: 36]. У випадку предметно-ситуативної номінації, коли у висловленні реалізується іменна односкладна структура, яка не має репрезентації властивої ознаки, сама можливість і необхідність у висловленні присудкових часових значень виключається. Значення моменту мовлення, моменту спілкування починає виконувати самостійні граматичні функції, виступаючи як антропоцентричний (неспіввідносний) теперішній [Проничев 1991: 24].

Антропоцентричний теперішній завжди збігається з моментом спілкування, є константним значенням, не має парадигматичних протиставлень *теперішній – минулий – майбутній* і не потребує формальних показників. Від теперішнього присудкового теперішній антропоцентричний відрізняється тим, що до позначення вияву ознаки в часі він не має відношення, а локалізує в часі нерозчленовану предметну ситуацію, вказуючи, що ця предметна ситуація безпосередньо відображається у свідомості мовця.

У системі мови реалізуються два принципово різних засоби часового співвіднесення змісту висловлення з відображуваним фрагментом дійсності. Один з них базується на варіюванні часових дієслівних форм у рамках традиційної парадигми *теперішній – минулий – майбутній*, інший – на зміщенні вихідного пункту, що дає змогу уявити предметну ситуацію як таку, що спостерігається в момент спілкування: *Вечір. Падає напруго сонце* (В. Стус); *На майдані біля церкви замовкає річ... Вечір. Ніч.* (П. Тичина).

Іменні односкладні висловлення мають особливість вираження синтаксичного часового значення, яка полягає в тому, що антропоцентричному теперішньому притаманна властивість інтервальності, подвійності, пов'язаної з тривалістю в часі. Показники інтервальності виявляються в часовому значенні номінативних речень не тому, що сема 'відрізок часу' входить до компонентного складу тих іменників або атрибутивних компонентів, які наповнюють ці конструкції, а тому, що висловлювання, побудовані на базі такої моделі, відображають процес сприйняття фрагмента дійсності у свідомості мовця. До лексичного значення іменників – головних членів номінативних речень – сема часової тривалості не входить, але віднесеність змісту таких висловлень до моменту мовлення виражається.

Іменна односкладна структура відображає фрагмент дійсності нерозчленовано (непропорційно), а буттєве двоскладне речення – розчленовано (пропорційно): означення суб'єкта існування і притаманної йому ознаки буття оформлені окремо у вигляді суб'єктно-предикатного співвідношення двох слів. Присудковий час у двоскладному реченні означає час існування суб'єкта, антропоцентричний теперішній в іменному односкладному реченні означає буття. Інтервал моменту спілкування не дорівнює й не тотожний відображаній предметній ситуації.

Антропоцентричний теперішній (теперішній моменту мовлення, спілкування) – це не об'єктивний час існування предмета або явища (фрагмента дійсності), названого в номінативному реченні. Це суб'єктивний час сприйняття (або актуалізації у свідомості) образу цього предмета. Інтервал реальності предметної ситуації не дорівнює інтервалу її відображення. Саме тому буттєвими односкладні номінативні речення можна називати з певною умовністю, усвідомлюючи, що значення буттєвості в реченнях цього типу виникає як відокремлене граматичне значення. Воно стосується констатації реальності предметної ситуації в момент спілкування. Значення буттєвості інтегрується в процесі усвідомлення реальності означеного фрагмента дійсності.

Констатація реальності предметної ситуації є двоплановою. В об'єктивних умовах спілкування іменні односкладні висловлення передають або екзистенційне, або кваліфікативне констатувальне значення. Якщо на перший план у висловленні виходить усвідомлення наявності предметно названої ситуації, то повідомлення про фрагмент дійсності набуває екзистенційного наповнення. У процесі

розчленованого відображення фрагментів дійсності, які в номінативних реченнях репрезентовані нерозчленовано, у вигляді предметних ситуацій, мовець вибирає певні структурно-семантичні схеми.

Змістова структура номінативних речень не ідентична змістовій структурі співвідносних за референтом двоскладних речень: однаковий фрагмент дійсності по-різному означений у різних за семантичною схемою комунікативних ситуаціях. Вибір мовцем схеми відбувається з урахуванням комунікативного та стильового призначення: нерозчленована констатувальна предметно-ситуативна номінація є експресивно наповненою, образною. На думку Л. О. Кадомцевої, “номінативи мають найбільш виразну функцію самотійного вживання, є певними засобами експресивного синтаксису, виражають внутрішню здатність мови до репрезентації судження у складному типі нерозчленованої будови – в абстрактній формі” [Кадомцева 1985: 22].

В окремих контекстах навіть у власне інформативному плані (без урахування стилістичного об'єднання тексту) важко дібрати розчленовану паралель констатувальній предметно-ситуативній номінації: *Весна. І сонце. І зело. Стоять сади, немов кульбаби* (В. Стус); *Пустеля. Спогади. І дух морських лагун і риболовлі* (В. Стус). Стосовно таких номінативних речень О. С. Кубрякова зауважує, що “нерозчленовані висловлення такого типу і задумані як глобальна вказівка на існування будь-чого” [Кубрякова 1986: 130].

Констатувальна предметно-ситуативна номінація використовується в українській мові і для передачі ідентифікаційних значень, при цьому на перший план виступає семантика ототожнення, ідентифікації та кваліфікації предмета за виявленими ознаками, а не факт його наявності, тобто не факт буття: *Той сад, і ніч, і зорі – де вони зараз?* (П. Тичина). Такі фрагменти дійсності можна розчленовано репрезентувати у вигляді формули типу: “*Це X*”: *Це ніч. Це зорі*. Називаючи однаковий фрагмент дійсності, висловлення *Ніч* і *Це ніч* виявляються співвідносними за референтом, але не зводяться до однієї семантичної та синтаксичної схеми. В обох випадках маємо справу із самотійними типами речень, у яких словоформа називного відмінка виконує різні семантичні й синтаксичні функції, бо в них реалізуються різні типи номінацій: ідентифікувальна предметно-ситуативна (*Ніч*) і предикативно-кваліфікувальна (*Це ніч*).

Розмежування констатувальних номінативних речень на екзистенційні й ідентифікувальні відбито в категорії реальної модальності. Екзистенційні завжди мають значення реальної модальності, іденти-

фікувальні можуть бути ускладнені конотацією невпевненості, можливості: *А з роботою зараз щось не йде, ніяк не можу зібратися. Якийсь сьогодні дивний день* (Ю. Покальчук). Невпевненість мовця в реальності повідомлюваних фактів послаблює значення констатувальної модальності та значення буттєвості. Зрештою, семантика буттєвості притаманна не всім номінативним висловленням, а лише тим, що містять упевненість у констатації факту дійсності.

Для номінативних конструкцій специфічним є спосіб вираження основних ознак (модально-часових), які дають право кваліфікувати ці структури повноправними реченнями. Граматичне значення модальності і часу в іменних односкладних реченнях не мають під собою морфологічного підґрунтя, однак ці значення отримують своє вираження. Так, модальність виражається в іменних односкладних реченнях за допомогою інтонації (пор.: *Весна. – Весна? – Весна!*). На особливості інтонації номінативних речень наголошував О. М. Пешковський, який називав її “предикативною”: “Так, наприклад, слово *море* потребує особливої предикативної інтонації, яка й допомагає йому висловити окрему думку” [Пешковский 2001: 173]. Таку предикативну інтонацію, що є визначальною рисою цього типу синтаксичних одиниць, можна визначити як констатувальну.

Інтонація в номінативних реченнях, залежно від їх семантики й функціонального призначення, може бути розповідно-констатувальною (буттєві речення) й оклично-констатувальною (наприклад, *Пожежа! Який вечір!*). Оклична інтонація не тільки емоційно забарвлює ствердження буття предмета чи явища, але може бути граматичним показником відсутності диференційних смислових конотацій: *Чудова осінь!* Це речення синтаксично двозначне: воно може розглядатися і як двоскладне речення (пор.: *Осінь чудова*), і як оцінно-буттєве номінативне речення. На думку П. О. Леканта і Н. Г. Гольцової, модальність у номінативних реченнях може бути виражена тільки за допомогою інтонації, оскільки інших засобів, які б виконували таку функцію в цих реченнях, немає [Лекант 1986: 40–41].

Номінативні речення зазвичай віднесено до речень буттєвого (екзистенційного) типу, тобто таких, що повідомляють про буття, наявність, постання предмета [Шахматов 1941: 50]. Тлумачення лінгвістичної категорії екзистенційності пов’язане з розумінням буття як “безкінечного у просторі та часі об’єктивного реального світу, природи, первинної та існуючої незалежно від нашої свідомості” [Кондаков 1976: 77].



Такі речення кваліфікуються неоднозначно в різних екзистенційних концепціях існування. У непросторовій інтерпретації екзистенційних речень (концепції Г. Фреге, Б. Рассела та ін.) існувати – означає бути дійсним, належати світу дійсності. Екзистенційне речення в такому розумінні повідомляє не про індивіда, а про його якості. Властивість індивіда бути дійсним виявляється як безвідносна до певного конкретного простору, як притаманна індивіду в конкретний момент часу. У цьому разі увага акцентується на зміні стану буття об'єкта, тобто на переході його з одного стану існування до іншого потенційного стану.

Значення буттєвості притаманне будь-якому реченню, бо кожне речення припускає розгортання своїх членів у предикативні одиниці з семантикою номінації або існування. Буттєва пропозиція, залежно від того, чи утворюють її елементи предикативне ядро речення, може бути домінувальною або другорядною у змісті певного речення. Значення буттєвості (екзистенції) є головною змістовною ознакою семантичної структури цих речень і розуміється як існування у просторі реальної дійсності або в іншому окремому просторі, а не як існування взагалі. Інформація про існування предмета може бути другорядною в змісті речення, у такому разі значення буттєвості утворює попереднє знання про існування взагалі, тобто складає пресупозицію інших пропозицій.

У сучасній лінгвістиці буттєвість тлумачиться як функціонально-семантична категорія, що об'єднує буттєві речення різної структури. До буттєвих речень зараховуються ті, що постають повідомленням про наявність-відсутність у світі або фрагменті світу певної субстанції чи явища [Винокур 1993: 104]. У бездієслівних іменних односкладних реченнях, у тому числі називних, буттєва семантика організовується мовними засобами, що дає змогу вважати їх самостійними типами простого речення.

Буттєві речення поділяються на дві групи: 1) буттєві речення, що повідомляють про макросвіт та його частини; 2) речення, що повідомляють про мікросвіт людини, так звані речення особистої сфери [Арутюнова, Ширяев 1983: 14]. Ці речення відрізняються одне від одного семантикою та формою репрезентації локатива. У реченнях першої групи присутній просторовий локалізатор (прийменниково-іменникове сполучення: прийменники *в, на* + форма місцевого відмінка іменника); у реченнях другої групи – особистісний локалізатор (сполучення прийменника *у* з формою родового відмінка

імені, що означає володаря, посесора): *Регім у хаті* (М. Старицький); *Дівчина на призьбі: – ціпу, ціпу, ціпу... Собака на цепу* (П. Тичина); *Яка у вас захоплена бесіда!* (Ю. Покальчук).

У структурі пропозиції існування можна виділити три елементи: об'єкт існування, предикат буття, локатив або (рідше) темпоратив, які відповідають складникам поширеної структурної схеми буттєвого речення. Пропозиція місцезнаходження як модифікація пропозиції існування містить складники: об'єкт і предикат місцезнаходження, локатив зі значенням конкретного фізичного простору [Шмелева 1988: 15]: *Велика на першій плані кімната, зовсім проста* (М. Старицький). Українській мові властиве використання форм буттєвих речень для висловлення не лише значення існування, але й предикатних відношень (дії, стану, ознаки).

Модель буттєвого речення є одним із засобів співвідношення носій / ознака. Вона реалізується шляхом безпосереднього, бездієслівного поєднання форми іменника в місцевому відмінку з прийменником *в* або *на* в просторовому значенні з формою відад'єктивного імені: *У його голосі метал. У погляді його зневага*. За спостереженням І. М. Сушинської, виявляється також суміщення стосунків предмета й ознаки в моделі посесивної наявності, де ознака виступає замість предмета приналежності: *У кількох співаків гарний голос* [Сушинська 2000: 87]. У реченнях, що повідомляють про існування предметно репрезентованої дії, якості, стану, локатив означає окремий простір, обставину, умову буття, якості, стану, поза якими вони не можуть існувати через певні обставини.

Отже, номінативні речення є граматичним типом абстрактного відчуження предиката, який має значення екзистенційності, буття, ствердження існування факту. Називний відмінок співвідносний не із звичайною назвою предмета чи поняття, а із судженням. Такі номінативи відображають якийсь елемент навколишньої дійсності, тобто виступають не як підпорядковані слова, а як основа синтаксичної будови односкладних речень цього типу. Значення буття тут є домінувальним, воно виникає в результаті вживання вказівних форм іменників у незалежній позиції.

Своїм значенням буттєвості як предикативності, що передається предикативним інтонуванням головного компонента, номінативні речення протиставляються двоскладним, у яких дієсловом виражається певна дія чи стан, пор.: *Весна! – Весна на скрипці грає* (В. Каранський). Відмінність між односкладними й двоскладними

реченнями полягає насамперед у їх семантико-структурній природі, у способі оформлення основних граматичних значень: у двоскладних реченнях – аналітично, через відношення між головними членами (позиційна структура речення); в односкладних реченнях – синкретичним способом, через позицію одного головного компонента, тобто за допомогою предикативних відношень або ж без них.

Формальною ознакою номінативного речення часто визначають називний відмінок [Сучасна українська літературна мова 1972: 257; Русановский, Жовтобрюх 1986: 297; Шульжук 2004: 128], однак це далеко не вирішальний чинник для формування номінативного речення, оскільки не кожне ім'я здатне утворювати номінативне речення. У формуванні номінативних речень основну роль відіграє семантична природа імені, оскільки “номінативне речення лексично обмежене словами, здатними передавати значення буттєвості” [Валгина 1971: 90]. Це слова, які називають явища і предмети, що піддаються “наочно-чуттєвому сприйняттю”. На думку Н. Ю. Шведової [Русская грамматика 1980: 358], предикативна ознака номінативних речень конкретизується як існування:

1) буттєвого, тобто незалежного від зовнішніх обставин стану природи, навколишнього середовища: *дощ, холод, сніг, спека, тиша, зима*. Наприклад: *Погода* (Б. Лепкий); *Зима* (В. Стус);

2) події, ситуації, які представлені абстраговано від їх носія чи виробника: *війна, гул, шум, життя*. Наприклад: *Час* (В. Стус); *Війна* (Б. Лепкий);

3) предмета – істоти чи неістоти: *стіл, річка, батько*. Наприклад: *Капитани* (В. Стус); *Людина* (Л. Костенко);

4) певної діяльності, дії, стану: *шепіт, сором, смуток*. Наприклад: *Удар і ще удар* (В. Стус); *Той сміх, о, той сміх* (У. Самчук).

Ствердження буття понять реальної дійсності зумовлюється конкретно-предметним значенням таких іменників, тому номінативні речення лексично обмежені словами, здатними передавати значення буттєвості.

### 2.3.2. РАЦІОНАЛЬНА ЕКСПРЕСИВНІСТЬ У НОМІНАТИВНИХ РЕЧЕННЯХ

Виділення основних типів експресивних схем синтаксичних одиниць базується на класифікації видів експресивності, серед яких визначено раціональну й емоційну. Раціональна експресивність роз-

глядається як така властивість мовної одиниці, що позбавлена емоційно-оцінних елементів, проте не втрачає своєї виражальної (інтенсифікованої, образної, зображальної) здатності.

### $E_{\text{rac}}(N_1)^4$

Типова схема, в якій реалізується раціональна експресивність, репрезентується іменником (або його еквівалентом) у називному відмінку. Прообраз таких речень – факт дійсності, існування предмета як потенційного діяча або об'єкта дії, сфери дії тощо. Ці конструкції передають такий об'єктивний матеріал думки, в якому міститься лише одне уявлення. Факт дійсності в них називається й констатується, але відсутній його опис, розкриття його особливостей. Ознаки явища розкриваються іншими, зазвичай наступними реченнями: *Заносить снігом Росію на півроку. Сумно. Туман. Ідемо в туманній сніжній пустелі* (О. Довженко).

Такі речення не лише дають уявлення про предмет, явище, особу, а й передусім забезпечують основний прагматичний ефект – створення у сприйнятті мовців узагальненого образу актуалізованого в мовленнєвому процесі об'єкта. Таким чином реалізується раціональна експресивність, закладена в конструкціях: **Вечір.** *Падає напруго сонце. Обрій ошкірений наколовся на шпичаки дальніх сосон. Спокій.* *Понад узгір'ям гроз легіт – щойно зведе крильми і застигне. Пам'яттю вражений, пригадую: Темінь.* *Вишні під місяцем Дрібно тремтять. Свічка розкошлана, а троянди пуклі серця б'ють на сполох. Осінь.* *Пожовк виноград і не дозрівши. На веранді – бджола, Сонце і вітер* (В. Стус).

У реченнях такої схеми об'єкт може набувати специфічної образності: **Ранок.** **Сонце, тиша.** *Яблуні і вишні в цвіту. Десь кудкудакають кури і гурчить літак. Я на горі. З мого вікна видно – і ліси, і річку, і сінокоси за рікою. На далекому обрії вони зникають у блакитному мареві і зливаються з небом... За обрієм війна... смерть* (О. Довженко).

Виявом раціональної експресивності є здатність номінативних непоширених речень до репрезентації факту дійсності узагальнено, без акцентації на конкретних і специфічних рисах цього факту: **Сіро, одноманітно. Ліси** (А. Тесленко). У такому випадку уже не

---

<sup>4</sup> Прийняті позначення:  $E_{\text{rac}}$  – раціональна експресивність,  $E_{\text{emot}}$  – емоційна (емоційно-оцінна) експресивність,  $N_1$  – називний відмінок іменника,  $\text{Adj}$  – узгоджене означення,  $\text{Adj}^n$  – декілька узгоджених означень.

мовець, а сам реципієнт виділяє необхідні для ідентифікації й осмислення елементи реалії, конкретизує її самостійно, адже “нерозчленовані висловлення такого типу задумані як глобальна вказівка на існування будь-чого” [Кубрякова 1986: 130].

Семантично така модель представлена буттєвими непоширеними номінативними реченнями, які повідомляють про:

1) буттєвий стан природи, який не пов’язаний із поняттям про особу. Головний член у таких реченнях виражений абстрактним іменником, семантика якого позбавлена емоційних та оцінних компонентів. Наприклад: *Полудне. Весняне сонце продирається крізь хмари й ogrіває табір* (Б. Лепкий); *Весна. І сонце. І зело. Стоять сади, немов кульбаби. Спізнілі зорі, наче краби, Вп’ялися в небо. Творять тло* (В. Стус). Це своєрідне нерозчленоване відображення мовцем фрагмента дійсності, який є актуальний у момент повідомлення: *Горить село. Зима. Відчиняються двері. Вибігає напівгола, боса дівчина зі страшним криком з хати і біжить вулицею на поле* (О. Довженко); *Біла світлиця, пухнасті на долі килими, щоб м’яко було ступати, в печі огонь, омела звисає зі стелі. Різдво* (Б. Лепкий).

Такі речення можуть означати усвідомлення самим мовцем наявності предметно названої ситуації, подібні речення характеризуються суб’єктивністю, наприклад: *Прокинулась від крякання ворон. Дашок дірявий, дощана стіна. Дяка немає. Тиша. Я одна* (Л. Костенко);

2) буття предметів чи осіб: *Хати, клуні, хліви. Тихо. Вигін. Волость стоїть* (А. Тесленко); *Коні... Кобили... Стригуни... Лошата... Тут без батого нема людей* (Остап Вишня); *Алея – довга і порожня, старанно вгорнута у ніч. Каштани. Сотні білих свіч, а посвітитися – не можна* (В. Стус); *Болото. Болото. Розгасла земля. Баюра. І тягнуться вслід за ногами напасті і острахи, чудиська й гамір і смерти вогненний обруч іздала* (В. Стус). Речення цієї семантичної групи характеризуються підкресленою суб’єктивністю, вони позбавлені емоційно-оцінних елементів і здатні репрезентувати:

а) назви конкретної дії чи процесуального стану суб’єкта: *Мовчанка. Кров бухала йому до голови* (А. Тесленко);

б) назви фізичного стану, хвороби суб’єкта: *З дозволу станового повели Троянду до лікаря. Тиф* (А. Тесленко); *Голод. Гине Харків. Населення тікає од голоду* (О. Довженко);

в) назви зовнішніх рис, природних якостей суб'єкта, особливостей характеру, мовленнєвої діяльності: *Глянь, яких орлів дає робітничому класові Зачіплянка...* **Краса і сила, статура, мускулатура** (О. Гончар); *При допомозі страху все в своїх руках держить. Деспот. Тільки хитрощами можна поборювати його* (Б. Лепкий);

г) у художньому мовленні зустрічаються номінативні речення – назви кваліфікації становища, в якому перебуває суб'єкт: *Ну, що ж – сталося. Факт* (М. Коцюбинський); *Кім у чоботях – туп. Точка* (М. Хвильовий); *Горілка з перцем розігрівала його. В деяких очах було здивовання. Сенсація* (Б. Лепкий);

г) буттєві номінативні речення з внутрішньою характеристикою суб'єкта, які називають його внутрішній емоційний чи інтелектуальний стан: *Потому зек вішався. Безвір'я* (М. Осадчий). Головний компонент номінативних речень такого типу (з імплікованим суб'єктом) здебільшого виражений абстрактним іменником. Він характеризується різноманітними модифікаторами, що мають значення, які властиві модифікаторам дієслова: тривалість / короткочасність, одноразовість дії, спосіб, характер дії тощо: *В театральній студії дзвеніли тарілки... Новий рік. Щастя* (М. Хвильовий).

Поширені номінативні речення характеризуються високим потенціалом у вираженні раціональної експресивності. Це зумовлено можливостями семантики компонентів, які поширюють головний член. Особливість вираження раціональної експресивності в таких випадках полягає в тому, що лексичне значення як головного компонента (іменника або його еквівалента), так і його поширювачів позбавлене емоційно-оцінних елементів.

### **E<sub>рас</sub> (Adj N<sub>1</sub>)**

Головний компонент більшості номінативних конструкцій поширюється препозитивним означенням на основі субординативного безприйменникового зв'язку. Такі схеми здебільшого репрезентують буттєві речення, які актуалізують сприйняті мовцем безпосередньо або уявні реалії дійсності. Залежно від характеру цього сприйняття можна виділити такі типи поширених номінативних конструкцій:

1. Номінативні речення, які актуалізують враження мовця про статичну дійсність. При цьому слід зазначити, що поняття “ста-

тичної дійсності” – відносно, оскільки пов’язане передусім із моментом сприйняття (або уявлення) реалії самим мовцем: *Вона оглянулась. Нікого. Тихо. Ясна ніч. Навколо бур’яни і печища убогі* (О. Довженко); *Так болить голова, що хочеться вмерти. П’ята година ранку. Вихідний день* (О. Довженко).

Момент сприйняття (уявлення) може трактуватися широко – у значенні загальної інтегральної номінації, яка поєднує в собі кілька уявних елементів, виділених у процесі сприйняття повідомлення реципієнтом: *Коли вона загинула, то він був переконаний, що щось змушує згинатися його. Наче навколо шкіри утворився ще один шар тугої оболонки. Надмірні дні* (Т. Прохасько). Такі речення нерідко вживаються для посилення образності й мають високий експресивний потенціал: *Гарячий день. Гудуть джмелі і бджоли на золотій акації густій* (М. Рильський); *Минали дні, минали ночі в загравах пожеж. Минуло літо. Мокра осінь. Розбухли холодні болота у дрібних дощах* (О. Довженко); *Безмірна тиша. Спів веселий Давно-давно помалу стих, Як пісня матері моєї, Як гомін друзів молодих* (О. Олесь).

Такі конструкції можуть уживатися задля передачі асоціацій чи спогадів, наприклад: *Тут здохлий кінь, там лежить людський труп. Не позаховували ще. Будиться осінній день і позіхає. Нецікава земля* (Б. Лепкий); *Бліндажі і ходи сполучень поточили село, мов шашіль. Де-не-де людина. Незабутнє село. Описати його так, як і ріку* (О. Довженко); *Строгі лінії, білі лілії... Звідки це?.. Вже колись було...* (В. Крищенко). Часом поширювач виконує уточнювальну функцію, конкретизуючи головний член й інформативно розширюючи його: *Ночував сьогодні в селі Дронівка. Російське село. Навпроти село українське – Лави, “неначе писанка”* (О. Довженко).

Речення аналізованої схеми можуть бути своєрідним засобом фіксації руху, перебігу подій у певний момент. Така фіксація робить об’єкт статичним, вихопленим, виокремленим із загальної динаміки. Це пов’язано з особливістю сприймання навколишнього світу психікою людини, а саме коли мовець не може або не встигає встановити зв’язок між образами, що постають у свідомості або сприймаються безпосередньо: *Такої сміливості від хохлів він не сподівався. Видимий бунт. Батурин з Мазепою у змові* (Б. Лепкий); *Легенький свист. То Йосип Євдокимович подає знак, що він уже на місці* (Остап Вишня).

Номінативні конструкції використовуються для виділення окремої деталі описуваного предмета, пейзажу, портрета тощо: **Забутий дім. Забиті вікна. І хвіртка скривлена** – навстіж. Нікого тут не чути, не видно – **Самотність бродить босоніж** (В. Крищенко); “**Жаль, що нема між нами гетьмана Мазепи. Домепний чоловік. Не те, що ви**”, – каже цар (Б. Лепкий); **Вертаються білими горбами чорні постаті. Випалені поля. Запалені очі. Від спання у холоді болять м’язи. Попечені руки** (Т. Прохасько). Сам опис цих об’єктів має статичний характер, а виділення деталей у цьому описі посилює статичність.

2. Номінативні речення, які зображують дійсність у динаміці, репрезентують окремий етап у розгортанні події, її зафіксований момент: **Село палає. Горлиця каже, що це його рідне село. Він ніби просить не підкачати. Побачу чи не побачу батьків. Обстріл. Короткий бій** (О. Довженко).

Такі речення можуть виражати згадку про щось суттєве або побічне, але таке, що впливає (вплинуло, мусило б вплинути) на перебіг подій: **Мазепа прохав Кочубея, щоб він зараз, завтра вранці, відвідав його в Бахмачі. Важне діло** (Б. Лепкий). Про перебіг подій читач дізнається з подальшого повідомлення, однак саме номінативне речення-згадка актуалізує зацікавленість реципієнта: **Старшинські круги. Любов Хведорівна переходила в гадках не тільки генеральних, а й полкових старшин, пригадуючи собі, коли хто з них і якого добра або зла зазнав від гетьмана Мазепи** (Б. Лепкий); **Пахуча кава...** Здалеку питає: **Чи не бажася чашечку налити? Стара кав’ярня добре пам’ятає Своїх гостей – простих і знаменитих** (В. Крищенко). Такі речення визначаються функціональною необхідністю, бо саме за допомогою цих конструкцій у тексті відбувається швидкий перебіг подій: – **Абер алле хенде гох! – Зробилося тихо. Одинокий постріл. Солдат махнув руками і зашкпертав до урвища** (Г. Тютюнник). Речення подібної структури можуть уживатися для змалювання безпосередньо нового етапу подій: **Але ось дзвоник секретарки. Коротка розмова. Петрові Івановичу треба когось прийняти** (О. Довженко).

Динамічні номінативні речення створюють не лише зорову, а й звукову образність, тому їх експресивний потенціал значно вищий, ніж у реченнях “статичних”: **Музика й потрясаючі діалоги чи монологи. Світове звучання** (О. Довженко).



### 2.3.3. ЕМОЦІЙНА ЕКСПРЕСИВНІСТЬ У НОМІНАТИВНИХ РЕЧЕННЯХ

При розгляді емоційної експресивності до неї включено оцінність, бо ці категорії пов'язані між собою. М. М. Кожина пропонує розрізняти власне емоційну й емоційно-оцінну експресивність [Кожина 1987: 19], однак навряд чи таке розмежування буде принципово важливим, бо номінативні речення є тим типом речень, у яких ці дві складні семантичні категорії – оцінність та емоційність – тісно переплелися. Вочевидь, можна говорити про те, що семантична категорія оцінності значно ширша й різноманітніша порівняно з емоційною оцінкою, і тому їх варто розглядати як взаємозв'язок загального й часткового, де емоційна оцінка є лише складником семантичної категорії оцінності, у якій відображається взаємодія людини з навколишнім середовищем.

Номінативні конструкції як виразники емоційно-оцінної експресивності характеризуються складним модальним значенням, адже на основне, об'єктивно-модальне значення повідомлення тут нашаровується значення суб'єктивної оцінки (позитивне або негативне ставлення мовця до повідомлюваного). Ці переплетені модальні значення, у свою чергу, можуть ускладнюватися різноманітним експресивним забарвленням.

#### $E_{emot}(N_1!)$

Така схема може бути репрезентована двома типами номінативних речень, у яких по-різному виражається експресивність.

1. Номінативні речення, у яких емоційно-оцінна експресивність (у всіх можливих конотаціях: підтримки, осуду, здивування, обурення, захоплення, співчуття тощо) втілена в самому лексичному значенні іменника, який має “предикативно-характеризувальне” (В. Виноградов) значення: *Мразь! Попихач! Раб лукавий і лїнивий! Мало я поров тебе різками...* (С. Васильченко). І. М. Сушинська кваліфікує такі речення як якісно-оцінні [Сушинська 2000: 163]. Ці конструкції містять безпосередню експресивну оцінку особи, предмета, явища, що називаються в контексті. При цьому оцінка референта як для мовця, так і для реципієнта більш значуща, аніж сам референт: *Шкура! Гадюка! Буде правда на вас, на катів, буде суд!* (С. Васильченко).

Такі речення не називають конкретне поняття, а характеризують природу цього поняття (предмета), наголошуючи на його

особливих рисах: *Тих, що не погибли у нічному бою, що їх виловили по далеких садах, витягнули з пивниць, з ям, добули з очеретів, гнали туди, хай дивляться, яка кара чекає кожного, що важиться ставити опір цареві в його задумах великих... Бунтівники!* (Б. Лепкий). За значенням іменник – головний член подібної конструкції наближається до якісного прикметника. Предметність тут є лише основою, фундаментом, на якому базуються значення якісних ознак. Особливість такого іменника полягає в тому, що він називає не лише якісні визначальні ознаки, а й сам референт в узагальненому вигляді: *Красуня! Справжня красуня! Там одні очі чого варті: як зорі!* (С. Васильченко).

Оцінне значення може зумовлюватися контекстом: *Сини краю козацького. Міць! Надія!* (О. Гончар). У таких реченнях оцінка “опредмечується” безпосередньо через лексичне значення іменників.

2. Конструкції, які формують оцінно нейтральні іменники. Адекватна реалізація емоційної експресивності у таких реченнях максимально залежить від інтонації та контексту. Наприклад: *Весна! Золота прозорість несором'язливих ранків, П'янки переходи вечора в густу і тривожну ніч. Весна! У домах мують вікна, біля гаражів – машини. Дні тягнуться довго й лагідно в м'якім і сухім теплі. Весна! Коливання запахів, нектару п'янке налипання, Цвіту колючих тернівок згущене молоко!* (О. Слоньовська).

Особливість таких конструкцій полягає в тому, що предмет думки, а також його оцінка в них чітко не визначена. Це речення узагальненої семантики, які репрезентують зв'язок реалії дійсності з властивістю, проте не характеризують цю властивість. Дати характеристику реферованому об'єкту мусить реципієнт: *І вилізло з могил, з печер, із ям все, що було за дротом, все розігнулось, встало і ринулось на дротяний паркан з такою силою, що він упав і вгруз в пісок під тисячами ніг в одну хвилину. Свобода!* (О. Довженко).

Подібні конструкції зумовлюють створення підтексту, містять численні натяки на “домислення” предмета оцінки у вигляді наочно-чуттєвих образів, асоціацій реципієнта тощо: *Бігають коні, бігають цигани, метушаться циганчата, гавкають під циганськими возами собаки, ляскають батоги. Іржуть лоша́та, хрюкають жеребці. Ярмарок!* (Остап Вишня); *Лавра! Старовинний пам'ятник давньоруської культури і пам'ятник дикого вандалізму й звірячого безкультур'я гітлерівців... Руїни старовинного Успенського собору!* (Остап Вишня).

Категорія модальності в таких реченнях виявляється нечітко, у єдності з емоційністю, тому І. М. Сушинська пропонує визначати їх як недиференційовані, нерозчленовані, що визначається передусім їх емоційністю [Сушинська 2000: 163]: *Сонце! Сонце! Його перші промені вдарили по очерету, по лузі, по плесі...* (Остап Вишня).

Поширені номінативні речення, в яких виражається емоційна (емоційно-оцінна) експресивність або в яких ствердження наявності предмета чи явища супроводиться його підкресленою емоційною оцінкою, формують найскладнішу за семантико-синтаксичними параметрами групу.

### **E<sub>emot</sub> (Adj N<sub>1</sub>)**

Головний член таких конструкцій поширюється препозитивним означенням на основі субординативного безприйменникового зв'язку. Ці речення близькі до тих, що виражають раціональну експресивність, але відрізняються від них передусім емоційно-експресивним значенням атрибутивного компонента, який характеризується емоційно-оцінною семантикою. Однак атрибутивний член не завжди виконує провідну роль у вираженні емоційно-оцінної експресивності. Цю функцію можуть виконувати іменники, що виступають у ролі головного члена номінативного речення, у такому випадку означення розширюють (або інтенсифікують) загальну експресивність, виражену в реченні. Порівняйте: *Наскучило дивитися на те. Страшний чоловік. Петро тілом, а він духом страшний* (Б. Лепкий); *Густий неспокій... На вустах полінно, Якась тривога душу роздира...* (В. Крищенко).

Залежно від того, який член номінативного речення виконує основну роль у вираженні експресивності, конструкції аналізованої схеми можна поділити на групи:

1. Речення з атрибутивним поширювачем – факультативним компонентом, який лише посилює ознаку, підкреслену головним членом: *Стояла і дивилась на мене своїми синіми оченятами. Уважно дивилася. Справжня красуня* (В. Даниленко); *Народ український загине в цій війні, товариші патетики. Народ наш загинув... Гине... Велика тризна* (О. Довженко).

Означення у таких конструкціях може розширювати семантику висловлення в інформативному плані: *Іноземний блюдолиз. Фу, а скільки ж вас іще нашою нещасною країною сититься!* (О. Ірванець).

2. Речення з атрибутивним компонентом – обов’язковим поширювачем, який безпосередньо виражає оцінку референта. При цьому іменник – головний член – це здебільшого загальна назва: *Кивалися віти дерев. Часом упала спіла грушка в саду. Як становилося тихо, чути було притаєні смішки... Любі розмови* (Б. Лепкий).

Речення цього типу здатні імплікувати:

1) позитивні конотації, актуалізовані:

– у характеристиці простору, в якому перебуває (реально чи уявно) суб’єкт: *Вартовий сердюк згадав своїх знайомих дівчат у рідному селі. “То ж-то ніч! – сказав і покивав головою. – Гарна ніч. Дощик потішив землю, і тепер знову погода”* (Б. Лепкий); *Чудесний ліс. Мішаний. І дуби, великі-великі, в лісі ростуть, і ясенки, і берестки, і сосни. Найбільше дубів та сосен* (Остап Вишня);

– у характеристиці об’єкта реальної дійсності (конкретного чи абстрактного): *Чудесна пташка. Сіренька, з чорненькими на пір’ячку крапочками. Мініатюрна курочка* (Остап Вишня); *П’ятеро. Чверть ставки. Гарне число. Наче оцінка, яка тебе любила. Все буде “на п’ять”, думаю* (М. Вайно);

– в оцінці особи; оцінка дається як фізичним (зовнішнім), так і внутрішнім якостям особи: *Він крутить головою і мовчить, ніби зовсім нічого не зауважує. Сильний тато, добрий тато* (У. Самчук). При цьому особа може характеризуватися суб’єктом узагальнено: *От і додому час. Тішилась: побачить усіх – матір, односельців, а ще здивує Мирославом. Хороший хлопець. Любить* (М. Вайно), або з акцентом на певній позитивній якості: *“Дивний чоловік. Знаю, що любить Мотрю і що Любов Хведорівна сприяє йому. А він все-таки остається вірним мені. Значиться, поборов себе, як мало хто. Треба мені того Чуйкевича не спускати з ока. Надійний чоловік”* (Б. Лепкий); *Своїм розумом робить. Вождь і філософ. Гетьман рад був якнайскоріше побачити його. Цікавий чоловік, геній* (Б. Лепкий).

Оцінювання особи може бути образним, тому характер оцінки (позитивної чи негативної) з’ясовується з контексту: *“Привик, – відповідає Шафіров, – до всього чоловік привикає. Малий Олександр Даніліч, та сильної комплекції. Залізний чоловік”* (Б. Лепкий);

– у вираженні загального піднесеного стану суб’єкта: *Всі свої мільйони він, Дмитро Андрійович, віддав на революцію. І в 30 років його повісили перед тюрмою в Одесі – за вироком суду. Люди називали його святим. Прекрасне життя, прекрасні пориви* (В. Стус);

2) негативні конотації, актуалізовані:

– у характеристиці об'єкта реальної дійсності (конкретного чи абстрактного): *Тільки мухи дзижчали, сідаючи на голови старшин. Маєрфельд ловив їх рукою і кидав крізь вікно: “Тю! **Проклята мушва**”* (Б. Лепкий); *Гітлер мобілізує молодь для війни з Англією. **Пропища молодь. Що жде її? Смерть у Європі чи в Азії загибель?*** (О. Довженко).

– в оцінюванні особи; це може бути узагальнена оцінка: ***Вульгарна дівка. Некрасива. Тлуста. Фрукт перезрілий, аж пом'як увесь. Тож винний запах з підземелля густо Просочується до самих небес*** (О. Слоньовська); *Такі поважні старшини, а не бачать того. Пишуть, не знаючи, що він диктує їм. Наскучило дивитися на те. **Страшний чоловік. Петро тілом, а він духом страшний*** (Б. Лепкий), або оцінка певних якостей особи: *Давай плече притулим до плеча, Спріймемо біль наш ніби ласку Божу... **Холодні очі...** А вуста мовчать І, певно, повторить цього не зможуть* (В. Крищенко). Характеристика якостей особи може мати образний характер: *Наївність між людей не дуже Цінується... **Нікчемний гріш*** (В. Крищенко).

### $E_{emot} (Adj^n N_1)$

Речення такої структурної схеми можуть поширюватися в результаті збільшення кількості препозитивних означень, яким властиві емоційно-оцінні конотації. При цьому структурні компоненти відіграють неоднакову роль у вираженні емоційно-оцінної експресивності. Так, експресію можуть актуалізувати:

1) усі компоненти речення (тобто і означення, і головний член): *Витько – високий, худорлявий, короткозорий. Окуляри, однак, надівав тільки в гімназії, хоч зазвичай носив їх із собою повсякчас. **Жвавий, завжди усміхнений, дотепний веселун.** Таким Витько був у компанії товаришів, на людях* (Ю. Покальчук);

2) усі означення, які поширюють головний член: ***Тиха і сумна ніч,** мов молода черниця. Не чути на селі ні гомону, ні співу* (С. Васильченко); ***Чудесна, красива ріка*** (О. Довженко);

3) лише одне означення, яке перебирає на себе функції і виразника, й інтенсифікатора експресивності: ***Чудесна київська осінь...** Падає листя з київських каштанів... Догорають на клумбах і на квітниках червоні кани... День осінній, але сонячний, ясний,*

*теплий* (Остап Вишня); *Хорольщина...* Далі на шляху перескакуєте річку з чудною назвою “Полузер’є”... **Чудова зелена вулиця...** Полтава. *Красуня Полтава. Шлях іде поза Полтавою* (Остап Вишня); **Чудесний весняний день...** Сонце... *Ось-ось розбруньнуться каштани...* (Остап Вишня);

4) лише головний член (іменник), семантика якого містить емоційно-оцінні компоненти; означення в такому випадку лише інтенсифікують загальну експресивність: *Пожухле листя опадає з віт, голосить голий стовбур схрипнокронний. Це – похорон життя. Безоборонний і безоглядний розпач. Древній міт, що стратив чари* (В. Стус).

### **E<sub>emot</sub> (Adj N<sub>1</sub>!)**

У схемах, головний член яких поширюється препозитивним означенням на основі субординативного безприйменникового зв’язку, провідну роль відіграє оклична інтонація. У вираженні емоційно-оцінної експресивності такі схеми дуже поширені. Оклична інтонація значно розширює експресивні можливості поширених номінативних речень; такі конструкції можуть наближатися до бутевих (за відсутністю емоційних елементів у семантиці компонентів, які ці речення формують), у такому випадку функцію виразника й інтенсифікатора експресивності виконує саме такий суперсегментний засіб, як інтонація. Порівняйте: *Так, так. Приїхали білі коні в Бахмач і повезли від гетьмана Мотрю. Білі коні...* Коли б тільки на тому й покінчилося!; *Так, так. Приїхали білі коні в Бахмач і повезли від гетьмана Мотрю. Білі коні!..* Коли б тільки на тому й покінчилося! (Б. Лепкий). У першому прикладі реалізується насамперед раціональна експресивність, що виявляється в розширеній номінації факту реальної дійсності, у другому – експресивність емоційна, яку репрезентує оклична інтонація.

За відсутністю чи наявністю емоційного компонента в семантиці граматичних показників, які формують таку схему, емоційно-оцінні номінативні речення можна поділити на дві групи:

1) речення, компоненти яких (означення чи головний член) містять емоційно-оцінні компоненти. Такі конструкції здатні імплікувати:

а) позитивні конотації, актуалізовані:

– в емоційній характеристиці об’єкта реальної дійсності: *Любить наш народ перепела і тоді, коли його повна ринка і коли він, присмачений сметаною, стоїть на столі, а хазяйка у вишиваній*

сорочці паляницю крає. **Чудесна пташка!** (Остап Вишня); *Попоївши, лягайте на канапу й читайте “Записки охотника” Івана Сергійовича Тургенєва. Прекрасна книжка!* (Остап Вишня);

– у вираженні емоційного стану суб’єкта висловлення: *Козаки зривалися зі сну і, споглядаючи за золоченим ридваном, толкували про дальші плани теперішньої кампанії, про те, куди їх гетьман провадить і які задуми в нього. Фантастичні вісті!* (Б. Лепкий); *І коли дивлюсь я на свого чоловіка, до якого наш син незабаром гукатиме “тату”, то ніяк не можу намілуватись його радісним, просто юним обличчям. Щасливі дні!* (І. Вільде);

б) негативні конотації, актуалізовані:

– у характеристиці явищ реальної дійсності: *Один за одним перевертав тіла забитих... Даремна праця!* (М. Хвильовий); *“І тут гаряче, і там боляче, – сказав, потираючи бліде чоло рукою. – Поставив нас Господь на порозі з Азії в Європу, поклав, як залізо між молот і ковало, – кують. Аж іскри з того заліза летять. Важкий талан!..”* (Б. Лепкий);

– в оцінюванні особи (оцінка може бути як узагальненою, так і стосуватися певних якостей особи): *“Другої такої, як Любов Хведорівна, зо свічкою в літню днину не знайдеш. Люта баба!..”* (Б. Лепкий); *Так, начебто не було брами. Мчала, мабуть, мов божевільна, бо аж галуззя з вишень поламала. Нерозумний дівчак!* (І. Вільде);

– у вираженні внутрішнього емоційного стану суб’єкта висловлення: *Неправда, бо мама ошукала їх! Мама любила його!!! І все героїчне, поважне, як смерть, стає смішне, гротескове. Обман! Страшний обман! Як сміла мама зрадити їх?* (І. Вільде);

2) речення, структурні компоненти яких (означення чи головний член) позбавлені емоційно-оцінних конотацій. У такому випадку можна говорити не про розмежування позитивної / негативної експресивності, а лише про загальну інтенсифіковану емоційність. Наприклад: *Так, так. Приїхали білі коні в Бахмач і повезли від гетьмана Мотрю. Білі коні!... Коли б тільки на тому й покінчилося!* (Б. Лепкий); *Як сумно доньці чути таке про батька. І він, значить, також належав до тих, що чинили заколот на Україні, щоби з того заколоту винести для себе булаву. Старі гріхи!* (Б. Лепкий); *Вилитий Микола! Хвилию накопилось тепле почуття до брата* (О. Гончар). Структура аналізованої схеми може ускладнюватися вигуками, які репрезентують усі можливі конотації оцінки й емоцій і виступають одночасно інтенсифікаторами загальної екс-

пресивності речення: **Ох, і полохлива, ох, і сторожка птиця!** – зітхнув дядько Дорош (Остап Вишня).

Інтер'єктиви здатні актуалізувати різні експресивні відтінки. Так, у реченні *В ці часи ви чуєте і над собою, і перед собою, і за собою, і праворуч, і ліворуч шум – свист качиних крил! Ви і сюди – бах! І туди – бах! І отуди – бах! Ах, незабутні хвилини!* (Остап Вишня) реалізується емоційна піднесеність мовця, пов'язана з приємними спогадами, жалкуванням за чимось хорошим, що колись було. Інтер'єктив *О* слугує вираженню особливого піднесеного стану мовця: **О недосяжне щастя!** Проминуле стоїть обабіч, мов казковий сфінкс (В. Стус). У конструкціях, ускладнених вигуками *Ох, Ой*, актуалізується захоплення тим, про кого або про що говорить мовець: *Щоб довго не балакати, – убив я тоді чи не ціле здоровенне блюдо дикого цапа! Ох, і смачна ж дичина! Хазяйка вже аж кривиться почала! А я б'ю, а я б'ю!* (Остап Вишня).

#### **E<sub>emot</sub> (Adj<sup>n</sup> N<sub>1</sub>!)**

Речення такої структурної схеми можуть поширюватися в результаті збільшення кількості препозитивних означень, яким властиві емоційно-оцінні компоненти: **Дикий, безглуздий сон!** Але “чорний” і “білий” рішуче відмовились давати “показання” (В. Винниченко).

У подібних реченнях і виразниками, й інтенсифікаторами емоційно-оцінної експресивності виступають поширювачі, а головний член виконує інформативну функцію, називаючи об'єкт: *Кажуть, у Мотрі знов з мамою поспулось, навіть, мабуть, до великого доходить... Бідна, нещасна Мотря!* (Б. Лепкий); *Милий, хороший, добрий тато!* (В. Підмогильний).

Таким чином, номінативні утворення як спосіб лаконічного відтворення думки стають облігаторним компонентом багатьох прозових і поетичних художніх текстів. Номінативні речення виявляють можливості передавати окремі розрізнені спостереження, миттєві враження; номінувати поняття, предмети, явища; їм властива вербалізована образність – категорійна ознака, яка виділяє їх серед інших лінгвістичних одиниць, що формують образне світобачення синтаксичними засобами мови.



## 2.4. ПРЕДИКАТИВНІСТЬ У НЕЗАКІНЧЕНИХ РЕЧЕННЯХ

### 2.4.1. ТИПИ ПРЕДИКАТИВ І ПРЕДИКАТИВНІСТЬ У НЕЗАКІНЧЕНИХ РЕЧЕННЯХ

Лінгвістичний статус незакінчених речень (далі – НР) трактується неоднозначно. Одні дослідники вважають такі синтаксичні конструкції утвореннями мовленнєвого рівня, оскільки “сам факт усічення (недоговорювання) є атрибутом висловлення, але не речення як мовної одиниці” [Сковородников 1981: 87]. Інші вчені розглядають їх у мовному контексті, оскільки “незакінчені речення – це початі, але недоговорені речення, якими виражаються перервані, до кінця не висловлені думки” [Дудик 1973: 255]. В українському мовознавстві НР традиційно зараховують до еквівалентів речень [Сучасна українська літературна мова 1972: 289–309]. Водночас окремі дослідники трактують їх по-різному, вказуючи на специфіку багатогранного структурного оформлення аналізованих синтаксичних одиниць.

Поширеною є думка, відповідно до якої НР вважають різновидом неповних речень. М. У. Каранською, зокрема, вони кваліфікуються як “обірвані неповні речення” [Каранська 1992: 153–154]. До “власне-неповних речень”, які характеризуються і формальною, і семантичною неповнотою, зараховує НР, називаючи їх “обірваними”, В. М. Ожоган [Ожоган 2005: 26–27]. На наш погляд, немає достатніх підстав для ототожнення НР і неповних речень, оскільки природа неповноти в цих синтаксичних одиницях має різні лінгвістичні характеристики [Пітель 2000: 43–47]. С. М. Марич виокремлює такі типи НР, як “речення смислової обірваності”, “речення емоційної обірваності”, “структури формальної обірваності”, і зараховує їх до простих і складних речень [Марич 1997: 72–90]. П. С. Дудик, кваліфікуючи НР “початими, але недоговореними реченнями”, зазначає, що “незакінчені конструкції не потребують будь-яких доповнень своєї граматико-змістової структури і цілком достатні, щоб виконувати комунікативну функцію речення, бути його особливим еквівалентом, що має свою відносно окрему сферу застосування і виразну стилістичну цінність” [Дудик 1973: 255]. Розглядаючи такі синтаксичні конструкції в межах еквівалентів речень, К. Ф. Шульжук зазначає, що “сучасні дослідження цих конструкцій в україністиці засвідчують, що не всі вони є еквівалентами

речень” [Шульжук 2004: 144], отожд, “структури, у яких представлені повнозначні компоненти, що вказують на двоскладність / односкладність конструкції, можна вважати реченнями, інші, які такої вказівки не мають, є еквівалентами речень” [Шульжук 2004: 146]. Однак відзначаємо, що, на нашу думку, НР – це відповідні типи простих і складних речень, які характеризуються (окрім загальноприйнятих) ще й такою ознакою, як незавершеність. Недоговорення тих чи інших компонентів семантико-синтаксичної конструкції зумовлює деформацію не тільки інтонаційного малюнка речення, його формально-граматичної структури, але й відповідних семантичних характеристик.

Семантична структура НР пов’язана з формально незаповненими позиціями їх граматичної структури, що, у свою чергу, впливає на формування загального інформативного значення таких синтаксичних конструкцій. Фактичний матеріал засвідчує, що в семантичній структурі простого речення невербалізованою може бути позиція центральної синтаксеми – предиката. Така особливість НР дає підстави для виділення двох основних типів предикатів у таких синтаксичних одиницях: експліцитного та імпліцитного.

Експліцитний предикат наявний у такому НР, у якому позиція центральної синтаксеми вербально заповнена. Наприклад: – *Входжу, знаєте, до льоху, нічого собі не думала. Там ще трохи яблук загнило і думала: переберу їх та повідкидаю гнилі. Вступила, чуєте, аж у тому, другому, льошку раптом переді мною мигнув Демко. Блідий, страшний. Його нагнав величезний німець і втенидив йому... Боже, Боже!.. Не можу цього казати. Не можу, люди мої. Не маю сили... Я крикнула і впала...* (У. Самчук) (у підкресленому простому семантично неелементарному незакінченому реченні вербально вираженими є предикати дії *нагнав і втенидив*); – ... *А де ваше військо? – Та ви ж самі казали... – Знаю! То були інші часи* (Ю. Винничук) (у виділеному простому семантично елементарному незакінченому реченні позиція центральної синтаксеми вербально заповнена предикатом *казали*).

Імпліцитний предикат має місце в семантичній структурі НР тоді, коли позиція центральної синтаксеми не вербалізована і включається в семантичну структуру речення у вигляді наочно-чуттєвого значення, що впливає з конституації, сформованої іншими пре- та постпозитивними семантико-синтаксичними структурами. Наприклад: – ... *Але ж все це зовсім не відкидає самої можливості цього*

процесу, отже, інколи того чи іншого результату його... – Та ні... **Ви не так все це...** – задумливо перепинив його Іван Семенович (Є. Плужник) (у підкресленому незакінченому реченні позиція предиката як центральної синтаксеми простого семантично елементарного речення вербально не виражена); *Шило в шкіру зашилив я, Дратва шие, шаркотить, **Шепіт в шварі...** Шив я, шив я – Швидко в шевні все біжить* (М. Хвильовий) (у виділеному незакінченому реченні вербалізованими є субстанціальні синтаксеми, а позиція предиката словесно не виражена).

Відомо, що наявність відповідного типу предиката в семантико-синтаксичній конструкції є важливою ознакою для будь-якого речення – і закінченого, і незакінченого. НР з імпліцитним предикатом характеризуються невербалізованою позицією центральної синтаксеми і мають особливості вираження предикативності як семантико-синтаксичної категорії. Наприклад: – *Тільки зараз відчула, як втомилася, – позіхнула Гаркуша, прикриваючи рукою рот. – Важко працювати, вірите, Євгене Петровичу. Хоч би сьогодні кинула роботу. Хочу на пенсію. – Не жартуйте. **З вашою енергією...*** (Ю. Щербак); *Слухаючи, як шумить водоспад, він пригадував його назву, пригадував чарівну легенду про дівчину-удегесчку і кепкував сам із себе. “**Отак би й тобі теж...** Тільки якби ти став водоспадом, то не мрійна вода б лягала, а, далєбі, каміння падало б”* (І. Багрянний). У наведених прикладах предикатні синтаксеми не вербалізовані і включаються в семантичну структуру речення за допомогою пресупозиції та контекстних смислових характеристик оточуючих предикативних одиниць.

Отож про граматичне значення можна говорити не тільки в тих випадках, коли “зберігається предикативне ядро простого речення або граматичні показники відношень між частинами складного речення” [Сковородников 1972: 86–87], але й тоді, коли граматичний центр усічений. Його відсутність не означає, що таке речення позбавлене предикативності як граматичної категорії. Предикативність як семантико-синтаксична категорія є комплексною одиницею, “фундаментом, на якому будується кожне речення” [Вихованець 1993: 61–63], і тоді як граматичні категорії часу, особи і модальності виражають відношення змісту речення до дійсності загалом, на предикативність можуть впливати не тільки морфологічні, але й лексико-синтаксичні, конструктивно-синтаксичні та інтонаційно-синтаксичні показники.

Особливістю НР є різноманітність форм і способів вираження предикативності порівняно до структурно й семантично закінчених речень. Як зазначають дослідники, “граматичні особливості обірваних речень зумовлюються граматичними характеристиками тексту, тобто категорії модальності, часу визначаються модально-часовим спрямуванням структур, що оточують. Ця залежність вища, ніж у звичайного речення, бо обірвана конструкція... втратила частину своєї граматичної та смислової автономності” [Марич 1997: 75]. У цих синтаксичних конструкціях спостерігається зменшення вагомості засобів вираження предикативності в середині НР, тоді як поступово зростає роль “позареченневих” засобів, що неминуче приводить до того, що предикативність зі структурно-семантичної категорії стає більш семантичною і набуває при цьому прихованого, імпліцитного характеру.

Отже, більшість незакінчених речень з імпліцитним предикатом, а також такі, які не містять предикативного показника семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами складного речення, відповідним чином співвідносяться з дійсністю, а категорія предикативності одержує своє реальне вираження. Наприклад: – ... *Да-а, а на війні дак ми її просто шапками пили. – Та не може бути, – хитає головою Дзиндра. – Як не може? Та ми ж з тобою тоді...* – *А-а, згадав! Точно шапками...* (Ю. Винничук) (у виділеному НР дія мислиться як реальна, яка відбувалася в минулому з суб’єктами, що виражаються першою особою множини та другою однини); – *А я так боялася, що...* – *почала Калина. Але, спам’ятавшись, не доказала про свої минулі страхи. Губи її таки заломилися, дівчина впала Юрі на груди і зайшлася плачем* (Р. Федорів) (у підкресленому НР дія мислиться як реальна, яка відбулася в минулому з суб’єктом, що виражається першою особою однини).

Зауважимо, що в НР з імпліцитним предикатом можуть бути вербалізованими лише вторинні предикатні синтаксеми, які репрезентують суб’єктивну модальність. Особливістю таких речень є те, що в них словесного вираження набуває лише та частина НР, у якій наявна модальна оцінка змісту з точки зору адресанта та яка ускладнює основне модальне значення, тоді як інша частина речення, де мали б міститися засоби вираження категорії предикативності, словесного позначення не має. У цьому випадку суб’єктивна модальність стає фактично єдиним показником категорії предикативності, яка набуває прихованого, імпліцитного характеру й визначається за

допомогою ситуації мовлення та навколишнього контексту. Наприклад: *Так, завтрашній день накриє довічною тінню всі прийдешні дні. А може... Може, в нього якось вдасться повернутись* (Ю. Мушкетик) (у підкресленому НР вербалізована вторинна предикатна синтаксема з модальним значенням невпевненості, гаданості, що репрезентує оцінку вірогідності повідомлення); – *Мені важко це зрозуміти... Той тридцять сьомий! Я не можу всього досягнути. Може, пізніше... Тільки не зараз* (Є. Гуцало) (у виділеному НР поряд із вторинною предикатною синтаксемою *може* з модальним значенням невпевненості, гаданості вербально позначена вторинна предикатна адвербіальна синтаксема зі значенням часу); ... *Все в ній стрепенулося, здригнулося, закривавилося. Може, немає нікого й нічого. А може, може...* (П. Загребельний) (у цьому прикладі значення вербалізованої вторинної модальної синтаксеми, яка репрезентує оцінку вірогідності повідомлюваного, підсилюється її повтором).

Така специфіка семантико-синтаксичної структури зумовила існування семантичних особливостей НР, основною з яких є наявність імпліцитних (підтекстних) значень у їхній семантичній структурі.

#### 2.4.2. СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НЕЗАКІНЧЕНИХ РЕЧЕНЬ

Властивими для НР є ряд взаємопов'язаних семантичних особливостей, які відрізняють їх від інших типів речень. Серед них виділяються такі, як: наявність у НР вербально не вираженої семантики, або підтексту; актуалізація підтекстного значення у НР; невідповідність між словесно представленою семантикою і загальним інформативним значенням речення; зумовленість загального інформативного значення НР інтра- та екстралінгвальними чинниками.

1. Наявність у НР вербально не вираженої семантики, або підтексту.

Це одна з найголовніших особливостей НР. Структурно, семантично та інтонаційно закінчені речення можуть (хоч і необов'язково) передавати вербально не виражені підтекстні значення. Підтекст у них вирізняється факультативним характером. Наявність імпліцитного значення в НР – об'єктивно й закономірне явище, яке постійно супроводжує ці синтаксичні конструкції, оскільки незавершеність обов'язково призводить до переведення частини їх інфор-

мативного значення у підтекст. Наприклад: *Якраз останній промовець скінчив своє слово. Якраз починали забивати труну (оті особливі удари у вічність); ви чуєте, як жінка безнадійно скрикує, обриваючи фразу: – Промінчику мій! Пожди! Я ж тебе так!..* (А. Любченко); *Інокентій Вольфович протер очі: – Не впізнаю... впізнаю. Хто ви? – Іван я, ну, там три подвиги... Згадали?* (В. Тарнавський); *За ніч одну посивіли черешні. Ну як ви так... навіки... навесні... Відкрито двері вічності й сінешні* (Г. Турелик).

У наведених прикладах НР не мають вербалізованих базових предикатних синтаксем, які включаються в семантичну структуру речення імпліцитно, що зумовлює виникнення підтексту – прихованого, словесно не вираженого смислу, який є частиною загального інформативного значення цих синтаксичних одиниць.

## 2. Актуалізація підтекстного значення у НР.

Використання підтексту в процесі спілкування розраховане на його актуалізацію. У НР, як і в інших синтаксичних одиницях, у першу чергу актуалізується найбільш важливий компонент думки – елемент чи елементи семантико-синтаксичної конструкції. Способи його актуалізації в НР і в закінчених реченнях відрізняються. Якщо в структурно, семантично й інтонаційно закінчених реченнях актуалізації піддаються ті його елементи (елемент), які вербально виражені, то в НР такі компоненти речення здебільшого є лексично не вираженими. Таке явище пов'язане з тим, що в НР вербально матеріалізована частина інформації може набувати другорядного значення, тоді як невербалізована виступає як основна. У результаті цього головною метою в такому реченні-висловленні є вираження імпліцитного значення, переданого підтекстом. Наприклад: *Батько, побачивши, що дитина напрочуд біла вдалася, накинувся на нещасливу матір з лайкою, погрозою і бійкою за зраду. Стара мати нещасної задля свого віку відповідно до звичаю найбільше шанована між циганами, хоронила її диким криком і лайкою, кидаючись вихром між нею та Раду, коли тим часом цигани – чоловіки ставали чи не всі по стороні зрадженого мужа – старшини: обезчестила цілу громаду чистої циганської крові вже першим сином, бодай би до рання не дочекала – гомоніли і проклинали водно за роз'ятренням батьком і проводирем, що кипів з обиди і жажди за помстою, погрожуючи заєдно п'ястуком між циганами, котрі зібравшись біля шатра проступниці, повторяли, мов з одних уст, слова свого старшини: “Вже першим сином!..”* (О. Кобилянська) (у підкрес-

леному НР актуалізується як основна невербалізована частина загального інформативного значення *обезчестила цілу циганську громаду*); – ... *А з тобою, царю...* – *дзвінко пролунав голос Полуботка, вдарився в стіни каземату, і здригнулися кати та власть імущі.* – *З тобою, царю, за невинне страждання моє і земляків моїх будемо судитися в нелицевірного судді, Бога нашого: скоро станемо перед ним, і він розсудить Петра з Павлом!* (Р. Іваничук) (у виділеному НР актуальною з комунікативного погляду є імпліцитно виражена частина загального інформативного значення *судитимось у Божому суді*).

Актуалізація підтекстного значення в НР можлива тільки за умов урахування їх функціонально-семантичних властивостей, передусім ситуації мовлення та широкого контексту. Інакше неправильно сприймається комунікативне призначення речення, що призводить до багатозначності сприйняття або й узагалі до втрати смислу. Разом з тим вербалізована частина висловлення в цій ситуації може бути помилково зарахована до одного з типів структурно та семантично завершених речень. Наприклад: – *Так, так, я вас слухаю!.. – Ви знаєте?.. Ви знаєте?.. – затнувся Микулка й ураз не міг слова мовити далі. – Що ви хотіли?.. – Ви знаєте, що у вас є син...* (І. Чендей). НР *Ви знаєте?..* (якщо не розглядати його в контексті функціонально-семантичних особливостей) може сприйматися як завершене речення зі значенням *ВИ знаєте* (а не хтось інший) або *ви ЗНАЄТЕ* (а не не знаєте), де актуалізуються компоненти *ВИ* і *ЗНАЄТЕ*. Отож та частина загального інформативного значення (*ЩО...*), яка актуалізується у вигляді підтекстного значення, не має вербального вираження.

3. Невідповідність між словесно представленою семантикою і загальним інформативним значенням речення.

Кожне НР характеризується наявністю другого вербально не репрезентованого плану вираження. Це впливає на вербалізовану семантику таких речень, яка, як наслідок, є не тотожною, не еквівалентною загальному інформативному значенню речення. Вона складає не все інформативне поле, а лише більшу або меншу його частину. Це зумовлюється суттю самого підтексту, яка полягає в тому, що “підтекст... базується на інтенційній різниці між висловлюваним змістом і неповідомленим суб’єктивним наміром...” [Глаголев 1974: 52].

Таким чином, у НР, на відміну від завершених речень, подібна невідповідність відзначається постійним характером і зазвичай без

особливих зусиль усвідомлюється читачем. Орієнтація тільки на лексичний склад і ту семантику, яку він представляє, є недостатньою, оскільки в цьому випадку речення набуває або зовсім іншого значення, або стає багатозначним. У процесі сприйняття й розуміння змісту висловлення адресат у будь-якому випадку зробить висновки про те, що загальне інформативне значення НР є звичайно ширшим, аніж те, яке репрезентоване словесно. Така особливість змушує не обмежуватися тільки поверхневою семантикою, яка містить лексичний матеріал речення, а вникати в затекстну, словесно не виражену семантику, у підтекст. Наприклад: *Я згадала недавній свій жарт про весілля з Куком і спитала, чи не трапилось із ним того, що з Онегіним. Коли Татьяна була вільна, він її відштовхував, як вийшла заміж... Ну, ясно: історія повторюється* (М. Хвильовий). У поданому прикладі вербалізовані семантичні елементи *коли Татьяна була вільна, він її відштовхував, як вийшла заміж*, тоді як загальне інформативне значення речення – *коли Татьяна була вільна, він її відштовхував, як вийшла заміж, то упадав за нею; – Тепер, знаєте, називається чоловік безробітним і на біржі записаний, особливо жінчини, а в самої...* (В. Підмогильний). У прикладі вербалізований семантичний компонент частини речення *а в самої*, тоді як загальне інформативне значення цієї частини – *а в самої і робота, і гроші є; – Тобі добре. Ти – один. Знявся та й пішов, а он Тимкові...* (Гр. Тютюнник). У цьому прикладі матеріально репрезентований семантичний компонент частини речення *а он Тимкові*, у той час як загальне її інформативне значення – *а он Тимкові із сім'єю як бути?*

Щодо невідповідності між вербально представленою семантикою й загальним інформативним значенням НР, то тут простежується така закономірність: чим більше зростає роль імпліцитності й відповідно зменшується роль експліцитних, вербалізованих компонентів, тим більше поглиблюється, збільшується різниця між словесно репрезентованою семантикою й загальним інформативним значенням НР. Наприклад: – *Розумію, – пошкандибала до виходу жінка. – Діло серйозне, раз з Києва...* (Ю. Щербак) – загальне інформативне значення *діло серйозне, раз з Києва приїхали*; – *... Допізна сиділи зі мною хлопці, то ще не так моторошно було, а коли я лишився сам...* (П. Колесник) – загальне інформативне значення *допізна сиділи зі мною хлопці, то ще не так моторошно було, а коли я лишився сам, то зовсім страшно (моторошно) стало*; – *Про*



всякий, значиться, случай? – усміхнувся Ілько. – *Та то... вже...* (В. Винниченко) – загальне інформативне значення *та то вже не твоє діло* (... не твоє, а моє діло; ... моє діло і т. ін.).

4. Зумовленість загального інформативного значення НР інтра- й екстралінгвальними чинниками.

Виникнення й актуалізація підтексту та загальне інформативне значення НР перебувають у взаємозалежності з інтра- й екстралінгвальними чинниками, які характеризуються підтекстотвірною функцією. Ці ж чинники сприяють також сприйняттю й розумінню підтексту, виконуючи в такий спосіб функцію виявлення підтексту.

Інтралінгвальними чинниками є ті мовні одиниці, які отримують вербальне вираження. Тому сюди зараховується контекст, у якому знаходиться НР. Завдяки навколишньому контексту, що уможлиблює умовне відновлення невербалізованих компонентів семантико-синтаксичної структури, можна визначити й ті елементи загального інформативного значення, що не мають словесного позначення в межах НР. Наприклад: *Г р и ц ь к о (сам). О боже! Як вона мене кохає! А я? І я її люблю, але ж... Як бачу личенько її вродливе, Як чую любий голос, дужу мову, Як слухаю пісень її чудових, – То знаю, що вона з усіх найкраща, І я тоді люблю її без міри. Але чому, як я її не бачу, Моє кохання наче завмирає?* (В. Самійленко) (з допомогою постпозитивного контексту в НР *І я її люблю, але ж...* устанавлюються невербалізовані компоненти семантичної структури *моє кохання наче завмирає, як я її не бачу*); – *А то вже питайтесь онука мого, Михася. Він ту зозулю примусив кувати, – відповідала баба Устина. – Стільки літ мовчала, а це, як бачите... – Вона позирнула на годинник і тицьнула в нього пальцем: – О, о, слухайте, зараз буде кувати!..* (В. Земляк) (базова предикатна синтаксема *закувала (кує)* відновлюється в НР *Стільки літ мовчала, а це, як бачите...* завдяки пре- та постпозитивному контексту).

До інтралінгвальних чинників належать також ті засоби передачі загального інформативного значення, якими є стійкі вирази та речення фразеологізованого типу. Причому до подібних фразеологічних одиниць зараховуються граматично оформлені сполучення слів, які набули в мові особливостей фразеологізму й утворилися на базі вільних синтаксичних конструкцій, що використовуються в процесі спілкування [Ужченко 2007: 138]. Незавершеність таких синтаксичних одиниць не заважає адресатові відновлювати невербалізовані фразеологічно зумовлені елементи як у семантичній, так і

в граматичній структурі речення. Наприклад: – ...**О, про вовка промовка...** (Є. Гуцало) (у виділеному НР відновлюються структурно-семантичні компоненти *а він біжить (іде)*); *Вона ж подумала, що, може, й справді їм сьогодні не варто йти в гості. Василь Федорович мовби й заспокоївся, але хто зна, що в нього на серці. Там же чимало вип'ють. А він такий, що під важку руку... Ні, краще не йти* (Ю. Мушкетик) (у виділеному НР відновлюються фразеологічно зумовлені структурно-семантичні елементи *краще не підвертатися (попадатися, потрапляти)*); *Сини нас потішають: Ось... воля і земля. А що за тую волю Та безкінечна кров... Мовчать. В очах їх сльози* (П. Тичина) (у виділеному НР відновлюється невербалізована предикатна синтаксема *проливається*).

Екстралінгвальні чинники сприяють адекватному сприйняттю і розумінню підтексту в НР. До них зараховано ситуацію мовлення (ті об'єктивні умови й обставини, які супроводжують мовленнєву діяльність), а також спільні знання співрозмовників або читачів щодо предмета мовлення, явищ дійсності, інших співрозмовників тощо. До екстралінгвальних чинників належать і паралінгвістичні засоби: особливості вимови, міміка, жести, фізичні характеристики співрозмовників і т. ін., які також включаються в спілкування й служать опорою для сприйняття невербалізованої інформації. Наприклад: – *Що?! Та я тебе... та ти знаєш... І він – тепер уже не було сумніву, що це дійсно він – зробив крок уперед і шарпнув з плеча гвинтівку* (І. Качуровський) (описаний у цьому прикладі роздратований стан співрозмовника, його рішучі дії створюють умови для сприйняття невербалізованих компонентів підкресленого НР, а саме: *розстріляю* в першій частині *Та я тебе...* і *що я тебе вб'ю* у другій *та ти знаєш...*); – *А ви знали цього?.. – Шершун косо позирнув на череп* (Р. Федорів) (у НР *А ви знали цього?..* імпліцитно вираженими є семантичні компоненти *померлого чоловіка*, що впливає з описаного в постпозиції соматичного знака адресанта мовлення).

### 2.4.3. ПІДТЕКСТ ЯК ДОМІНУВАЛЬНА ОЗНАКА НЕЗАКІНЧЕНИХ РЕЧЕНЬ

Однією з основних функціонально-семантичних особливостей НР є породження й актуалізація тієї частини загального інформативного значення, яка не має вербального вираження й репрезентована в тексті в імпліцитному вигляді. Таке інформативне наван-

таження здебільшого кваліфікують як підтекст, що впливає із досліджень цього явища в психології [Леонтьев 1969; Марков 1973 та ін.], літературознавстві [Сулковский 1970; Вейзе 1976 тощо] та мовознавстві [Сильман 1969; Сосновская 1979; Щербина 1979; Унайбаева 1980; Бацевич 1993; Кравець 2004 та ін.].

Із психологічної точки зору підтекст зазвичай розглядається як явище, відмежоване від мовної сфери, хоча саме в ній воно народжується й функціонує. Тому таке явище “стосується, – як зауважувала Т. І. Сільман, – і лінгвістики. Насамперед тому, що воно включається в загальну систему багатолінійності значень, що виражаються мовленнєвим рядом, а потім ще й тому, що сама реалізація такого типу відношень між внутрішніми й глибинними значеннями часто здійснюється за допомогою специфічних, безпосередньо мовних засобів” [Сильман 1969]. Підтекст визначається нами як семантико-синтаксична категорія тексту, репрезентована імпліцитною, невербалізованою частиною інформативного змісту речення, яка має відповідні засоби вираження і є тією чи іншою мірою зрозумілою для читача або слухача.

Вираження підтекстного змісту НР у текстах художньої літератури має свої особливості. Тут підтекст виступає складним, але цілісним явищем, яке об’єктивно існує в тексті й зумовлюється, крім іншого, позицією автора та метою, яку він ставить перед собою для вирішення того чи іншого художньо-естетичного завдання. Підтекст є специфічним способом або формою вираження думок і почуттів автора чи персонажів, які читачеві потрібно зрозуміти для того, щоб осягнути зміст або окремого речення, або певної частини тексту. Автор свідомо або інтуїтивно створює підтекст як певний семантичний об’єкт, який призначений для передачі адресатові. Читач, у свою чергу, сприймає його як деяке семантичне навантаження (причому здебільшого вагоме), яке при усвідомленні потребує відповідної обробки.

Виникнення підтексту попередньо готується в передтексті. Підтекст будується в основному на додаткових, зумовлених контекстно та ситуативно значеннях слів, словосполучень і висловлень, які згадані вже на пройдених етапах сюжетного розвитку, і виникають на основі повтору слова, висловлення або ситуації. Існує думка, що “підтекст базується принаймні на двовершинній структурі, на поверненні до чого-небудь, що вже в тому або іншому

вигляді було репрезентоване чи то в самому творі, чи то в тій проекції, яка спрямовується із твору на дійсність” [Сильман 1969].

На виникнення, формування й актуалізацію підтексту або імпліцитного, затекстного змісту впливають різноманітні чинники. Насамперед, у тексті повинна бути закладена основа для формування підтексту – наявність вербально вираженого експліцитного змісту, бо підтекст зазвичай не може існувати сам по собі, він здебільшого є продуктом початкового щодо нього тексту. Іншою необхідною умовою існування підтексту є наявність ситуативних і контекстних показників, які сприяють як вираженню, так і сприйняттю імпліцитної, невербалізованої частини загального інформативного смислу речення і без яких вона не усвідомлюється реципієнтом. Наприклад: *Можна було б зовсім по-іншому почати слово про поезії молодого поета, але...* (П. Воронько); *Це вві сні стогне Фрося, яка лежить на рядні та на подушці. Перед нею горбиться баба Ликора, також стогнучи-шепчучи, й до моєї тямі доходять слова: – Донечко... безувіри... сонечко...* (Є. Гуцало); ... *Можже, одна зазубрина у візерунку або скульптурі примусить міняти нинішній задум – він ще не знає. Та знає вже, що ангела-скомороха різьбити не буде. Можливо, цей образ вийде краще на Січі, де чимало веселих гультай-запорожців, а тут...* (Р. Іванчук). У кожному із прикладів невербалізована частина їх загального інформативного значення не може бути однозначно сприйнята реципієнтом унаслідок недостатньо представлених контекстних і ситуативних характеристик, що є основою для формування й вираження імпліцитних смислів.

При створенні підтексту важливе значення має пресупозиція речення або частини тексту. Вона розглядається як компонент спільних знань мовця та слухача. О. В. Падучева називає її “прагматичною презумпцією”, де презумпція – це насамперед “семантичний компонент речення, який мається на увазі, але не виражається в ньому із достатньою експліцитністю” [Падучева 1985: 48–75]. Ш. Баллі вважав, що пресупозиція – це сукупність “фонових знань”, які виступають як “двосторонні знання реалій мовцем і слухачем, що є основою мовного спілкування” [Баллі 1955: 43–59]. Сюди відносяться і паралінгвістичні засоби: ситуація мовлення, жести, міміка тощо. Отже, пресупозиція виступає головною передумовою виникнення речень узагалі, в тому числі незакінчених. На основі пресупозиції відбувається формування речення мовцем, а також сприйняття й розуміння його змісту адресатом.

Процес спілкування передбачає вираження частини інформації експліцитно, а частини – імпліцитно. Остання, не отримуючи вербального вираження, міститься у свідомості учасників комунікативного акту у вигляді підтексту. Сприйняття ж імпліцитного відрізка речення зумовлюється наявністю вербально вираженого змісту, ситуативних і контекстних показників. Співвідношення між вербалізованою й невербалізованою частинами в реченні залежить від того, наскільки виражена роль пресупозиції. Чим вона має суттєвіше значення в розкритті змісту, тим вагоміша частина підтекстної інформації, і навпаки.

Ця особливість стосується насамперед НР, оскільки наявність підтексту в них, на відміну від семантично та структурно завершених синтаксичних конструкцій, є обов'язковою й домінуючою ознакою. Наприклад: – *Бував у о. Захарія на парафії?* – *спитала Марія і кивнула пальцем.* – *Як там? Ми чули, що ти парохію не обминав...* – *Не обминав, сестричко, не обминав, ви самі того бажали, і, признаюся, що ні одної хвилини не жалував.* – *Панна Ева...* – *докинула Зоня, спиняючись уважно на обличчі брата.* – *Поступова і мила панночка, далеко цікавіша, якби ви думали... буде тут далі приватно вчитися* (О. Кобилянська). При першому прочитанні наведеного прикладу, не знаючи пресупозиції, тяжко визначити загальний інформативний зміст не тільки НР, а й тексту загалом. Проте учасники комунікативного акту (і відповідно адресат) знайомі з описаними в передтексті подіями, і це дає змогу зрозуміти, про що йдеться. Сестра Марія, знаючи про симпатії свого брата до доньки священника о.Захарія Еви, розпитує його про відвідини цієї сім'ї. А коли він не договориє усе до кінця, вона за допомогою незакінченого речення робить натяк на те, що їй усе відомо.

Підтекст, як правило, виявляється в межах окремого речення або кількох речень. У його творенні та вираженні задіяні як лінгвальні (лексичні [Сиротинина 1968; Сулковский 1970] і синтаксичні [Владимировская 1968; Кайда 1974]), так і екстралінгвальні [Горелов 1980] засоби. Наприклад:

*А н т о н и н а (раптом).* *Слухай, я зайшла до тебе побалакати ще раз, тільки ти мушиш мені дати слово, що кажеш правду.*

*К р и в е н к о.* *Ах, Тосю, як тобі не надокучить ця передмова! Ну даю тобі слово.*

*А н т о н и н а.* *Скажи... Да!.. Професор сказав, що через сім-вісім день... Бенефіс мій... (Гірко посміхається).*

*Кривенко (невизначено). Так. Ну?*

*Антонина. Так от, ти скажи: ти нічого не зробиш дитині?* (В. Винниченко).

Як бачимо, підтекст окремих речень і всього тексту створюється за допомогою взаємодії лексичних (уживання слова *бенефіс* у переносному значенні), синтаксичних (використання незакінчених речень) і екстралінгвальних (знання ситуації) засобів. І читач, і учасники мовного акту розуміють, про що йдеться. Так, у Антонини та художника Кривенка повинна народитись дитина. Він вважає, що цей малюк з певних причин не має права на життя. Молода жінка хвилюється. Вона повідомляє художникові, що через сім-вісім днів дитина з'явиться на світ, і хоче впевнитись у тому, що батько нічого не зробить малюкові.

Поряд із багатьма лексичними й синтаксичними чинниками, які вважаються потенційними, але не обов'язковими засобами вираження підтексту, НР завжди характеризуються наявністю невербалізованих імпліцитних значень. Утворення та вираження підтекстної семантики передбачає сама смислова й структурна незавершеність НР.

Адже граматичною формою вираження стилістичної фігури замовчування є обірвані або незакінчені, усічені або недоговорені синтаксичні конструкції [Бабич 2003: 136; Пономарів 2000: 235; Сковородников 1974]. Таким чином, НР виступають одним із ефективних засобів, за допомогою яких виражаються підтекстні значення. Наприклад: *Доц почався. А вони кажуть: їдьте в Ратень. Змокну, думаю, а з моїм здоров'ям, самі знаєте...* (В. Яворівський) (унаслідок використання НР актуалізується імпліцитно репрезентована інформація про негативні наслідки для мовця у випадку недбалого ставлення до свого слабкого здоров'я); *Майя клала свою руку на анархове плече, притулялась до нього всім тілом, так що анарх почував, як йому починали горіти вуха, і шепотіла: "Ти не думай, що так... фліртувати. Я серйозно... Знаєш?.. Ну, ти мене розумієш!.."* (М. Хвильовий) (з допомогою НР передаються підтекстні значення щодо серйозних намірів в інтимних стосунках з боку адресанта мовлення до свого співрозмовника); – *Що це за дірка, Віталіку? – Та це так... Він чогось мнеться, щось не доказує* (О. Гончар) (використовуючи НР, мовець імпліцитно повідомляє про небажання прямо відповідати на поставлене запитання).

Сприймання загального інформативного значення НР відбувається в такому порядку: спочатку засвоюється й осмислюється експ-

ліцитна, вербально виражена семантика, а далі підтекстна, словесно не виражена. З цією послідовністю узгоджується виділення лінгвістичною теорією двох рівнів сприймання: "...1) мовного (первинного кодового), буквального і поверхневого значення тексту, який виводиться на основі власне мовних фактів і закономірностей зі значень його окремих складових формальних одиниць, як сегментних, так і суперсегментних; 2) глибокого й немовного, ситуативного (вторинного кодового) значення тексту, тобто змісту, який уклав у такий текст автор і який він виразив через мовне значення, яке функціонує як форма вираження ситуативного значення" [Лейкіна 1974: 101]. Аналіз та інтерпретація вербалізованої частини НР особливих труднощів не викликає, адже вона здійснюється на основі лексичних значень слів. Підтекстна ж семантика складає зазвичай найбільш важливу частину інформативного змісту повідомлення, без неї неможливе сприйняття всього речення, і в той же час саме її інтерпретація та аналіз – процес найскладніший.

Визначальним чинником у сприйнятті й розумінні підтексту в НР є сукупність спільних знань співрозмовників. Читаючи літературний твір, реципієнт черпає необхідну йому інформацію з нього, отримуючи спільні з героями знання, стає свідком і учасником усіх подій і розмов, які відбуваються. На одержані адресатом знання накладається його життєвий досвід. І чим більше знань у реципієнта, тим більше інформації він почерпне з тих самих речень.

Наявність семантики, яка не лежить на поверхні, а прихована в підтексті, сконцентровує увагу адресата, стимулює роботу його уяви. Тому сприймання імпліцитного змісту має активний, творчий характер, що є важливою умовою розуміння підтексту. І чим більше завдання ставиться перед уявою реципієнта, тим глибше осягнення імпліцитно прихованої інформації. Наприклад: – *Я прийшов... я не міг... Щось сталося... бачити вас треба було... Я не міг себе побороти і от прийшов... бачити вас мусив...* (В. Підмогильний); *Кого вже тільки доля не звела на тім човні – крилатих і повзучих, отруйних і ласкавих, й мудреця, і генія, і злодія, і просто...* (Г. Турелик); *В'їдається холодний білий сюр. Зелений віск, обличчя елегійне. Якби не сам... Висмоктуєш усю бездонну цигаркову ностальгію* (І. Козаченко).

З першого прикладу можна зрозуміти, що герой зізнається в коханні, хоч про це прямо не говориться. У другому прикладі продовження НР може будуватися на здогадах. Скажімо, на човні міг ще бути хлібороб, жебрак тощо, і залежно від цього зміст набуває

додаткових смислових конотацій. У третьому прикладі читацька уява малює картину людського відчуження, відчаю, і незакінчене речення *Якби не сам...* повідомляє про те, що якби не самотність, життя було б інакшим.

При передачі змісту висловлення здійснюється комунікативний акт, який передбачає наявність адресанта й адресата. За умов уживання НР може існувати п'ять варіантів сприймання підтексту адресатом, який:

- 1) не здогадується про існування підтексту;
- 2) здогадується про підтекст, але не сприймає його;
- 3) здогадується про підтекст, але сприймає його неправильно;
- 4) виявляє підтекст, але відчуває труднощі в його тлумаченні (висуває декілька інтерпретацій);
- 5) виявляє підтекст і дає йому тлумачення, адекватне авторському.

У процесі мовленнєвої діяльності реципієнт здебільшого однозначно сприймає імпліцитно виражену частину загального інформативного значення НР, що передається адресантом. Наприклад: – ... *Мамо, не висилайте її ніколи вечором за водою! – Або чому? – Та хіба не знаєте? Той довгоносий Громик, он із-за дороги, щось дуже до неї...* – *Що? – верескнула Лесиха* (І. Франко) (у виділеному НР адресатом однозначно сприймається підтекстна частина змісту, яка вербалізується предикатною синтаксею *залицяється* (зачіпається, пристає, липне)); *Дощ – і той Старчими слізьми... Самото, Одури й візьми...* (Є. Маланюк) (у виділеному НР імпліцитно вираженим є семантичний компонент *плаче*); – ... *Я не видержу, коли що з нею...* – *Заспокойтеся, ми все робимо, що треба* (Ю. Щербак) (у виділеному НР однозначно сприймається невербалізована частина його загального інформативного смислу, що передається структурно-семантичним елементом *трапиться*).

Характер співвідношення між текстом і підтекстом значною мірою сприяє розумінню імпліцитного змісту. Труднощі при інтерпретації НР виникають тоді, коли невербалізованою залишається значна частина синтаксичної структури речення або коли в тексті відсутні структурні й семантичні показники, які сприяють адекватному розумінню підтексту. Наприклад: – *Я...* – *він змовк, тому що водночас говорили два охриплі голоси, сердячись один на одного за ніяковість, якої не можна було показувати...* (В. Гарнавський) (більшість структурно-семантичних елементів синтаксичної структури НР не вербалізуються й не експлікуються контекстними харак-



теристиками, що породжує труднощі в інтерпретації прихованого змісту речення);

*Отут з усіх кінців зведем дроти.  
Повітряну тут станцію збудуєм,  
а в глибині прокладемо тунель.  
Тоді в нас буде так: на однім ринку  
громаду зв'яжем В й громаду С.  
Вбивають кілочки.*

*А тут...* (П. Тичина)

(препозитивний текст не містить необхідної інформації для встановлення і розуміння значної частини невербалізованої семантико-синтаксичної структури підкресленого НР).

Отже, семантична структура НР характеризується наявністю двох основних типів предикатів: експліцитних та імпліцитних. Така специфіка зумовлює існування відповідних семантичних особливостей цих синтаксичних одиниць, найбільш вагомою серед яких є наявність і актуалізація підтексту як невербалізованої частини їх загального інформативного значення.

## РОЗДІЛ 3. УСКЛАДНЕННЯ ПРЕДИКАТИВНОЇ СЕМАНТИКИ РЕЧЕННЯ

### 3.1. ВТОРИННІ ПРЕДИКАТНІ ЗНАЧЕННЯ ДІЄПРИСЛІВНИКА

#### 3.1.1. ВТОРИННІ ПРЕДИКАТИ У СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

Відомо, що в ході структурування тексту виявляє себе тенденція до абстрагування мовних елементів, до обмеження складності мовних одиниць, економії мовних засобів і зусиль мовця. На семантико-синтаксичному рівні мови подібні процеси привели до появи семантичного згортання, вторинної предикації, семантичної редукації, послаблення, спрощення, а часом до імпліцитного способу вираження.

Зміна наукової парадигми, що характеризується поступовим переходом від формально-граматичних концепцій до семантичних і комунікативних теорій, визначила мовний знак не як ізольовану абстрактну одиницю, а як член комунікативного рівня реченневої структури. З точки зору семантико-синтаксичної структури речення існують первинний і вторинний предикати, співвідношення яких моделює мікроситуації. Семантичні трансформації вторинних предикатів відображають прихований предикат (предикатор), указуючи водночас на складну структуру простого неелементарного речення та його поліпредикативність. Порівняймо: *Настала бентежна пора рясту* (М. Стельмах). – *Настала пора рясту; пора бентежна; Одного літнього дня перед паликопою Омелько Кайдаш сидів в повітці на ослоні й майстрував* (І. Нечуй-Левицький). – *Був літній день; Омелько Кайдаш сидів в повітці на ослоні; Омелько Кайдаш майстрував; Плавилась бані дерев'яних церков* (Л. Костенко). – *Церкви були дерев'яні; бані плавилась*.

З точки зору семантико-синтаксичної теорії, прості речення кваліфікують як монопредикативні, а складні – як поліпредикативні [Золотова 1998: 221]. Поліпредикативні речення представлені конструкціями з периферійними позиціями, що являють собою результат конденсації двох предикатів, один з яких зберігає первісну форму й значення, а другий утрачає самостійні показники предикативності, але завжди може бути розгорнутий у повну предикативну конструкцію, зберігаючи з першою те саме “логічне” відношення причини,

цілі, часу та ін. [Кормилицына 1988: 93]. Поліпредикативність – співвіднесеність чи взаємодія двох чи більше предикативних одиниць у межах однієї комунікативної одиниці, в кожній з яких є предикатно-суб'єктні відношення, граматичні характеристики часу, модальності, особи. З цієї позиції дієприслівник оцінюється як вторинний предикат [Іваницька 1986: 218–220].

У простому реченні, ускладненому компонентом з потенційно предикативним значенням, наявне накладання на основну предикативну ознаку додаткової предикації; таке речення здатне передавати більше як одну ситуацію. Речення, ускладнене компонентом з потенційно предикативним значенням, може позначати основну і додаткову дію / стан, предикативну ознаку у відношеннях до тієї самої особи, суб'єкта, дії, стану [Кормилицына 1988: 125–128]: *А дівчина, одгортаючи коси од чола, сіла на ліжко* (М. Стельмах); *Він прожив під сонцем коло ста літ, ніколи не ховаючись у холодок* (О. Довженко); *Тікаючи од дідового реву, одного разу стрибнув я з-під порічок прямо в тютюн* (О. Довженко).

У сучасній лінгвістиці прості речення з предикативними доповненнями кваліфікуються як прості неелементарні. В. М. Ярцева визначає предикативні доповнення як такі, що характеризують умови протікання дії, вираженої предикатом, указуючи на дію чи стан [Ярцева 1960: 458, 461]. Ознаки вторинних членів речення не можуть бути встановлені тільки з урахуванням семантичних і синтаксичних ознак. В. Г. Адмони вирізняє такі їх критерії: 1) особливості граматичної форми вторинного члена речення; 2) узагальнене значення вторинного члена речення, яке зазвичай не збігається з узагальненим значенням тієї граматичної форми, яку він виражає; 3) характер семантико-синтаксичного зв'язку між вторинним членом і членом, до якого він відноситься, і ступінь їх взаємозв'язку; 4) функція вторинного члена з боку завершеності конструкції [Адмони 2004: 58].

Вторинні предикати виступають центральними синтаксемами, що ускладнюють просте речення. Вжиті щодо них термінологічні номінації, такі як згорнені, зредуковані предикати (Г. К. Городенська, А. Мустайоки) або додаткові предикати (Г. О. Золотова), латентні предикати (О. С. Кубрякова), імпліцитні предикати (Г. Г. Сильницький), включені предикати (В. В. Богданов), кванторні слова (О. В. Падучева), предикати різного ступеня віддалення від центру речення (А. П. Загнітко), знакові відповідники предиката (О. О. Се-

ліванова), предикат другого порядку (Н. І. Жинкін), предикатні актанти, вторинні присудки (Г. П. Олійник) тощо, свідчать про відсутність усталеної концепції вторинної предикації [Кульбабська 2009: 71–72]. О. В. Кульбабська визначає семантико-синтаксичні параметри вторинного предиката в зіставленні з базовим (основним) предикатом: 1) існування семантичних і морфологічних варіантів; 2) факультативність уживання; 3) пропозитивний потенціал; 4) необхідність мінімального / максимального за обсягом “вертикального” дискурсу для реалізації семантики та вияву їх валентності; 5) метатекстовий характер; 6) збереження свого статусу за будь-якого актуального членування висловлення. Функціональне призначення вторинних предикатів полягає в тому, що вони: 1) актуалізують уміщену у висловленні інформацію; 2) підтверджують активізацію тенденції до економії мовних засобів; 3) сприяють експресивізації дискурсу; 4) слугують засобом інтелектуалізації мови, разом з тим засвідчують посилення впливу розмовного синтаксису на писемне мовлення [Кульбабська 2009: 74].

Вторинна предикація, що виявляється в приписуванні предметові (або іншому об’єкту) певної додаткової ознаки, пов’язана насамперед із збільшенням внутрішнього інформаційного простору, утворенням кількох рівнів інформаційного насичення речень і розмиванням чітких меж між простим і складним реченнями, а також послабленням реченнєвотвірних синтаксичних зв’язків. Компоненти з вторинною предикацією семантично й граматично залежать від структур із первинною предикацією й існують на їхньому тлі, речення, у яких реалізується додаткова предикативність, є результатом процесів синтаксичної компресії й редукації, що супроводжуються замінами синтаксичних зв’язків між компонентами реченнєвої структури [Кульбабська 2009а: 276].

Перехід від формально-граматичних до семантико-синтаксичних досліджень у галузі мовознавства змінив погляди на розвиток і функціонування частин мови, наявних у них перехідних явищ. Дієприслівник розглядали як “гібридну частину мови” (В. В. Виноградов), беручи до уваги той факт, що ця категорія не виявляє ознак самостійної одиниці, а поєднує в собі семантичні й синтаксичні характеристики базових частин мови; як нематричний предикат, що може розміщуватися в ієрархії вище, нижче й на рівні матричних предикатів, але передумовою існування яких у реченні є первинні предикати (В. В. Богданов); як нематричні предикати у формі

дієприслівника виступають у синтаксичній функції сірконстанта й не можуть займати аргументних позицій предикатів [Богданов 1977: 103–104]; як детермінант, що поширює семантико-синтаксичну структуру речення (Н. Л. Іваницька); як відокремлений член речення (І. Р. Вихованець); як напівпредикативну конструкцію, що перетворює речення на поліпредикативне; як предикативне означення (Г. О. Золотова). Предикативне означення характеризується смисловим зв'язком із суб'єктом / об'єктом, предикатом і здатністю до відокремлення (О. В. Скороглядова). Функція дієприслівника в реченні зазвичай визначається як вторинний предикат (О. О. Шахматов). У семантико-граматичному статусі дієприслівник існує і як “змішана частина мови”, що має ознаки дієслова і прислівника (О. М. Пешковський) [Лингвистический энциклопедический словарь 1990: 128]. Водночас висунуто кілька термінів на позначення речення з дієприслівником, а саме: поліпредикативне речення (Н. М. Сазанова), моносуб'єктна поліпредикативна конструкція (М. І. Черемісіна), просте неелементарне речення (І. Р. Вихованець) тощо.

Речення з дієприслівником репрезентує поліпредикативну конструкцію. Поліпредикативна конструкція виникає в результаті взаємодії як мінімум двох моделей речення, у результаті семантичного сполучення як мінімум двох типових значень, при цьому формується окрема версія міжпозиційних, таксисних відношень [Золотова 1998: 256]. О. М. Чупашева виділяє характеристики, що підтверджують віддієслівний статус дієприслівника, а саме: 1) збереження дієслівного керування; 2) збереження дієслівного поєднання з якісними прислівниками; 3) здатність дієприслівника, утвореного від допоміжних дієслів і дієслова *бути*, поєднуватися з інфінітивом, прислівниками, що невластиве прислівнику [Чупашева 2010: 15].

У реченні з дієприслівником поліпредикативний зв'язок забезпечується подвійними відношеннями вторинного предиката як з первинним предикатом, так і з суб'єктом речення. Поліпредикативність речень з дієприслівником пояснюється не тільки тим, що він відображає вторинну предикацію, а й тим, що він визначає спосіб зв'язку, спрямований і на суб'єкт, і на предикат. Такий зв'язок зберігається при взаємодії дієприслівника з компонентами за межами предикативної основи [Чупашева 2010: 22–25].

У реченні відношення первинного і вторинного, вираженого дієприслівником, предикатів репрезентуються обов'язковими і факультативними зв'язками. До обов'язкових зв'язків належать полі-

предикативний і зв'язок прилягання. До факультативних – паралельний і сурядний зв'язки. Поліпредикативний зв'язок розглядається як бінарний, спрямований на предикат і на суб'єкт елементарного речення, наприклад: *Пробуваючи на службі в панів, вона набралась од їх чимало пишання* (І. Нечуй-Левицький) → *Вона пробувала на службі в панів; Вона набралась пишання, тому що пробувала на службі в панів*. Дієприслівник поєднується з різними дієсловами, які займають позицію предиката й репрезентують предикатно-суб'єктні відношення. Зв'язок прилягання характеризується як одинарний, спрямований тільки на предикат, наприклад: *Дослухаючись до вікон, пождала його з двору* (О. Довженко) → *Дослухалася і пождала*. Оформлене за допомогою прилягання залежне слово являє собою автономну, відносно самостійну одиницю, що поєднується з головним словом чи граматичною основою речення за змістом [Вихованець 1993: 41]. Паралельний зв'язок існує тоді, коли дія, виражена первинним предикатом, і дія, виражена вторинним предикатом, перебувають у певній ієрархії й не тотожні одна одній, наприклад: *Повертівши в руках вирване жито, він скинув очима на другий бік межі* (Панас Мирний) → *Після того, як він повертів у руках вирване жито, він скинув очима на другий бік межі*. Сурядний зв'язок об'єднує незалежні один від одного компоненти, створюючи семантико-синтаксичний ряд, наприклад: *Мати, готуючи сніданок, мимоволі задивилась на ранкове світило* (О. Гончар) → *Мати готувала і мимоволі задивилась на ранкове світило*.

У реченні зв'язок вторинного, вираженого дієприслівником, і первинного предикатів характеризуються безсполучниковим зв'язком. Існування сполучникового зв'язку не заперечується, а пояснюється семантичною важливістю дії, вираженої вторинним предикатом, наприклад: *Вони справді виспівали всі свої пісні за маленький свій вік, ніби віщуючи коротку свою смерть* (О. Довженко) (сполучник *ніби* підкреслює вторинну дію *віщуючи*, що виступає єдиним поясненням наслідку дії, вираженої первинним предикатом); *І снідають обидва разом, коли-не-коли перекидаючись словом* (Панас Мирний) (сполучник *коли-не-коли* містить сему, що підкреслює часовий перебіг дій); *Магазаник продавав обережно і вроздріб, то спасаючись сто двадцять сьомої статті за спекуляцію, то потерпаючи, що продешевить* (М. Стельмах) (повторюваний сполучник *то-то* наголошує на причиново-наслідкових відношеннях між первинним і вторинним предикатами).

За дієприслівником закріплюються функції вторинного предиката й обставини, що визначає його три основні функції в реченні, а саме: 1) адвербіально-якісної ознаки дії, що є компонентом семантики самої дії; вони увиразнюють ознаку-присудок основного речення: *Лукаш вкладається проти вогню на траві, поклавши кошеля під голову, пакає люльку і жмуриться на вогонь* (Леся Українка); 2) адвербіально-темпоральних, причинових, цільових детермінантів до основного речення; ці звороти мають транспозитивну здатність перетворюватись у частини складнопідрядних речень: *Мазена, зібравши полки, посувається до правого берега Дніпра* (Б. Лепкий); *Голосячи, Олена хрестом упала на дітей, шукаючи їхні руки, їхні голови, їхні чуби* (М. Стельмах); 3) недетермінантної залежності від основної дії; виникають у разі взаємодії формального відокремлення із категорією однорідності [Кадомцева 1985: 91]: *Грицько, не вважаючи на гріх, на барані їздив, щоб тільки дід не побачив* (Панас Мирний); *Кажучи це, подав донос на письмі* (Б. Лепкий). Функціонування дієприслівника в різних умовах передбачає, що це віддієслівне утворення першочергово функціонує як вторинний предикат у реченні, що може завдяки градаційному характеру поліпредикативного зв'язку набувати атрибутивної або адвербіальної семантики, причому трансформуватися в інші компоненти речення (інфінітив, прикметник тощо), частково втрачаючи функції вторинного предиката.

### 3.1.2. ВІДНОШЕННЯ ДІЄПРИСЛІВНИКОВОГО І ПЕРВИННОГО ПРЕДИКАТІВ У НЕЕЛЕМЕНТАРНОМУ РЕЧЕННІ

Дієприслівник – нефінітна форма дієслова (вербоїд), що позначає вторинну дію і залежить від головної дії, вираженої предикатом чи інфінітивом у різних синтаксичних функціях. Суб'єкт вторинної дії, вираженої дієприслівником, збігається з суб'єктом головної дії, вираженої фінітною формою чи інфінітивом у функції предиката [Кормилицына 1988: 128]. У контексті речення дієприслівник реалізує суб'єктну валентність; типовим для нього виступає значення односуб'єктності [Кульбабська 1998: 13]: *Юрба розступається, прочищуючи місце посередині* (І. Франко) → *Юрба розступається; юрба прочищує*. Дієприслівник не виражає значень місця, часу, умови щодо головної дії, а набуває їх так само, як і дієслово [Мещанинов 1978: 319]. Дієприслівник передає одну зі сторін значення ос-

новного предиката, але не уточнює його категорії часу й модальності. Виражаючи дію і стан, дієприслівники відокремлюються від предиката. Вони займають різні позиції й виконують у реченні різні функції. Дієприслівник може виражати дію чи стан, які переходять у позицію головної дії, і тоді він набуває форми дієслова, змінюючи при цьому семантику речення [Мещанинов 1978: 320–321], наприклад: *Кинувшись з потоку в озеро, він починає кружляти по плесі, хвилюючи його сонну воду* (Леся Українка) → *Після того, як він кине́ться, він починає кружляти по плесі, щоб схвилювати його сонну воду*.

Виражаючи додаткову дію, дієприслівник набуває показників виду, стану і часу, характеризуючи власну дію й виконуючи функцію згорнутого висловлення. За таких умов дієприслівник не набуває самостійного і закінченого змісту, продовжуючи уточнювати дію основного предиката. З іншого боку, такий зв'язок забезпечує розгортання звороту, наприклад, у підрядне речення, де дієприслівник виконує функцію предиката [Мещанинов 1978: 323]. Видові форми дієприслівника слугують для вираження семантики таксису. Дієприслівники доконаного виду виражають передування вторинної дії щодо основної дії, рідше одночасність чи наступність: *Я, наловивши риби, тільки вплив на плесо душогубкою, – хотів на той бік передатися* (Леся Українка). Дієприслівники недоконаного виду передають одночасність [Лингвистический энциклопедический словарь 1990: 128]: *Знов крикнула Кайдашиха, виглядаючи з сіней* (І. Нечуй-Левицький).

Дієприслівник у реченні займає непередикатну позицію, але опосередковано виражає категорії часу, модальності й особи, позначає дію, стан чи якість. Точка взаємозв'язку двох співвіднесених у часі дій співвіднесена з суб'єктом ситуації, наприклад: *Обвішані великими торбами, звівши більма, мовби посміхаючись у небо, вони співали своїх моторошних пісень, тримаючись одне за одного й за довгі посохи* (О. Довженко) → *Вони звели більма; при цьому вони тримались одне за одного*. Якщо в реченні з дієприслівником суб'єкти не збігаються в одній особі, то дієприслівники можуть брати участь в організації полісуб'єктних конструкцій. Дієприслівники виражають внутрішньо реєстроване часове співвідношення подій, ситуацій і не характеризуються прямим зв'язком з моментом мовлення; для вираження часового співвідношення подій достатньо категорії виду [Золотова 1998: 253–255]. За К. Г. Городенською, діє-



прислівник як детермінанта не передає глибокий ступінь згортання речення, тому що він слабо завуальовує семантичний центр згорненої підрядної частини та його оточення, про що свідчать залежні від нього слова [Городенська 1991: 20], пор.: *Почувши про таку біду, мати зразу в сльози* (О. Довженко) → *Коли мати почула про таку біду; тому що почула про таку біду.*

Дієприслівник указує на часову співвіднесеність, а не на пряме значення часу, його часове значення залежить від контексту [Вихованець 1988: 208], наприклад: *Стас, накурившись, здається, заснув* (М. Стельмах) → *Накурився, а потім заснув; Ступаючи на зустріч хазяйці, белендів щось під носом* (Б. Лепкий) → *Ступав і белендів.* Головна роль у виникненні часових відношень між предикатами належить семантичним властивостям категорії виду дієприслівника. Часове значення первинного предиката надає дієприслівнику значень теперішнього, минулого й майбутнього часу. З дієслівним предикатом дієприслівники пов'язані граматично й семантично, поєднуючись з предикатом не прислівним зв'язком, а детермінантним, стосуючись і суб'єктної основи речення [Вихованець 1988: 208].

Часові характеристики дієприслівників зосереджуються не у внутрішній морфологічній структурі, а перебувають поза їх межами, у зовнішньому дієслівному оточенні. Під впливом взаємовідношень двох предикатів – основного дієслівного й побічного дієприслівникового – витворилось релятивне значення часу, яке ґрунтується на семантиці відношень. В основі часового зв'язку між дієприслівниковою дією та дією головного предиката лежить семантика граматичних організаторів головного й дієприслівникового предикатів. Лише завдяки семантичному чинникові створюється в реченні часове значення наступності дієприслівників, а також їх значення, близьке до значення перфекта, імперфекта, аориста й т. п. [Коць 1964: 156]. Дієприслівникове значення часу виступає показником складної в семантичному плані структури з двома предикатами [Вихованець 1988: 209]. Дієприслівник як неморфологізований член при семантичній трансформації в морфологізований інколи переміщує вторинну функцію в основну [Бабайцева 1988: 46].

Дієприслівник і дієприслівниковий зворот у реченні формують згорнуту (синкретичну) семантичну предикацію, що ґрунтується на значеннях дієприслівника, предиката й контексту. Е. С. Сасинович пропонує типологію варіантів уживання дієприслівника як вторинного предиката: 1) відокремлений другорядний предикат з часовою

залежністю; 2) відокремлений другорядний предикат з причиновою залежністю; 3) відокремлений предикат з наслідковою залежністю; 4) відокремлений предикат з допустовою залежністю; 5) відокремлений предикат з умовною залежністю; 6) відокремлений предикат з залежністю мети [Сасинович 1961: 222]. Синкретизм у системі членів речення – це суміщення (синтез) в одному члені речення диференційних ознак різних членів речення, різних їх функцій.

На основі вчення про синкретизм членів речення можна запропонувати типологію дієприслівника у функції синкретичного вторинного предиката: 1) синкретичний вторинний предикат з відношеннями цілі, умови, допусту, часу, способу дії і причиново-наслідковими відношеннями, наприклад: *А завтра вони бренькають, регочуть під вікнами, ніби навмисно випробовуючи Іванів терпець та оту його “дикість”* (О. Гончар) → *Бренькотять, регочуть, щоб випробувати* (відношення цілі); *Ану ж Мазепа, сполучившись з Карлом Станіславом, погромить царя і загорне цілу Україну* (Б. Лепкий) → *Як сполучиться, то й погромить* (відношення умови); *Оксана притулилась до одвірка, подумала і, не чуючи серця, ввійшла в дзвіницю* (М. Стельмах) → *Хоча і серця не чула, але в дзвіницю ввійшла* (відношення допусту); *Сказав Кайдаш, випивши чарку і запаливши люльку* (І. Нечуй-Левицький) → *Сказав після того, як випив і закурив* (часові відношення); *І тихо-помалу, поскилявши у низ голови, потягли вівці шляхом у поле* (Панас Мирний) → *Потягли вівці у поле, при цьому схилили голови* (відношення способу дії). *Поплакав я трохи, згадавши страшний суд* (О. Довженко) → *Поплакав, бо згадав страшний суд* (причинно-наслідкові відношення); 2) синкретичний вторинний предикат при редуції суб'єкта, наприклад: *Розсипаючи з миски зерно, голосно скликала курей* (Панас Мирний) → *Розсипала зерно і голосно скликала курей*; 3) синкретичний вторинний предикат з адвербіальною семантикою, наприклад: *Сказав Кайдаш, випиваючи другу чарку* (І. Нечуй-Левицький) → *Сказав, коли випивав другу чарку* (обставина часу) → *Сказав, бо випивав другу чарку* (відношення між предикатами); 4) синкретичний вторинний предикат з атрибутивною семантикою, наприклад: *Він сидів, як без ума, закривши очі руками* (Б. Лепкий) → *Він сидів з закритими руками очима*; 5) синкретичний вторинний фразеологічний предикат, наприклад: *Не спускаючи з очей, він підходив до неї* (Панас Мирний) → *Він підходив до неї і не спускав її з очей (пильно спостерігав)*.

Трансформації додавання з дієприслівниками й дієприслівниковими зворотами ведуть до утворення підрядних речень [Касевич 1988: 121]. Серед семантичних трансформацій дієприслівника як синкретичного предиката вирізняємо семантичні трансформації в підрядне цілі, причини, допусту, способу дії, умови, часу тощо. Так, трансформація в підрядне цілі відбувається з дієприслівниками доконаного й недоконаного видів за допомогою показників відношення цілі (суперпредикатів) *щоб, для, з метою*, наприклад: *Генеральний судець Чуйкевич до Кочубея писульки прислав, **сповіщаючи**, що за Дніпром огонь займається* (Б. Лепкий) → ***Прислав, щоб сповістити***; *А завтра вони бренькають, регочуть під вікнами, ніби навмисно **випробовуючи** Іванів терпець та оту його “дикість”* (О. Гончар) → ***Бренькотять і регочуть, щоб ніби навмисне випробувати.***

У висловленні з цільовими комплікаторами узгоджуються не дві реальні ситуації, а реальна з мислимою (ймовірною), яка повинна стати реальною в результаті діяльності, описаної у вихідній частині. Мета складає реалізацію певної ситуації [Кормилицына 1988: 96–97]. Цільові синтаксеми ґрунтуються на семантичних диференційних ознаках наступності в плані часової перспективи, гіпотетичної модальності бажаності. Відповідно до семантичної ознаки наступності, цільові синтаксеми мають часовий план відносного майбутнього. Цільові синтаксеми (комплікатори) виражають призначення дії або процесу [Вихованець 1993: 274]. Розглянемо приклад: *Не раз студент у задумі погладить потилицю, **шукаючи виходу** з якогось глухого кута* (О. Гончар), де ***шукаючи виходу*** виступає в ролі бажаного наслідку й виражає призначення дій – ***погладить з метою знайти, щоб знайти***. Трансформація дієприслівника в інфінітив пояснюється: а) здатністю інфінітива поєднуватися з опорним предикатом способом прилягання; б) функціонуванням інфінітива як первинного і вторинного предикатів; в) можливістю передавати відношення мети. Висловлення з цільовими конструкціями називають свідому доцільну активну дію, спрямовану на створення чи отримання якогось результату. Об'єкт цілеспрямованої дії зазвичай або зрозумілий із ситуації, чи згадується в предтексті й синтаксично не залежить від ядра цільової конструкції, а пов'язаний з ним тільки семантично [Кормилицына 1988: 98–100]: *А старці вже, чую, рипають у сінях і шарять по дверях, **шукаючи клямку*** (О. Довженко) → ***Шарять, щоб знайти клямку.***

Причинові синтаксеми являють собою віддзеркалення причинно-наслідкових відношень у структурі складного речення, яке є базовою одиницею для ускладненого простого речення з набором адвербіальних синтаксем [Вихованець 1993: 273]. Взаємодія причини і наслідку зазвичай послуговується причиною наступного явища [Кормилицына 1988: 100–103]. Причинові синтаксеми, виражені дієприслівником, мають таку сукупність диференційних семантико-синтаксичних ознак: передування в плані часової перспективи, реальну модальність, а також пов'язану з певним явищем властивість породжувати наслідок, наприклад: *Перериває його перепелячий крик, зірвавшись у гору* (Панас Мирний).

Причинові синтаксеми реалізуються в семантичних і морфологічних варіантах. Семантичне варіювання пов'язане з конотативними нашаруваннями на загальне причинове значення. У морфологічній структурі дієприслівників відсутні морфеми на позначення причинових відношень. Ці віддієслівні деривати стають причиновими формами у відповідних мовленнєвих умовах [Вихованець 1993: 274]. Наприклад: *Він уже кілька місяців не був у Батурині, відмовляючись нездоров'ям* (Б. Лепкий): віддієслівна основа дієприслівника *відмовляючись* – *відмовлятися* не містить морфеми на позначення причинових відношень, а стала причиновою в наведеній ситуації.

Значення причини, передане дієприслівником доконаного виду, наприклад, у реченні *Дівчата не купались навіть у свято, соромлячись скидати сорочки* (О. Довженко), трансформується в підрядне, передаючи відношення причини за допомогою суперпредикатів *оскільки*: *Дівчата не купались навіть у свято, оскільки вони соромились скидати сорочки*. Речення з дієприслівником недоконаного виду в препозитивній і постпозитивній позиціях набуває різних обставинних значень мотиваційного характеру. Наприклад: *Плечі біліють, купаючись в місячній молоці* (О. Гончар), де зворот семантично трансформується в підрядне і причини, і часу за допомогою показників причиново-наслідкових відношень *тому що*, *коли*, *бо*: *Плечі біліють, тому що (бо) купаються в місячній молоці* або *Плечі біліють, коли купаються у місячній молоці*.

Розглянемо інші приклади семантичних трансформацій, що містять дієприслівник доконаного й недоконаного видів: *Та й, не допитавшись на цьому світі, пішла на той, мов стеблина сивого жита* (М. Стельмах) – значення причини, доконаний вид: *пішла на той, тому що (бо) не допиталась на цьому*; *Кинувшись через*

*тютюн у сад, прабаба бухнулась з розгону на коліна* (О. Довженко) – значення причини, доконаний вид: ***бухнулась, бо (оскільки, тому що) кинулась через тютюн; Стьопочка, подивившись на незнайомку, розгублено заграв млинками вій*** (М. Стельмах) – значення часу-причини, недоконаний вид: ***заграв млинками вій, коли (тому що) подивився; Народившись у містечку, він не знав і не хотів знати села*** (М. Стельмах) – значення причини, доконаний вид: ***не знав і не хотів знати, бо народився у містечку; І ось, вслухаючись в чарівні слова, я починаю видіти*** (О. Довженко) – значення часу-причини, недоконаний вид: ***починаю видіти, коли (бо) вслухаюсь; Катратий радіє, дивлячись, як уродило, як рясно понаростало всього*** (О. Гончар) – значення часу-причини, недоконаний вид: ***радіє, коли (тому що) дивиться; Розгомонівшись на підпитку, отаман береться розпитувати своїх радників-теоретиків про того дивовижного професора Яворницького*** (О. Гончар) – значення часу-причини, недоконаний вид: ***береться розпитувати, після того як (тому що) розгомонівся; Довідавшись на ярмарку в Борзні, що дома діти загивають з невідомої хвороби, батько ударив по конях*** (О. Довженко) – значення часу-причини, недоконаний вид: ***ударив по конях, після того як (бо) довідався.***

Розглянемо такий приклад: *Сторож брязнув ключами, одмикаючи важкий здоровий замок* (І. Нечуй-Левицький). Між основним предикатом *брязнув* і вторинним предикатом *одмикаючи* можливі відношення причини й часу: *сторож брязнув ключами, бо відмикав; сторож брязнув ключами, коли відмикав*. У наведеному реченні відношення причини прозоріше порівняно з відношенням часу. Дієслово *брязнув* містить у своєму складі сему шуму, спричиненого певними діями, а означення *важкий, здоровий* посилюють каузативні відношення між предикатами.

Допуст виражає причину, яка могла б потягнути за собою протилежний наслідок. Речення допусту є семантичною інверсією підрядного причини [Теньєр 1988: 587]. Допустові синтаксеми (комплікатори) вказують на реальну модальність і характер явища, що суперечить повідомлюваному наслідку [Вихованець 1993: 275]. Допустові відношення в конструкціях з дієприслівниками виявляються за наявністю суперечності між реалізацією дії та її бажаним результатом, наприклад: ***Не розв'язавшись з такою думкою, він вишов на згірок*** (Панас Мирний); ***Не надумуючись багато, крикнув на волохів*** (Б. Лепкий); ***Не чуючи серця, Оксана ввійшла в дзвіницю***

(М. Стельмах), де *не розв'язавшись, не надумуючись, не чуючи* виражають відсутність бажаного результату при реалізації запланованої дії.

Умовні синтаксеми є виразниками реальної чи ірреальної умови, за якої відбуваються або могли б відбутися подія, явище [Вихованець 1993: 275]. Вони позначають ситуацію, яка є умовою здійснення дії, названої основним предикатом висловлення. Умовний комплікатор ускладнює семантичну структуру висловлення вказуванням на умову, яка передує зумовленій і породжує її. У таких висловленнях виражається внутрішній зв'язок між двома явищами – подіями: наявність чи відсутність якогось явища за необхідності спричиняє за собою наявність чи відсутність іншого явища [Кормилицына 1988: 104–108]. У реченнях умову здебільшого передає дієприслівник доконаного виду, характеризуючи дію, яка досягла межі, наприклад: *Далі та далі, пролинувши через квітучу луку, вона підніметься на гору* (Панас Мирний) → *Якщо вона пролине через квітучу луку, вона підніметься на гору*; *А ну Мазена, сполучившись з Карлом Станіславом, погромить царя і загорне цілу країну* (Б. Лепкий) → *Якщо Мазена сполучиться, то погромить царя і загорне цілу країну*.

Причина репрезентована умовою, при відсутності якої процес, виражений основним предикатом, не зможе здійснитись. Позначається роль реальності двох причин, менш реальна є умовою. Власне причина містить у собі повністю свій наслідок; умова являє собою тільки “поштовх”, що дає хід справжній причині. Для появи наслідку необхідна умова й достатньо причини. З точки зору логічного синтаксису, причина є чимось більшим, ніж умова, хоча причина – більш просте граматичне поняття і на його основі виникає поняття умови. Щодо простої причини умова є більш вузьким, а відповідно і більш складним поняттям, оскільки в ній міститься додаткова ознака [Теньєр 1988: 579].

Часові синтаксеми виражають відношення між вихідними елементарними простими реченнями, вказуючи на одночасність або різночасність події, явищ і на їх кількісно-часові вияви. Синтаксеми часової семантики не вносять суттєвих змін у структуру речення, а лише уточнюють предикатну ситуацію щодо часових параметрів [Вихованець 1993: 272]: *Порозпускавши овець, хлопці вертали по домівках* (Панас Мирний) → *Вертали по домівках після того, як розпустили овець*; *Гетьман, почувши, аж на ліжку присів* (Б. Леп-

кий) → *Присів, коли почув; Вийшовши з церкви, Кайдаш пішов до пана за грішми* (І. Нечуй-Левицький) → *Пішов після того, як вийшов.*

Синтаксеми способу дії мають сильне сірконстантне забарвлення. Дієприслівник має значення способу дії, доповнює інформацією головний предикат і трансформується за допомогою показників відношень між предикатами: *як, що, щоб, наче, неначе, мов, аж, ніби, немов, ніж, чим...тим* та ін., означаючи, що характеристика способу дії може передаватися реально або через порівняння: *Кайдашиха сіла, згорнувши руки, ніби тільки що запричастилася й прийшла з церкви* (І. Нечуй-Левицький) → *Кайдашиха сіла і так згорнула руки, ніби тільки що запричастилася й прийшла з церкви; Вони насправді виспівали всі свої пісні за маленький свій вік, ніби віщуючи коротку свою мить* (М. Стельмах) → *Виспівували, ніби віщували; Ходить по саду, неначе напившись отрути* (І. Нечуй-Левицький) → *Ходить, неначе напилась.* Дієприслівник і дієприслівниковий зворот швидше передають манеру, у якій здійснюється основна дія: *Спитала вона Чіпки, не одриваючи очей від вікна* (Панас Мирний); *Пороззявлявши роти, вони жалібно пищали, а навколо кубла наді мною їхні батьки невпинно снували й носили їм комах* (О. Довженко).

Відсутність експліцитно вираженого відношення дієприслівника до головного предиката пояснюється можливістю заміни дієприслівникової конструкції одночасно кількома реченнями різних типів і різної семантики; при цьому дієприслівник набуває значень: *часу і причини*, наприклад: *Почувши отакі слова, я з переляку аж підскочив* (О. Довженко) → *Підскочив, коли (тому що) почув; часу й умови*, наприклад: *Чому, опинившись на межі зла, людина так легко й безболісно межу ту переступає* (О. Гончар) → *Переступає, коли (за умови, що) опинилась; способу дії і причини*, наприклад: *Притулившись до верби з підмитим корінням, вона довго-довго не відходила від татарського броду* (М. Стельмах) → *Не відходила, тому що притулилась(була притулена); часу й мети*, наприклад: *Наче хто білий килимок прослав, щоб витирати ноги, вступаючи в село* (Панас Мирний) → *Хтось килимок прослав, щоб вступити в село, витирати ноги, коли вступаєш у село.*

Дієприслівник, що передає манеру поведінки, спосіб дії, нерідко трансформується у підрядне-присубстантивно-атрибутивне речення або замінюється дієприкметниковим зворотом чи сполучен-

ням дієприкметника з іменником у формі орудного відмінка: *І встає перед його очима розгніваний Бог, **обгорнувшись** чорними хмарами* (Панас Мирний) → *Бог, обгорнутий (що обгорнувся); Собаки, **підбравши** хвости під себе, розбігалися по великому дворі* (Б. Лепкий) → *собаки з підібраними (що підібрали), чи в речення з однорідними присудками: *І розійдуться вони понад ровами, **щипаючи** зелену травицю.* (Панас Мирний) → *і розійдуться вони і щипають траву; Як гарно ложку ніс до рота, **підтримуючи** знизу скоринкою хліба, щоб не покrapать рядно над самою Десною на траві* (О. Довженко) → *ніс, підтримував знизу.**

Розглянемо функції дієприслівника в складі складного речення. Дієприслівник зберігає здатність дієслівного слова розширювати структурний мінімум організованої ним складної конструкції шляхом приєднання однієї чи кількох предикативних частин, унаслідок чого формуються складнопідрядні речення різних типів, а також складносурядні, безсполучникові, багатоконпонентні складнопідрядні речення та конструкції з різними видами й засобами зв'язку [Комарова 2003: 81]. Наприклад, семантичні трансформації з послідовною підрядністю характеризуються поступовим підпорядкуванням: *Злякано запитав, **іще не знаючи**, що таке смерть і що таке людська злоба...* (М. Стельмах) → *Запитав, тому що іще не знав, що таке смерть*; семантична трансформація в конструкції з однорідною й неоднорідною супідрядністю характеризується безсполучниковим зв'язком, наприклад: ***Пробуваючи** на службі в панів, вона набралась од їх чимало пишання* (І. Нечуй-Левицький) → *Пробула на службі, вона набралась пишання.* Семантична трансформація в конструкції із сурядністю більш поширена порівняно з підрядними конструкціями: *А дід, **понюхавши** табака, розіслав свиту, розвернувся проти сонця та грів старе тіло* (Панас Мирний) → *А дід, після того як понюхав табака, розіслав свиту; А сам дід лежав на печі і тихо кашляв, **слухаючи** своїх молитов* (О. Довженко) → *А сам дід лежав на печі і тихо кашляв і слухав своїх молитов; **Прийшовши** до читачів наприкінці шістдесятих, твір одразу ж опинився у вирі пристрастей...* (О. Гончар) → *Після того як твір прийшов до читача, він опинився у вирі пристрастей.*

Зустрічається змішаний тип трансформацій, наприклад: *Тільки Лиско лежав коло дверей, **простягнувши** передні лапи, **положивши** на них голову* (Панас Мирний) → *Тільки Лиско лежав коло дверей і простягнув передні лапи, щоб положити на них голову.*



У сучасному мовознавстві панівною залишається думка, що дієприслівник утратив суб'єктну іменникову семантико-синтаксичну позицію, яка би більшою мірою відносила його до дієслова, а не до прислівника. За часів розвитку формального синтаксису вживання дієприслівника в реченні без суб'єкта при основному предикаті вважалося помилковим. На ґрунті семантико-синтаксичних теорій встановлено, що наявність суб'єкта в реченні з дієприслівником не є обов'язковою, крім того, у межах однієї пропозиції дієприслівник і первинний предикат можуть мати різні суб'єкти, що підкреслює віддієслівну природу дієприслівника.

Редукція суб'єктного компонента можлива в синтаксичних дієприслівникових зворотах при уведенні одиничного апозитивного члена: предикативного означення, обставинного компонента зі значенням супутнього стану особи та ін. Розглянемо приклад: *Спочиває весела, **натрудившись, нагаласувавшись** за день* (О. Гончар). Предикативне означення *весела* вказує на рід, емоційний стан суб'єкта; автор наголошує на причиново-наслідкових відношення між предикатами *натрудившись, нагаласувавшись* і *спочиває*, темпораль за день підкреслює важливість дії-наслідку, вираженої предикатом *спочиває*; *Нагнувшись до керма, натискуєш педалі, чешеш по бруківці...* (О. Гончар) – імпліцитність суб'єкта можна пояснити імперативним характером речення: *після того як нагнешся до керма, натискуєш і чешеш*. Між предикатами *нагнувшись* і *натискує, чешеш* встановлюються часові відношення.

Компонент з потенційно предикативним значенням у реченні послаблює свій прислівний зв'язок з суб'єктом (об'єктом) і семантично тяжіє до предиката [Плющ 1986: 127–128]. За І. Р. Вихованцем, така редукція є структурною редукцією зліва, що утворює з предикативного ядра і детермінантів речення словосполучення з опорним інфінітивом [Вихованець 1983: 13–14]: *Підступивши до жінок на кроків три-чотири, шапкою до землі доторкнувся і за пояс її уткнув* (Б. Лепкий).

Отже, дієприслівник може не позначати дії суб'єкта, коли відноситься до інфінітива, що вказує на дії іншої особи: *У їх коханні вбачалася мало не зрада рідній землі, волі кремлівського вседержителя, який захотів навіть людську природу змінити, **заборонивши** кохатись людям різних країн* (О. Гончар); коли відноситься до об'єкта, суб'єкта, що не збігаються із суб'єктом дії, вираженої предикатом: *І не вчула, як скрізь метнулись люди, **відчиняючи** двері і*

ворота, як жіноцтво, *припадаючи* до стрепен, плакало і запрошувало в оселі вчорнілих від бою і морозу бійців (М. Стельмах); якщо використано в безособовому реченні при інфінитиві, до якого відноситься дієприслівниковий зворот: *Давай похапцем хапати зерно, не підпускаючи курей* (Панас Мирний).

Відомо, що вторинні синтаксеми утворюються внаслідок об'єднання двох або більше елементарних простих речень в одне просте ускладнене. У семантиці вторинних предикатних синтаксем домінує семантика відношень, супроводжувана первинною для предикатів семантикою дії, процесу, стану та якості [Вихованець 1993: 269]. Найпоказовішим розрядом вторинних предикатних синтаксем виступають адвербіальні синтаксеми з обставинною семантикою. Адвербіальні синтаксеми поділяються на низку різновидів: часові, причинові, цільові, допустові та умовні [Вихованець 1993: 271–272]. Дієприслівникові звороти узагальнено за участі відокремлених обставин, детермінуючих предикатів основного речення. Виділення й відокремлення дієприслівників і дієприслівникових зворотів у змістовому відношенні порушує семантичну основу відокремлення як явища, що виявляється щодо речення в цілому. Це не суперечить положенню про характер детермінантного підрядного зв'язку (прилягання), який властивий відношенням елементів речення до предикатного ядра [Кадомцева 1985: 90].

Розглянемо дієприслівниковий зворот у функції відокремленої обставини. Обставинні відношення складаються між компонентами, що виражають дії та їхні різноманітні ознаки [Іваницька 1986: 52]. Обставини як вторинні члени речення характеризують дії чи ознаки з боку їх якості, кількості й різноманітних умов перебігу й появи. Дієприслівники належать до неморфологізованих обставин [Лекант 1976: 135]. Е. С. Сасинович називає умови, за яких дієприслівник виконує функцію обставини: 1) у випадку розкриття способу дії дієслова-предиката; 2) при вираженні образної характеристики здійснення дії предиката, виявлення відтінку цієї дії та при визначенні положення предмета в час здійснення дії предиката [Сасинович 1961: 240]. Сучасне мовознавство розглядає обставину як компонент речення, що характеризує дію, процес, стан, ознаку або вказує на умови, за яких відбувається подія чи явище [Українська мова 2007: 447]. Відношення причини, цілі, умови, допуску належать до логічних комплікаторів. Речення, що містять компоненти зі зна-

ченням причини, наслідку, цілі, умови і допуску, вважаються полі-предикативними висловленнями [Кормилицына 1988: 94].

Напівпредикативна дієприслівникова конструкція виражає значеннєві конотації обставини, вступаючи в атрибутивні семантико-синтаксичні відношення з суб'єктом. За таких умов між головною і другорядною діями встановлюються відношення мотиваційної предикації, подібної до тієї, що поєднує дії у складнопідрядних реченнях із підрядними обставинними, тому дієприслівниковий зворот легко трансформується в підрядне часу, причини, мети, наслідку, умови, допусту [Іваницька 1986: 8], наприклад: *Погулявши* коло бджіл і *наївшись* огіркових пуп'янків, *натрапив* я на моркву (О. Довженко) → *коли я погуляв і наївся*; *Старий, не помітивши* іронії, *вдоволено засопів* (О. Гончар) → *вдоволено засопів, бо не помітив іронії*; *Іще не полюбивши* нікого, *дівчина в незрозумілій тривозі ждала його* (М. Стельмах) → *не любила, зате ждала*.

За І. Р. Вихованцем, дієприслівник належить до адвербіальних синтаксем як вторинна предикатна синтаксема і може контекстно набувати одне з обставинних значень [Вихованець 1993: 271]: *Вона в нього була така ревнюща, не раз прибігала на ферму, тіпаючись від підозр* (О. Гончар) – значення способу дії; *Наблизившись, спробував її обійняти* (О. Гончар) – значення часу; *Чого ж, ще навіть не навчившись літати, шукає пташенят у цьому світі і кому, і для чого подає свій самотній голос?* (М. Стельмах) – значення допусту. До способів, що адвербалізують дієприслівник у реченні, належать: 1) послаблення видо-часового значення і значення часу; 2) позиція дієприслівника, його логічне виділення, сусідство з іншими формами; 3) ступінь вираження додаткової дії; 4) неперехідність дієслова, позиція, в якій дієприслівник стає частиною семантичного предиката речення; 5) присутність / відсутність заперечення при дієприслівникові; 6) присутність / відсутність при дієприслівникові залежних слів, об'єднаних з ним різними типами синтаксичних зв'язків; 7) позиція дієприслівника щодо дієслова (постпозиція, контактна і фінальна позиції); 8) характер семантики – наявність і взаємодія сем активності / пасивності в семній структурі дієприслівника і предиката; 9) ступінь зв'язку дієприслівника і предиката [Чупашева 2010: 34].

Якщо дієприслівник розглядати як детермінант, то йому властиві дві основні ознаки, які дають змогу не тільки класифікувати його як окремий компонент речення, але і відмежовувати від фа-

культуративних компонентів причленної залежності при умові, що останні займають периферійні субпозиції у формально-граматичній структурі речення. Такими ознаками є: а) відсутність прислівного зв'язку, а отже, й залежність від граматичного центру речення в цілому; б) наявність додаткової щодо граматичного центру предикації [Іваницька 1986: 115]: *Він спокійно дивився на своїх суддів, покладаючись на протекцію Іскри й Кочубея* (Б. Лепкий) → *Він спокійно дивився на своїх суддів; він покладався на протекцію Іскри і Кочубея*. Субпозиція детермінанта визначає слабкий синтаксичний зв'язок із граматичним центром речення в цілому. Відсутність прислівного зв'язку сприяє виділенню цієї субпозиції, яка стосовно головних субпозицій (суб'єкта, предиката) знаходиться на периферії реченнєвої структури. Формально граматична периферійність суперечить її семантичній вагомості в семантичній структурі речення. Завдяки семантичній градації підрядних прислівних зв'язків субпозиція детермінантів завжди залишається периферійною, не вважаючи на наявність у реченні декількох детермінантних субпозицій. Детермінант залежить від граматичного центру і, не будучи проекцією словосполучення в реченні, поширює його синтаксичну структуру [Іваницька 1986: 24].

Детермінантні члени речення вирізняються своєю синтаксисною автономністю, яка зростає за умов їх граматичного виокремлення, що виразно членує просте ускладнене речення на дві частини, які передають основне і додаткове повідомлення. Дієприслівник як детермінант репрезентує інше згорнуте просте речення [Вихованець 1993: 239]: *Випивши по чарці, розказували всячину* (Б. Лепкий) → *Після того як вони випили по чарці, вони розказували всячину*.

Неприслівність підпорядкування є основною причиною слабого підрядного зв'язку детермінанта з граматичним центром речення. Неприслівний характер підрядного зв'язку детермінанта супроводжується його граматичним і семантичним варіюванням, семантичною невизначеністю. Граматичний центр речення, крім відсутніх у нього потенцій прогнозувати форми слів залежного складу (детермінанта), позбавлений також можливості визначати його семантику. Кожен із детермінантів доповнює інформативний зміст речення [Іваницька 1986: 115].

Ступінь залежності дієприслівника від основної дії тісніший, ніж інших обставин; усередині самої цієї детермінантної залежності встановлюються різновиди синтаксичної сполучуваності дієпри-

слівників із основною дією, що виводиться із властивостей сполучуваності дієслів як синтаксем. В основу ускладнення простого речення дієприслівниковими зворотами іманентно закладено ті властивості, що висвітлюють реальні форми поширення речення через розгортання його предиката-присудка [Кадомцева 1985: 90].

Атрибутивні зв'язки дієприслівника відтворюють специфічний тип відношень, що суміщають формально-синтаксичні й наближені до формально-синтаксичних семантико-синтаксичні ознаки і характеризуються вторинністю, похідністю від інших відношень. Вони виникають унаслідок згортання окремих компонентів семантичної структури речення й перерозподілу синтаксичних залежностей між компонентами або в результаті формально-граматичних перетворень – з'єднання двох елементарних речень у семантично складну конструкцію. У всіх випадках необхідною умовою наявності атрибутивних відношень між членами речень є залежність від суб'єкта [Вихованець 1993: 133].

Дієприслівник у простому неелементарному реченні встановлює відношення атрибутивної семантики між первинною і вторинною діями й трансформується в підрядні речення з атрибутивною семантикою [Комарова 2003: 10–13]: *І встає перед його очима розгніваний Бог, обгорнувшись чорними хмарами (Панас Мирний) → Бог, обгорнутий (що обгорнувся) – при цьому обгорнувся.*

Можливість дієприслівника передавати атрибутивні відношення пояснюється його бінарним зв'язком як із суб'єктом, так і з предикатом речення, які передають певну ознаку. Означення – ознака не тільки предмета, але й дії [Чупашева 2010: 14]. Атрибутивна семантика дієприслівника зумовлена позиційною близькістю до суб'єкта і повною чи частковою втратою зв'язку з предикатом речення. У значенні ознаки дієслівної дії можуть виступати такі дієприслівникові форми, які своїми стосунками до процесу можуть характеризувати [Кузьмич 1996 а: 73]: а) спосіб його перебігу, наприклад: *І дитя її новонароджене, тільки оченята розліпивши, в подиві безтямності вперше побачило цей світ (О. Гончар) → І дитя її новонароджене, тільки з розліпившими оченятами, в подиві безтямності побачило цей світ;* б) темп дії: *Тривожачись дівочою вродою, Ярослав похапцем вийшов із темної хати (М. Стельмах) → Стривожений дівочою вродою, Ярослав похапцем вийшов із темної хати;* в) манеру пересування: *Гетьман піднявся, вдивився в ті сумерки, а потім, простягаючи руки перед себе, вказав...*

(Б. Лепкий) → *Гетьман піднявся, вдивився в ті сумерки, а потім з простягнутими перед себе руками, вказав...*; г) манеру розмови: *Він, усміхаючись, докірливо хитав головою і промовляв з почуттям тонкого жалю і примиренності з бігом часу* (О. Довженко) → *Він, усміхнений, докірливо хитав головою і промовляв з почуттям тонкого жалю і примиренності з бігом часу.*

Атрибутивні відношення сприяють конденсації висловлення, уможлиблюють згортання компонентів речення або елементарних речень за допомогою приєднання трансформованих компонентів до трансформованого опорного суб'єкта. Наявність атрибутивних відношень свідчить про глибоку перебудову конструкції на основі базових (елементарних) речень. Найбільшою мірою перебудовується конструкція у випадку, коли залежний від опорного суб'єкта компонент набуває форми узгоджуваного з суб'єктом атрибута [Вихованець 1993: 134], наприклад: *Промовив Кочубей, замочуючи вуса в пугар* (Б. Лепкий) → *Промовив Кочубей із замоченими в пугар вусами.*

Дієприслівник виявляє свої властивості як синкретичний вторинний фразеологічний предикат. Фраземи, до складу яких входять дієслова, що утворюють форми теперішнього й минулого часу, тобто такі дієслова, які в українській мові беруть участь у творенні дієприслівників доконаного й недоконаного видів, репрезентують вторинні предикати запропонованого типу, наприклад: *прийняти* бойове хрещення – *прийнявши* бойове хрещення; *переслідувати* по п'ятах – *переслідуючи* по п'ятах; *збитися* з пантелику – *збившись* з пантелику.

### 3.1.3. ВАЛЕНТНІСТЬ ДІЄПРИСЛІВНИКОВОГО ВТОРИННОГО ПРЕДИКАТА

Семантико-синтаксична валентність предиката визначає його здатність сполучатися з іншими словами, мати певну кількість відкритих позицій, які можуть або мають заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи. Сутність предикативного слова відбивають дієслова як головні носії валентності в реченні. Семантико-синтаксична валентність предиката визначає зумовлені його семантикою сполучувальні можливості щодо іншої частини мови, визначає компоненти, які заповнюють непередикатні іменникові групи. Предикатові належить основна роль у семантико-син-

таксичній організації речення. Семантично елементарне речення складається з компонентів валентної рамки одного предиката [Вихованець 1993: 124].

Дієприслівник і дієприслівниковий зворот можуть поширюватись додатковими актантами або структурно факультативними підрядними частинами з обставинною семантикою, наприклад: *Степова чайка цигикала, з купини на купину злітаючи, мов за дітками плакала мати* (Панас Мирний); *Кочубей повторює за ним, перекручуючи слова, бо до київської актової мови привик* (Б. Лепкий). Іншими словами, валентність дієприслівникових форм засвідчує типове збереження низки вихідних, властивих дієслівній базі, семантико-синтаксичних позицій об'єкта, адресата, знаряддя, локатива [Кузьмич 1996а: 54]. Таким чином, заперечується думка, що у структуруванні простого ускладненого речення беруть участь валентності предикатів вихідних елементарних простих речень, де предикат базового елементарного речення формує основну схему простого ускладненого речення, зберігаючи свою семантико-синтаксичну валентність.

У семантичну структуру елементарного речення входить певна кількість непередикатних знаків – іменників-аргументів, яких вимагає семантична природа відповідного предиката як центрального компонента речення. Здатність передикативної семантики супроводжуватися певною кількістю аргументних синтаксем становить її семантичну валентність. Дієприслівник як вторинний предикат поєднується з непередикатними знаками, зокрема, із непередикатним знаком об'єкта, що підпорядковується предикатові зі значенням дії або стану й позначає семантику істоти або неживого предмета, на які спрямована дія або стан [Вихованець 1983: 40]: *Трохи згодом питає він, ковтаючи слова* (Панас Мирний); із непередикатним знаком адресата, що залежить від предиката зі значенням дії або стану і вказує на живу істоту, якої стосується названа предикатом дія або стан, тобто такої, якій приписується цей стан, на користь або на шкоду якій відбувається дія [Вихованець 1983: 40]: *Крикнула Кайдашиха, вихопивши з печі мале горня з кашею* (І. Нечуй-Левицький); із непередикатним знаком знаряддя, що залежить від предиката дії і кваліфікує неживий предмет, за допомогою якого виконується дія; у семантичній структурі речення здебільшого наявний, крім діяча й знаряддя, також об'єкт, на який спрямована дія і на якому позначається зміна стану як результату виконання дії [Вихованець

1983: 41]: *Катратий рівчачки струмочкам прокопував, травичку зелену пригортав, заманюючи весняну воду та рибу в сагу* (О. Гончар); із непередикатним знаком локатива, що залежить від предиката з локативним значенням і вказує на місце, положення, шлях руху, вихідний і кінцевий пункти руху [Вихованець 1983: 42]: *Ось дві машини доїхали до перехрестя і теж стихли хід, повертаючи в ліс* (М. Стельмах).

Семантико-синтаксична структура неелементарного речення частково зумовлена валентним класом вторинного предиката, вираженого дієприслівником. У сучасній українській мові семантично неелементарне просте речення включає до свого складу чотиривалентні одиниці – одновалентні вторинні предикати, виражені дієприслівником, наприклад: одновалентний вторинний предикат, що найчастіше включає тільки суб'єктний актант: *Граючись, вона аж вистрибувала з води на Ягорових глибоких місцях* (О. Гончар) → *Вона гралася, вона вистрибувала*; двовалентний вторинний предикат, що має суб'єктний та об'єктний актант, наприклад: *Почувши про таку біду, мати зразу в сльози* (О. Довженко) → *Мати почула про таку біду*; тривалентний вторинний предикат, що містить у своєму складі суб'єктний і два об'єктних чи обставинні актант, наприклад: *Він, шугнувши шматком темені над головою, налякав її* (М. Стельмах) → *Він шугнув; шугнув шматок темені; шугнув над головою*; чотиривалентний вторинний предикат містить чотири різні актант, наприклад: *Під двором стояла натоптувана жінка, наставивши руки над очима від сонця* (Панас Мирний) → *Жінка наставила; наставила руки; наставила над очима; наставила від сонця*.

Отже, семантико-синтаксичні дослідження дієприслівника у структурі простого неелементарного речення підтверджують його функціонування як синкретичного вторинного предиката, що зберігає відношення між первинним і вторинним предикатами, функціонує при редукції первинного суб'єкта, може набувати адвербіальної й атрибутивної семантики. Речення, ускладнене дієприслівниковим синкретичним вторинним предикатом, визначаємо як поліпредикативне неелементарне.

Дієприслівниковий синкретичний вторинний предикат може поширюватися додатковими актантами або структурно факультативними підрядними частинами з обставинною семантикою. Семантична структура такого предиката містить певну кількість непередикатних знаків, а саме: об'єкт, адресат, знаряддя, локатив. Вторинний



предикат, виражений дієприслівником, вирізняється одно-чотиривалентним функціонуванням.

## 3.2. МОДИФІКОВАНІ СИНТАКСИЧНІ СТРУКТУРИ З ІНФІНІТИВОМ МЕТИ

### 3.2.1. РЕЧЕННЯ З ІНФІНІТИВНОЮ СИНТАКСЕМОЮ МЕТИ

Поряд зі складними сполучниковими конструкціями, в українській мові активно функціонують прості речення, в яких значення мети реалізують не спеціалізовані сполучники, а власне інфінітивна синтаксема або прийменниково-відмінкові форми віддієслівних іменників, наприклад: *Харитя їла чи не їла, швиденько помила посуд, поскладала його на мисник, засунула сінешні двері і **стала навколішки** перед образами **молитися** Богу* (М. Коцюбинський); *Цитати з історичних документів я **залишив** тоді **задля** уникнення можливих похибок чи звинувачень у неточності перекладу* (І. Дзюба). І перший, і другий типи синтаксичних структур представлено й проаналізовано як модифікації домінантної експліцитної конструкції з цільовим сполучником, утворені внаслідок редукації (згортання) підрядної частини складного речення у “вторинну адвербіальну синтаксему” [Вихованець 1993: 45].

Як відомо, згортання предиката підрядної частини складного речення нерідко приводить до появи відпредикатного іменника, а функції підрядних сполучників, що передають семантико-синтаксичні відношення в реченні, змінюються відповідними прийменниками. Таким чином, “разом із відпредикатними іменниками такі прийменники утворюють єдину синтаксему з детермінантною функцією, яка конденсує семантику згорненої підрядної частини і вказує на певний тип семантико-синтаксичних відношень між підрядною і головною частинами складнопідрядного речення” [Городенська 1991: 133]. Прийменник, на відміну від сполучника, не завжди чітко передає семантико-синтаксичні відношення між елементарними простими реченнями, оскільки об’єднується з предикатним субстантивом у єдиний компонент, наприклад: *В ограді **на** **ночі** **влі** **мо** **ст** **ило** **сь** **га** **й** **во** **ро** **н** **н** **я*** (А. Головка).

Функціонування інфінітива в ролі цільової адвербіальної синтаксеми репрезентує менший ступінь трансформації підрядної час-

тини складного речення, оскільки редукції зазнає лише сполучник *щоб* [Митрофанова 2007: 188]. Така здатність інфінітива мети виступати виразником цільового значення в простому реченні зумовлена, на думку І. Р. Вихованця і К. Г. Городенської, семантичною компресією підрядної частини складнопідрядного речення, яка вказує на мету. Іншими словами, функціонування інфінітива в адвербіальній позиції репрезентує позиційне уподібнення дієслова до прислівника [Вихованець, Городенська 2004: 210], наприклад: *Так він почув, що у пана хорунженка у винниці барда добра і добре скотини доглядають, і **приїхав найняти і сторжмитись*** (Г. Квітка-Основ'яненко).

Особливістю двох наведених модифікацій складних структур зі значенням мети є їхня функціональна співвідносність, кореферентність (пор.: *Зупинитися, щоб перепочити. – Зупинитися перепочити. – Зупинитися на перепочинок*), що свідчить про наявність між ними певної семантичної схожості, яка при одних особових дієсловах стає значущою за розмежування; при інших дієсловах на перший план виступають різні зумовлювальні можливості використання лише інфінітива або лише віддієслівного іменника, наприклад: *Тримав зв'язок, щоб розповсюджувати інформацію. – Тримав зв'язок для розповсюдження інформації, але не \*Тримав зв'язок розповсюджувати інформацію. У зв'язку з цим важливим інструментом пояснення функціональної ролі інфінітива мети в реченні стає семантика опорного дієслова (вершинного дієслівного предиката). Як зазначає В. М. Брицин, “виявлення семантичних властивостей дієслова, які сприяють закріпленню при них позиції саме для інфінітива, потребує розробки системи їхнього протиставлення дієсловам, які з інфінітивом не сполучаються” [Брицын 1990: 28].*

Перелік модифікованих структур, сформованих унаслідок редукції цільового сполучника чи інфінітива мети в цілому, засвідчує необхідність їхньої репрезентації в межах понять про просте ускладнене речення, яке містить дві або більше відповідних пропозиції (ситуації) [Вихованець 1993: 58], а також валентну рамку вершинного дієслівного предиката, який організовує ці пропозиції. Це означає, що їхній аналіз може бути здійснений на ґрунті опису основних структурних схем, що дасть змогу виявити конструктивні й семантичні особливості цих синтаксичних одиниць.

Модифікації основної складної структури базовані на їхній відповідності схемам  $N_1 - V_f - Adv\ fin\ (Inf)$  та  $N_1 - V_f - Adv\ fin\ (praep\ N)$ ,

де синтаксеми зі значенням мети виявляють придієслівний характер зв'язку й дають підстави розглядати їх як валентно-незв'язані з основним дієслівним предикатом синтагми [Кочерган 1980; Вихованець 1988].

До валентно-незв'язаних членів предикатної синтагми належать такі структурно-семантичні компоненти речення, які містять у своєму складі лексему з предикатною характеристикою. Ця лексема разом із залежними компонентами називає окрему ситуацію, яка супроводжує іншу ситуацію, названу особово-часовою формою дієслова-предиката з валентно-зв'язаними компонентами, наприклад: *Ти приходиш до мене не раз і не двічі Повідаати про муки глухі і заковані, Як шаблі твої сяли у клекоті січі, Як росло твоє серце в Шекспірі й Бетховені* (А. Малишко). Такі валентно-незв'язані члени речення виражаються інфінітивними формами дієслова з валентно залежними від них субстантивними лексемами та транспозитними формами віддієслівних іменників також із валентно залежними компонентами. Такі речення включають і компоненти, які не мають у своєму складі явно вираженого предикатного знака. При його згортанні предикація зберігається за аргументними компонентами, вираженими субстантивними та прийменниково-субстантивними формами, зв'язаними з дієсловом-формантом невалентними відношеннями [Арібжанова 1994: 96].

Еквівалентом поняття валентно-незв'язаних членів предикатної синтагми виступає поширене в мовознавчій літературі поняття детермінанта й поширювача. Питання виділення детермінантів (поширювачів) у структурі простого речення, організованого дієслівним предикатом, пов'язане з поняттям його “синтаксичної завершеності” – невід'ємної властивості структурної схеми, в якій розкриваються всі потенції валентного сполучення предиката. Поширювачі “зберігають у структурі простого ускладеного речення семантичну і формально-синтаксичну автономність” і відношення їх “у власне-семантичній (логічній) структурі речення повинні інтерпретуватися як семантичні відношення між елементарними реченнями” [Вихованець 1993: 110].

Це означає, що в складі, а значить, і структурі речення може бути наявний компонент, який не програмується дієслівним предикатом за його валентною структурою, але, відображаючи властивість іншої дії, вказує на обставину (у нашому випадку – мету), що супроводжує або зумовлює дію, названу предикатом-формантом

предикатної синтагми, тобто перебуває з цим предикатом в обставинних відношеннях. Дієслівний предикат, що формує синтагму, називає одну ситуацію, валентно-незв'язаний член у структурі предикатної синтагми – іншу ситуацію. Тому на граматичному рівні відношення між компонентами такої предикатної синтагми розглядаються як відношення між реченнями; на семантико-синтаксичному рівні ці відношення проектуються на відношення між дієслівним предикатом і поширювачем, тобто на причленні відношення в реченні [Арібжанова 1994: 94–95].

Узагальнення основних положень учення про поширювачі в структурі простого речення полягають у тому, що: 1) їхня семантика має переважно адвербіальний характер; 2) поширювачі формуються в результаті згортання однієї з частин складного речення й представляють редуковані члени речення в складі іншого простого речення; 3) їхній зв'язок із валентною рамкою вершинного дієслова в цілому дає змогу говорити про них як про детермінанти, а зв'язок із предикативним ядром речення – як про поширювачі; 4) поширювачі характеризуються відсутністю причленного зв'язку на рівні речення; 5) детермінантний зв'язок визначається як слабкий, типова форма його реалізації – здебільшого прилягання; 6) наявність поширювачів у реченні пояснюється комунікативними потребами мовця, метою висловлення; 7) вилучення обставинних поширювачів зі складу речення не порушує його структурної й змістової цілісності [див.: Шведова 1964; Кржижкова 1967; Адамець, Грабе 1968; Апресян 1969; Золотова 1973; Іваненко 1981; Вихованець 1992; Іваницька 1986].

Валентна незв'язаність обставинного поширювача з дієслівним предикатом не означає відсутність зв'язаності з ним узагалі. Будучи складником певної синтагми, будь-який її член перебуває у відповідних зв'язках із формантом синтагми – дієслівним предикатом, пор.: “Чим вищий рівень абстрактності плану змісту дієслова-предиката, тим очевиднішою є потреба в уточненні його правобічними поширювачами. Абстрактні семи, які конституюють семантичну структуру релятивного дієслова, програмують облігаторну валентність предиката” [Степаненко 2004: 26].

Назва “валентно-незв'язані члени”, “факультативні члени” говорить про те, що залежні члени синтагми лише валентно не пов'язуються з предикатом, тобто вони зв'язані з ним, але невалентним зв'язком. Якщо наслідувати теорію валентно-незв'язаних членів речення, які суть згорнуті речення [Апресян 1969; Степанова,

Хельбиг 1978; Вихованець, 1993], то їх варто інтерпретувати лише як аргументи іншого, відсутнього в цій синтагмі, предиката. Відсутність або згортання (редукція) предиката вважається основною умовою існування детермінантної (валентно-незв'язаної) синтаксеми, яка формується внаслідок конденсації (інкорпорації) будь-якого речення з реченням-моделлю, що містить потенційний детермінант [Кржижкова 1967: 48] чи приєднується до ядра речення в процесі синтезуючої трансформації [Адамець, Грабе 1968: 192]. Утворене від складного речення просте ускладнене речення з поширювальним компонентом відрізняється від елементарних простих речень тим, що детермінанти не є другорядними членами речення, зумовленими семантико-синтаксичною валентністю предиката, а виявляють факультативний характер.

Як відомо, детермінантний зв'язок виявляє свої найтипівіші риси у складнопідрядних реченнях, де підрядна частина обставинного значення залежить від головної частини. Детермінантний підрядний зв'язок між другорядним компонентом речення й предикативним ядром простого речення формується внаслідок згортання підрядної частини за рахунок переміщення детермінанта-деривата в типову для нього реченнєву позицію [див.: Вихованець 1993: 28], пор.: *Я Дніпро розхлюпочу шоломом, Щоб посіяти рожі густі* (А. Малишко) → *Я Дніпро розхлюпочу шоломом – посіяти рожі густі*. Додаткова предикація в синтаксичній структурі предикатної синтагми властива й таким поширювачам, які у своєму складі не мають явно вираженого предикатного знака.

Поширювачі цього типу структурно подібні до неповних простих речень, у яких відсутній член, у тому числі й дієслово-присудок, зрозумілий з контексту чи ситуації. З редукцією предиката поширювачі не втратили його предикації. Їхнє семантичне призначення й синтаксична роль у складі іншої синтагми зберігаються (позначаючи окрему ситуацію, нести додаткову щодо предиката-форманта інформацію; вказуючи на обставину дії чи стану, супроводжувати або зумовлювати їх) [Арібжанова 1994: 110], а подекуди й набувають додаткових ознак. Так, при трансформації складнопідрядних речень у прості ускладнені з придієслівним інфінітивом мети посилюється значення каузації, виражене вершинним дієслівним предикатом, пор. у співвідношенні конструкцій *Гусари, драгуни, а за ними й ополченці ламали строї, тиснулися ближче до Януша, щоб і собі першими побачити і відчутти, як їх зустрине Острог* (М. Вінгра-

новський) і *Я ж вибіг на висоти дивитись на стежку на снігу* (Т. Осьмачка) (перша виступає як підкреслено цільова за значенням завдяки сполучнику, у той час як друга допускає ширші семантичні зв'язки, включаючи каузацію).

Такий зв'язок І. Р. Вихованець називає непередбачуваним: “Непередбачуваний підрядний зв'язок звичайно реалізується у складно-підрядних реченнях і простих реченнях із детермінантами, наявність яких формально не передбачається головною частиною складного речення та предикативним центром простого, а зумовлюється лише наміром мовця увести в конструкцію зміст, що його виражають детермінантні компоненти” [Вихованець 1993: 29]. Саме ознака непередбачуваності регулярно супроводжується ознакою необов'язковості (факультативності) поширювальних компонентів. Іншими словами, у поширеній структурній схемі простого речення обов'язковим конституентом виступає правобічний поширювач. Облігаторним є поширювач, який передає ту інформацію, без якої воно як конкретна реалізація структурної схеми не може характеризуватися автосемантичністю. Факультативні компоненти вносять додаткове повідомлення, вони структурно необов'язкові, хоч і суттєві в комунікативному відношенні. До таких компонентів належать обставинні поширювачі. Л. М. Руденко поділяє обставинні поширювачі на: 1) фонові поширювачі; 2) поширювачі зумовленості; 3) поширювачі з власне з'ясувальним (характеризувальним) значенням [Руденко 1996: 9].

У межах зумовлених поширювачів виділяються поширювачі мети, які називають зумовлені явища як результат, що може бути реальним (*поїхали шукати зниклу річ*) і бажаним (*їздив у Карпати поправити здоров'я*). Такі поширювачі виражені, як правило, інфінітивними формами валентно-незв'язаних членів предикатної синтагми. Цільові відношення у структурі предикатної синтагми, ускладненої поширювачем – інфінітивною конструкцією, мають з боку інфінітива зумовлювальний характер, бо для здійснення дії, названої інфінітивом, обов'язковою є інша дія, виражена вершинним дієсловом-предикатом і репрезентована у структурній схемі  $N_1 - V_f - Adv\ fin (Inf)$ .

Отже, цільові відношення підпорядковують інфінітив дієслову-предикату лише синтаксично, тоді як семантично в простому ускладненому реченні такої семантики поєднуються дві різні структури. Про це свідчать трансформації розглядуваних синтагм: модифікації

складнопідрядних речень у відповідні предикатні синтагми. Якщо при цьому в структурному аналізі на першому плані виступає предикат-формант, то при комунікативному аналізі ця однозначність нівелюється. Основним повідомленням виступає предикат, якщо при ньому реалізуються його аргументи. Якщо ж дієслова відображають ситуацію без аргументів, то увага зосереджена на ситуації, названій інфінітивною синтагмою мети, пор.: *Усякий раз вони зоставляли його в себе обідати* (І. Нечуй-Левицький) і *Батько сяде грати*.

### 3.2.2. ПРОСТІ РЕЧЕННЯ СТРУКТУРНОЇ СХЕМИ

#### $N_1 - V_f - Adv\ fin$ (Inf)

Придієслівна позиція є однією з найхарактерніших для інфінітива будь-якої семантики в межах простого речення [Ицкович 1982; Брицын 1990; Арібжанова 1994; Митрофанова 2007]; пор.: “Використання залежного інфінітива часто спостерігається у тих випадках, коли літературною нормою вимагається іменник” [Ицкович 1982: 128]. Саме тому інфінітив здатний виконувати роль як аргумента, так і факультативного поширювача, а це, у свою чергу, зумовлює різноаспектність підходів до класифікації дієслів, які сполучаються з інфінітивом у межах аналізованої схеми.

В. П. Сухотін виділяє сполучення інфінітива з дієсловами, які виражають модальні значення, бажання, наміру, руху, положення в просторі, видові значення [Сухотин 1940: 87–90]. О. І. Моїсєєв розмежовує дієслова, які виражають спонукання до дії; дієслова руху, пов’язані з переміщенням у просторі й позбавлені цієї ознаки; дієслова, які позначають здатність, розташування й інший стосунок до дії [Моїсєєв 1952: 8–13]. А. А. Бойко розрізняє сполучення, у яких дія, виражена дієсловом, і дія, виражена інфінітивом, зливається в єдине ціле (початок дії, продовження дії чи спонукання до неї, завершення дії); сполучення, у яких інфінітив виражає дію потенційну (переміщення в просторі, приймання відповідної пози); сполучення, у яких інфінітив виражає дію, виконувану постійно чи інколи; сполучення, у яких інфінітив називає тривалу чи повторювану дію, яка передувала дії керуючого дієслова [Бойко 1973: 9–49].

І. М. Арібжанова виділяє інфінітивні аргументи зі значенням “дозволяти, надавати можливість що-небудь робити” (*дозволив вільно дивитися*); “погоджуватися щось зробити” (*довго не погоджувалася віддати*); “збиратися, готуватися щось робити” (*збираються*

відлітати); “прагнути зрівнятися в чомусь” (тягнеться стати нарівні); “погодитися на якусь роботу, справу” (узявся перевозити), а також інфінітиви-субстантиви, уживані в предикатних синтагмах, основу яких становлять дієслова-предикати в безособовій формі зі значенням “бажання виконати дію” (припало цілуватися); “змушеність, обов’язковість виконання дії” (пристало сидіти, доводиться бути, випало робити); “достатність для виконання іншої дії” (вистачало прогудувати); “можливість здійснення чого-небудь” (вдалося розігнати) [Арібжанова 1994: 143].

Услід за В. А. Іцковичем В. М. Брицын виділяє 11 типів дієслів за ознакою приєднання суб’єктного інфінітива [Брицын 1990: 34], серед яких також і ті, які здатні сполучатися із суб’єктним інфінітивом мети в ролі поширювача структурної схеми [Брицын 1990: 66]. Однією з умов вияву в інфінітиві цільового значення є його постпозитивне використання. У препозиції інфінітив набуває властивостей відносної незалежності від речення, стаючи при цьому ускладнювальним компонентом: *Затримувати – не побіжу*. “У таких реченнях інфінітив виявляє топікоподібну функцію, бо позначає модель дійсності, яка обмежує сферу вияву ситуації, названої в реченні [Брицын 1990: 68]”. Г. О. Золотова називає такі типи інфінітивів лімітативними [Золотова 1988: 431].

Придієслівний інфінітив мети може бути описаний як факультативний поширювач основної структурної схеми простого речення, наприклад: *Той дід був поїхав до міста продавати городину* (Л. Костенко); *Вийшли в поле косарі косить сіно ранком* (П. Тичина). Вилучення такого поширювача із синтаксичної структури, відповідно до валентної рамки вершинного дієслівного предиката, суттєво не впливає на її змістове наповнення, проте наявність засвідчує оформленість висловлення в аспекті визначеної спрямованості реальної дії в напрямку гіпотетичної (мети).

Існування в мові таких конструкцій дає змогу говорити про їхню близькість до давньої дієслівної форми при дієсловах руху на означення мети дії – супіна. Як відомо, у праслов’янській і давньоруській мовах супін утворювався від основи інфінітива за допомогою суфікса -ть і вимагав після себе об’єкт не в знахідному, а в родовому відмінку: *\*idi spatъ, poude vъzятъ города*. В XI ст. супін став змішуватися з інфінітивом і сприяв факультативній зміні суфікса інфінітива -ть на -ти та використанню об’єкта у формі знахідного відмінка.



У мовознавчій науці єдиного погляду на пов'язаність / непов'язаність інфінітива із супіном немає. О. О. Потебня вказував на випадки використання в давніх текстах цільового інфінітива замість очікуваного супіна і схилився до називання інфінітива мети звичним слов'янським явищем, генетично незалежним від супіна [Потебня 1958: 416; див. також: Якубинский 1986: 575]. А. Мейе визначав супін з морфологічної точки зору як дублет інфінітива, що використовується після дієслів руху [Мейе 2000: 194].

Є. Ф. Карський наголошував на ранньому витісненні в давньоукраїнській мові супіна “неозначеним способом”, яке при цьому не знівелювало “пам'яті” про цю форму, яка виявляється в уживанні об'єктної синтаксеми в родовому відмінку. А. Достал указував на те, що, виражаючи з погляду трьох категорій (часу, виду, способу) те саме значення, що й інфінітив, і виступаючи після дієслів руху з генітивним керуванням, супін, порівняно з широко представленою в старослов'янській мові формою інфінітива, був формою відмираючою [Достал 1963: 118–119].

Питання про інфінітив у зв'язку з еволюцією слов'янського супіна та співвідношення форм інфінітива й супіна в історії мови вирішується на основі врахування основних структурно-семантичних і функціональних змін, яким піддавалися названі форми, а також їхніх поєднань протягом усієї історії слов'янської писемності [див.: Борковский, Кузнецов 2007; Достал 1963; Мейе 2000; Обнорский 2009; Пешковский 2001; Очерки по исторической грамматике 1964 та ін.]. Так, фіксуючи в давньослов'янській мові залишки праслов'янського супіна, польські вчені стверджують, що коливання між супіном і інфінітивом, а також витіснення першого пов'язані з походженням супіна, який утворився в результаті розвитку праіндоевропейських іменників *nomen actionis* від основи, ідентичної інфінітиву, але з іншим суфіксом, і крім того, – зі специфікою його вживання в ролі обставини мети або підрядної пропозиції мети після дієслів переміщення [Lehr-Splawiński, Bartula 1959: 86, 141], що було властиве й інфінітиву.

На сучасному етапі розвитку української мови вживання в конструкції з інфінітивом мети об'єкта в родовому відмінку є спорадичним і нерідко суперечить літературній нормі, пор.: *іти пасти коні – іти пасти коней, заїхати купити телефон – заїхати купити телефона*. Об'єктні форми в родовому відмінку в таких конструкціях властиві передусім розмовному мовленню й розглядаються як просторічні.

Звернення до семантичного рівня репрезентації речень структурної схеми  $N_1 - V_f - Adv\ fin\ (Inf)$ , які містять інфінітив, дають змогу “говорити про наявність двох пропозицій: пропозиції, утвореної особовим дієсловом, і пропозиції, утвореної інфінітивом” [Брицын 1990: 32]. Залежно від збігу чи не збігу суб’єктів цих пропозицій прості ускладнені речення такої схеми доцільно поділити на суб’єктні, суб’єкт яких збігається із суб’єктом дії головного дієслова [Русская грамматика 1980: 41], та об’єктні, суб’єкт яких не збігається із суб’єктом дії головного дієслова [Русская грамматика 1980: 41].

Використання інфінітива мети в реченнях цієї схеми залежить від семантики вершинного предиката, вираженого особовим дієсловом. Ця ознака слугує необхідним, поряд зі структурним, критерієм класифікації ускладнених речень, зокрема на основі протиставлення інформативно недостатніх і інформативно достатніх дієслів: “перші обов’язково потребують поширювачів, забезпечуючи визначеність і однозначність називання, повноту позначення і не використовуються абсолютно” [Русская грамматика 1980: 16], інші є словами, “які за своїм значенням самі по собі достатні для називання якого-небудь визначеного явища, предмета, процесу, ознаки” [Русская грамматика 1980: 16]. Це протиставлення пов’язане з розмежуванням сфери дії предикатних слів, спрямоване на виявлення способів закріплення в мові взаємозв’язку кількох предикатних висловлень. Так, наприклад, у реченні *Він їхав читати лекцію* ситуація *Він їхати* має модальні показники буттєвості, ситуація *Він читати лекцію* позначає лише модель дійсності, яка представляє мету реалізації першої, модально орієнтованої ситуації [Брицын 1990: 30].

### **3.2.3. РЕЧЕННЯ СТРУКТУРНОЇ СХЕМИ $N_1 - V_f - Adv\ fin\ (Inf)$ ІЗ СУБ’ЄКТНИМ ІНФІНІТИВОМ МЕТИ**

У простих ускладнених реченнях із суб’єктним інфінітивом мети репрезентована така цільова семантика, за якої суб’єкт виконує певну реальну дію задля активізації іншої, гіпотетичної. Отож, адвербіальний поширювач у таких структурах “сигналізує про наявність в об’єктивній дійсності ситуації, яка стала спонукальною причиною іншої ситуації, названої за допомогою особового дієслова” [Брицын 1990: 34].

З-поміж дієслівних предикатів, здатних сполучатися із суб’єктним інфінітивом мети, В. М. Брицын виділяє дієслова переміщення в

просторі (*їхати, іти, бігти, летіти, брести, відправитися, мчати, скакати, явитися*), переміщення об'єктів (*везти, нести*), зміни чи займання певного місця в просторі (*вставати, сідати, лягати, лишатися, нахилятися*), забирання чи віддавання (*взяти, брати*). І. Р. Вихованець і К. Г. Городенська стверджують, що вживання інфінітива в адвербіальній позиції характерне для детермінантів мети лише при предикатах руху і переміщення [Вихованець, Городенська 2004: 285]. Проте аналіз засвідчив, що семантичний набір дієслів, при яких можливе вживання суб'єктного інфінітива мети в простому реченні, значно ширший.

Структурну схему  $N_1 - V_f - Adv\ fin\ (Inf)$  із суб'єктним інфінітивом формують: 1) дієслівні предикати руху і зміни положення в просторі; 2) дієслівні предикати фізичної дії на об'єкт; 3) дієслівні предикати взаємної дії; 4) дієслівні предикати зміни буття суб'єкта.

1. При дієсловах руху і зміни положення суб'єкта в просторі породжувачем і виконавцем дії є суб'єкт. В українській мові ці дієслівні предикати виявляють найвищу здатність до приєднання поширювача мети, вираженого суб'єктним інфінітивом, у межах простого речення.

Велика кількість і різнохарактерність номінацій руху змушує у вивченні семантико-синтаксичних властивостей дієслів руху звертатися до їхньої семантичної деталізації [Митрофанова 2007; Дишлева 2008; Леута 2009 та ін.]. У кваліфікації класифікаційних критеріїв їхнього поділу доцільно спиратися на поділ дієслів на позначення: а) поступального руху; б) коливального руху; в) обертального руху. Важливим є той факт, що відкривати позиції для поширювача мети в українській мові можуть лише дієслова поступального руху (*бігати, бігти, брести, вертатися, виступати, вихоплюватися, відчалувати, дертися, залягати, зіходити, зриватися, зринати, зупинятися, іти, їздити, їхати, квапитися, лазити, летіти, линути, лізти, літати, ломитися, лягати, мчати, мчатися, наближатися, над'їжджати, надлітати, нестися, обертатися, перебиратися, перевертатися, переміщуватися, підводитися, підніматися, підхоплюватися, підчалувати, пірнати, плентатися, плестися, пливти, плигати, плинути, пнутися, повзти, потикатися, прибувати, причалувати, пробиватися, пробиратися, проникати, прослизати, простувати, пурхати, пхатися, розвертатися, рухатися, рушати, сідати, скакати, спинятися, спішити, спускатися, ставати, стартувати, стрибати, схвачуватися, сходити, схоплюватися, таска-*

тися, тиснутися, тицятися, улягатися, упинятися, уповільнюватися, хилитися, ходити, являтися). У той же час дієслівні предикати на позначення коливального руху (*вібрувати, дрижати, коливати, коливатися, тріпатися, смикатися, шарпатися* тощо) та обертального руху (*вертітися, крутити, крутитися, кружляти, витися, обертатися* тощо) відкривати позиції для поширювача мети, вираженого інфінітивом, не можуть.

Про специфіку приєднання дієслівними предикатами *поступального руху* суб'єктного інфінітива мети свідчить їхня внутрішня диференціація, основою якої є абстрактні семи 'спосіб переміщення', 'середовище переміщення' та 'загальна спрямованість переміщення'.

Абстрактна сема 'спосіб переміщення' конкретизується в значеннях дієслів, що називають: а) пересування за допомогою транспортного засобу, наприклад: *А того й не знала, Що він їхав в Переяслав Москві **присягати!*** (Т. Шевченко); *До ранку вже не заснув, снідати пішов без жодного бажання, мав твердий намір одразу після сніданку викликати таксі і їхати на аеродром **діставати** там квиток і летіти, летіти* (П. Загребельний); б) самостійний рух і зміну положення суб'єкта в просторі, наприклад: *Маріора раз у раз зривалась з постелі, щоб **бігти** на виноградник **рятувати** куці, і багато треба було сили, щоб покласти її назад на ліжко та втихомирити...* (М. Коцюбинський); *Їх сіцілійці як уздріли, То з города, мов подуріли, До моря **бігли** всі **стрічать*** (І. Котляревський); *Чи грек **ходив** їх **малювать** з натури?* (Л. Костенко); *Ходив я в садочок щодня **виглядати**, А пташки моєї нема, не чувати* (Л. Глібов).

За абстрактною семою 'спрямованість переміщення', що висвітлює характер просторового відношення між предметом, відносно якого відбувається рух, і суб'єктом чи об'єктом дії, дієслівні предикати поступального руху і зміни положення в просторі поділяються на предикати: а) із загальним значенням спрямованого руху, наприклад: *Лука посміхнувся сам до себе і **рушив святкувати** до друзів* (Ю. Андрухович); *Одбігши на декілька миль від хутора, я **ліг** між кущами **одпочити*** (О. Олесь); б) із загальним значенням неспрямованого руху, наприклад: *То він несподівано з'являвся в полі **опитувати** вислані роз'їзди, то раптом його бачили на замкових мурах...* (І. Качура); *Занудився дідів приймак і **поплентався** аж на кубанські степи талану **шукати*** (О. Кониський); *Дядько Іван щороку **приходив** з Донбасу влітку **допомагати** на жнивах*

(Остап Вишня). Дієслівні предикати, нейтральні до вияву опозиції за ознакою односпрямованості / неодносторонності руху (*крокувати, марширувати, плазувати* тощо), приєднувати суб'єктний інфінітив мети не можуть.

За абстрактною семою 'середовище переміщення' дієслова поступального руху диференціюються на групи з такими загальними значеннями: а) дієслівні предикати руху твердою поверхнею, наприклад: *Панночка попрямувала в покої відпочивати* (Марко Вовчок); *Маля підкотилося до Василя сховатися* за його ноги (В. Винниченко); б) дієслівні предикати руху рідким середовищем, наприклад: *Лебедиця припливла до його близенько глянути йому в вічі* (І. Нечуй-Левицький); в) дієслівні предикати руху повітрям, наприклад: *Летимо, летимо, летимо до поту – Лаштувати гнізда у ріднім полі* (А. Малишко); *А соловейко у вирій полинув сонце зустрічати* (Б. Лепкий).

2. Дієслова переміщення вказують на те, що під впливом суб'єкта-особи об'єкт (істота чи неістота) зазнає локативних змін. Положення для поширювача мети переміщення, вираженого суб'єктивним інфінітивом, у структурній схемі здатні відкривати дієслівні предикати *везти, возити, вести, вішати, водити, возити, волокити, ворухити, гнати, двигати, доставляти, евакуювати, забирати, звертати, зрушувати, зупиняти, кидати, класти, котити, крутити, лишати, нести, носити, перевертати, переключати, переміщати, перти, пихати, піднімати, підхоплювати, повертати, приймати, приношати, прирулювати, пускати, розвертати, рухати, садити, совати, спиняти, ставити, стягати, схоплювати, таскати, тягти, хапати, штовхати, хилити, хватати*. Ці предикати передбачають реалізацію семантики такої мети переміщення, яка стосується дій самого суб'єкта, наприклад: *На ринок до сусіднього села Повіз господар продават* осла (В. Симоненко); *Сюди батько його привів лікувати* (М. Стельмах); *Влітку чоловік робив з глини горшки, обпалював їх, возив до міста продавати* (Панас Мирний); *Хлопець зупинив його спитати про матір* (О. Іваненко); *Машину кинув стояти у дворі* (В. Ляшкевич); *Книжку поклав роздивитися собі на коліна* (П. Загребельний); *Ти б нам квітки приніс показати, щоб ми могли пойняти віри* (О. Олесь); *І хлопчина підняв сорочку показати жінкам своє тіло* (В. Стефаник); *Він повернув своє військо рушати на північ* (У. Самчук); *А на городі мати завжди ставила опудало лякати гайвороння* (М. Стельмах); *А він це привів коня*

*пасти на ніч* (А. Головка); *Ми вам глибоко співчуваємо, Василю Дмитровичу, але сьогодні поїдете в поле возити соломку* (М. Вінграновський); *А тим часом третій притяг на плечах велику колоду – вибивати нею ковану браму пушкарні* (А. Кащенко).

3. Речення з предикатами фізичної дії сформовані на основі дієслівних предикатів створення / придбання об'єкта й фізичного (позитивного / негативного / нейтрального) впливу на об'єкт. Такі структури реалізують семантику дії суб'єкта-особи, спрямованої на об'єкт (істоту чи неістоту) з певною метою, яку переслідує суб'єкт.

До дієслівних предикатів *створення / придбання об'єкта*, здатних відкривати синтаксичну позицію для інфінітива мети, належать *будувати, варити, готувати, заготовляти, клеїти, komponувати, купувати, майструвати, ліпити, парити, плести, пекти, садити, робити, родити, творити, створювати*, наприклад: *Богдан з своїми козаками побудував собі церкву молитися неподалік від своїх палат, а під церквою викопав льохи* (А. Кащенко); *Дітям наварила каші їсти, а сама вляглася на лаву* (Панас Мирний); *Гроші наготував віддати братові* (М. Стельмах); *Ті дурнички він майстрував продавати* (Б. Лепкий).

Засвідчено, що аналізовані конструкції властиві передусім розмовному мовленню, а в художньому стилі вживаються дуже обмежено [Брицын 1990: 67–68]. Це стосується також речень із дієслівними предикатами фізичного впливу на об'єкт, до яких належать: *берегти, зривати, зрізати, зустрічати, зчіплювати, копати, косити, краяти, кремсати, обіймати, підпрягати, прочиняти, прягти, різати, розкривати, розміщувати, розчиняти, смажити, смалити, стелити, телефонувати, точити, фіксувати, шити*, наприклад: *Ті речі берегла на чорний день – продати, якщо не стане шматка хліба годувати дітей* (У. Самчук); *Вона зірвала квітку понюхати*; *Садівник зрізав гілку пересадити в інше місце*; *Скарб викопали перезаховати*; *Мусій накосив трави застелити підлогу і десь навіть знайшов старе рядно* (Ю. Мушкетик); *Ну, добре, плюнула на нього і зателефонувала тобі розказати* (Ю. Покальчук); *Господиня постелила собі спати долі* (Ю. Мушкетик).

4. Речення з дієслівними предикатами взаємної дії реалізують відповідну семантику, за якої мета дії стає спільною для суб'єкта й об'єкта, об'єднаних у межах суб'єктної синтаксеми [див. про це: Котляренко 2006]. До дієслів, здатних відкривати позицію поширювача мети, вираженого інфінітивом, належать *єднатися, збира-*

тися, зустрічатися, стрічатися, таборитися, товпитися, юрбитися, юрмитися, наприклад: *Йй же здавалось, що всі ці люди **зібрався** в світлиці **подивитися** на неї* (Ю. Мушкетик); *Наступного тижня ми **зустрілися обговорити** плани на майбутній виїзд* (Ю. Покальчук); *Рідко під якою хатою не **товпилися співати** колядники* (У. Самчук).

5. Речення зміни буття суб'єкта формують дієслівні предикати *влаштуватися, внаджуватися, втручатися, замикатися, здійснюватися, ладитися, лишатися, найматися, озиратися, проситися, рватися, селитися, укриватися, упрягатися, усамітнюватися*, при яких можливе вживання суб'єктного інфінітива мети, наприклад: ***Влаштувався він працювати** сторожем у трамвайно-тролейбусному тресті* (Остап Вишня); *Після того у справу **втрутилося розібратися** високе начальство* (У. Самчук); *Кожний хав, що під руку попало, і **ладився на вихід обороняти*** (А. Чайковський); *Пробігши ще трохи, То знову **озирнувся дізнатися**, біжать за ними юнаки чи ні* (В. Фіялко); *Бійці **просилися до хати переночувати*** (О. Гончар); *Вона вже встигла познайомитися з дітворою і **рвалася на вулицю гуляти*** (М. Олійник).

Загальною особливістю речень структурної схеми є те, що в низці випадків у сполученні з дієсловами руху, переміщення, фізичної дії чи буття суб'єктний інфінітив може виявляти властивість непрямой директивно-деліберативної синтаксеми, близької, але не тотожної цільовій [Брицын 1990: 67], наприклад: *Піп **побіг жалітися** інспекторові та свому начальству* (М. Коцюбинський); *Червонодзьоба птаха **полетіла годувати** своїх діточок* (М. Стельмах). У наведених прикладах інфінітив виступає компонентом, який позначає напрямок дії / руху / переміщення, а не мету. Засобом надання інфінітивній пропозиції цільового значення виступає директивна визначеність дії (руху). Вона може бути пов'язана з наявністю в реченні директивної синтаксеми, пор.: *напрямок дії: Усі, хто **вміє жати, подались збирати** на зиму хліб* (за М. Коцюбинським); *мета дії: Усі, хто **вміє жати, подались на ниву збирати** на зиму хліб* (М. Коцюбинський).

Директивна визначеність здатна й до імпліцитного представлення в семантиці особового дієслова, наприклад, при вираженні дієслівним предикатом припинення руху, завершення дії: *Це **Потоцький з волохами своїми прийшов провчити** нас за те, що ми не хочемо платити чини* (І. Карпенко-Карий); *Буба з незрозумілою усмішечкою **просягнув одну і зразу ж нагнувся припалити*** (Л. Дереш).

### 3.2.4. РЕЧЕННЯ СТРУКТУРНОЇ СХЕМИ $N_1 - V_f - Adv\ fin (Inf)$ З ОБ'ЄКТНИМ ІНФІНІТИВОМ МЕТИ

У реченнях з об'єктним інфінітивом мети репрезентована така цільова семантика, за якої реалізація дії, виконуваної суб'єктом, має на меті активізувати дію, виконувану об'єктом. Очевидно, що основну предикативну роль у таких структурах виконують каузативні (фактитивні) дієслова, які не є власне носіями дії, а позначають спонукання до дії об'єкта, наприклад: *Я вигнав з Марійкою вівці в поле, у сіножаті **пастися*** (В. Стефаник). При таких дієслівних предикатах об'єктом може бути лише істота, здатна до виконання усвідомлених дій, каузованих суб'єктом з певною метою.

В. М. Брицин відзначає, що загалом об'єктні інфінітиви при каузативних дієслівних предикатах можуть виявляти дві функції: деліберативно-директивну, адже інфінітив розкриває зміст спонукання до дії і разом з тим напрям руху, та цільову, пов'язану з позначенням мети каузативної дії [Брицин 1990: 72], пор.: *деліберативно-директивна функція: Шум пароплавних коліс **примусив** Андрія **припинити** свою забавку* (О. Гончар); *функція позначення мети каузованої дії: Хазяїн **послав** їх у поле з волами **волочить*** (І. Нечуй-Левицький).

Як і в структурній схемі з суб'єктним інфінітивом, задля розрізнення деліберативного й цільового значень необхідною стає директивна синтаксема на позначення визначеності напряму дії, бо її відсутність зумовлює нівелювання цільової функції об'єктного інфінітива, пор.: *Молодиця почала тихесенько біля печі **поратися**, а Петра **послала** [куди?] **дров урубати*** (Б. Грінченко). – *Ян-Казимір **послав** послів в Чигирин до Богдана Хмельницького **помиритись** з козаками і з Москвою* (І. Нечуй-Левицький).

Структурну схему  $N_1 - V_f - Adv\ fin (Inf)$  з об'єктним інфінітивом формують: 1) каузативні дієслівні предикати; 2) некаузативні дієслівні предикати.

1. Речення з каузативними дієслівними предикатами сформовані на основі власне каузативних дієслів і дієслів мовлення.

У структурній схемі  $N_1 - V_f - Adv$  каузативний дієслівний предикат з інфінітивом мети, як правило, виражає спонукання до дії, а не мету, наприклад: *І хто їх [питання] зумів **поставити** перед своїм часом, **змусив** над ними **замислитись**, той не даром жив на землі* (О. Гончар); *Джеря **підбив** громаду **подати** губернаторові лист,*



щоб жидів зовсім виселити з села (І. Нечуй-Левицький). Проте певна кількість каузативних дієслів здатна відкривати позиції для поширювача зі значенням мети, зокрема предикати *відряджати*, *відправляти*, *доправляти*, *допроваджувати*, *запроторювати*, *командирувати*, *направляти*, *посилати*, *проганяти*, наприклад: *Разом із запорожцями полтавський полковник відправив до Москви отамана Стрижку з товариством везти зашиті в шапки доносні листи на гетьмана* (Ю. Мушкетик); *Стьобнув я козачка за цю дописку, проте подумав і в інтересах своїх поміщицьких послав його до Лейпціга учитись* (П. Тичина); *Отаман Астаф'єв командировав репрезентувати Шкільну Управу полковника Євтимовича* (П. Солух); *Інтелектуалізм, що привів нашу національну думку до квієтизму, допровадив її зректися власного національного ідеалу* (Д. Донцов); *Єпископ Федір багато людей запроторив сидіти до в'язниць і забрав їхні маєтки* (П. Штепа).

При деяких дієсловах мовлення, що поєднують у собі семи процесу говоріння з релятивними семами, як-от: *звати*, *звертатися*, *кликати*, *манити*, *надити*, об'єктний інфінітив уживається в ролі поширювача мети, бо “семантична позиція директивного компонента при них зазвичай надлишкова” [Брицын 1990: 72]. Такі дієслівні предикати передбачають переміщення об'єкта каузації в напрямку каузованого суб'єкта, наприклад: *З театру головиha позвала до себе вечеряти усіх акторів і чимало гостей* (О. Кониський); *Як я почав ходити до школи, то вона у своїй наївності кликала мене до своєї бідної хати перечитати її збиток з бляшаної труби* (В. Стефаник); *Свекор бубликом манив підійти – не хоче!* (Марко Вовчок).

2. Речення з некаузативними дієслівними предикатами формують дієслова фізичного сприяння / протидії, а також дієслова переміщення.

До дієслівних предикатів фізичного сприяння / протидії належать *брати*, *будити*, *влаштовувати*, *вертати*, *давати*, *залучати*, *назначати*, *наймати*, *пускати*, *призначати*. Варто відзначити, що вживання в реченнях із цими дієсловами директивної синтаксеми необов'язкове: об'єктний інфінітив, як правило, виконує безпосередньо цільову функцію, наприклад: *Потому взяли чужих невольників працювати на полі* (О. Кониський); *Мати неголосно будила його снідати* (У. Самчук); *Тоді він влаштував Василя грати на скрипці в московському ресторані “Якір”* (І. Цар); *Тоді дав грошей довчитися батько, а зараз?* (У. Самчук); *Знайшовсь осел-мастак –*

*Його й найняв левади доглядати Проклятих горобців та гав ганяти* (Л. Глібов); *Я призначив тебе перед царями Й народами нести мій заповіт* (І. Франко); *Одного разу під жнива переходили через наше село кудись у Таврію заробітчани, мати охоче пустила їх до хати ночувати* (Б. Антоненко-Давидович).

Уживання об'єктного інфінітива мети можливе також і при дієслівних предикатах переміщення, перелік яких, проте, значно менший, ніж у конструкціях із суб'єктним інфінітивом: *везти, возити, вести, водити, волокти, гнати, доставляти, евакуювати, звертати, лишати, нести, перти, повертати, розвертати, рухати, тягти, штовхати, хилити*. У таких реченнях інфінітив реалізує семантику не власне мети суб'єкта, який здійснює переміщення, а мети самого переміщення, відповідно до якого об'єкт мусить виконати (виконувати) гіпотетичну дію в майбутньому, наприклад: *Звідти він привозив йому читати різні книжечки* (У. Самчук); *Привів мене господь побачить і панів* (Є. Гребінка); *Старий вискакував з себе, біг, спотикаючись, туди і на чім світ стоїть гнав сидіти гречного молодика аж у діл, де колись росла капуста* (О. Ольжич); *Сестра лишила мене в хаті грітися, а сама гайнула десь через вулицю* (У. Самчук); *Провал я передбачила ще тоді, коли він приніс мені текст почитати* (Г. Тарасюк); *Товариш схопив його за плечі і рвучко розвернув подивитися на схід* (О. Гончар).

### 3.2.5. ПРОСТІ РЕЧЕННЯ СТРУКТУРНОЇ СХЕМИ

#### $N_1 - V_f - Adv\ fin\ (praep\ N)$

У процесі синтаксичної деривації речення з інфінітивами в адвербіальній позиції детермінанта мети можуть трансформуватися, й адвербіальну функцію перебирають на себе віддієслівні іменники, наприклад: *Так доповнювали меню й ставили його знову на стіл для втішного дивування спантелечених клієнтів* (І. Багрянний); *У місті синьою юрбою робітники на працю йдуть* (В. Сосюра).

Структури з прийменником і віддієслівним іменником функціонують в українській мові в межах простого ускладненого речення як ще один тип “вторинної адвербіальної синтаксеми” [Вихованець 1993: 45], де інфінітив зазнав редукції. Дослідники схильні вважати, що такі прийменниково-відмінкові форми цільового значення з віддієслівним іменником-предикатом виникли на базі інфінітива мети або на базі цільової частини складного речення [Арібжанова 1994; Вихованець 1993]. Це дає змогу говорити про різні

етапи модифікації основної структури із семантикою мети й розглядати аналізовані конструкції без інфінітива, пор.: *складна конструкція з інфінітивом мети: Тепер **їхала** вона на село, **щоб відпочити** на свіжому повітрі* (Б. Лепкий); *проста конструкція з інфінітивом мети: Щоранку рибалка забирав свої сітки і **їхав** на став **рибалити*** (О. Олесь); *проста конструкція з прийменниковою формою віддієслівного іменника: **Негайно їду** до Москви **для пояснень*** (О. Олесь).

Залежний від дієслівного предиката постпозиційний іменник у конструкціях такого типу, як правило, має подвійну аргументну інтерпретацію – напрямку дії та мети, пор.: *ходить до школи* – ходити куди і ходити для чого. Первинне значення дієслова *ходить* тут синтаксично збереглося у прийменниково-відмінкових формах, які позначають напрямок руху, однак унаслідок редукції інфінітива значення переміщення семантично знівельовалося. У валентну структуру предиката *ходить* трансформувалася структура зредукованого інфінітива, з яким предикат перебував у обставинних цільових відношеннях. Отже, аргумент зредукованого інфінітива став аргументом семантично трансформованого предиката, пор.: *ходив до школи* – *ходив до школи учитися* – *ходив до школи, щоб учитися* [Арібжанова 1994: 100].

Вторинна адвербіальна синтаксема мети, виражена прийменниково-відмінковими формами віддієслівних іменників, є наслідком активізації синтаксичної конденсації [Вихованець 1993: 173], за якої прийменники перебирають на себе роль підрядних сполучників мети й наділяють віддієслівні деривати відповідними семантико-синтаксичними функціями, а також сприяють переміщенню валентних особливостей зредукованого інфінітива у вершинне дієслово-формант, наприклад: *Часто ми **ходили** з братом в ліс **ловити** великих жовтих метеликів* (Ю. Покальчук). – *Жили собі в добрих людей-подніпрян, **ходили** в бори **на лови**, пильнуючи, щоб не постріти князівських ловчих* (П. Загребельний). І. Р. Вихованець стверджує, що у таких згорнутих конструкціях “на прийменник припадає навіть більша диференціація обставинного значення, ніж на сполучник у вихідних складнопідрядних конструкціях” [Вихованець 1993: 174].

Додаткова предикація прийменниково-відмінкових конструкцій з цільовим значенням впливає із аргументної природи субстантивних складників цих конструкцій. У кожному окремому випадку трансформаційні процеси сприяють визначенню семантичної суті зредукованого предиката, наприклад: *Він [Копронідос] **вже не***

*запрошував до себе на трапезу ієромонахів: отця Палладія, Ісакія, Єремію та Тарасія, а зотягав до себе на чарку горілки дияконів та простих ченців* (І. Нечуй-Левицький). Проте вторинність аналізованих конструкцій щодо перших двох членів трансформаційного ряду визначена передусім тим, що приєднаний за допомогою прийменника до основного дієслівного предиката іменник є, по-перше, похідним від інфінітива мети, по-друге, не несе в собі безпосереднього значення мети, а по-третє, за своєю природою не є безпосереднім носієм значення предикативності, наприклад: *Він встав з канапи, одсунув злегка круглий стіл з останками вечері, а вона **подала йому для поцілунку** руку* (М. Коцюбинський). Утворення конструкцій такого типу (*зупинитися для перепочинку, прийти на святкування*) доволі обмежене, а їхнє зіставлення з інфінітивом мети в простому реченні та з підрядними частинами в складному “дає змогу розмежувати випадки сильного і слабого смислового зв’язку інфінітива, який позначає вияв як предикатного знака, з явищем, названим підметом” [Брицын 1990: 32].

Розгляд таких синтаксем в аспекті їхньої синонімії з інфінітивними поширювачами мети може бути “важливим критерієм, який дає змогу говорити про ступінь близькості конструкцій, наприклад, про набуття інфінітивом позиційних властивостей іменника чи прислівниково-обставинних рис – при співвіднесеності його з цільовими підрядними” [Брицын 1990: 29].

Загальні характеристики модифікованих речень репрезентовані у структурній схемі  $N_1 - V_f - Adv\ fin$  (праер N), де адвербіальний поширювач зі значенням мети виступає в прийменниково-відмінковій формі віддієслівного іменника. Типовим для вираження відповідної семантики в наведеній схемі є прийменник *для*, який у сенсі зближення його зі значенням сполучника *щоб* дає підстави для номінування його предикатом предикатів, наприклад: *На косогорі спинилися, **щоб перепочити*** (В. Дрозд). – *Хтось уже знайшов місце і став **для перепочинку*** (Д. Міщенко). У таких межах конструкції з прийменником більше наближаються до сполучникових конструкцій, оскільки водночас передають значення мети як наближені одне до одного семантико-синтаксичні компоненти. Очевидно, що паралельно вживані з інфінітивними синонімічні прийменниково-відмінкові форми проходять на одну трансформацію більше, ніж прийменниково-відмінкові форми, яким не властивий такий паралелізм.

Наявність інших прийменників, які беруть участь у вираженні значення мети, зумовлює формування варіантів структурної схеми,

проте подекуди послаблюють семантичну спрямованість подібних висловлень. На значення мети в таких прикладах нашаровуються інші конотації.

Варіанти структурної схеми  $N_1 - V_f - Adv\ fin$  (праер  $N$ ) представлені конструкціями  $N_1 - V_f - праер N_2$  і  $N_1 - V_f - праер N_4$ , розмежованими на основі типів прийменників і відмінкових форм віддієслівних іменників. При цьому в таких реченнях вибір прийменника залежить від семантики та відмінкової форми відпредикативного іменника [Вихованець 1993: 187].

1. У варіанті структурної схеми  $N_1 - V_f - праер N_2$  цільова семантика реалізована за допомогою поєднання “логічного” [Вихованець, Городенська 2004: 341] прийменника з віддієслівним іменником у формі родового відмінка:

1)  $N_1 - V_f -$  для  $N_2$ , наприклад: *У 1649 році російський цар попросив київського митрополита Косова прислати учених мужів **для перекладу** Біблії (В. Русанівський); Низ тут товаришу сказав: “приляж к землі **для підслуху**, А я задам ритульцям духу, Гляди, щоб нас хто не спіткав” (І. Котляревський); До тих країв щоденно поїзди Відходять від столичного перону; Бери тютюн і вірші **для їзди**, Хліб-сіль, тарань прив’ялено-солону (А. Малишко); На цьому перший “тайм” моментально кінчається, команди розбігаються на перерву, **не для перепочинку** (Остап Вишня);*

2)  $N_1 - V_f -$  задля  $N_2$ , наприклад: *Цю програму було **ухвалено за-для забезпечення** об’єктивності навчального процесу (з журналу);*

3)  $N_1 - V_f -$  заради (ради)  $N_2$ , наприклад: ***Заради збереження** спокою в родині Микола Петрович того вечора про це нікому не розповів (В. Винниченко);*

4)  $N_1 - V_f -$  з метою  $N_2$ , наприклад: *Делегація **прибула** до країни **з метою розширення** наукової співпраці (з журналу);*

5)  $N_1 - V_f -$  на предмет  $N_2$ , наприклад: ***Зайшов** до голови в кімнату **на предмет роз’яснення** деяких питань, що самого комірника непокоїли (Остап Вишня) [Вихованець, Городенська 2004: 341];*

6)  $N_1 - V_f -$  в ім’я  $N_2$ , наприклад: *Вона гадала, що **зробила це в ім’я збереження** великої любові (В. Домонтович).*

І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська зазначають, що в таких конструкціях основним засобом вираження власне мети є прийменник *для* зі стильовими варіантами *з метою* і *на предмет*. Решта прийменників при віддієслівних іменниках передають значення мети переважно в художньому та розмовному стилях, прийменники *заради (ради)*, *задля*, *в ім’я* надають пропозиції значення присвяти

[Вихованець, Городенська 2004: 341]. Часто такі синтаксичні структури характеризуються послабленням семантики мети, поступаючи значенню зумовленості при казузації.

2. Варіант структурної схеми  $N_1 - V_f - \text{праер } N_4$  реалізує семантику мети за допомогою поєднання “логічного” прийменника з віддієслівним іменником у формі знахідного відмінка:

1)  $N_1 - V_f - \text{ на } N_4$ , наприклад: *Сковорода **кинувся на допомогу** Цундрі, але людським потоком одтиснутий був назад до пагорка* (П. Тичина); *Як заходить сонце за діброву, Як поснуть на плесі сірі гуси, Косарі **вертаються додому На вечерю, на розмову втішну*** (М. Рильський);

2)  $N_1 - V_f - \text{ під } N_4$ , наприклад: *Та не помре земля повік: **Під засів** панахид осінніх **Прокинеться** життя в насінні, Яке посіяв Чоловік* (Є. Маланюк); *Треба було наперед вирубувати і корчувати ліс, щоб **добути** кусень землі **під засів*** (І. Крип'якевич) [Вихованець, Городенська 2004: 341];

3)  $N_1 - V_f - \text{ по } N_4$ , наприклад: *Захлистий **пішов на компункт по допомогу*** (О. Довженко); *Прийдіть, достойні, на поклін Богу, **прийдіть по рятунок*** (М. Коцюбинський); *Я **біжу по воду** до криниці, **Десь коса дзвенить з-під молотка*** (П. Воронько).

Отже, на відміну від простих ускладнених речень з інфінітивом мети, які здатна організувати обмежена кількість дієслів української мови, речення мети з прийменниками й віддієслівними іменниками здатні формувати всі ті дієслівні предикати, які виступають основними у складнопідрядних конструкціях із відповідною семантикою.

### 3.3. СТІЙКА ДІЄСЛІВНО-ІМЕННА СПОЛУКА ЯК АНАЛІТИЧНИЙ ДІЄСЛІВНИЙ ПРЕДИКАТ

#### 3.3.1. АНАЛІТИЧНИЙ ДІЄСЛІВНИЙ ПРЕДИКАТ – ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМПОНЕНТ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ

Численний клас неоднослівних найменувань дієслівного типу з граматичної точки зору формально не відрізняється від вільних словосполучень. Поєднання дієслова з відмінковою чи прийменниково-відмінковою формою іменника в конструкціях типу *вносити зміни, знаходити підтримку, кидати звинувачення, нести покаран-*

ня, брати під охорону тощо характеризують семантична спаяність їх компонентів і зумовлена цим цілісність переданого значення. На відміну від вільних словосполучень *вносити речі (куди-небудь)*, *знаходити скарб*, *кидати камінь*, *нести мішок*, *брати книжку*, живі синтаксичні зв'язки між складниками яких визначає поняттєва основа лексично самостійних слів, поєднання лексем у стійких сполуках забезпечує реалізація одним із компонентів зв'язаного значення.

Виявляючи здатність до розчленованої номінації, стійкі дієслівно-іменні сполуки (далі – СДІС) утворюються внаслідок транспонування в дієслово предикатних іменників різного походження. Так, іменники *пояснення*, *оцінка*, *критика*, *пропозиція*, *здібність*, *швидкість*, *популярність*, *гордість*, пов'язані за творенням з дієсловами *пояснювати*, *оцінювати*, *критикувати*, *пропонувати* й прикметниками *здібний*, *швидкий*, *популярний*, *гордий*, беруть участь у структуруванні неоднослівних найменувань з розчленованою формою та цілісним значенням *давати пояснення*, *давати оцінку*, *піддавати критиці*, *вносити пропозицію*, *мати здібність*, *набирати швидкість*, *здобувати популярність*, *відчувати гордість*, що дає підстави говорити про функціонування СДІС як еквівалентів реальних чи потенційних дієслів.

Співвіднесеність сполуки з єдиною поняттєвою одиницею супроводжується перерозподілом функціонально-смислового навантаження між компонентами: дієслово у складі СДІС десемантизується і, зберігаючи загальнокатегорійне значення, виконує функції граматичного центру, а іменник формує семантичне ядро сполуки. О. П. Мордвілко називає значення подібних дієслів індикативними, оскільки дієслово не може саме по собі достатньою мірою охарактеризувати дію і дати їй певну назву, а тільки вказує на ту чи іншу (іноді досить широку) сферу дій чи станів [Мордвілко 1964: 74].

Десемантизація дієслівного компонента сполуки передбачає часткову втрату ним власного реально-речового змісту, його “смилове вивітрювання” (в термінології У. Вайнрайха), внаслідок чого він стає інформативно недостатнім і нездатним самостійно виконувати номінативну функцію. Дієслово реалізує зв'язане значення, що “характеризується низкою специфічних ознак, а саме – неавтономністю знакової функції, пов'язаною з синсемантичністю цього значення, та непрямою похідністю значення, що виявляє себе у відтворенні цього значення з певним опорним найменуванням” [Телия

1981: 68]. Роль семантично опорного компонента СДІС, який несе основне смислове навантаження і є необхідним для реалізації зв'язаного значення дієслівного конститuenta, відіграють іменники зі значенням “опредметненої” дії, стану, процесу та якості [Дмитриєва 1970: 75; Адамец 1973].

Цільність номінації та синтаксична нечленованість подібних сполук дають змогу розглядати їх як аналітичні дієслова та провести паралелі між способами словотворення і фразотворення. Порівнюючи дієслівний компонент зі словотвірним показником, формантом, а предикатний іменник – із твірною основою, безпідставно було б трактувати “спеціалізоване дієслово” [Сидорец 1999: 72] як тільки формотвірний афікс (граматичний морфокомпонент), оскільки воно зберігає редуковані залишки первинного номінативного значення й “модифікує лексичне значення семантично опорного найменування” [Бойченко 2001: 34].

СДІС можуть вступати в синонімічні відношення з повнозначними дієсловами, причому співвідношення між зазначеними одиницями має різний характер, що зумовлено неоднорідною словотвірною похідністю іменникового компонента сполуки. Наявність спільнокореневого відповідника СДІС можлива лише за умови його словотвірної спорідненості з семантично опорним конститuentом складного дієслова: *давати пояснення – пояснювати, давати згоду – погоджуватися, проводити агітацію – агітувати, чинити підкуп – підкуповувати, здійснювати нагляд – наглядати, досягти домовленості – домовитися, вносити пропозицію – пропонувати, робити обшук – обшукувати, вкривати ганьбою – ганьбити, робити прогноз – прогнозувати, чинити перешкоди – перешкоджати* тощо. Внаслідок транспонування в дієслівну одиницю непохідних предикатних іменників і деад’єктивів абстрагованої семантики новоутворені сполуки або слугують єдиним засобом позначення реалій позамовної дійсності (*давати приклад, виправдовувати сподівання, ставити / побити рекорд, віддавати перевагу, входити в азарт, викликати гордість, наражати на небезпеку, зберігати / витримувати дистанцію, чинити беззаконня, надавати слово, чинити самосуд, завдавати збитків, користуватися нагодою, порушувати тему, потрапляти в немилість, розвіювати сумніви, набирати чинності, складати повноваження, виходити з-під контролю* тощо), або складають синонімічну пару різнокореневим однослівним відповідникам (*брати приклад – наслідувати, наносити візит – від-*



*відувати, піддавати тортурам – мучити, укласти угоду – домовлятися, вживати заходів – діяти тощо).*

Завдяки неповній утраті дієслівним компонентом власної семантики загальне значення сполуки може ускладнюватися додатковими семантико-граматичними й експресивно-стилістичними конотаціями. Так, дієслово в складі СДІС дає змогу: 1) передавати вищепну якісно-кількісну характеристику позначуваної дії, процесу чи стану шляхом експлікації характеру їх протікання в плані інтенсивності чи повноти охоплення (*кидати докір, грузнути у боргах, обливатися потом, поринути в роботу, обпикати / свердлити поглядом, занурюватися в роздуми, метатися в здогадах, умирати зі сміху, згорати від сорому, оточити увагою тощо*); 2) позначати різні моменти протікання вираженої іменником дії – початок (*заводити розмову, зав'язувати стосунки, зав'язувати листування, вступати в полеміку, переходити в наступ, входити у вжиток, входити в моду, ставати на захист тощо*), тривалість / продовження (*вести бесіду, вести полеміку, підтримувати листування, розгортати наступ тощо*) чи завершення (*поривати знайомство, розривати стосунки, виходити з моди, припиняти полеміку тощо*); 3) експлікувати багатократність, повторюваність дії чи її дискретність (*сипати жартами – кинути жарт, сипати звинуваченнями – кинути звинувачення*); 4) диференціювати доконаність чи недоконаність позначуваної іменниковим конституентом акції (*брати приклад – взяти приклад, висувати / ставити вимогу – висунути / поставити вимогу, піддавати бомбардуванню – піддати бомбардуванню*); 5) виявляти можливість, готовність, схильність суб'єкта до виконання вираженої іменником дії чи перебування його в певному стані (*йти на ризик, йти на таран, доводити до завершення, піддавати сумніву, зберігати мовчання, зберігати спокій, брати під охорону, брати шефство, брати відповідальність, обходити мовчанням, завойовувати довіру, завойовувати симпатію*); 6) диференціювати віднесеність дії до суб'єкта та її спрямованості на об'єкт (*здавати – зазнавати збитків, втрат, краху; піддавати критиці – зазнавати критики; покладати відповідальність – нести відповідальність; давати позику – брати позику; виводити з ладу, рівноваги – виходити з ладу, рівноваги; давати притулок – знаходити притулок тощо*); 7) визначити контексти використання СДІС, їх різну суб'єктно-об'єктну сполучуваність (*надавати спростування (про особу) і слугувати спростуванням (про предмет); брати під арешт*

кого та накладати арешт на що та ін.); 8) визначити сферу використання складних дієслів, їх закріпленням за певним стилем мовлення (*мати мрію* (нейтр.) – *пестити мрію* (книжн., уроч.), *мати успіх* (нейтр.) – *увінчуватися успіхом* (книжн., уроч.), *давати життя* (нейтр.) – *дарувати життя* (книжн., уроч.), *дати ляпаса* (нейтр.) – *заліпити ляпаса* (розм.), *виносити догану* (нейтр.) – *вліпити догану* (розм.), *зіпсувати репутацію* (нейтр.) – *підмочити репутацію* (розм.) тощо).

Іменник як семантично опорний конститuent СДІС відкриває можливості спеціалізації значення складних дієслівних номінацій, вираження семантики модальності, стильової диференціації.

Аналітизм будови стійких сполук зумовив специфіку їх синтагматичних властивостей, що знаходить вияв, зокрема, у можливості поширення їх семантично верхнього члена компонентом означального характеру з метою уточнення й конкретизації позначуваної предикативної ознаки й експлікації її відповідної якісної оцінки: *робити офіційну заяву, дати гарну відповідь, вживати заходів безпеки, проводити перший експеримент, здійснювати свою помсту, мати право скаржитися* тощо. Конкретизація виражених СДІС дії, стану, процесу чи якості атрибутом (морфологічним чи синтаксичним) нерідко є єдино можливим засобом адекватного відображення ситуації позамовної дійсності, що пов'язано з обмеженою словотвірною похідністю прислівників: *мати ритуальне значення, справляти захисну дію, робити семний аналіз, надавати медичну допомогу, мати лікувальну дію, надавати правовий захист, мати вирішальний вплив, нести кримінальну відповідальність, кидати бойовий ключ* тощо.

Незважаючи на розчленованість форми та структурну схожість на вільні словосполучення, СДІС складають особливий клас предикатів дієслівного типу завдяки їх смисловій монолітності й функціональній еквівалентності реально й потенційно існуючим у мові дієслівним одиницям. Аналітичний характер досліджуваних мовних одиниць, як зауважує П. Адамець [Адамець 1973: 40–43], зумовлює розбіжність їх кваліфікації лише при зіставленні семантико-синтаксичного та формально-синтаксичного членування утворюваних ними конструкцій. Будучи цілісним найменуванням дієслівної ознаки, СДІС як складні за будовою – аналітичні чи “аналізовані” (в термінології П. Адамця) – предикати уподібнюються дієсловом і функціонують у ролі організаційного компонента в семантико-синтак-

сичній структурі речення, що передбачає побудову їх семантичної типології за загальними правилами семантичної класифікації од-нослівних предикатів.

### **3.3.2. РЕЧЕННЄВОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НЕПОШИРЕНИХ ПРЕДИКАТНИХ СТІЙКИХ ДІЄСЛІВНО-ІМЕННИХ СПОЛУК**

Займаючи в системі мови межове положення між фразеологізмами та вільними словосполученнями, СДІС як цілісні номінативні одиниці дієслівного типу відіграють роль конститутивного компонента семантико-синтаксичної структури речення, поділяючись за характером семантичних ознак на:

– предикати дії, які репрезентують динамічну ситуацію, пов'язану з діяльністю, породженою й активно та цілеспрямовано стимульованою суб'єктом-діячем (*робити ремонт, проводити обрахунки, піддавати ізоляції, виводити з ладу* тощо);

– предикати стану, які передають характеристику тимчасової, перехідної ознаки особи чи предмета, що є результатом внутрішніх процесів або зовнішніх впливів й не залежить від носія (*мати гнів, зазнавати гонінь, відчувати тривогу, затаїти образу, відчувати тугу* тощо);

– предикати процесу, що репрезентують динамічну ситуацію, пов'язану зі змінами в часі станів і певних ознак особи чи предмета, причому ці зміни суб'єктами процесу не породжуються та не контролюються (*зазнавати старіння, зазнавати корозії, зазнавати занепаду* тощо);

– предикати якості, які передають статичну ознаку, що характеризується незмінністю, стабільністю, постійністю та внутрішньою належністю предметові, визначає його характеристичну своєрідність, відмінність від інших предметів (*мати успіх, мати здібність, мати перевагу, відзначатися підступністю* тощо).

Залежно від характеру експлікованої предикативної ознаки предикатні СДІС можуть супроводжуватися від однієї до шести субстанціальними синтаксемами відповідної семантики. Так, виражені неоднослівними найменуваннями акціональні предикати зумовлюють появу в реченнєвій структурі синтаксем зі значенням суб'єкта дії, об'єкта дії, адресата дії, знаряддя / засобу дії, а також початкового / кінцевого пункту й напряму руху в предикатів зі значенням руху та переміщення в просторі: *Добровольці доволі успішно*

**здійснили транспортування** пошкодженого майна його власникові вантажним автомобілем з Києва до Одеси (з журналу). Аналітичні предикати зі значенням стану, процесу та якості здатні супроводжуватися максимум двома (суб'єктною й об'єктною) субстанційними синтаксемами: *Уже давно люди на острові відчували голод* (М. Трублаїні); *Я відчув щастя, я відчув гордість за свій народ* (М. Рильський); *Діти заходилися од реготу, танцювали, качалися по долівці* (С. Васильченко); – *Вона бідна дівчина, але, як бачите, не жадібна до подарунків. Вона має гонор, дійсний гонор* (Л. Яновська); *Молодь того часу відзначалася вірністю пропагованим ідеалам, бо свято вірила у правильність обраного шляху...* (з журналу).

Розчленований характер номінації неоднослівних предикатів уможливорює різнобічну конкретизацію приписаної суб'єкту предикативної ознаки шляхом експлікації додаткових її характеристик. Так, визначити переваги номінативного потенціалу аналітичних предикатів дії порівняно з однослівними дієслівними еквівалентами дає змогу функціонально-семантична категорія аспектності, серед значень якої виділяють перфектність, результативність, кратність, фазовість та інтенсивність дії.

**Перфектність.** СДІС мають власну видову систему, якісно місткішу за систему видових кореляцій однослівних дієслівних еквівалентів. На відміну від дієслів, нездатних утворювати форми доконаного виду або чисті видові пари, їх неоднослівні відповідники можуть передавати граматичне значення як доконаного, так і недоконаного виду. Порівняймо, наприклад: *Мене хотіли люди й женити з якоюсь багатю молодю вдовицею... Одначе я, замість взяти її, намовив її поєднатися з товаришкою. Це вдалося мені, і тепер вояжують обидві, вдоволені, по світу* (О. Кобилянська); *Всупереч невтішним прогнозам безстрашна команда таки здійснила подорож до цього Богом забутого місця, чим викликали шквал схвальних відгуків та GRATULYCIY на свою адресу* (з журналу). Уживання відсутньої у видовій парі дієслівного предиката *подорожувати* форми доконаного виду, вираженої предикатною СДІС *здійснити подорож*, допомагає уможливити вираження актом комунікації додаткових характеристик позначуваної ситуації.

**Результативність.** На відміну від однослівних еквівалентів, які підкреслюють процесуальний характер позначуваної дії, акціональні предикатні сполуки зосереджують увагу на її результаті, чому сприяє розчленованість номінації аналітичних предикатів з

об'єктивним результативним компонентом у їх структурі, пор.: – *Той, хто не вважає волі другого, не знає й правди на світі, а буде жити однією кривдою і шкочитиме собі й людям* (Панас Мирний); *Чистим зерном сійте поле, то вродить хліб як море, а нечистим посієте – собі шкочи надієте!* (прислів'я). Ефект може досягатися заміною іменникового компонента сполуки формою множини, де кількісний вияв впливу на об'єкт позначуваної акціональними предикатами дії нівелює ознаки процесуальності на користь спричиненого результату, як-от: *Загуде, заклеоче вода, ламаючи містки, зносячи хисткі перепони, несучи за собою людям шкочи та втрати* (Панас Мирний).

**Кратність.** Значення кратності передбачає кількісний вияв дії, що залежить як від іменникового, так і від дієслівного компонентів: *Загальновійськові з'єднання при хорошому сприянні артилерії та авіації завдавали ударів, щоб розгромити угруповання ворога і поступово стискали його* (з газети); *Навіть рідних братів не жалував* [Левко]: *наділяв їх запотиличниками та лящами ні за що, ні про що* (М. Стельмах); *Сокирою на порозі щось стругало* [дитя], *поки мати не дала ляпанців* (Г. Хоткевич); – *Жерти так умієте? – і шпурляла* [мачуха] *якоюсь ломакою услід за чоловіком, а пасербиці сипала запотиличниками* (Г. Хоткевич).

**Фазовість.** На відміну від синонімічних дієслів, які констатують сам процес здійснення певної дії безвідносно до часової характеристики її протікання, СДІС можуть указувати на її початок, тривалість і завершення. Наприклад:

а) початкова фаза дії: – *Несподівано ми зустріли з ним у дискусію... Це був прекрасний мітинговий двобій* (Ю. Яновський); *Після уроків затіяли хлопці міньбу...* (Є. Гуцало); *В холодному полі серед снігу 600 українських вояків вступили в бій з переважаючим вдесятеро більшовицьким військом* (В. Окаринський); – *Пустився в бійку – чуба не жалій!* (Прислів'я); *Піднявся на боротьбу і Полтавський полк, в якому був і коханий Марусі Грицько Бобренко* (О. Козуля); *1873 року Ілля Юхимович Рєпін вибрався у мандрівку* (Б. Певний). Хоча зазначені предикатні сполуки можуть замінятися комбінаціями неозначених форм відповідних дієслівних еквівалентів із фазовим дієсловом *починати* (**починати дискутувати, мінятися, битися, боротися, мандрувати**), граматикалізація таких поєднань не дає змоги визначити початок дії й надати їй водночас додаткову семантико-стилістичну характеристику. Дієслівні предикатні

компоненти *встрявати, пускатися*, окрім загальної вказівки на початок дії, містять також інформацію про активну участь дійових осіб, їх рішучість і спрямованість на тривале розгортання дії з метою обов'язкового досягнення мети. Крім того, можливим є акцентування інтенсивності початку дії, а саме у випадку вживання таких дієслівних компонентів неоднослівних предикатів, як *пускатися, кидатися, піднімати (шум, крик), заходитися (криком, лайкою)* тощо;

б) фаза розгортання, продовження дії: *На перших же хвилинах ми увігнали противнику другий м'яч і далі **продовжували гру** під безперервні овації глядачів (Ю. Яновський); Вася **підтримував листування** з багатьма бійцями і офіцерами, які вибували з роти до госпіталів (О. Гончар); Врангелівські корпуси з'єднуються в районі станції Апостолове і **розвивають** звітти удар на захід...* (О. Гончар). В останньому прикладі сполука *розвивати удар* компенсує нездатність дієслівного еквівалента з таким значенням *вдаряти* передавати семантику розгортання дії, пор.: *Ударили втретє – і знову поля Всі трупом шотландським укриті* (Леся Українка);

в) фаза завершення дії: *На ранок Хмельницький **докінчив розгром**. Рештки шляхти відкотилися до Львова (Я. Качура); Цієї зими пізно **порішили з молотьбою** (Л. Смілянський); О. Василь **докінчив проповідь** і правив далі богослуження (О. Маковей); Катря... доїла собі, чимось своїм заклопотана, і насторожилась враз, коли хлопці нагло **урвали розмову**... Перестала й Катря цяпати – прислухалась (А. Головка); Я **зірву з ним знайомість** (Леся Українка).* В останньому прикладі предикатна сполука *припиняти / поривати знайомство*, заміна дієслівного компонента якої уможлиблює передачу двох попередніх фаз дії (*заводити – підтримувати знайомство*), корелює з однослівним предикатом *знайомитися*, виражальна здатність якого не дає змоги передати зазначені конотації.

**Інтенсивність.** СДІС можуть компенсувати нездатність дієслівних еквівалентів указувати на інтенсивність і повноту охоплення певної дії. Наприклад: *Він **накинувся на роботу**, як голодний на хліб (Д. Ткач); Пам'ятаючи про героїчну загибель її чоловіка, народ **оточив** літню жінку і її дочку **теплотою й увагою** (О. Козуля); Коли мати почала **душити його в своїх обіймах**, згадав [Доря] одразу, що се його день (М. Коцюбинський); Вона, темнолиця, розлючена, з'явилась тут з дітьми і **налетіла на нього з лайкою**, що не виїхав зустрічати (О. Гончар).* Для дієслівних еквіва-

лентів зазначених предикатних сполук неможливим є створення відповідного “підсилювального” варіанта дієслівного вираження шляхом афіксації, пор.: *накинутися на роботу* – \**запрацювати*; *душити в обіймах* – \**заобіймати*; *налітати з лайкою* – \**залаятися*.

На відміну від акціональних дієслів, що констатують факт наявності певної дії, предикатні СДІС на позначення дії не тільки вказують на факт її здійснення, але й дають їй ту чи іншу додаткову характеристику чи оцінку. Наприклад: 1) *На прес-конференції екс-міністру кинули звинувачення у розкраданні державних коштів у особливо великих розмірах* (з журналу). Сполука *кидати звинувачення*, маючи своїм лексичним синонімом дієслово *звинувачувати*, відрізняється від нього вказівкою на необдуманість і безпідставність звинувачення в поєднанні з інтенсивністю його висунення. 2) *Чіпка так і припадає до хазяйства* (Панас Мирний). Сполука *припадати до хазяйства* передає особливе ставлення суб’єкта дії до здійснюваної роботи, підкреслюючи його ініціативність, активність та цілеспрямованість, пор.: *Доки була панщина, він жив у селі і займався господаркою* (І. Франко). 3) *Підсудний обпікав поглядом свідків обвинувачення, намагаючись налякати їх і змусити відмовитися від “неприємної” для нього затії* (з журналу). Сполука *обпікати поглядом* передає зневажливе й осудливе ставлення суб’єкта до опонента. Як синоніми до неї можуть виступати сполучення дієслів із відповідними адвербіальними поширювачами: *зневажливо / осудливо дивитися на кого-небудь*.

Розчленований характер номінації зумовлює значне підвищення виражальної здатності й предикатних СДІС на позначення стану. На відміну від однослівних дієслівних еквівалентів, що функціонують у реченнєвій структурі як предикати стану і, маючи обмежений номінативний потенціал, приписують відповідний стан його носієві, статальні предикати аналітичної будови відтворюють вищепну характеристику відображуваної ситуації через указівку на різного роду якісно-кількісні ознаки. Йдеться про можливість передачі градаційності у сфері стану, інтенсивності його прояву, повноти охоплення та аспектів становлення. Важливу роль при цьому відіграє варіювання семантики як іменникового, так і дієслівного компонентів предикатної сполуки.

Іменник зі значенням “опредметненого” стану [Дмитриєва 1970: 75] як семантично опорний компонент сполуки має абсолютну градаційну здатність, унаслідок чого виражена предикатною спо-

лукою предикативна ознака отримує можливість різнобічної семантичної конкретизації. Так, у сполуках *відчувати страх* і *відчувати жах* елементи *страх* і *жах*, що знаходяться на градуальній шкалі іменників на позначення концепту “страх”, уможливають вираження якісної характеристики ознаки завдяки руху у двох напрямках: наростання та спадання. Здатність іменникового компонента предикатних СДІС на позначення стану утворювати синонімічні ряди градаційного типу компенсує неможливість повноцінного відображення певного стану однослівними статальними предикатами, пор.: *відчувати / мати / знати присмукток – сум / смукток – печаль / тугу / жаль* і *сумувати – тужити, сумно – жаль*.

Характерною особливістю статальних предикатів є їх здатність до інтенсифікації, причому значення інтенсивності можуть перетинатися зі значеннями функціонально-стильової належності й оцінки. Сема інтенсивності як якісно-кількісної характеристики стану реалізується в цих предикатах через дієслівний компонент, оскільки він не зазнає у складі сполуки повної граматикалізації, “вивітрювання” власного реально-речового змісту, а містить різного роду семантичну інформацію: *Зінька бачить, куди дивиться чоловік, і кипить злістю, але не виказує своїх почуттів* (М. Стельмах); *У невеличкій, але ясній кімнатці у вежі сидів він [Мстислав] вже три дні узаперті і думав про свою нещасну долю, скаженів з люті, згадуючи, як-то його сюди запроторили* (Ю. Опільський). У наведених прикладах репрезентовано здатність дієслівного конституента СДІС виражати кількісну характеристику ознаки, що входить у денотативний компонент значення, щодо міри її вияву. Подібна інтенсифікація відчуттів при однослівному дієслівному предикаті стану можлива лише за умови введення до реченнєвої структури адвербіального конкретизатора відповідної семантики, як-от: *Зінька дуже злоститься* (У. Самчук); *Мстислав страшенно лютував* (П. Загребельний).

Завдяки значенню дієслівного компонента предикатної СДІС статальної семантики можливим є не тільки репрезентація в суб’єкта певного стану, але й характеристика його становлення, протікання та втрати суб’єктом, що вирізняє неоднослівні найменування з-поміж засобів вираження функціонально-семантичної категорії стану. Наприклад: 1) *Ехо, німфа безсонна, блукала по луках Пеня. Феб, як побачив її, жаром до неї зайнявсь* (М. Зеров). Аналітичний статальний предикат *займатися жаром* містить указівку на ста-



новлення відповідного емоційного відношення. 2) *Хоча вже залишалося дуже мало надій на порятунок майстер зберігав спокій і закликав до цього інших* (з газети). Сполука *зберігати спокій* експлікує своєрідну контрольованість суб'єктом власних емоцій (а точніше – їх зовнішніх проявів) в умовах, які цьому не сприяють. 3) *Ти, кохана, чарівниця, Як же в тебе не влюбиться? Хто побачить – спокій губить, Хто полюбить – не розлюбить* (М. Лукаш). Предикатна СДІС *губити спокій* забезпечує відображення ситуації, за якої позитивний душевний стан суб'єкта змінюється на негативний у зв'язку з викликаним хвилюванням, тривогою, розчаруванням тощо.

До переваг неоднослівних предикатів, зумовлених аналітизмом їх будови, належить можливість репрезентації оцінки, оскільки аксіологічну семантику здатні передавати як семантично опорний іменниковий, так і дієслівний компоненти сполуки. Так, у реченні *Багато з нас відчуває сором і невимовний жаль, коли природа навколо зникає внаслідок людської діяльності* (з журналу) іменникові компоненти предикатних сполук *сором* і *жаль* представляють негативний емоційний стан, що є результатом усвідомлення конфліктної ситуації, яка склалася через невідповідність дій стосовно природи. Негативну оцінку отримують у ціннісній картині світу такі явища, як *збитки, крах, морока, поразка, відчай, нещастя, сумнів, розчарування* тощо, іменники, на позначення яких формують предикатні СДІС для вираження відповідних станів суб'єкта статальної ситуації. Натомість, іменникові компоненти предикатів *здобувати визнання, мати користь, знаходити підтримку, мати / здобувати шану* та ін. репрезентують позитивні реалії об'єктивного буття, бо відповідно до стереотипів, норм та ідеалів мовців, їх референти характеризуються як “добрі”. Формуванню позитивно-оцінного значення, що створюється денотацією іменникового компонента, сприяють дієслова *пройматися, увінчуватися, знаходити, отримувати* тощо, які пов'язані у свідомості носіїв мови з позитивними реаліями й асоціюються з чимось корисним, а не шкідливим чи неприємним. З іншого боку, дієслова *зазнавати й впадати* у сполуках *зазнавати поразки / збитків / втрат, впадати у відчай* тощо реалізують закладені в них потенційні негативно-оцінні семи шляхом поєднання із негативно-оцінними іменниками, сприяючи посиленню оцінного ефекту.

Семантична структура елементарних речень, що складаються з предикатної СДІС певної семантики та зумовлених її семантико-

синтаксичною валентністю іменникових компонентів, може зазнавати ускладнення за умов появи вторинних синтаксем, які не входять до валентної рамки предиката базової конструкції. До компонентів, які ускладнюють семантичну структуру висловлень з аналітичними предикатами дієслівного типу, належать локативні: *У бою під Кумейками козацьке військо зазнало поразки* (В. Мелешко); часові: *Перед відльотом до Сполучених Штатів Америки шахрай увійшов у контакт із двома зацікавленими у незаконній оборудці колекціонерами* (з газети); причинові: *За наказом генерала офіцер вніс зміни у раціон військовослужбовців* (з газети); цільові: *З метою отримання хабара посадова особа безпідставно наклала арешт на майно потерпілого* (з газети); допустові: *Незважаючи на збитковість власного виробництва, підприємство налагодило випуск нового асортименту продукції, орієнтованої на споживача середнього рівня достатку* (з газети); умовні: *На випадок посухи допомогу збитковим фермерським господарствам надаватимуть новостворені кредитні спілки* (з газети) та інші синтаксеми, утворені на ґрунті детермінантної частини з відповідними семантико-синтаксичними відношеннями.

### 3.3.3. РЕЧЕННЄВОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПОШИРЕНИХ ПРЕДИКАТНИХ СТІЙКИХ ДІЄСЛІВНО-ІМЕННИХ СПОЛУК

Розчленованість форми предикатних СДІС і семантична центральність їх іменникового компонента створюють можливості додаткової характеристики позначуваної ознаки через використання в присубстантивній позиції різного роду атрибутивних поширювачів. У реченнях із дієслівними предикатами аналітичної будови роль атрибута, який у конкретних мовленнєвих умовах актуалізує одну з усіх потенційно можливих ознак, можуть виконувати прикметники як носії категорійного значення атрибутивності та неспеціалізовані засоби, до яких належать безприйменниково- та прийменниково-відмінкові форми іменників, числівники, займенникові слова й інфінітиви.

**Прикметникові поширювачі.** Частиномовна специфікація, різний ступінь семантичної ємності, особливі сигніфікативні та предикатні властивості присубстантивних атрибутивних поширювачів зумовлюють їх неоднакову здатність формувати поліпропозитивні висловлення. Спеціалізованим засобом граматичного представлення

атрибута-означення є прикметник, який “функціонує в реченні як формально-синтаксичний приіменниковий другорядний член речення і як семантико-синтаксичний атрибутивний компонент (атрибутивна синтаксема)” [Вихованець, Городенська 2004: 121]. Якісні та відносні прикметники, категорійне значення яких полягає у вираженні статичних ознак і властивостей предметів, а також позначуваних іменниками опредметнених дій і ознак [Грищенко 1975: 122; Удовиченко 1968: 183], формують відповідно ядерну та навколоядерну зони функціонально-семантичного поля атрибутивності.

Особливості атрибутивних відношень, що “виникають внаслідок згортання окремих компонентів семантичної структури речення і перерозподілу синтаксичних залежностей між компонентами або в результаті формально-граматичних перетворень” [Вихованець 1983: 133], дають змогу стверджувати поліпропозитивність висловлення з ад’єктивним атрибутом [Кононенко І. 1991: 42]. Так, зміст семантично ускладненого речення *Війська коаліції зазнали серйозних втрат* (з журналу), що має велику семантичну ємність і виражає “складну” думку, формують кілька ієрархічно впорядкованих пропозитивних номінацій. Одна пропозиція (*Війська коаліції зазнали втрат*) є основною, базовою. Вона має ознаки предикативності й актуалізує зміст висловлення. Інша (*Втрати були серйозними*) є побічною, вторинною відносно суб’єктно-предикатної репрезентації і представлена в згорнутому вигляді: використання в присубстантивній позиції прикметника *серйозний* як носія стягнутої пропозиції і засобу смислової конденсації висловлення відбиває тенденцію до збільшення його семантичної ємності завдяки використанню імпліцитних структур.

Ступінь пропозитивності не є однаковим для всіх прикметників і залежить від характеру семної структури ад’єктива, його лексичного значення, способу творення, типу пресупозиції, ступеня зсуву сполучуваності з опорним словом, значення іменного компонента словосполучення, семантичної структури речення та ширших контекстних умов [Кононенко І. 1991: 46]. Показовими у плані створення пропозитивної номінації є відносні прикметники. Завдяки відображенню ознаки через відношення до інших предметів чи явищ, вони здатні досить економно назвати ситуацію, як-от: *дерев’яний* → виготовлений з дерева; *травневий* → у травні; *південний* → з півдня. Характеризуючись високим рівнем ускладнення номінативного аспекту змісту речення, відносні прикметники називають

ситуацію за її окремими показниками, що знаходять відображення у категоріях темпоральності: *Кожен з волхвів проходив багатолітню виучку...* (з журналу); локативності: *У 1835 році Буяльський першим виконав двостороннє перерізання додаткових нервів...* (з журналу); речовинності (предметності): *Хлорну обробку води здійснюють з метою її пом'якшення...* (з посібника); ознаки за дією та за відношенням до різного роду вимірів: *Вони [лелеки] зробили над ним прощальне коло і полетіли* (В. Земляк); параметричних ознак: *Нещодавня поразка команди на власному полі завдала їй численним уболівальникам подвійного болю* (з газети); причиново-наслідкових відношень: *Галузь зазнала чималих інфляційних збитків* (з газети); цільових відношень: *Учасники збройного конфлікту все ж провели мирні переговори* (з журналу); відношень належності: *Дівчина таки побила сестрин рекорд* (з газети) тощо.

Відносні прикметники можуть утворювати з опорним субстантивом okazіональні сполучення, основою для яких слугують фонові знання носіїв мови. Так, у реченні *Для чого ж було тоді піднімати “касетний” скандал?* (з газети) сполучення “касетний” скандал “розшифровується” реципієнтом завдяки наявності в нього інформації про ситуацію спілкування (“скандал, пов’язаний з опублікуванням аудіозаписів”).

Присвійні прикметники як морфологічні атрибути пов’язані з відображенням ознаки предмета чи явища позамовної дійсності через належність певній особі. У прикметнику зі значенням посесивності завуальована власне-семантична функція носія стану й міститься прихований предикат стану – посесивний предикат *мати (належати)*, як-от: *Дівчина таки побила сестрин рекорд* (з газети). Наведений приклад репрезентує семантично складну конструкцію, що складається з двох елементарних речень: *Дівчина побила рекорд + Рекорд належить сестрі*. Оформлена прихованою предикацією семантична функція належності імплікує при цьому первинний зміст, який виявляється в трансформі *Сестра поставила рекорд*.

Не ускладнюють семантичної структури висловлення присвійні прикметники, що містять приховану вказівку на власне-семантичну функцію об’єкта. Наприклад: *Зробивши по-своєму, підліток викликав страшну батькову лють* (з газети). Семантичним корелятом наведеної конструкції є речення *Зробивши по-своєму, підліток страшенно розлютив батька*, де при відповідній предикатній СДІС *викликати лють* однослівний дієслівний предикат *розлюти-*

ти зумовлює наявність субстанційної синтаксеми зі значенням об'єкта дії, без якої інформативна достатність висловлення була б неможливою.

Присвійні прикметники можуть указувати не лише на особу, а й на приховані властивості, визначені пресупозитивними чинниками [Кононенко І. 1991: 44]. Так, способом розгортання ад'єктивно-іменного словосполучення *батькове питання* у реченні *Поборовши сумніви і вагання, бригадир все-таки підняв на зборах батькове питання* (з газети) є описовий контекст, що засвідчує високий ступінь стягнення пропозитивної конструкції прикметником *батьків*. Важко визначити еквівалент сполучення, оскільки неоднозначність його змісту передбачає варіантність тлумачення, як-от: “питання, що стосується батькової зарплатні”; “питання, яке батько просив підняти” тощо.

Фонові знання мовців потрібні для ідентифікації семантики присвійних прикметників, глибина пропозитивного стягнення яких не обмежується лише сферою посесивних відношень. Так, унаслідок набуття прикметником *гомеричний* переносного значення, що супроводжується його значною інформативною місткістю, можливим стало утворення стійкої ад'єктивно-іменної сполуки *гомеричний сміх*, як-от: *На... слова Божка зала вибухає гомеричним реготом* (Т. Масенко). Прикметник *гомеричний* у вислові *гомеричний сміх* уживається в наведеному прикладі в значенні ‘нестримний / голосний’, тобто передає якісну ознаку дії. Корелюючи з детермінантним компонентом із семантикою способу дії, ця ознака зумовлює семантичну ускладненість породженого неоднослівним предикатом висловлення, пор.: *нестримно / голосно сміятися*. Подібним чином формується значення ‘твердої рішучості боротися до кінця’ в присвійного прикметника *(г)аннібаловий* у сполученні з іменником *клятва*, як-от: *Російські реалісти 40-х років, як відомо, вважали головним своїм ворогом кріпацьке право і давали собі “аннібалову клятву” боротися з цим ворогом до кінця* (О. Білецький).

Меншою мірою пропозитивна семантика виявляється в якісних прикметниках, які мають простішу семантичну організацію [Вихованець, Городенська 2004: 123]. На відміну від відносних прикметників, які пов'язані трансформаційними відношеннями з синтаксичними одиницями-конструкціями з великим семантичним наповненням, вони виражають ознаку об'єкта безпосередньо. Відтворена якісним прикметником ознака та предмет чи явище як її но-

сії пов'язані відношеннями глибинної семантичної предикації, а атрибутивні комплікатори розгортаються в підрядні означальні речення: *Тільки підтягнувши артилерію, нашим військам вдалося розгорнути успішний наступ* (Г. Тютюнник) → *Тільки підтягнувши артилерію, нашим військам вдалося розгорнути наступ, який був успішним*.

Якісні прикметники, що спеціалізуються на вираженні природних властивостей позамовних об'єктів, указують на їх раціональні: *Як і мати, дочка бере активну участь у громадсько-культурній роботі...* (Л. Костенко); *Феодосій не зважав на вельможний стан князів і піддавав гострій критиці їхні недобрі вчинки* (з журналу) та емпірійні ознаки: *Соломія... враз залилася дзвінком сміхом* (М. Коцюбинський); *Воєвода ніби навмисне дав голосний наказ збиратися в дорогу* (А. Лотоцький).

Якісні прикметники уможлиблюють передачу міри інтенсивності ознаки та її кількісного вияву, що нерідко супроводжується експлікацією її суб'єктивної оцінки, тобто передачею емоційного ставлення мовця до повідомлюваного, як-от: *Цей безпрецедентний за своїм катівським розмахом злочин сталінищини завдав Україні найтяжчих втрат...* (О. Гончар); *Величезне значення для успіху Сосюриної поезії мала саме її ліричність* (Ю. Смолич).

**Іменникові поширювачі.** Роль атрибутивного комплікатора в породжених предикатними СДІС конструкціях можуть виконувати відмінкові та прийменниково-відмінкові форми іменника як неспеціалізовані (периферійні) засоби вираження функціонально-семантичної категорії атрибутивності в сучасній українській мові. Здатність іменника набувати статусу неморфологізованого атрибута зумовлена транспозиційним характером його відмінкових форм і є результатом проміжного ступеня ад'єктивації, а саме її синтаксичного різновиду [Вихованець, Городенська 2004: 143; Городенська 1983: 182–184].

Найвищу сумісність з атрибутивною позицією виявляє лексико-семантичний потенціал родового відмінка, який за глибиною формально-граматичних і семантико-синтаксичних перетворень виступає другим після прикметника елементом і узагальненою формально-синтаксичною функцією атрибута покриває багато власне семантичних функцій [Вихованець 1983: 134]. Родовий присубстантивний, співвідносний семантично з присвійними прикметниками, спеціалізується у вираженні посесивних відношень і є результатом

згортання предиката зі значенням належності. Наприклад: *Народні обранці поділяють думку прем'єра щодо нагальної потреби стабілізації цін на ринку енергоносіїв* (з газети). У наведеній конструкції виражений субстантивом *прем'єр* атрибут поєднує в собі значення посесивного суб'єкта й згорнуте значення редукованого предиката, на що вказують відповідні трансформації: *Народні обранці поділяють думку прем'єра щодо нагальної потреби стабілізації цін на ринку енергоносіїв* → *Народні обранці поділяють думку щодо нагальної потреби стабілізації цін на ринку енергоносіїв* + *Думка належить прем'єрові (була висловлена прем'єром)*.

Зумовлене семантичною компресією постпозитивне атрибутивне вживання родового відмінка не обмежується лише вираженням власне посесивного значення. Значення посесивного відношення в широкому розумінні зумовлює розвиток і спеціалізацію в присубстантивного родового низки додаткових значень, з-поміж яких виділяємо якісне: *Україна завжди вела політику добросусідства відносно свого "старшого брата"...* (з газети); темпоральне: *Зіткнувшись із байдужістю оточуючих до людського горя, він [лікар] поховав усі надії юності й замкнувся у собі* (з журналу); локативне: *Папа Іван-Павло II користувався повагою усього світу* (з газети); каузативне: *Стомлені виснажливою боротьбою новітні революціонери обливалися слізьми радості ...* (з газети); цільове: *На час проведення самміту влада країни вживе безпрецедентних заходів безпеки* (з газети) та інструментальне: *Майстриня радо приймає все нове, знайдене в технічних студіях і піддає його оцінці свого серця* (з журналу).

До елементів означальної семантики, здатних виконувати роль атрибутивного поширювача іменникового компонента стійких предикатних сполук, належать різного роду прийменниково-відмінкові форми. Наприклад: 1) *Ївжин батько поставив рекорд по сівбі* (О. Донченко); 2) *Ніхто з цих мужніх людей не зламав складеної присяги на вірність Батьківщині* (з журналу). Подібні синтаксичні атрибути є продуктом складних мовних перетворень конденсованими мовними одиницями з імпліцитно вираженим змістом. Зберігаючи тісний семантичний зв'язок з мотивувальними глибинними структурами, вони зумовлюють семантичну складність породжених відповідними предикатами конструкцій, пор.: 1) *Ївжин батько поставив рекорд по сівбі* → *Ївжин батько поставив рекорд* + *Була сівба*; 2) *Ніхто з цих мужніх людей не зламав складеної присяги на*

*вірність Батьківщині* → *Ніхто з цих мужніх людей не зламав складеної присяги* + *Вони присягали на вірність Батьківщині*.

**Числівникові поширювачі.** Заступати синтаксичні позиції морфологічного атрибута при іменникових компонентах аналітичних предикатів дієслівного типу здатні порядкові числівники, які виражають ознаку об'єкта за відношенням до займаного ним порядкового місця серед інших однорідних об'єктів. Наприклад: *І завжди було так, що перший удар супостат наносив їй [Україні] під серце – нищив школу і мову (Я. Гоян); Пізніше, будучи студентом, а потім працюючи в хірургічному госпіталі, він [Пекцелі] продовжував накопичувати спостереження, що в майбутньому дало змогу йому систематизувати іридологічні тести і дати перше обґрунтування методу іридодіагностики (з журналу).* Виражаючи значення квантитативності опосередковано, за допомогою логічних асоціацій, такі нумеративи за граматичними ознаками наближаються до прикметників, що дає підставу розглядати їх у складі морфологічних ад'єктивів як окремий розряд порядкових прикметників [Вихованець, Городенська 2004: 138; Городенська 1993: 143; Вихованець 1988: 19]. Відносність семантики порядкових числівників і зумовлена нею специфіка переданої ознаки дає змогу стверджувати поліпропозитивність подібних висловлень, на що вказує можливість їх розкладання на дві конструкції, одна з яких містить указівку на кількісний параметр описуваного явища, як-от: *Свою третю крадіжку малолітній злочинець вчинив у сусідньому супермаркеті... → Свою крадіжку, яка була вже третьою, малолітній злочинець вчинив у сусідньому супермаркеті... → Свою крадіжку малолітній злочинець вчинив у сусідньому супермаркеті... + Крадіжка була третьою за рахунком (Крадіжок було три).*

На вираженні власне-кількісної семантики спеціалізуються, як відомо, кількісні числівники, які утворюють з означуваним ними субстантивом функціонально-семантичну єдність і можуть репрезентувати сферу кількісної означеності чи неозначеності. Наприклад: 1) *Міліціонер зробив два постріли у повітря...* (з газети); 2) *Рідні пісні навіювали на нього багато споминів* (О. Гончар). Кількісні числівники *два* та *багато*, що виконують у наведених конструкціях функцію квантитативної номінації, є згорнутими “предикатами кількості” [Вихованець 1992: 109–111] і слугують засобами ускладнення їх семантичної структури. Про це свідчать такі трансформації: 1) *Міліціонер зробив два постріли у повітря... → Міліціонер ви-*



*стрілив у повітря... + Пострілів було два; 2) Рідні пісні навіювали на нього багато споминів → Рідні пісні навіювали на нього спомини + Споминів було багато.*

Квантифікаторами при стійких предикатних сполуках можуть виступати різного роду іменники з кількісним значенням (*пара, десяток, дюжина, сотня*), які відзначаються виразним числівниковим походженням та опрідметненим значенням кількості: *Для цього вистачить дати собаці пару лямпасів...* (з газети); *Аквалангісти провели десятки занурень* (з газети); *Сотні спостережень і дослідів довелося провести вченим...* (з журналу).

**Займенникові поширювачі.** Роль атрибутивних поширювачів семантично центрального іменникового компонента предикатних СДІС можуть виконувати різного роду займенники (займенникові слова), “у значення яких входить або відсилання до акту мовлення, або вказівка на тип співвідносності висловлення з дійсністю” [Падучева 2002: 11].

Семантико-синтаксичну функцію атрибутивної синтаксеми в породжених предикатними СДІС конструкціях здатні виконувати займенникові слова прикметникового типу (займенникові прикметники), що мають споріднену із власне прикметниками категорійну семантику й спеціалізуються на вираженні ознаки предмета [Вихованець 1988: 162]. “Своєрідність семантики окремих займенникових прикметників порівняно із власне прикметниками полягає в тому, що перші лише опосередковано позначають ознаки предмета, пов’язуючись із конкретною ситуацією, а другі безпосередньо називають ці ознаки” [там само].

Згідно з вимогами комунікації та характером відображуваної в реченні ситуації можливим є вживання в присубстантивній позиції при іменниковому конститuentі досліджуваних аналітичних предикатів займенникових прикметників, а саме: присвійних (*мій, наш, твій, ваш, їхній, їх, її, його, свій*), вказівних (*цей, той, такий, оцей, отой, отакий*), неозначених (*деякий, декотрий, якийсь, котрийсь, який-небудь, будь-який* тощо), означальних (*сам (самий), інший*), узагальнювальних (*весь (увесь), усякий, кожний (кожен)*); *ніякий, нікотрий, нічий*) та ототожнювальних (*той самий*). Наприклад: **Таку** назву дав йому [манускрипту] свого часу письменник Пантелеймон Куліш (М. Слабошпицький); **Не** було сумніву, що ця пальба має **якийсь** прямий зв’язок із затримкою полку (О. Гончар); **Ніяких** послаблень собі не давав ніколи! (з газети).

Анафорично-вказівна функція властива займенниковим словам із квантитативною семантикою (займенниковим числівникам) *стільки, скільки, скільки-небудь, стільки-то, ніскільки, стільки ж* тощо, які увиразнюють зміст повідомлюваного в кількісному плані. Наприклад: *Яких тільки заклинань, погроз і репресій не вживали [німці], скільки лиха зазнали робітники за повільність ремонту!* (І. Ле). Комплікативний характер атрибутивного компонента *скільки* виявляється у створенні ним додаткової пропозиції, пов'язаної із передачею кількісної характеристики позначуваної ситуації. При цьому значення чітко не окресленої кількості поєднується в наведеному прикладі зі вказівкою на її великий обсяг, підтвердженням чого слугує оклична інтонація. Порівняйте у зв'язку з цим компоненти трансформаційного ланцюга: ...*скільки лиха зазнали робітники за повільність ремонту!* → *Робітники зазнали багато лиха за повільність ремонту* → *Робітники зазнали лиха за повільність ремонту + Лиха було багато (Лихо було великим).*

**Інфінітивні поширювачі.** У структурі породжених предикатними СДІС конструкцій роль атрибутивного конкретизатора може виконувати інфінітив, здатність якого займати синтаксичну прикметникову позицію зумовлена модальним планом іменникових компонентів неоднослівних предикатів. Вступаючи з ними в атрибутивно-комплетивні відношення, неозначена форма по-різному виявляє себе в реченнєвій структурі, що виражається, зокрема, у співвідношенні диктуму й модусу. Так, інфінітив може “спалювати” предикатне значення досліджуваних сполук, унаслідок чого їх роль зводиться до формування модусної рамки висловлення та забезпечення вираження модальних значень можливості: *Вони ще мають змогу **сідати** на міському іподромі* (О. Гончар); повинності: *Я полковник війська польського Юзеф Вітте. Маю негайну потребу **бачити** головнокомандуючого російськими військами* (П. Наніїв); бажаності: *Мав намір **викрасти** поламаний віз* (Л. Мартович); міри звичайності дії: *Славко мав звичку **сідати** на тім ослоні та й **довбати** перед собою патином у землі ямку* (Л. Мартович) тощо.

Реалізувати власне пропозитивне прочитання стійкі сполуки можуть за умови заміни їх дієслівного компонента, унаслідок чого вони стають самостійними предикатами, а суб'єктний інфінітив набуває функції поширювача структурної схеми. Так, здатність виконувати допоміжну модальну функцію у складі цілісного модального предикатного комплексу втрачається сполуками типу *набувати*

здатності (← *мати* здатність), *здобувати* право (← *мати* право), *одержувати* змогу (← *мати* змогу), *отримувати* нагоду (← *мати* нагоду), *отримувати* завдання (← *мати* завдання), *виробляти* звичку (← *мати* звичку), *втрачати* надію (← *мати* надію), *втрачати* право (← *мати* право) тощо, у значенні яких наголос зроблено на набутті чи втраті суб'єктом певної ознаки (здатності, можливості, вміння тощо), як-от: *Все, до чого торкався Шевченків геній, набувало здатності рости й плодоносити* (О. Гончар); *Новий уряд отримав нагоду доказати на дії правильність обраного курсу* (з журналу); *Командир полку одержав бойове завдання – за всяку ціну відбити у ворога Штенівку і затримати німців* (Ю. Збанацький); *Завдяки співаці Руслані Україна виборола право проводити ювілейний конкурс “Євробачення” ...* (з газети); *Після виснажливої судової тяганини потерпілий втратив усяку надію докопатися правди...* (з газети); *Ураган звуків оглушив Марту в лісі, і вона втратила здатність орієнтуватися* (О. Слісаренко). У наведених прикладах інфінітив із семантично пов'язаними з ним членами позначає модально неорієнтовану ситуацію, здатність відтворювати яку набуває чи втрачає суб'єкт-діяч. Перехід суб'єкта до вираженого інфінітивом якісно нового стану може бути результатом його активної цілеспрямованої дії (*вибороти* право) чи не залежних від його бажань і сподівань процесів (*набувати* здатності, *втрачати* право тощо). Отже, повідомлення про набуття чи втрату суб'єктом відповідної ознаки складає зміст окремої пропозиції, а неозначена форма виконує в реченнєвій структурі функцію облігаторного поширювача означального характеру.

Неоднослівні номінації здатні передавати семантику причиновості й вступати з суб'єктним інфінітивом у причиново-наслідкові відношення. Так, у сполуках *мати необережність* і *мати щастя* завуальованою є ситуація-причина, яка передувала вираженій інфінітивом дії й зумовила її реалізацію, як-от: 1) *На зоні юнак мав необережність викласти сусідові по камері суть справи...* (з газети). У наведеному прикладі сполука *мати необережність* є корелятом причинової синтаксеми з *необережності*, на що вказують відповідні трансформації: *На зоні юнак мав необережність викласти сусідові по камері суть справи* → *На зоні юнак з необережності виклав сусідові по камері суть справи...* → *На зоні юнак виклав сусідові по камері суть справи* + *Юнак був необережний*. 2) *Я мав щастя бути учнем дорогої Ганни Антонівни...* (Ю. Яновський). Суб'єктивна

кваліфікація мовцем власної дії імплікує додатковий каузативний зміст, що дає змогу розкласти наведену конструкцію на дві пропозиції: **Я був учнем дорогої Ганни Антонівни + Мені пощастило.**

При поширенні іменникового компонента аналітичних предикатів суб'єктивним інфінітивом можливим є вираження цільових відношень. Наприклад: *Його [Стуса] ім'я відоме, але мало хто завдав собі клопоту збагнути бодай кілька його текстів* (з журналу). У цьому реченні репрезентована інфінітивною конструкцією цільова ситуація є очікуваним для суб'єкта результатом вираженої предикатною СДІС дії. Про семантичну складність наведеного висловлення свідчать такі трансформації: *Мало хто завдав собі клопоту збагнути бодай кілька його текстів* → *Мало хто завдав собі клопоту, аби збагнути бодай кілька його текстів* → **Мало хто завдав собі клопоту + Збагнути бодай кілька його текстів.**

Складні семантичні відношення, пов'язані з категорією каузативності, виникають між предикатними СДІС із модальним значенням та поєднуваними з ними об'єктивними інфінітивами, сполучення яких відкривають можливості вираження модально-волюнтативного відношення до дії-інфінітива з боку іншого суб'єкта, який впливає на волю потенційного суб'єкта цієї дії. Наприклад: *Все те приваблювало до нього [Гната Пилиповича], викликало повагу, заздрість до його незвичайної долі, бажання наслідувати в усьому* (О. Жовна); *Довголітня самотність виробила в Клавди звичку розмовляти сама з собою* (І. Вільде); *Маруся звертається до вже вільних співвітчизників з проханням повідомити про неї батькам у Богуслав...* (А. Лотоцький); *Тільки ґрунтовна математична підготовка Брянського дала йому змогу швидко врахувати всю особливість роботи в горах* (О. Гончар); *Сама доля дала йому притоку [привід] жури-тися, а він не журився!* (Л. Мартович); *Дав Оксен наряд – возити із... лісу дерево на будівництво* (Г. Тютюнник). Зазначені неоднослівні предикати є виразниками каузативного значення, що сигналізує про поліпредикативність породжених ними конструкцій. Речення містять дві ситуації, перша з яких позначає спрямовану на об'єкт реальну каузуючу дію, а друга – дію ірреальну каузовану, суб'єкт якої є об'єктом каузуючої дії й виражається іменником або займенником непрямого відмінка, а потенційна дія – об'єктивним інфінітивом.

Можливими є випадки поєднання предикатних СДІС з неозначеною формою, в яких вона складає з суб'єктом основне предика-

тивне ядро породженої простої з формально-синтаксичного погляду конструкції, а неоднослівні номінації набувають здатності виразити додаткову характеристику репрезентованої інфінитивом дії, як-от: *Я вже мав честь бути в вашому домі...* (І. Нечуй-Левицький). У наведеному прикладі додатковою характеристикою реалізованої суб'єктом акції є його оцінне відношення, виражене сполукою *мати честь*. На глибинному рівні структурної організації висловлення це відношення передбачає наявність додаткової пропозиції, пор.: *Я вже мав честь бути в вашому домі* → *Я вже був в вашому домі* + *Це було для мене честю*.

Отже, СДІС є продуктивним способом поповнення словникового складу сучасної української мови. Як аналітичні одиниці вторинної номінації та функціональні еквіваленти дієслів вони реалізують власний реченнєвотвірний потенціал, виконуючи в семантико-синтаксичній структурі речення роль повноцінних предикатів дії, стану, процесу і якості.

### **3.4. ПРЕДИКАТ У ВІДНОШЕННЯХ З ПРИЙМЕННИКОВО-СУБСТАНТИВНИМ КОМПЛЕКСОМ**

#### **3.4.1. ПРИЙМЕННИКОВО-СУБСТАНТИВНИЙ КОМПЛЕКС У СКЛАДІ ДВОЯДЕРНОЇ ПРЕДИКАТИВНОЇ СИСТЕМИ**

Предикатний комплекс є тим конструктивно-ядерним центром, навколо якого групуються як формально-граматичні, так і семантико-синтаксичні компоненти висловлення. Організуюча роль предиката в семантичній структурі речень виявляється в його внутрішніх і зовнішніх характеристиках: у внутрішній структурі кожного речення він визначає кількість і якість аргументів, а на його семантичній природі ґрунтуються зовнішні семантичні відношення з іншими реченнями тексту [Вихованець 1983: 32]. У поліпредикативних конструкціях (реченнях із двоядерною предикативною системою) взаємозв'язок і взаємопротиставлення компонентів предикативного центру є реченнєвотвірним.

Поряд з основними репрезентантами предикативних відношень – дієсловами, які згідно з вербоцентричною теорією [Теньєр 1988: 14] відіграють головну роль у процесі формування структури речення, встановлюючи зв'язок із непередикатними знаками на ос-

нові валентних властивостей, виявляють себе вторинні предикатні значення, репрезентовані прийменниково-субстантивним комплексом.

З огляду на наявні в сучасних лінгвістичних дослідженнях теоретичні та практичні обґрунтування прийменника [Всеволодова 2002: 9; Жовтобрюх, Кулик 1972: 376; Булаховський 1956: 332; Колодяжний 1969: 474; Сучасна українська літературна мова 2000: 298], найбільш узагальненою характеристикою є визначення його здатності виступати в кон'юнкції в першу чергу з іменником і детермінувати відмінкову форму, виражаючи при цьому відношення між предметами дії, стану, ознаки предмета. Із семантико-синтаксичного погляду прийменник не може одноосібно й повноправно виконувати роль синтаксеми. Водночас разом із предикативним субстантивом він займає позицію предикатного компонента, утворюючи при цьому мінімальну синтаксичну одиницю – прийменниково-субстантивний комплекс (ПСК) [Кононенко 2002: 92], що характеризується сукупністю і структурованістю семантичного значення, яке впливає із синтезованої єдності обох компонентів, що взаємозумовлюють і доповнюють одне одного.

Композиційно ПСК складається з різнобічного за формальними показниками та функціональним навантаженням поєднання прийменника із субстантивом, у результаті утворену конструктивну одиницю витлумачують по-різному, залежно від її участі в організації неоднозначних складників [Мельничук 1966: 164–165; Ходова 1971: 9; Вихованець 1993: 130]. Прийменник із субстантивом виступають як одне функціональне (синтаксичне) слово, конденсуючи нерозривну семантичну єдність. Прийменниково-відмінкові форми, пов'язані з семантико-синтаксичною валентністю предиката, складають особливу підсистему, яка розташована між відмінковою системою іменника і прийменниковою системою. Багато перехідних явищ перебувають між полюсами цієї підсистеми, які засвідчують нейтралізацію прийменником морфологічних показників іменника та взаємопроникнення семантичних ідентифікаторів обох компонентів.

У структурі простих ускладнених, але семантично складних речень прийменниково-відмінкові форми займають позицію детермінантних членів, які тісно пов'язані в трансформаційному плані зі структурою складного речення й переважно зберігають тип семантико-синтаксичних відношень з часовою, причинною, умовною, цільовою функціями між елементарними простими реченнями. За

думкою частини мовознавців [Курилович 1962: 59], прийменниковий зворот типу *sur la table* ‘на столі’ є одним словом, а не групою слів. Якщо трактуємо його як словосполучення, то прийменник, що входить до складу звороту, керуючи ним у цілому, повинен мати те саме синтаксичне навантаження, що й усе словосполучення. Прийменник – це не слово, а морфема (а іноді “субморфема”, що створює єдність із відмінковим закінченням). Як бачимо, в теоретичній концепції польського лінгвіста ПСК номіналізується як прийменниковий зворот, указуючи на провідну роль саме прийменника при окресленні семантичної модифікації. Розглядаємо синтаксичну специфіку прийменника [Всеволодова 2003: 34], орієнтуючись на те, що це – функціональна одиниця, тісно пов’язана як із семантичним ярусом мови, оскільки будь-яка морфологічна одиниця на рівні слова має свою семантику, так і з синтаксичним ярусом, тому що прийменник бере активну участь у керуванні відмінковими формами субстантива, що приводить до утворення нових семантико-синтаксичних конструкцій.

З позицій семантичного синтаксису кваліфікуємо ПСК як складне, внутрішньо суперечливе поєднання двох компонентів: з одного боку, прийменника, який уживається і як семантичний елемент, що суттєво впливає на семантику комплексу, і як формально-граматичний показник синтаксичного зв’язку, з другого боку, іменника як незмінної субстантивної форми, яка наділена певними лексичними і морфологічними ознаками, зумовленими непрямим відмінком, але яка виявляє свою семантичну й синтаксичну природу лише в єдності з прийменником. Таким чином, можемо говорити про цілісність, граматичну неподільність ПСК як особливої синтаксичної форми, що характеризується набором типових диференційних ознак.

За концепцією І. Р. Вихованця, ПСК бере участь у формулюванні речень із вторинною предикацією, що виявляється в приписуванні предметів (або іншому об’єктові) додаткової ознаки, пов’язана насамперед із встановленням і збільшенням внутрішнього інформативного простору, утворенням кількох рівнів інформативного насичення речення. В такому ракурсі специфічна роль прийменників полягає в тому, що вони поєднують два вихідних елементарних простих речення в семантично складну конструкцію [Вихованець 1992: 138].

Враховуючи тенденцію розширеного моделювання, що полягає в такому: “розширені схеми репрезентують мінімальні схеми +

додаткові компоненти, які мають інформативну цінність для семантичної структури речення” [Белошапкова 1989: 636], вважаємо, що прийменниково-субстантивний комплекс виявляє свої функціонально-семантичні характеристики тільки в складі таких моделей.

Окреслюючи центральну семантико-синтаксичну модель речення із ПСК, пропонуємо розглядати такий семантичний комплекс у складі конструктивної моделі, яка має такий вигляд:  $S + P [P_1(V_f) + P_2(Prep. + N_x)]$ , де  $S$  – суб’єкт,  $P$  – предикативний комплекс,  $P_1$  – основний предикат,  $P_2$  – потенційно основний предикат. Семантичний комплекс розглядаємо в складі предикатора, дотримуючись теоретичної концепції Н. Д. Арутюнової [Арутюнова 1976: 357], визначаючи його як центральний компонент валентно-інтенційних моделей речення, за якими утворюються мінімальні, але граматично й інтонаційно конкретні речення-висловлення, що характеризуються двома складниками – предикатним і предикативним. Предикатний складник предикаторів відбиває різні дії і стани, на основі яких формуються відношення між учасниками позамовної ситуації, а предикативний – аналізує їх у мовно-часовому плані [Андерш 2009: 38].

Отже, дослідження ПСК у семантико-синтаксичній структурі речення потребує розширеного моделювання реченнєвої конструкції, за допомогою якого простежується глибинна семантика цієї мовної одиниці, що перебуває в тісному семантичному зв’язку з інтонаційно настроєним предикативним центром.

### **3.4.2. ПРИЙМЕННИКОВО-СУБСТАНТИВНИЙ КОМПЛЕКС ЯК НОСІЙ КАУЗАЛЬНОЇ СЕМАНТИКИ**

Під каузацією розуміємо окрему систему значень причинності, вираженої іменним способом, для якої характерні причиново-наслідкові відношення, в основі яких дія суб’єкта чи стану стимулює дію, стан, зміну якості іншого суб’єкта [Золотова 1998: 267]. Поряд із дієслівними каузальними предикатами, вагоме місце в типології репрезентантів причинової семантики займають іменні, у тому числі виражені ПСК, каузальні синтаксеми, які передають ретроспективну пропозицію причиново-наслідкових відношень. Наявність численних причинових зв’язків, що лежать в основі взаємовідношення між подіями навколишньої дійсності, зумовлює їх використання для репрезентації різноманітних мовних одиниць. Щоб конкретизувати інваріантну семантику “причина”, тобто ви-



окремити в ній відповідний семантичний варіант, зважуємо насамперед на передумову, що викликала появу того чи іншого конкретного типу каузальності, на супроводжувальний та породжувальний чинники, причому як перші, так і другі відіграють вагому роль у процесі семантико-синтаксичного аналізу. Цей комплекс відношень “передбачає такий зв’язок ситуацій, при якому одна з них оцінюється мовцем як достатня підстава для реалізації іншої” [Ляпон 1988: 110–111].

Фактичний матеріал засвідчив, що конкретними репрезентантами конструктивної моделі  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{Prep.} + N_x)]$  сус. у сучасній українській мові є 12 субмоделей, виокремлення яких залежить від якісно-композиційного складу ПСК:

- 1)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{через} + N_4)]$  сус.];
- 2)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{через брак / через відсутність} + N_2)]$  сус.];
- 3)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{за} + N_4)]$  сус.];
- 4)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{за} + N_5)]$  сус.];
- 5)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{з} + N_2)]$  сус.];
- 6)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{від / од} + N_2)]$  сус.];
- 7)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{завдяки} + N_3)]$  сус.];
- 8)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{у силу} + N_2)]$  сус.];
- 9)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{унаслідок / внаслідок} + N_2)]$  сус.];
- 10)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{з приводу / з нагоди} + N_2)]$  сус.];
- 11)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{у зв’язку з} + N_5)]$  сус.];
- 12)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{з огляду на / зважаючи на} + N_4)]$  сус.].

ПСК є одним з основних виразників каузальної предикації, що виступає в ролі компонента двоядерної предикативної системи і функціонує як виразник причинової семантики (див. праці А. П. Загнітка, В. І. Кононенка, Г. О. Золотової, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, Н. В. Гуйванюк, Н. Д. Арутюнової та ін.). Перебуваючи в ролі компонента семантико-синтаксичної організації речення, цей комплекс указує на безпосередні причинові відношення, пор.: У ньому людина знаходить безсмертя **через свої діла** (О. Довженко); *Він не любив мого батька **за красу і нешанобливу вдачу*** (О. Довженко); *Старший сержант Орлюк з’явився **за вашим розпорядженням!*** (О. Довженко); ***З пошани** до рідного батька я не став йому перечити* (М. Коцюбинський); ***Од споглядання** пекельних кар мені почало щось пекти в п’ятах* (О. Довженко); ... *та все ж Віктор твій **завдяки працьовитості** не раз заживав ласки адміністрації* (О. Гончар); ***У силу мужності** черпав народ свою наснагу в*

*боротьбі за визволення* (О. Довженко); *У результаті таких припущень у всіх хатах і дворах аж варилося* (Г. Хоткевич); *З нагоди ювілею поета діти причепурили сцену* (О. Гончар); *У зв'язку з виверженням вулкана в Іспанії уряд призупинив польоти на півночі Європи* (з газети); *Канцлер Німеччини вимагає нового мислення з огляду на кризу* (з газети). Для повноцінного розгляду й аналізу ПСК із каузальним значенням у функції складника предикатора враховується предикативна конденсація [Золотова 1973: 254], сутність якої полягає у включенні в речення низки семантико-композиційних конструкцій, які послуговують засобом не лише ускладнення висловлення, але й побудови нового типу речень із двоядерним предикативним центром.

Розглянемо речення моделі ПСК [через+N<sub>4</sub>] *У ньому людина знаходить безсмертя через свої діла* (О. Довженко). Семантика ситуації: дія агенса визначається особистими якостями та внутрішнім стимулом. Компоненти ситуації: 1) агенс, 2) дія агенса, 3) причина – інтелектуально-духовний стимул. ПСК *через свої діла* виражає каузальне значення, конденсуючи в собі потенційно основну предикацію: *У ньому людина знаходить безсмертя* (основна предикація) + *Вона творила свої діла* (потенційно основна предикація) = *У ньому людина знаходить безсмертя, бо творила свої діла*. Складовий компонент реченнєвої структури *через свої діла*, що знаходиться в лівобічній позиції щодо основного предиката, зумовлює стан суб'єкта й викликає наслідок: винагороду за минулі діяння перед майбуттям.

Схарактеризуємо висловлення моделі ПСК [за+N<sub>4</sub>] *Він не любив мого батька за красу і нешанобливу вдачу* (О. Довженко). Семантика ситуації: агенс діє під впливом характерної якості каузатора щодо самого ж каузатора. Компоненти ситуації: 1) агенс, 2) дія агенса – реакція на якісно-означальну особливість каузатора, 3) особа-каузатор. ПСК *за красу і вдачу*, у складі якого функціонують два однорідні для контекстної ситуації субстантива, виражає каузальне значення, зосереджуючи в собі потенційно основну предикацію: *Він не любив мого батька* (основна предикація) + *Батько був красивий і мав нешанобливу вдачу* (основна предикація) = *Він не любив мого батька, тому що той був красивий і мав нешанобливу вдачу*. Як видно, семантичний комплекс *за красу і вдачу* посідає правобічну позицію щодо основного предиката, знаходиться в подвійному взаємозв'язку із суб'єктом-каузатором і суб'єктом загальної дії, що за-

свідчує функціонування в реченні двох суб'єктних зон, кожна з яких знаходиться під взаємовпливом як основного, так і потенційного основного ядра двоядерної предикативної системи.

Зупинимось на реченні моделі ПСК [за+N<sub>5</sub>] *Старший сержант Орлюк з'явився за вашим розпорядженням!* (О. Довженко). Семантика ситуації: агенс реагує безпосередньою дією на попередньо-стимулюючу, спрямовану саме на нього дію особи-каузатора. Компоненти ситуації: 1) агенс, 2) дія агенса – реакція на дію каузатора, 3) особа-каузатор (імпліцитний), 4) дія каузатора. Семантичний комплекс *за вашим розпорядженням* функціонує в реченні як виразник причинової семантики, конденсуючи в собі потенційно основну предикацію: *Старший сержант Орлюк з'явився* (основна предикація) + *Він дав розпорядження* (потенційно основна предикація) = *Старший сержант Орлюк з'явився, оскільки він дав розпорядження*. З огляду на композиційно-семантичний склад трансформанта, бачимо, що правобічний ПСК служить виразником не лише дії каузатора (розпорядження для старшого сержанта Орлюка), що впливає на суб'єкт (Орлюк виконує розпорядження), але й самого імпліцитно-прихованого каузатора (хтось дає розпорядження). Отже, ПСК *за вашим розпорядженням* включений до двоядерного предикативного центру, оскільки він семантично навантажений цінними відомостями для комплексного інформативного смислу висловлення.

Аналізуємо висловлення моделі ПСК [з+N<sub>2</sub>] *З пошани до рідного батька я не став йому перечити* (М. Коцюбинський). Семантика ситуації: агенс знаходиться під впливом каузатора, оскільки відчуває морально-вольову повагу до нього. Компоненти ситуації: 1) агенс, 2) дія агенса – підтримка позиції каузатора, 3) каузатор. ПСК *з пошани* виражає каузальне значення, зосереджуючи в собі потенційно основну предикацію: *Я шаную рідного батька* (потенційно основна предикація) + *Я не став йому перечити* (основна предикація) = *Тому що шаную рідного батька, я не став йому перечити*. Семантичний комплекс *з пошани*, займаючи максимально сильну семантичну позицію на початку речення, функціонує як виразник морально-вольової якості (пошана), через яку агенс (я) не впливає агресивно на каузатора (батько), а навпаки, погоджується із ним.

Розглянемо речення моделі ПСК [од+N<sub>2</sub>] *Од споглядання пекельних кар мені почало щось пекти в п'ятах* (О. Довженко). Семантика ситуації: певний стан речей психічно впливає на агенса й

викликає реальну фізичну дію. Компоненти ситуації: 1) агенс, 2) причина – стан речей, 3) підсвідома дія агенса. Семантичний комплекс *од споглядання* функціонує в реченні як виразник каузальної семантики, конденсуючи в собі потенційно основну предикацію: *Я споглядав пекельні кари* (потенційно основна предикація) + *Мені почало щось пекти в п'ятах* (основна предикація) = *Тому що споглядав пекельні кари, мені почало щось пекти в п'ятах*. Складовий компонент речення *од споглядання* займає сильну початкову позицію і служить виразником конкретної ситуації (пекельні кари), яка на підсвідомому рівні викликає в агенса фізичні страждання (пекти в п'ятах), джерело яких все ж таки залишається в уяві, оскільки реального фізично-уособленого каузатора немає.

Схарактеризуємо висловлення моделі ПСК [завдяки+N<sub>3</sub>] *Віктор твої завдяки працьовитості не раз заживав ласки адміністрації* (О. Гончар). Семантика ситуації: дія агенса визначається його особистими морально-вольовими якостями. Компоненти ситуації: 1) агенс, 2) дія агенса, 3) причина – морально-вольова якість. ПСК *завдяки працьовитості* виражає причинове значення, зосереджуючи в собі потенційно основну предикацію: *Віктор твої не раз заживав ласки адміністрації* (основна предикація) + *Він був працьовитий* (потенційно основна предикація) = *Віктор твої не раз заживав ласки адміністрації, адже він був працьовитий*. Як бачимо, цей комплекс, поряд з основним вираженням причинових семантико-синтаксичних відношень, вносить у загальне значення причини два види спеціалізованої семантичної модифікації, тобто причина-генезис та причина-результат. Що ж до співвідношення семантичного комплексу *завдяки працьовитості* й повноцінної частини складного речення *Він був працьовитий*, ПСК наділений функціонально навантаженим семантичним значенням, оскільки весь каузальний потенціал семантичного компонента зосереджений у мінімально-композиційно обмеженому вияві, що продукує полісемантичну диференціацію модифікацій предикації з каузальною семантикою.

Детально зупинимося на реченні моделі ПСК [у силу+N<sub>2</sub>] *У силу мужності чернав народ свою наснагу в боротьбі за визволення* (О. Довженко). Семантика ситуації: дія агенса стимульована своєрідною рисою характеру й підсилена прагненням отримати певний результат. Компоненти ситуації: 1) агенс, 2) дія агенса, 3) причина – риса характеру. Семантичний комплекс виражає каузальне

значення, конденсуючи в собі потенційно основну предикацію: *Народ був мужній* (потенційно основна предикація) + *Він черпав свою наснагу в боротьбі за визволення* (основна предикація) = *Тому що народ був мужній, він черпав свою наснагу в боротьбі за визволення*. ПСК у силу мужності функціонує в реченні як компонент двоядерної предикативної системи, посідаючи семантично сильну й продуктивну лівобічну позицію, і служить виразником своєрідної риси характеру (мужність народу), за допомогою якої можливий подальший розвиток ситуації.

Аналізуємо висловлення моделі ПСК [у результаті+N<sub>2</sub>] *У результаті таких припущень у всіх хатах і дворах аж варилося* (Г. Хоткевич). Семантика ситуації: дія агенса спричинена некоректністю стану соціального середовища. Компоненти ситуації: 1) агенс, 2) дія агенса, 3) причина – стан соціального середовища. ПСК у *результаті припущень* виражає каузальне значення, акумулюючи в собі потенційно основну предикацію: *Були такі припущення* (потенційно основна предикація) + *У всіх хатах і дворах аж варилося* (основна предикація) = *Оскільки були такі припущення, у всіх хатах і дворах аж варилося*. Як бачимо, семантичний комплекс у *результаті припущень* посідає лівобічну позицію щодо основного предиката й функціонує в реченнєвій конструкції як причина-стан соціального середовища (були такі припущення), що служить початковим поштовхом для того, щоб дія агенса відбулася.

Розглянемо речення моделі ПСК [з нагоди+N<sub>2</sub>] *З нагоди ювілею поета діти причепурили сцену* (О. Гончар). Семантика ситуації: дія агенса, викликана власною ініціативою, виступає як реакція на певну подію. Компоненти ситуації: 1) агенс, 2) дія агенса, 3) причина – подія-каузатор. Семантичний комплекс функціонує в реченні як виразник каузальної семантики, конденсуючи в собі потенційно основну предикацію: *Настав ювілей поета* (потенційно основна предикація) + *Діти причепурили сцену* (основна предикація) = *Оскільки настав ювілей поета, діти причепурили сцену*. Бачимо, що лівобічний ПСК *з нагоди ювілею* виступає в ролі події-каузатора (ювілей поета), що дає поштовх подальшому розвиткові пропозитивного бачення дійсності.

Характеризуємо висловлення моделі ПСК [у зв'язку з+N<sub>5</sub>] *У зв'язку з виверженням вулкана в Іспанії уряд призупинив польоти на півночі Європи* (з газети). Семантика ситуації: певний стан речей природного характеру дає стимул агенсу для реалізації конкретної

дії. Компоненти ситуації: 1) агенс, 2) дія агенса, 3) причина-каузатор – певний стан речей природного характеру. Семантичний комплекс у зв'язку з виверженням фокусує в собі потенційно основну предикацію: *Відбулося виверження вулкана* (потенційно основна предикація) + *В Іспанії уряд призупинив польоти на півночі Європи* (основна предикація) = *Тому що відбулося виверження вулкана, в Іспанії уряд призупинив польоти на півночі Європи*. ПСК у зв'язку з виверженням, посідаючи максимально-сильну позицію на початку речення, функціонує як показник певного стану речей природного характеру (виверження вулкана), який призводить до появи перешкоди на шляху протікання конкретної дії (польоти на півночі Європи), якому притаманне негативне семантичне навантаження.

Аналізуємо речення моделі ПСК [з огляду на+N<sub>4</sub>] *Канцлер Німеччини вимагає нового мислення з огляду на кризу* (з газети). Семантика ситуації: певний стан речей соціального характеру впливає на агенса, який змушений діяти. Компоненти ситуації: 1) агенс, 2) дія агенса, 3) причина-каузатор – певний стан речей соціального характеру. Семантичний комплекс функціонує в реченні як виразник каузальної семантики, конденсуючи в собі потенційно основну предикацію: *Канцлер Німеччини вимагає нового мислення* (основна предикація) + *Настала криза* (потенційно основна предикація) = *Канцлер Німеччини вимагає нового мислення, бо настала криза*. Складовий компонент реченнєвої структури *з огляду на кризу*, займаючи правобічно-кінцеву позицію щодо вербального компонента двоядерного предикативного центру, виступає з формального боку як факультативний, але із семантичної точки зору ПСК служить причиновим мотиватором, який надає пропозиції логічного оформлення та цілісного завершення.

У мовознавстві висловлюється думка, що синтаксема, виражена ПСК, є вторинною предикатною мінімальною семантико-синтаксичною одиницею, що містить трансформований у субстантивний компонент вихідний предикат і аналітичну синтаксичну морфему-прийменник як показник семантико-синтаксичних відношень [Вихованець 1992: 147]. Проте, з огляду на проаналізовані реченнєві конструкції з ПСК, розглядаємо каузальну синтаксему як повноправну та поліфункціональну синтаксичну одиницю, яка за рівнем складності і структурною організованістю не поступається субстанційним (суб'єктним, об'єктним, інструментальним, адресатним,

локативним) та предикатним (дії, процесу, стану, якості, кількості) синтаксемотвірним конструкціям.

Входячи в систему речення певної структурної композиції, каузальна синтаксема набуває статусу його компонента. З огляду на організацію розчленовування, розглядаємо речення як одну із обчислюваних комбінацій поєднання синтаксем [Золотова 1973: 8]. Синтаксична роль каузальної предикації полягає в тому, що вона змінює структурні моделі статичного типу на моделі динамічного типу [Золотова 1973: 285]. В основі виокремлення семантико-синтаксичних варіантів предикації ПСК із каузальною семантикою лежать принципи розрізнення, в яких одну з фундаментальних функцій виконує каузатор: 1) причина дії суб'єкта (каузатора), 2) причина емоційного стану суб'єкта (каузатора), 3) причина поведінки суб'єкта (каузатора) в соціальній сфері, 4) причина поведінки суб'єкта (каузатора) в природній сфері, 5) причина внутрішнього каузатора, 6) причина зовнішнього каузатора. Про варіантність і інваріантність правобічного й лівобічного компонента  $P_2$  [Prep. +  $N_X$ ] caus, що трактується як компонент двоядерної предикативної системи й посідає позицію, яка програмується вербальним предикативним складником, свідчать відношення взаємозв'язку та взаємопроникнення у реченнях валентної структури  $S + P$  [ $P_1(V_f) + P_2$  (Prep. +  $N_X$ ) caus.]. За таких умов інваріантний зміст об'єднує форми в певну підсистему, а варіантний диференціює їх. Це означає, що майже кожна форма, спеціалізована на вираженні причинових семантико-синтаксичних відношень, вносить у загальне значення причини спеціалізовану семантичну модифікацію.

Такий підхід дає підстави розглядати семантико-синтаксичні модифікації ПСК, що фігурує в реченні, як компонент двоядерного предикативного центру з каузальною семантикою, що може репрезентуватись у низці глибинних семантичних модифікацій, які нашаровуються на фундаментальне причинове значення. Важливу роль відіграє полісемантичність компонентів ПСК – як прийменників, так і субстантивів, які при поєднанні “випромінюють” новоутворену семантику.

1. Причина–генезис явища. Ця модифікація характеризується позначенням причини в поєднанні з окресленням мотивованої основи означуваного. Наприклад: *Через ту вроду не маю я щастя зроду!* (Панас Мирний) – ПСК [через+ $N_4$ ]; *З радості дівчина кинулась йому на плечі* (з журналу) – ПСК [з+ $N_2$ ]; *Від прудкої ходи Остапо-*

*ві зробилося душно* (М. Коцюбинський) – ПСК [від+N<sub>2</sub>]. Як бачимо, для окреслення семантики ‘причина–генезис’ уживаються три семантичні комплекси, а саме: ПСК [через+N<sub>4</sub>], ПСК [з+N<sub>2</sub>], ПСК [від+N<sub>2</sub>], які посідають сильну семантичну позицію на початку реченнєвої конструкції і формують навколо себе основний значеннєвий центр висловлення.

2. Причина–перешкода – варіант каузальних відношень, що відрізняється присутністю конкретного чинника, який заважає реалізації запланованої дії. Наприклад: *Раз у раз доводиться переходити по дощатих трапах через величезні розриті канави* (О. Гончар) – ПСК [через+N<sub>4</sub>]; *За відсутністю хорошого освітлення фотостудія не отримувала перспективних замовлень* (з журналу) – ПСК [за+N<sub>5</sub>]. У запропонованих прикладах каузальні комплекси, що займають правобічну, яка є слабшою із семантичного погляду, та лівобічну, яка є семантично сильнішою, позиції щодо основного предиката відповідно, виступають у ролі певної перешкоди (канави і освітлення) на шляху дії суб’єкта-агенса.

3. Причина–покарання. Для цієї семантичної модифікації характерна репрезентація каузального значення з додатковим навантаженням покарання. Наприклад, у реченні *Баба лизала гарячу сковороду за свій довгий язик* (О. Довженко) ПСК [за+N<sub>4</sub>] виступає в ролі компонента двоядерної предикативної системи, в семантичній основі якого закладено причиновий підтекст із семою ‘покарання’ агенса за відповідні діяння.

4. Причина–результат – семантична модифікація, в основі якої каузальне значення підсилене результативним потенціалом. Наприклад: *У Кураївку їдуть за досвідом* (О. Гончар) – ПСК [за+N<sub>5</sub>]; *Од свіжого подиху ранку злегка тремтіли жита* (М. Коцюбинський) – ПСК [од+N<sub>2</sub>]; *Завдяки вашому красномовству в душі майбутнього зятя відбувається цілий переворот* (О. Гончар) – ПСК [завдяки+N<sub>3</sub>]; *Внаслідок цих двох воєн територія та населення Сербії подвоїлись* (з журналу) – ПСК [унаслідок+N<sub>2</sub>]. У цих реченнях ПСКи [за+N<sub>5</sub>], [од+N<sub>2</sub>], [завдяки+N<sub>3</sub>], [унаслідок+N<sub>2</sub>] займають позиції репрезентантів причини, що стимулює результат.

5. Причина–мотив. Ця модифікація характеризується позначенням причини, яка водночас окреслює мотив реалізації дії чи стану. Наприклад: *А все через жадність та ненажерливість людську* (Панас Мирний) – ПСК [через+N<sub>4</sub>]; *Із косами, із дрюччям, із ціпами – прийшли панів за кривду молотить* (Л. Костенко) – ПСК [за+N<sub>4</sub>];



*Ой, аж у горлі пересохло з ненависті!* (О. Довженко) – ПСК [з+N<sub>2</sub>]; *З приводу ув'язнення сина мати цілий вік горювала* (з журналу) – ПСК [з приводу+N<sub>2</sub>]. Тому можна констатувати, що семантичне нашарування мотиву в наведених конструкціях передається за допомогою таких комплексів, як-от: ПСК [через+N<sub>4</sub>], ПСК [за+N<sub>4</sub>], ПСК [з+N<sub>2</sub>], ПСК [з приводу+N<sub>2</sub>], які виражають умотивовану причинову предикацію.

6. Причина–обґрунтування – семантична модифікація загального причинового значення, яка підсилена обґрунтуванням ситуації. Наприклад: *Вона мене хотіла прикохати, то я побув там тільки через ніч* (Л. Костенко) – ПСК [через+N<sub>4</sub>]; *Соломія горіла від сорому і злості* (М. Коцюбинський) – ПСК [від+N<sub>2</sub>]; *У зв'язку з системними порушеннями Іванкові часто діставалось від учителя* (Панас Мирний) – ПСК [у зв'язку з+N<sub>5</sub>]; *Однак керівництво комплексу, зважаючи на Ягничеві заслуги, не кинуло майстра напризволяще* (О. Гончар) – ПСК [зважаючи на+N<sub>4</sub>]. У представлених прикладах каузальні комплекси поряд із причиновим значенням надають додаткову інформацію, а саме обґрунтування.

7. Причина–похвала – варіант каузальних відношень, в яких поряд із загальним причиновим значенням закодована сема 'похвала'. Наприклад, у реченні *Яким же треба бути чоловіком, щоб так на страту за своїх піти!* (Л. Костенко) ПСК [за+N<sub>4</sub>] служить виразником предикативних відношень каузального плану, який реалізується через подвійний взаємовплив агенса та суб'єкта-каузатора.

8. Причина–імперативність – семантична модифікація, яка висловлює причину, обов'язкову для виконання. Наприклад: *Вони зберегли своє єство у силу любові й добра* (з журналу) – ПСК [у силу+N<sub>2</sub>]; *Тож усипте цьому негідникові у силу його переконань* (В. Малик) – ПСК [у силу+N<sub>2</sub>]. У цих реченнях ПСКи розташовані в правобічній постпозиції щодо вербального компонента предикатора й служать виразниками обов'язкової для виконання причини, негайна реалізація якої підсилена емоційним чинником.

Отже, досліджуваний семантичний комплекс виступає в ролі компонента двоядерної предикативної системи поряд із вербальним предикатом, забезпечуючи постійний взаємозв'язок між ними й доповнюючи інформативну сутність кількох пропозицій.

### 3.4.3. ТЕМПОРАЛЬНО-ЛОКАТИВНА ПРЕДИКАЦІЯ ПРИЙМЕНИКОВО-СУБСТАНТИВНОГО КОМПЛЕКСУ

У лінгвістичній концепції темпоральність визначається як семантична категорія часу, що охоплює всі різновиди значення часу. Відповідно до цього людина членує час на окремі відрізки, пов'язуючи їх із поняттями тяглості – тривалості й нетривалості, повільності й швидкості, початку й кінця, одночасності й різночасності, співвіднесеності з моментом мовлення тощо [Українська мова 2007: 706]. Це означає, що ми констатуємо певну субстанцію, враховуючи вагому темпоральну характеристику як розрізнявальний елемент дійсності. Що ж до вираження темпоральної семантики, то звертаємо увагу на таке: часову семантику здатні репрезентувати такі одиниці, як прийменниково-субстантивні комплекси, прислівники та подібні елементи, залишаючи за вербальним компонентом базову роль у формуванні предикативного ядра речення [Яковлева 1994: 84].

Спочатку зупинимось на розгляді розширеної моделі семантико-синтаксичної структури речення з ПСК, який виступає в ролі темпорального компонента двоядерної предикативної системи. Вихідною конструктивною моделлю, яка повністю відображає всі необхідні для комплексного розуміння глибинної структури висловлення компоненти, вважаємо таку, як-от:  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{Prep.} + N_x) \text{ temp.}]$ . Прямими репрезентантами семантичної моделі  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{Prep.} + N_x) \text{ temp.}]$  у сучасній українській літературній мові функціонують такі 32 субмоделі:

- 1)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{в (y)} + N_4) \text{ temp.}]$ ;
- 2)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{в (y)} + N_6) \text{ temp.}]$ ;
- 3)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{з} + N_2) \text{ temp.}]$ ;
- 4)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{за} + N_4) \text{ temp.}]$ ;
- 5)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{на} + N_4) \text{ temp.}]$ ;
- 6)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{на} + N_6) \text{ temp.}]$ ;
- 7)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{при} + N_6) \text{ temp.}]$ ;
- 8)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{серед} + N_2) \text{ temp.}]$ ;
- 9)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{посеред} + N_2) \text{ temp.}]$ ;
- 10)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{о (об)} + N_5) \text{ temp.}]$ ;
- 11)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{впродовж (упродовж)} + N_2) \text{ temp.}]$ ;
- 12)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{наприкінці} + N_2) \text{ temp.}]$ ;
- 13)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{протягом} + N_2) \text{ temp.}]$ ;
- 14)  $S + P [P_1(V_f) + P_2(\text{під час} + N_2) \text{ temp.}]$ ;

- 15) S + P [P<sub>1</sub>(V<sub>f</sub>) + P<sub>2</sub> (одночасно з + N<sub>5</sub>) temp.];
- 16) S + P [P<sub>1</sub>(V<sub>f</sub>) + P<sub>2</sub> (у процесі + N<sub>2</sub>) temp.];
- 17) S + P [P<sub>1</sub>(V<sub>f</sub>) + P<sub>2</sub> (близько + N<sub>2</sub>) temp.];
- 18) S + P [P<sub>1</sub>(V<sub>f</sub>) + P<sub>2</sub> (перед + N<sub>5</sub>) temp.];
- 19) S + P [P<sub>1</sub>(V<sub>f</sub>) + P<sub>2</sub> (напередодні + N<sub>2</sub>) temp.];
- 20) S + P [P<sub>1</sub>(V<sub>f</sub>) + P<sub>2</sub> (проти + N<sub>2</sub>) temp.];
- 21) S + P [P<sub>1</sub>(V<sub>f</sub>) + P<sub>2</sub> (над + N<sub>4</sub>) temp.];
- 22) S + P [P<sub>1</sub>(V<sub>f</sub>) + P<sub>2</sub> (раніше (раніш) + N<sub>2</sub>) temp.];
- 23) S + P [P<sub>1</sub>(V<sub>f</sub>) + P<sub>2</sub> (до + N<sub>2</sub>) temp.];
- 24) S + P [P<sub>1</sub>(V<sub>f</sub>) + P<sub>2</sub> (по + N<sub>4</sub>) temp.];
- 25) S + P [P<sub>1</sub>(V<sub>f</sub>) + P<sub>2</sub> (після (опісля) + N<sub>2</sub>) temp.];
- 26) S + P [P<sub>1</sub>(V<sub>f</sub>) + P<sub>2</sub> (по + N<sub>6</sub>) temp.];
- 27) S + P [P<sub>1</sub>(V<sub>f</sub>) + P<sub>2</sub> (через + N<sub>4</sub>) temp.];
- 28) S + P [P<sub>1</sub>(V<sub>f</sub>) + P<sub>2</sub> (вслід (услід) за + N<sub>5</sub>) temp.];
- 29) S + P [P<sub>1</sub>(V<sub>f</sub>) + P<sub>2</sub> (слідом за + N<sub>5</sub>) temp.];
- 30) S + P [P<sub>1</sub>(V<sub>f</sub>) + P<sub>2</sub> (пізніше (пізніш) + N<sub>2</sub>) temp.];
- 31) S + P [P<sub>1</sub>(V<sub>f</sub>) + P<sub>2</sub> (між + N<sub>5</sub>) temp.];
- 32) S + P [P<sub>1</sub>(V<sub>f</sub>) + P<sub>2</sub> (поміж + N<sub>5</sub>) temp.].

Наприклад: *Ти ж їх з трьох років примушував трудитися* (О. Коломієць); *За кілька хвилин опинився й Орядин біля мене* (О. Кобилянська); *Я переконаний, що остануся для нього якимось irritamentum на ціле життя* (О. Кобилянська); *Серед ночі натягували сітку для гри у волейбол* (О. Гончар); *Більша частина національно-орієнтованої громадськості зібралась біля пам'ятника Кобзарю о десятій годині* (з газети); *Відбувся відомий страйк наймитів у Британях наприкінці двадцятих років* (О. Гончар); *Ти ж їх з трьох років примушував трудитися* (О. Коломієць); *У вас під час арешту знайшли оце [землю]* (О. Довженко); *Логотип Харкова презентували одночасно з урочистим відкриттям квіткової клумби* (з газети); *Після кожного літнього дня розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати* (М. Коцюбинський); *Через кілька хвилин мовчанки вона запитувала і запитувала мене* (О. Довженко).

ПСК у ролі темпоративу, що входить до предикативного центру, виражає часові відношення між компонентами семантико-синтаксичної структури речення, вказуючи на одночасність або різночасність подій, явищ і на їхні кількісно-часові вияви. Семантичні модифікації темпоральної синтаксеми ґрунтуються на протиставленні одночасність / різночасність та неозначена тривалість / означена тривалість [Вихованець 1992: 140]. Розглядаючи семантико-

синтаксичні властивості ПСК, проаналізуємо дві їх модифікації на позначення темпоральних відношень.

Перша модифікація – темпоратив, утворений у результаті входу в семантико-синтаксичний зв'язок прийменника й субстантива, що позначає відрізок часу з кількісним значенням, репрезентуючи проміжок у часі між двома подіями. Зокрема, в реченні *За кілька хвилин опинився й Орядин біля мене* (в момент  $t_0$   $X$  опинився біля  $A$ ) ПСК *за кілька хвилин*, займаючи початкову, семантично й функціонально сильну позицію відносно вербального компонента предикативної системи, виражає темпоральне значення, конденсуючи в собі потенційно основну предикацію: *Прошло кілька хвилин* (потенційно основна предикація) + *Опинився Орядин біля мене* (основна предикація) = *Коли пройшло кілька хвилин, опинився й Орядин біля мене*. Завдяки трансформації семантичного комплексу отримуємо повноцінне як із семантико-синтаксичного, так із формально-граматичного боку складне речення, що підтверджує потенціал семантичного комплексу в його самостійному функціонуванні. Складник реченнєвої структури *за кілька хвилин* включено до двоядерного предикативного центру, оскільки він семантично навантажений важливими відомостями для комплексного інформативного смислу висловлення.

Порівняймо семантико-синтаксичні характеристики семантичного комплексу з реченням *Більша частина національно-орієнтованої громадськості зібралась біля пам'ятника Кобзарю о десятій годині* ( $A$ -и зібрались біля  $X$ -а в момент  $t_0$ ). ПСК *о десятій годині* виражає темпоральне значення, акумулюючи в собі потенційно основну предикацію: *Більша частина національно-орієнтованої громадськості зібралась біля пам'ятника Кобзарю* (основна предикація) + *Настала десята година* (потенційно основна предикація) = *Більша частина національно-орієнтованої громадськості зібралась біля пам'ятника Кобзарю, коли настала десята година*. Семантичний комплекс займає потенційно слабку кінцеву позицію, про що свідчить не лише його місце розташування, а й семантична інертність, оскільки, з огляду на семантику ситуації, можна замінити ПСК *о десятій годині* на будь-який інший із позначенням конкретної години: о дванадцятій годині чи о п'ятнадцятій годині. Тому можемо стверджувати, що ПСК залишається на межі складового компонента предикативного центру і його поширювача. Але на відміну від попереднього прикладу вживання ПСК, який тяжіє до само-

стійності, наведений комплекс можна розглядати як детермінант речення, що має уточнювальну інформативну цінність.

Неоднозначний семантико-синтаксичний набір властивостей темпоральної синтаксеми спостерігаємо в реченні *Ти ж їх з трьох років примушував трудитися* (О. Коломієць). Складність семантики ситуації (*A* примушував *X*-ів, відколи *X*-и перебувають у моменті  $t_0$ ) побудована на акумуляції потенційно основної предикації ПСК: *Ти ж їх примушував трудитися* (основна предикація) + *Їм виповнилось три роки* (потенційно основна предикація) = *Відколи їм виповнилось три роки, ти ж їх примушував трудитися*. Семантичний комплекс виступає компонентом двоядерної предикативної системи, знаходячись у тісному взаємозв'язку з дієслівним компонентом (основна предикація), і під час трансформації виявляє здатність до переходу в повноцінну із семантико-синтаксичної точки зору реченнєву конструкцію. Як бачимо, семантична модифікація темпоральної синтаксеми, вираженої ПСК, репрезентує проміжок у часі між двома подіями, входячи до складу двоядерного предикативного центру речення.

Друга модифікація – темпоратив, виражений ПСК, відтворює часовий проміжок між діями чи процесами, що періодично повторюються. Наприклад, у реченні *Серед ночі щоразу натягували сітку для гри у волейбол* (у момент  $t_0$  *A* натягували *X*) ПСК *серед ночі* займає ініціальну позицію, що є семантично й функціонально сильною, виражає темпоральне значення, конденсуючи в собі потенційно основну предикацію: *Наставала середина ночі* (потенційно основна предикація) + *Щоразу натягували сітку для гри у волейбол* (основна предикація) = *Коли наставала середина ночі, натягували сітку для гри у волейбол*. Складовий компонент реченнєвої структури *серед ночі* включаємо до предикативного центру, розуміючи його як невід'ємний компонент висловлення в цілому, який вносить у смисл інформацію про конкретний і незамінний темпоральний момент дії. Виразником повторюваної періодичності служить додатковий складник *щоразу*, який позиційно розташований між першим (*серед ночі*) та другим (*натягували*) ядрами предикатора, наповнюючи семою 'повторюваність' семантико-синтаксичну структуру речення.

Аналогічно у висловленні *Після кожного літнього дня розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати* (у момент  $t_0$  *A* скидає *X*-ів: *X*-и стають непотрібними *A* в певний момент  $t_0$ ) семантичний комплекс *після кожного літнього дня* посідає ініціальну позицію,

акумулюючи в собі потенційно основну предикацію: *Закінчується кожний літній день* (потенційно основна предикація) + *Розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати* (основна предикація) = *Коли закінчується кожний літній день, розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати*. Складність ПСК полягає передусім у тому, що він ускладнений залежними від субстантива компонентами *кожного й літнього*, перший з яких виступає показником періодичної повторюваності. Репрезентований семантичний комплекс *після кожного літнього дня* зараховується до двоядерної предикативної системи, що дає змогу констатувати потужне тяжіння ПСК до самостійності, що засвідчує порівняння з трансформантом.

Своєрідна семантико-синтаксична ситуація простежується в реченні *Через кілька хвилин мовчанки вона запитувала і запитувала мене* (*A* запитувала у *X-a* в конкретний момент  $t_0$ ), де семантичний комплекс займає ініціальну позицію, зосереджуючи потенційно основну предикацію: *Минало кілька хвилин мовчанки* (потенційно основна предикація) + *Вона запитувала і запитувала мене* (основна предикація) = *Коли минало кілька хвилин, вона запитувала і запитувала мене*. ПСК *через кілька хвилин* аналізуємо як складник двоядерного предикативного центру, що виражає темпоральну семантику: час дії, що періодично повторюється. У цьому прикладі сема 'повторюваність' функціонує з огляду на повторення вербального компонента предикатора.

Можна стверджувати, що для позначення семантики часового проміжку між діями чи процесами, які періодично повторюються, у структуру висловлення вноситься додатковий компонент: у першому прикладі – компонент прислівникового походження, у другому – компонент прикметникового походження, в третьому – повторне вживання вербального компонента.

Розглядаємо предикацію ПСК із темпоральною семантикою у складі двоядерної предикативної системи на прикладі конструктивної субмоделі  $S + P [P_1(V_f) + P_2 (в (y) + N_{4/6}) temp]$ , приділяючи увагу первинному прийменникові *в (y)*, наприклад: **В дитинстві** він дивився на *Ісаакову ситуацію як на несерйозну* (І. Багрянний) – ПСК [ $в + N_6$ ]; **У неділю**, приміром, можна було сміятися до розпуки (О. Кобилянська) – ПСК [ $у + N_4$ ]; **В останню мить** породілля *раптом покликала її, Тетяну* (І. Багрянний) – ПСК [ $в + N_4$ ]; порівнюючи вживання вторинного (похідного) еквівалента: *в (y) епоху, в (y) еру, у (в) кінці, у (в) період, у (в) період між, у (в) пору, у (в) проміжку*

між, у (в) процесі, у (в) розквіті, у (в) роки, у (в) середині, у (в) ході, у (в) час, наприклад: *Нам потрібні залізні люди в цю епоху великих робіт* (В. Сосюра) – ПСК [в (у) епоху + N<sub>2</sub>]; *В еру прав людини поруч із спільними цілями існують й спільні вороги* (з газети) – ПСК [в (у) еру+N<sub>2</sub>]; *А потім засіяти житом в кінці серпня* (О. Гончар) – ПСК [у (в) кінці+N<sub>2</sub>]; *Час має здатність ущільнюватися в найнапруженіші періоди твого життя* (П. Загребельний) – ПСК [у (в) період + N<sub>2</sub>]; *“Школа виконавської майстерності” діє в період між конкурсами* (з газети) – ПСК [у (в) період між+N<sub>5</sub>]; *У пору цвітіння (квітень-травень) милує око різнокольорове вбрання степу* (з газети) – ПСК [у (в) пору+N<sub>2</sub>]; *У проміжку між двома світовими війнами християнська демократія не знайшла свого місця в політиці* (з газети) – ПСК [у (в) проміжку між+N<sub>5</sub>]; *В процесі пристосування до неї [радіація] виживатимуть найсильніші...* (О. Гончар) – ПСК [у (в) процесі+N<sub>2</sub>]; *А тим часом молоді люди в розквіті сил гублять себе* (О. Гончар) – ПСК [у (в) розквіті+N<sub>2</sub>]; *А вже у роки незалежності експедиція під керівництвом директора Борщівського історичного музею Михайла Сохацького знайшла цілісний культурний пласт часів неоліту* (з газети) – ПСК [у (в) роки+N<sub>2</sub>]; *У середині року в країні сталося чергове зростання цін* (з газети) – ПСК [у (в) середині+N<sub>2</sub>]; *У ході конференції розглядаються питання про критичний баланс і перспективи міст* (з газети) – ПСК [у (в) ході+N<sub>2</sub>]; *Чутки пливли як хмари, самі собою, носились в повітрі, мов пил з квіток в час красування ниви* (М. Коцюбинський) – ПСК [у (в) час+N<sub>2</sub>].

Проаналізуємо речення *В дитинстві він дивився на Ісаакову ситуацію як на несерйозну* (в момент  $t_0$  А дивився на X: А не усвідомлював важливості X у конкретний момент  $t_0$ ). ПСК у дитинстві виступає в ролі компонента предикативного центру, акумулюючи потенційно основну, здатну до самостійного функціонування предикацію: *Він був дитиною* (потенційно основна предикація) + *Він дивився на Ісаакову ситуацію як на несерйозну* (основна предикація) = *Коли він був дитиною, дивився на Ісаакову ситуацію як на несерйозну*. Як бачимо, темпоратив займає початкову препозицію й служить виразником конкретного моменту дії, який, з огляду на важливість інформативного наповнення, не підлягає заміні. Семантичний комплекс залишається на межі між компонентом двоядерної предикативної системи і самостійною реченнєвою одиницею. Подібно у висловленні *В останню мить породілля раптом покликala її, Тетяну*

(в конкретний момент  $t_0$   $A$  покликала  $X$ :  $A$  розуміє, що це дійсно  $X$  у момент  $t_0$ ) ПСК в останню мить виражає темпоральну семантику, конденсуючи в собі потенційно основну предикацію: *Прийшла остання мить* (потенційно основна предикація) + *Породілля раптом покликала її, Тетяну* (основна предикація) = *Коли прийшла остання мить, породілля раптом покликала її, Тетяну*. Семантичний комплекс виступає в ролі темпорального компонента двоядерної предикативної системи. У зв'язку з позиційним і семантичним навантаженням констатовано обов'язковість і зосередженість інформативно-ціннісного центру навколо темпоративу. Отже, ПСК [в (у) + N<sub>4/6</sub>] позиційно займає ініціальну позицію й наділений достатньою семантичною цінністю для комплексного розуміння реченневої структури, що дає змогу включати семантичний комплекс такого композиційного складу до двоядерного предикативного центру.

Що ж до семантико-синтаксичних еквівалентів ПСК, які композиційно складаються з вторинних прийменників і відповідних субстантивів, то при їх аналізі виявляють себе характеристики, що суттєво доповнюють тлумачення глибинних семантико-синтаксичних відношень. Зокрема, в реченні *Нам потрібні залізні люди в цю епоху великих робіт* ( $A$ -ам потрібні  $X$ -и в конкретний момент  $t_0$ ) семантичний комплекс, до композиційного складу якого входить вторинний прийменник *в епоху*, позначає темпоральне значення, акумулюючи в собі потенційно основну предикацію: *Нам потрібні залізні люди* (основна предикація) + *Настала епоха великих робіт* (потенційно основна предикація) = *Нам потрібні залізні люди, коли настала епоха великих робіт* / *Нам потрібні залізні люди, бо настала епоха великих робіт*. Як бачимо, з огляду на репрезентовані трансформанти, ПСК *в цю епоху великих робіт*, поряд з основним темпоральним значенням, наділений і каузальною семантикою, що засвідчує перехідну позицію між семантичними класами темпоративів і каузативів, що додає неоднозначності та неординарності семантико-синтаксичним якостям ПСК.

У реченні *А тим часом молоді люди в розквіті сил гублять себе* ( $A$  знаходяться в стані  $X$  у конкретний момент  $t_0$ ) семантичний комплекс *у розквіті сил* конденсує в собі потенційно основну предикацію з темпоральною семантикою: *А тим часом молоді люди гублять себе* (основна предикація) + *Знаходяться в розквіті сил* (потенційно основна предикація) = *А тим часом молоді люди гублять себе, коли знаходяться в розквіті сил*. ПСК *у розквіті сил*, ви-



ступаючи водночас і фразеологічною одиницею з прозорим значенням (ідеться про молоду й здорову людину), входить до складу двоядерної предикативної системи. Ускладнена семантико-синтаксична ситуація простежується в реченні *У пору цвітіння (квітень-травень) милує око різнокольорове вбрання степу* ( $X$ -и захоплюють  $A$  в конкретний момент  $t_0$ ), де семантичний комплекс займає ініціальну позицію, акумулюючи потенційно основну предикацію: *Приходить пора цвітіння (квітень-травень)* (потенційно основна предикація) + *Милує око різнокольорове вбрання степу* (основна предикація) = *Коли приходить пора цвітіння (квітень-травень), милує око різнокольорове вбрання степу*. ПСК у *пору цвітіння* виступає в ролі темпорального компонента двоядерного предикативного центру. Як бачимо, ПСК, до складу яких входять вторинні прийменники, не поступаються своєму первинному складникові – ПСК [в (у) +  $N_{4/6}$ ], а навпаки, демонструють здатність до більшої семантично-функціональної самостійності, можливості вступати у фразеологічні зв'язки.

Ураховуючи, що “все наше пізнання поширюється з просторово-часового центру, що функціонує як крихітний відрізок, який ми займаємо в конкретний момент” [Рассел 1997: 18], розглянемо ПСК у ролі локативного компонента двоядерної предикативної системи. В мовознавчій науці поширена теорія просторової інтерпретації: існувати означає десь знаходитися, займати точку на осі часу. Термін *простір* використовується при цьому в широкому значенні (простір ситуації, простір системи) і дорівнюється до поняття простору в математиці, а саме: 1) він функціонує як геометричне зображення (будь-який простір, що описується в мові, можна представити у вигляді одно-, дво- чи полікомпонентної геометричної структури), 2) він визначається через поняття безлічі, численності (простір як дискретне або недискретна множина графічних точок, які утворюють певну структуру) [Селиверстова 2004: 560].

Розглянемо приклад *Діти в парку* (з газети), де ПСК у *парку* займає правобічну кінцеву позицію, що є семантично й функціонально слабкою за логічними показниками, але із семантичного погляду є сильною, вона передає локативне значення, вказуючи на конкретне місце розташування суб'єкта дії. На відміну від попередніх репрезентантів (каузатив і темпоратив) різностороннього функціонування семантичного комплексу, локатив не здатний до трансформації в повноцінну реченнєву конструкцію з формально-граматичної точки зору, але входить до складу предикативної систе-

ми й переймає основну інформаційну функцію, оскільки вербальний компонент імпліцитний.

Система прийменників із просторовим значенням, що становлять основу формування ПСК, налічує більше 120-ти складників: *збоку, збоку від, віддалік, недалеко, вглиб (углиб), біля, перед, під, на, поряд, посеред, поряд з, спереду, у напрямі до* та ін., і відповідно стимулює об'єднання в численну низку семантико-синтаксичних різновидів. ПСК, що входять до конструктивної моделі  $S + P [P_1(V_f) + P_2 (Prep. + N_x) loc.]$ , функціонують у ролі локативно-транзитивного складника двоядерного предикативного центру, якому притаманне семантичне навантаження – показник дії. Серед цих складників виділяються:

1. Транзитив, що описує шлях руху, пор.: *Сміх розкотився по хаті, з кутка в куток* (М. Коцюбинський); *Одна хвилина хвастощів дурних, і над селом неначе чорна хмара пролітає* (О. Довженко); *Скрадливою ходою почимчикував через площу* (О. Гончар). У наведених прикладах ПСК [по +  $N_3$ ], [з +  $N_2$ ], [в +  $N_4$ ], [над+ $N_5$ ], [через+ $N_4$ ] функціонує в ролі локативного компонента двоядерної предикативної системи, займаючи правобічну позицію щодо вербального предиката, і виконує додаткову функцію конкретизатора просторових відношень.

2. Транзитив, що виражає шлях руху з подоланням перешкод, пор.: *Раз у раз доводиться переходити по дощатих трапах через величезні розриті канали* (О. Гончар); *Тоді Панас переставив через поріг свої чоботища* (М. Коцюбинський); *Обережно переступив через поручні* (О. Гончар). Правобічні ПСК [по+ $N_6$ ], [через+ $N_4$ ], що репрезентують у реченнях просторову семантику, можна співвіднести з гіпотетично-синонімічною каузальною предикацією, оскільки семантичні комплекси, зокрема *через величезні розриті канали*, можна трактувати і як каузальний чинник – причинову перешкоду на шляху здійснення певної дії.

Отже, у семантико-синтаксичній структурі речення темпоральний і локативний компоненти, виражені ПСК, не лише служать для позначення конкретного місця або часу відповідно, а й беруть активну участь в аналізі реального суб'єкта дії чи стану, підкреслюючи та стимулюючи потенційну двозначність предикативного центру.

Репрезентований блок семантичних модифікацій каузальної, темпоральної, локативної синтаксеми, вираженої ПСК, засвідчує, що семантичний комплекс у ролі компонента (потенційно основна

предикація) двоядерної предикативної системи посідає не до кінця однозначне місце:

- 1) ПСК доцільно включати до предикативного центру, оскільки він функціонально й семантично входить до складу цілісного інформативного потенціалу висловлення;
- 2) ПСК залишається на межі складового компонента предикативного центру та звичайного поширювача – детермінанта;
- 3) ПСК не включений у предикативний комплекс узагалі, а розглядається на рівні темпорального / локативного / каузального поширювача.

Система керування двоядерною предикативною системою знаходиться під подвійним взаємовпливом: коди доступу до глибинної структури центральної пропозиції в основного предиката, що становить перше ядро двоядерного предикативного центру, й у потенційно основного предиката, що займає позицію другого ядра двоядерного предикативного центру, є різними, але доступ можливий тільки при взаємопоєднанні можливостей обох компонентів.

## РОЗДІЛ 4. СЕМАНТИЧНА КАТЕГОРІЙНІСТЬ ПРЕДИКАТНОГО ЯДРА

### 4.1. СЕМАНТИКА ІНТЕРВАЛУ

#### 4.1.1. ІНТЕРВАЛ У СТРУКТУРІ КАТЕГОРІЇ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ

У семантичній структурі предиката ключовою є темпоральна семантика як така, що означає факт через сприйняття мовцем кількісно-якісної зміни об'єктивного світу – через подію. Функція темпорального складника первинного предиката подвійна: надання мовному знакові динамічної ознаки, співвіднесення мовного знака з онтологічним феноменом об'єктивного світу – часом – через відображення факту як дійсного. Отже, мовний знак граматикалізує феномен онтологічного часу й відображає його як (у сучасному розумінні) темпорально-модальний зміст сприйнятих предметів і явищ – фактів навколишнього світу. Як внутрішня форма символічно співвідносить мовний знак із предметом, так темпорально-модальний зміст співвідносить його зі світом, або, інакше кажучи, вводить об'єктивно-онтологічний компонент “час” у лінгвальну модель світу. Об'єктивний час сприймається як темпоральна семантика.

Темпоральне значення предиката в типологічному сенсі є власне граматичним і умовно протиставлене лексико-граматичному. Це означає, що предикати якості, кількості й под. можуть бути визначені з погляду іманентної темпоральної семантики безвідносно до лексико-граматичної належності. Оскільки структура речення визначається як лексико-граматичним, так і власне граматичним значенням предиката, то врахування темпоральної семантики дає можливість повніше охарактеризувати семантико-синтаксичний склад речення.

Отож темпоральність розглядаємо як ключову поняттєво-граматичну категорію. В основі граматичного значення темпоральності лежить світоглядне, лінгвальне модельоване відображення феномена онтологічного часу. За Д. Г'юмом, у базовій ідеї часу закладено кількісно-якісно зміну [Г'юм 2003: 66–67], яка виявляє динаміку сприйняття; така динаміка в граматиці уособлена дієсловом, яке виражає її як дію, тобто тривання (розгортання) в часі. Таким чином, дія іманентно виражає час як тривання з погляду початку,

розгортання, завершення. Ці моменти дії виражені як інтервал – внутрішня, лінійна, безвідносна, обмежена темпоральність. Інтервал за суттю є акціональним значенням: він виражає дійовість. Інтервал лежить в основі осмислення й відображення часу. За диференційними ознаками категорія інтервалу виражає абсолютну (внутрішню) темпоральність і протиставляється відносній (зовнішній) темпоральності, вираженій у категоріях морфологічного часу і таксису. Час і таксис ґрунтуються на позиції відліку: статичній (абсолютній) – час (це момент мовлення) і динамічній (відносній) – таксис (це момент іншої дії). Внутрішній час дії – інтервал – має межі, визначені початком і кінцем і формує вектор, зовнішній час включає усі дії, отже, межі не має й формує лінію (вісь) часу. Але лінійність і спрямованість часові передана інтервалом. Відносна позиція відліку визначає семантику таксису, що ґрунтується на диференціації таксисних дій як метричної і хронологічної. Семантика інтервалу, часу й таксису не перетинаються, тому кожна дієслівна форма, що виражає дію, може позначати водночас інтервал, час, таксис, тобто не має обмежень, зокрема, для значення таксису в часових чи інтервальних формах.

Отже, інтервал виражає іманентні якісно-кількісні характеристики дії; час означає дію з-поміж інших дій на темпоральній осі; таксис виражає темпоральний зв'язок між діями. Очевидно, що часові й таксисні форми можуть бути чи не бути виражені дієслівною графемою, однак дієслівна графема завжди виражає значення інтервалу. Отже, диференційною дієслівною категорією є інтервал; усі дієслівні форми мають спільну семантику – темпоральну.

Загальна семантика темпоральності ґрунтується на синтезі таких сем, як дійовість, тривання, кількість. Дійовість є значенням події як процесу чи стану [див.: Барчук 2006–2007: 38]. Семантика дійовості набуває динамічної ознаки через вираження тривання – кількісної ознаки дійовості. Кількісно означене тривання дії виражає лінійність темпоральності, що співвідноситься з темпоральною віссю онтологічного часу, однак відображає не весь час, а його кількісно означений фрагмент – проміжок.

Інтервал – не проміжок між повторюваними діями. У такому випадку він би звужувався до семи в структурі категорії ітеративності. Інтервал у такому розумінні не має сенсу, оскільки граматична система дієслова ніяк не орієнтована на вираження того, що відбувається між циклами (актами) дії. Інтервал є моментом почат-

ку, тривання й закінчення дії, тобто дія об'єктивується мовцем через усвідомлення її тривання з погляду початку й кінця.

Представлене поняття інтервалу не збігається з трактуванням В. С. Храковського, який пов'язує інтервал суто з лексичними показниками “умовної норми”, щодо якої дається оцінка інтервалу між повторюваними ситуаціями [Храковский 1989: 21]. На цьому ж принципі здійснює аналіз інтервалу І. Н. Смирнов [Смирнов 2000: 241–257]. Таким чином, сучасна концепція інтервалу базується на обґрунтуванні множинності В. С. Храковським: “Із загальнонаукової точки зору поняття множинності... являє собою окремих випадок поняття кількість, яке належить до фундаментальних філософських категорій” [Храковский 1989: 5]. Хоч множинність і кількість тут співвідносяться як окреме / загальне, дієслівну множинність В. С. Храковський цілком ототожнює з кількістю та інтерпретує через неї, не обґрунтовуючи розмежування цих понять. Кількість же визначає натуралістично на основі концепції Арістотеля через лічбу або вимірювання [Храковский 1989: 6], не враховуючи того, що така кількість є наслідком розвитку суспільства до рівня арифметичного обчислення, а також того, що сучасне світоглядно-філософське розуміння кількості пов'язує її зі зміною предмета [Философский энциклопедический словарь 1989: 265]. Це значить, що будь-яка зміна предмета чи явища має в тому числі й перш за все кількісний вияв. Навіть внутрішньо нібито абсолютно статичні предмет, явище, система виражають кількість як буття в часі, і ця кількість не підлягає ні лічбі, ні вимірюванню.

Хоч І. Н. Смирнов поділяє думку про те, що інтервал є основою зародження часу [Смирнов 2000: 241], усе ж звужує його семантику до кратної кількості, ігноруючи концептно базові ознаки тривання та інтенсивності. Це приводить до приписування семантики інтервалу тільки “ситуаціям неоднократної дії” [Смирнов 2000: 242] та, як наслідок, розуміння її як проміжку між діями та їхніми циклами. Залишається нез'ясованим, як можна виразити кількість дії без указівки на розгортання в часі, тобто без тривання й без оцінки квантитативності. Неясно, у чому суть семантики інтервалу як проміжку між діями в таких прикладах: *Еще они стали частенько ходить на речку* [Храковский 1989: 21]; *Она то появляется, то исчезает; Каждое воскресенье я провожу с отцом* [Смирнов 2000: 252] (як виражає інтервал тут те, що відбувається між походами на річку, появою та зникненням жінки й под.?).

В усіх цих випадках виражено значення кількості щодо міри, тобто квантитативність, і жодним чином, у вказаному розумінні, значення проміжку.

Еволюційно лінійність темпорального значення започаткована не часом, а інтервалом. “Однак, стосуючись певної окремої дії, інтервал не може реалізувати динаміку лінійності (нескінченність), завжди обмежуючись до відрізка (проміжку). Час, виходячи за границі внутрішньої межі дії, відображає її узагальнено, як елемент системи, тому відбиває пряму. Пряма твориться безкінечною кількістю відрізків. Значення інтервалу не пов’язане безпосередньо із значенням часу, тобто інтервально означена дія може мати будь-яке розташування на лінії часу” [Барчук 2006–2007: 43].

Інтервал формує систему значень і засобів їх вираження, які є акціональними за природою, тобто ґрунтуються на внутрішніх темпоральних ознаках дієслова й виявляються як роди дії чи способи дієслівної дії. Вже традиційно роди дії поділяються на часові, або фазові, кількісні, результативні [Вихованець, Городенська 2004: 235]. Роди дії не слід сплутувати з лексичними та лексико-граматичними значеннями дієслівних лексем (див. типологію аспектів дії А. П. Загнітка [Загнітко 1996: 221–222], який, однак, визнає відсутність єдиного логічного принципу їх виділення [Загнітко 1996: 223]).

Те, що значення інтервалу (способів дієслівної дії) за своєю природою темпоральне, обґрунтовано й у “Російській граматиці 1980” [Авілова 1980: 596]. Н. С. Авілова вид розглядає як пов’язану зі способами дієслівної дії (СДД) категорію. Цей погляд не збігається із трактуванням СДД В. О. Бондарком та його школою, які відносять їх до категорії аспектності [Бондарко 2001]. Так, О. І. Бондар, визнаючи вслід за В. О. Бондарком аспектуальний характер родів дієслівної дії, пропонує власну типологію значень функціонально-семантичного поля аспектності з метою уникнути розмитості та протиріч існуючих підходів [Бондар 1996: 96–97]. Однак запропоноване “семантичне структурування” відзначається не меншою розмитістю через брак чітких критеріїв диференціації акціональних значень та невизначеністю їх системних співвідношень. Навпаки, у “Російській граматиці 1980” зроблено акцент на часовій (темпоральній) природі СДД, зокрема, в їх типології: “способи дієслівної дії поділяються на три групи, що різняться за своїм загальним значенням: 1) уточнення характеру протікання дії в часі; 2) кількісно-часові характеристики дії; 3) уточнення характеру до-

сягнутого дією результату [Авилова 1980: 596]. Як бачимо, тільки третій тип СДД об'єднує форми з результативно-видовою семантикою, однак це не чистий вид, а результативні модифікації дії – “спеціально-результативні способи дії”, як-от: термінативний, комплетивний, інтенсивно-результативний, накопичувально-сумарний і дистрибутивний (розподільний) [Авилова 1980: 596]. Два інші типи об'єднують часові та кількісно-часові способи дії. (Термін “часові роди дії”, на наш погляд, непридатний, бо, по-перше, всі роди дії ґрунтуються на темпоральності, по-друге, цей термін не позначає граматичного (мовного) часу).

Приписування фазових ознак лише дієсловом доконаного виду пов'язане із невиправданою контамінацією видової та акціональної семантики. Чимало слів зберігають, наприклад, починальність і у формі недоконаного виду: *зацвісти-зацвітати, затопити-затоплювати* (грубу), *заспівати-заспівувати, засвітити-засвічувати, засвітати* (док. і недок. види). Така здатність зберігається і при вираженні фінитивності: *відцвісти-відцвітати, відспівати-відспівувати*. Обмеженість на наскрізне вираження дієсловом фазового значення, тобто на наявність опозиційних форм “починальність / завершальність”, накладає його семантика. Так, дієслово *затопити-затоплювати* однофазове (починальне), бо вказує на дію, яка передбачає активність суб'єкта на її початку (поданий у словнику варіант *відтопити-відтоплювати* (грубу) з фінитивним значенням, на наш погляд, є штучним (СУМ в 11-ти томах); натомість не зафіксовано це значення у дієслова *відсвітити-відсвічувати*); однофазове фінитивне дієслово *відсвяткувати* (тільки доконаний вид), бо вказує на дію, яка передбачає активність суб'єкта в її кінці. Не мають фазової опозиції такі фінитивні дієслова з префіксом *до-*: *доруїновувати-доруїнувати, досаджувати-досадити, домучувати-домучити, доїдати-доїсти*.

Отже, категорія інтервалу є окремою самостійною темпоральною категорією, яка лежить в основі іманентних кількісно-якісних ознак дії, що виявляють себе як внутрішня темпоральність.

#### 4.1.2. ТИПОЛОГІЯ ПРЕДИКАТІВ ІНТЕРВАЛУ

Обсяг поняття “предикати інтервалу” охоплює всі предикати, виражені дієсловом у головному вияві – Vf. Таким чином, таксономія дієслівних словоформ визначатиме семантико-синтаксичні особливості предикатів інтервалу. За співвіднесенням кількісно-ак-



ціональної семантики в компонентах значення інтервалу предикати утворюють дві великі групи: фазові (акціонально-кількісні) предикати та квантитативні (кількісно-акціональні) предикати. У фазових предикатах акцентовано семантику початку, тривання та закінчення дії. У квантитативних предикатах домінує семантика кратності й інтенсивності дії.

Фазові предикати вказують на межі дії і за своєю суттю є засобами вираження її моменту, тобто семантики, яка лежить в основі категорії інтервалу й темпорального значення динамічної ознаки, тобто тривання – власне предикатної та власне дієслівної. Таким чином, межі дії в граматичній системі української мови виражені як зовнішні (початок / завершення) та внутрішні (тривання). Зовнішні межі дії вказують на початок дії (починальні (інхоативні) предикати) та завершення дії (завершальні (фінитивні) предикати); внутрішні межі дії вказують на означене та неозначене тривання дії (лімітні / дуративні предикати).

Існує традиція неозначено-тривалі дії називати делімітативними, тобто необмеженими [Вихованець, Городенська 2004: 237]. Однак дієслова *поблимати, поверховодити, погойдати, подрімати, подихати* і под. не вказують на необмеженість дії, адже очевидно, що дія триває певний період, тобто обмежено, однак морфологічними засобами її тривання не визначено. Синтаксично (контекстно) визначення тривання дії належить мовцеві та виражається аналітичними засобами (темпоральними конкретизаторами): *подрімати до обіду, поблимати якийсь час (трохи), погойдати дитину* (тут значення лімітності закладене в змісті дії – так довго, щоб заспокоїти, приспати й под.). Таким чином, делімітативними доцільніше вважати дії, межі тривання яких не визначені взагалі, як-от: *блимати, верховодити, гойдати, дримати, дихати* й под. Для позначення неозначено-тривалих дій, очевидно, більш вдалим є термін дуративні дії, який вказує на тривалість, однак не містить семантики межі.

Означено-тривалі дії за своєю природою та значенням є лімітними, межі таких дій мають бути обов'язково визначені (для дуративних дій уживання темпоральних конкретизаторів є факультативним, а їх семантика довільною). Наприклад, предикати *пробайдикувати, пробалакати, пробігати, продрімати* і под. обов'язково мають темпоральний конкретизатор конкретного часу (періоду) дії, як-от: *весь день, годину, до ночі, все життя* і под. З погляду валентності для означено-тривалих предикатів правобічні темпоральні

синтаксеми є облігаторними; ці предикати, порівняно із неозначено-тривалими (дуративними), мають на одну валентну позицію більше.

Кількісно-акціональну семантику виражають квантитативні предикати. Погляд на квантитативні предикати в науці неоднорідний. Так, К. Г. Городенська ділить усі кількісні роди дії на три підгрупи: дієслова із семантикою кратності, дієслова із семантикою інтенсивності, дієслова із семантикою розподільності [Вихованець, Городенська 2004: 238–240]. Однак очевидно, що розподільні дієслова за своєю природою кратні. Вони відрізняються від семельфактивних та мультиплікативних дієслів тим, що мають облігаторну дистрибутивно-суб'єктну чи дистрибутивно-об'єктну валентність. В. С. Храковський абстрагується від суто дієслівної форми, аналізуючи кількісний дієслівний рід через лічбу ситуацій, тобто через вираження в реченні [Храковский 1989: 24]. Такий підхід обґрунтовано системно-семантичною структурою та ієрархією дієслів. Натомість поєднання в один тип кількісних та тривалих форм дієслова не розмежовує внутрішню дієслівну семантику, хоч забезпечує детальний аналіз синкретичних дієслівних значень [Авилова 1980: 598–601].

У запропонованому тут підході кількісно-акціональні дії, що творять типологічну опозицію фазовим діям, розмежовано за ознакою означеності / неозначеності, а означені – за ознаками кратності / інтенсивності. Означено-квантитативні кратні дії виражають, наприклад, значення семельфактивності, мультиплікативності, дистрибутивності, різного вияву інтенсивності. При цьому в семантиці дії має виражатися визначена повторюваність – кратність та (чи) інтенсивність. Наприклад: *стукнути* (один раз) – *застукати-постукати-простукати-відстукати-достукати* (багато разів) – *перестукати-поперестукувати-повідстукувати* (багато разів усе); *перевиробляти* (*перевиробити*), *перегуляти* (*перегулювати*) – виражено квантитативність як кратність та надмірну інтенсивність. Часто кількісна семантика виражена як спектр значень в одній дієслівній граемі: *перегострювати* (*перегострити*) виражає повторний мультиплікатив, дистрибутив, надмірний інтенсив: *перегострити ніж (ножі) знову, перегострити усі ножі, зробити ніж (ножі) занадто гострим*.

На відміну від акціонально-кількісних (фазових) дієслів квантитативні акцентують семантику кратності та інтенсивності; при цьому спеціалізація префікса не така вузька, як у фазових дієслів, оскільки вагоме навантаження бере на себе семантика основи та

ітеративні суфікси *-ну-*, *-а-*, *-ува-*. Очевидно, що, наприклад, дієслово у формі *стукнути* виражає тільки семельфактив, у формах *застукати-постукати-простукати-відстукати-достукати* – мультиплікативність і фазовість, у формах *перестукати-поперестукувати-повідстукувати* – дистрибутивність (форма *перестукати* може додатково виражати фінитивність). Така властивість дієслівних грамам цілком природна, оскільки акціональна і кількісна семантика дії невіддільні.

У структурі інтервалу рельєфніше виражено фазовість і кратність. Це зумовлено, перш за все, спеціалізацією синтетичних засобів вираження цих значень. Інтенсивність, як правило, виражена не “чисто”, а в контамінації з іншими інтервальними значеннями. Так, префікс *пере-* може вказувати на завершальність (*перешуміти, переснитися, пересумувати*), повторне виконання дії (мультиплікатив) (*переадресувати, перевіювати, переволочувати*), дистрибутивність (*передивлятися, перегрібати, перевінчати*), інтенсивність (надмірність дії) (*перегріти, перегірчити, перевитрачати*). У деяких формах значення інтенсиву невіддільне від значення кратності: *поспіувати, наспіувати, приспіувати, підспіувати* – мультиплікативність та помірний інтенсив.

#### 4.1.3. АКЦІОНАЛЬНО-КІЛЬКІСНІ (ФАЗОВІ) ПРЕДИКАТИ

Темпоральні, зокрема й фазові, предикати належать до таких лексико-граматичних груп:

– дієслова мовлення: *кишкати-закишкати, бубнити-забубнити (забубоніти), бурчати-забурчати, волати-заволати, гомоніти-відгомоніти, бесідувати-пробесідувати;*

– дієслова звучання: *дзвонити-віддзвонити, туркотати-відтуркотати, бекати-забекати, брязкати-забрязкати, бухкати-побухкати, валувати-завалувати, вити-повити, вищати-завищати, тьохкати-відтьохкати;*

– дієслова руху: *котити-покотити, вертітися-завертітися, виляти-завиляти, вихляти-повихляти, кульгати-прокульгати, плисти-поплисти, їздити-від'їздити;*

– дієслова дії: *креслити-прокреслити, поїти-допоїти-допоювати, молоти-домолоти-домелювати, аплодувати-зааплодувати, мережити-промережити, громадити-догромадити-догромаджувати, голити-доголити-доголювати, сапати-відсапати-відсапувати;*

– дієслова діяльності і стану: *дебатувати-продебатувати, смажити-досмажити, боліти-заболіти, величатися-завеличатися, журитися-прожуритися, працювати-запрацювати, думати-додумати-додумувати, мріяти-промріяти, головувати-проголовувати, нидіти-пронидіти;*

– дієслова процесу: *бродити-забродити (вино забродило), забулькати, забухати (забухкати), бушувати-забушувати, цвісти-відцвісти-відцвітати.*

Ядерними засобами вираження моменту (початку і кінця) дії є префікси (синтетичні форми) та слова *починати / закінчувати-завершувати* (аналітичні форми). Словоформи з ядерними засобами діляться на дві великі групи: ті, що утворюють корелятивні пари; ті, що мають лише аналітичну форму. Очевидно, що синтетичні дієслова моменту дії належать до корелятивних, оскільки аналітично починальність / завершальність може бути утворена від будь-якого дієслова.

Ключовим засобом синтетичного вираження починальності є префікс *за-*. Його особливістю є здатність поєднуватися з дієсловами різних лексико-граматичних типів, цей префікс не має у фазовому значенні функціонально-семантичних модифікацій (варіантів), і це робить його універсальним засобом вираження початку дії: *завертати, загіготати, завити, завітрити, загомоніти, забулькати, заплодувати.*

Доволі чисельна група дієслів дії не утворює синтетичних форм починальності / завершальності (граматично це перехідні дієслова конкретної фізичної дії). Це зумовлено семантичним навантаженням на префіксальний склад цих дієслів, що зорієнтований на вираження характеру дії: *гнути – загнути, відігнути, прогнути, дірявити – продірявити, колоти – заколоти, проколоти, переколоти, відколоти* та под. Дієслово *заколоти* (почати колоти – про відчуття болю) належить до дієслів стану.

Іншим синтетичним засобом вираження починальності є префікс *по-* (*пі-*). Виявляємо його в невеликій кількості дієслів зі значенням переміщення чи процесу (рідше): *побігти, повезти, погнати, поїхати, покотити, полетіти, помчати, понести, поповзти, поплисти, потягти(ся)*. Як зазначає К. Г. Городенська, “починальний дієслівний рід з префіксом *по-* (*пі-*) утворюється лише від дієслів односпрямованого руху і вказує на те, що дія розпочалася і триває далі” [Вихованець, Городенська 2004: 236]. Однак виявлено і

процесуальне значення окремих дієслів: *погнати* (почати швидко, інтенсивно рости), *потягтися* (про дні, події), а також значення поведінки: *полізти* (настирливо звертатися). Як видно, ці значення утворилися як похідні все ж від дієслів із семантикою переміщення.

Префікс *роз-* із починальним значенням уживається в слові *розцвісти* (антонім *відцвісти*) і функціонує паралельно з префіксом *за-* в цьому ж значенні. Наявність двох форм зумовлена семантичною диференціацією: *зацвіло* – почало цвісти дерево, розкрилися окремі квіти; *розцвіла квітка* – розкрила пелюстки; *розцвіло дерево* – більшість або всі квіти цвітуть.

С. О. Соколова вираження початку дії пов'язує з префіксами *з-* (*зрозуміти, стривожити*), *у-* (*увірувати*), *роз-* (*розкурити, розхвилюватися*) [Соколова 2003: 122–127]. Однак принцип вираження фазового значення тут полягає в зіставленні з морфологічним видом і застосовується така модель: “фазова функція (відносно НДВ І) початку дії, лексичне значення початку дії, яке можна передати формулою “почати + НДВ І” (переважно з неграничним значенням або з потенційною просторовою межею)” [Соколова 2003: 122]. Постає питання: чому тільки модель “почати + НДВ І”, а не “починати + НДВ І”? Порівняймо: *зацвітати* – *зацвісти* (почати цвісти). Не випадково, що в такому підході семантика фазовості розчиняється в семантико-функціональних модифікаціях дієслова та контамінує зі значенням виду. У тлумачному словнику вказівки на фазову семантику наведених дієслів немає.

Засобами вираження фінітивності є префікси *від-* (*од-*), *пере-*, *до-*. Їх особливістю є те, що кожен додає властивий відтінок значення завершальності [Вихованець, Городенська 2004: 237]. Префікс *від-* (*од-*) функціонально може бути зіставлений із починальним префіксом *за-*, все ж спектр його вживання вужчий. Найчисельнішу групу фінітивних дієслів із префіксом *від-* складають грамеми на позначення діяльності та стану: *відбабувати, відгуляти, віджити, відквітувати, відпанувати, відрибалити, відцвісти, відслужити* і под. Дієслова руху утворюють компакту групу одиниць, що вказують на характерні для осіб (істот) способи переміщення, які уособлюють діяльність, життя, указуючи на завершення його циклу: *відбігати, від'їздити, відлітати, відходити*. Дієслова звучання, мовлення, процесу також указують на завершеність дії як циклу, характерного й визначального для певних осіб (істот): *відлунати, відгомоніти, відспівати, відтьохкати, відтуркотати, відблищати* і под.

Особливістю фазових синтетичних дієслів є те, що, незважаючи на корелятивність відповідних префіксів (наприклад, *за-* / *від-*, *до-*), корелятивні дієслівні пари за значенням починальності / завершальності творяться тільки в окремих випадках у певних групах дієслів. Так, серед фінитивних дієслів із префіксом *від-* лише дієслова звучання й мовлення послідовно корелюють із починальними дієсловами з префіксом *за-*: *загомоніти* – *відгомоніти*, *заспівати* – *відспівати* (у значенні “завершити спів”), *затьохкати* – *відтьохкати* і под. Серед дієслів на позначення діяльності та стану корелятивні пари творяться тільки окремими дієсловами: *зацвісти* – *відцвісти*, а дієсловом руху така кореляція не властива.

Слід зазначити, що перелік фінитивних дієслів із префіксом *від-* у сучасних словниках неповний. Якщо спробувати утворити антонімічні пари від відповідних починальних дієслів із префіксом *за-*, то, очевидно, можна констатувати продуктивність формотвірної граматичної моделі за фазовою ознакою меж дії: *забурчати* – *відбурчати*, *забекати* – *відбекати*, *забрякати* – *відбрякати*, *завиляти* – *відвиляти*, *завихляти* – *відвихляти*, *забіліти* – *відбіліти*, *заблискати* – *відблискати* і под. Усі представлені фінитивні відповідники не зафіксовані словником, однак їх уживання не суперечить лексико-граматичному ладові української мови.

Фінитивний префікс *до-* вживається із дієсловами конкретної фізичної дії. Варто зазначити, що дієслова з префіксом *до-* взагалі не творять корелятивних (антонімічних) пар за ознакою фазовості з починальними синтетичними дієсловами, тобто починальне значення в цього лексико-граматичного типу дієслів синтетично не виражається. Натомість у позначенні завершальності дії префікс *до-* виявляє високу продуктивність і поєднується з усіма дієсловами зі значенням дії як процесу: *доволочувати* – *доволочити*, *доробляти* – *доробити*, *досихати* – *досохнути*, *долагоджувати* – *долагодити*, *дотискати* – *дотискувати* й под. Переважна більшість фінитивних дієслів із префіксом *до-* мають значення обох видів, тобто завершальність виражається формами як доконаного, так і недоконаного виду. Це доводить, що видове значення та значення інтервалу (акціональне) не є взаємоу залежними.

Префікс *пере-* функціонально тотожний із префіксом *від-* (*од-*), однак у дієсловах із цим компонентом фінитивне значення ускладнюється і семантикою результативності, і семантикою ітерації. Таким чином, префікс *пере-* синкретичний, уживається для передачі

синкретичного значення – завершальності ітеративно-результативної дії: *перебродити* (закінчити бродити, блукати), *перехлипати*, *перетіпати*, *перегуготіти* і под. Суто фінитивне значення префікса *пере-* знаходимо лише в окремих дієсловах, здебільшого на позначення процесу: *перещеміти*, *переридати*, *переснитися*, *переквітувати*. Серед аналізованих словоформ переважають грамеми доконаного виду, вживання у грамемах недоконаного виду фінитивного префікса *пере-* зафіксоване в таких дієслів: *перегоріти* – *перегоряти*, *перецвісти* – *перецвітати*.

Аналітичний спосіб вираження починальності / завершальності є універсальним: практично всі дієслова незалежно від типу виражають починальність / завершальність. Засобами вираження значень початку й кінця дії є допоміжні фазові дієслова (аналітичні фазові морфеми) *починати* / *закінчувати* (*завершувати*). Наприклад: *починати* (*почати*) *стригти* – *закінчити* (*закінчувати* *стригти*), *почати* (*починати*) *цвірінчати* – *завершити* (*завершувати*) *цвірінчати*, *почати* (*починати*) *працювати* – *закінчити* (*закінчувати*) *працювати* і под. Очевидно, що аналітичні фінитивно-інхотативні дієслова виражені рівноправно формами як доконаного, так і недоконаного виду. Це свідчить про те, що традиція пов'язувати акціональність (роди дії) дієслова з категорією виду (аспектуальності), а тим більше виводити роди дії з категорії аспектуальності є хибною, оскільки ґрунтується на пов'язуванні за ознакою синтетичної форми дієслова (та й то лише в окремих виявах) різнофункціональних особливостей морфем, перш за все префіксів, й ігноруванні при цьому структурно-семантичної природи дієслова та диференційних семантичних ознак дієслівних категорій.

Аналітичні фазові форми творять предикатні структури  $V_{\text{morph}} + \text{Inf} (n)$ , у якій дієслівна аналітична морфема виражає граматичне значення, а інфінітив – лексико-граматичне. Індекс (n) указує на необмеженість множини фазових дієслів.

Окрему групу становлять дієслова, що виражають початок чи кінець дії узагальнено, утворюючи аналітичні предикати структури  $V_{\text{morph}} + S4$ ; дієслово в такому випадку має пряме (*почати*) або переносне (*заводити*) значення: *почати пісню* (розмову, знайомство, роботу), *заводити пісню* (розмову, знайомство) і под.

На відміну від фазових дієслів *починати* – *закінчувати* / *завершувати*, дієслово *заводити* не поєднується з дієслівними словоформами для творення дієслівних складених предикатів, тобто не

формує структури V<sub>morf</sub>+Inf. Окрім того, дієслово *заводити* не має відповідного фінітивного корелята: *почати писати – закінчити писати, почати малювати – закінчити малювати, почати пісню – закінчити пісню* та *завести пісню – закінчити пісню*.

Другу велику групу акціонально-кількісних предикатів складають фазові дієслова, що вказують на внутрішні межі дії, тобто на особливості тривання дії. Синтетичними засобами вираження внутрішньої межі дії є префікси *по-* (неозначено-тривала (дуративна) дія) та *про-* (означено-тривала (лімітна) дія). Префікс *по-* виявляє високу формотвірну продуктивність: він уживається зі всіма дієсловами, що вказують на потенційно означену з погляду тривання дію: *побренькати, погейкати, подовбати, подрейфувати, погостювати, погосподарювати, погніватися, поборсатися, побродити, повчити, поднювати, пограти* і под. Наведені дієслова покривають майже всі лексико-граматичні класи дієслів. Виняток складають ті, у яких словотвірне значення префікса *по-* домінує над формотвірним, зокрема, мутативні (*помутніти, позеленіти, попсуватися, поморщитися* й под.), деякі дієслова конкретної фізичної дії, у яких префікс *по-* визначає її характер (*подірявити, поколотити, погнути, порізати* і под.), та дієслова, у яких префікс *по-* визначає зміну (створення цілком нового) лексичного значення (*помічати, поростати, порушувати, покидати* і под.). Префікс *по-*, як правило, у дуративних дієсловах указує на доконаний вид, оскільки в недоконаній формі відповідного дієслова із суфіксом *-ува-* префікс *по-* набуває кількісно-акціонального значення, тобто виражає семантику ітерації, пор.: *подригати – подригувати, поблищати – проблискувати, побринькати – побринькувати, подмухати – подмухувати* і под.

Більшість із дуративних дієслів не творять форми недоконаного виду за допомогою суфікса *-ува-*. Однак значення доконаного виду дуративних дієслів не є незаперечним, оскільки дуративна семантика іманентно ґрунтується на нерезультативній дії, тобто дії в недоконаному видовому значенні. Наприклад, *побесідувати* – бесідувати якийсь час, чверть години; *погрішити* – грішити якийсь час, в юності; *погостювати* – гостювати досхочу, три дні; *погуляти* – гуляти якийсь час, увечері і под. Отже, усі наведені дієслова двовидові, а пари *гуляти – погуляти, грішити – погрішити, бесідувати – побесідувати, гостювати – погостювати* протиставляються не за видом, а за ознакою фазовості дії. На користь значення доконаного виду в дуративних дієсловах із префіксом *по-* свідчить тільки не-



можливість творити форми теперішнього часу. Однак цей аргумент непереконливий, бо часове значення не є диференційним для видового; з іншого боку, для дії, що відбувається в момент мовлення, визначення ліміту є неможливим. Таким чином, неможливість утворення форм теперішнього часу дуративними дієсловами з префіксом *по-* зумовлена не видом дієслова, а його фазовою (темпоральною) семантикою, яка лежить в основі й часового значення. Дуративні предикати з префіксом *по-* факультативно поширюються темпоральними синтаксемами на позначення проміжку тривання дії: *якийсь час, близько двох годин* і под., однак це не надає їм лімітного значення. В інших випадках дуративні предикати вживаються без будь-яких конкретизаторів.

Префікс *про-* характеризує дію з погляду її межі, тобто виражає означено-тривале значення: *пробайдикувати, пробесідувати, пробекати, пробемкати, пробігати, проойкати, проняньчитися, прохарчуватися* і под. Часто в словнику (СУМ в 11-ти томах) не проведено межі між фазовими лімітними та дуративними дієсловами відповідно з префіксами *по-* та *про-*, тобто обидві дії тлумачаться однаково: *похарчуватися – прохарчуватися* (якийсь час), *похворіти – прохворіти* (якийсь час), *помалювати – промалювати* (якийсь час) і под. Усі дії трактуються як неозначено-тривалі. Отже, тлумачення фазово-лімітного значення в словниках потребує уточнення. Найбільш вдалою, очевидно, є формула для лімітного значення 'певний час', що протиставлена за семантикою означеності / неозначеності формулі дуративного значення 'якийсь час'.

Лімітні дієслова з префіксом *про-* складають більш компактну групу, оскільки, з одного боку, означеність тривання дії накладає семантико-граматичні обмеження на вихідні дієслівні форми, з другого боку, префікс *про-* виявляє додаткові словотвірні можливості твірної основи. Пор.: *гризти – погризти – прогризти, грати – пограти – програти, гніватися – погніватися – прогніватися, волочити – поволочити – проволочити* і под. В усіх наведених прикладах дієслова з префіксом *про-*, на відміну від дієслів із префіксом *по-*, не виражають фазового значення.

Лімітні предикати з префіксом *про-* облігаторно поширюються темпоральними синтаксемами на позначення конкретного проміжку тривання дії, як-то: *два роки, весь день, усе життя, цілу годину* і под. Слід зазначити, що темпоральні конкретизатори містять оцінку тривання дії з погляду мовця із семантикою достатності чи над-

мірності. Таким чином, у лімітних предикатів більш рельєфно виражена кількісна семантика інтервалу.

Аналітичними засобами вираження лімітної та дуративної дії є адвербіально-темпоральні конкретизатори, що поєднуються з безпрефіксним дієсловом за моделлю V+Adv(t) (де V узагальнює Vf, Inf, Vadv): *гуляти цілий день, п'ять хвилин, годину* – лімітна дія; *гуляти досхочу, трохи, якийсь час* – дуративна дія. Очевидно, що, як у випадку з префіксальними, так і безпрефіксними дієслівними формами, уживаються ті ж темпоральні конкретизатори. Однак безпрефіксні дієслівні форми обов'язково виражені у формі недоконаного виду. Показово, що тривалі дії можуть аналітично бути виражені і в теперішньому часі: *Він гуляє цілий день; Він працює до знемоги*.

Як і в починально-завершальних предикатів, так і в предикатів лімітних аналітично можна виразити фазові значення практично будь-яких дій: *різати якийсь час – різати дві години, думати якийсь час – думати весь день, гріти достатньо довго – гріти п'ять хвилин* і под.

Перелік морфем (перш за все префіксів), які здатні виражати фазову семантику невластне фазових предикатів синкретично за умов певної семантико-синтаксичного наповнення речення, очевидно, ширший і вимагає виходу за межі аналізу структури предикатів.

#### 4.1.4. КІЛЬКІСНО-АКЦІОНАЛЬНІ (КВАНТИТАТИВНІ) ПРЕДИКАТИ

Як зазначалось, квантитативність може бути означеною (кратність і інтенсивність) і неозначеною. З погляду кількісно-акціональної парадигми дієслівних грамем неозначена квантитативність виступає як початкова форма інтервалу – ітератив: *гомоніти, бекати, тьохкати, виляти, громадити*. Ітератив чітко вказує на квантитативність дії, однак не визначає характеру цієї квантитативності. Форма ітератива є базовим компонентом аналітичного вираження квантитативності: *бекати раз у раз* (мультиплікатив), *громадити усе сіно в стоги* (дистрибутив), *тьохкати досхочу* (достатній інтенсив). Форма ітератива виступає твірною й для фазової парадигми в дієслів звучання, мовлення, руху, дії: *молоти – домолоти, прямувати – попрямувати, някати – занякати* і под.

Поділ значень дієслів на власне дії та процеси і стани має глибинну зумовленість у структурі семантики інтервалу. Коли в почат-

ковій формі інтервалу, не ускладненій конкретними інтервальними значеннями та засобами їх вираження, акцентовано семантику кількості, тобто семантику ітерації, дієслово вказує на власне дію: *чесати, стукати, махати, лепетати, кукаати, бриніти*. Якщо в початковій формі інтервалу акцентовано семантику акціональності, дієслово вказує на процес чи стан: *думати, нидіти, керувати, мріяти, бліднути, квітнути* і под. Однак універсальність і невіддільність компонентів кількості й акціональності в семантиці інтервалу та вираженні дійовості як динамічної ознаки дієслова й полягає в тому, що як фазові, так і квантитативні значення можуть творитися від кожної з початкових форм: *думати – задуматися* (починальність), *передумати* (фінітивність), *передумати* (дистрибутив), *подумувати* (мультиплікатив і помірний інтенсив); *махати – замахати* (починальність), *промахати* (лімітність), *помахувати* (мультиплікатив і помірний інтенсив), *махнути* (семельфактив). Правда, існують окремі обмеження щодо творення форм інтервалу. Так, від акціональної початкової форми (дієслова процесу й стану) не твориться синтетична форма семельфактива, однак обмежень для аналітичного творення від окремих дієслів немає: *мріяти раз, кохати раз* і под.

З огляду на те, що семантика квантитативної початкової форми інтервалу вказує на повторюваність, тобто кратність дії (ітератив), базовою семою квантитативності є саме кратність, а не інтенсивність. Це зрозуміло, оскільки інтенсивність є зовнішньою, ситуативною ознакою дії й виступає в семантиці предиката факультативно. Натомість кратність є іманентною кількісною ознакою і для дієслів власне дії є облігаторною та виявляється в семантиці ітеративності.

Семантика кратності виражена в значеннях семельфактива, мультиплікатива та дистрибутива. Ітератив виступає як неозначена кратність, однак чітко вказує на те, що дія виражає квантитативність моментів (актів) дії. Семельфактив (однократність) протиставлений за способом і засобом творення усім іншим формам інтервалу, оскільки виражений через суфіксацію. Спеціалізованим засобом вираження однократності є суфікс *-ну-* (*-ону-*), що вживається в безпрефіксних дієсловах: *свиснути, ойкнути, грюкнути, стрельнути, писнути, сипнути (сипоннути), гримнути (гримоннути)*. Функціонування тотожних з погляду кратності суфіксів *-ну-*, *-ону-* зумовлене тим, що через неможливість префіксації семельфактивних предикатів синтетичне вираження інтенсивності диференціюють зазначені суфікси. Отже, у семельфактивних дієслів інтенсивність має єдиний вияв – надмірність.

Семельфактив у структурі квантитативних предикатів творить опозицію ітеративові за ознакою однократність / багатократність дії. Ця опозиція в синтетичному вираженні є суфіксальною. Отже, однократний суфікс *-ну-* (*-ону-*) протиставлено ітеративним суфіксам *-а-*, *-ва-*, *-ува-* (*-юва*), *-и-*, *-і-*, *-от-і-* (*-от-а-*): *свиснути*, *гавкнути*, *пхнути*, *плюнути* – *свистати*, *плювати*, *вальцювати*, *рахувати*, *дробити*, *вертіти*, *тріпотіти* (*тріпотати*). Слід зазначити, що ітеративні суфікси чітко виражають значення кратності в дієслів власне дії. У дієслів зі значенням процесу чи стану ці суфікси виявляють синкретизм (вказують і на кратність, і на тривання) чи вказують на тривання без семантики ітерації: *ходити*, *бігати*, *чекати*, *сидіти*, *терпіти*, *радіти*, *мучитися*, *працювати*, *дівувати*, *спати*, *думати* і под. Це, очевидно, зумовлено синкретизмом самих дієслів, що позначають дію-процес чи дію-стан. Однак дієслова стану та процесу, як і більшість дієслів дії, не виражають однократності синтетично. Таким чином, суфікс *-ну-* (*-ону-*) не належить до продуктивних. Це зумовлено й тим, що стала тенденція до аналітизму в граматиці покрила потреби вираження однократності як кратних, так і некратних за природою дій: *рахувати* (*порахувати*, *перерахувати*) *раз*, *жити* (*прожити*) *раз*, *мучитися* (*промучитися*, *відмучитися*) *раз*.

Суфіксальний за природою ітератив увиразнює (диференціює) кратне значення префіксально. Для вираження мультиплікатива необхідна додаткова вказівка на багатократність дії, як і для вираження дистрибутива на розподільність дії. Мультиплікатив протиставлений дистрибутиву за ознакою вираження суб'єктно-об'єктного спрямування дії: мультиплікативна дія багатократна іманентно (внутрішня ітерація), дистрибутивна дія багатократна зовнішньо через кратність її суб'єктів чи об'єктів.

Засобами вираження мультиплікатива в межах предикатної синтаксеми є префікси *по-* (*поблискувати*, *погрюкувати*, *посвистувати*, *погейкувати*, *поколювати*, *потріскувати* і под.), *попо-* (*попоходити*, *попомерзнути*, *попоміркувати*, *пополамати* і под.), *під-* (*підшиптувати*, *підчитувати*, *підмішувати* і под.), *від-* (*відстукувати*, *відкошувати*, *віддихуватися*, *відділяти* і под.), *ви-* (*викочувати*, *вилизувати*, *вилічувати* (щодо рахування), *вискакувати* і под.). Наведені префікси виражають значення повторної (роздільної) ітерації: наприклад, *блискати* – ітеративна дія, *поблискувати* – повторювана ітеративна дія (подвійно ітеративна чи ітеративно розділена дія) зі значенням 'час від часу'.

Засобами вираження мультиплікатива у вторинній (синкретичній) функції є фазові префікси в предикатах мовлення, звучання, руху та дії, а також стану та процесу: *пробазікати, промукати, загойкати, забриньчати, доплутати, домазати, відлітати, відбриніти, переснитися, перетліти* і под. Обмеження синтетичних засобів вираження різноманітних значень інтервалу, зокрема мультиплікатива, зумовлене традицією пов'язувати акціонально-квантитативне значення з видовим [див.: Вихованець, Городенська 2004: 235–242; Соколова 2003: 120–122; Бондар 1996: 90–149]. У цих типологіях роди дії виводяться із аспектуальності за формальним принципом, однак аналіз базується здебільшого на семантичній структурі граем. Системно-семантичні співвідношення в межах категорії аспектуальності для родів дії не встановлено, тому й типологія хибує поєднанням у структурі дієслова неспіввідносних сем (пор., наприклад: початково-результативний, делімітативно-інтенсивний, однократний, загальнорезультативний як власне фазові значення [Соколова 2003: 122–134]).

Значення дистрибутива в структурі інтервалу цілком орієнтоване на синтаксичний рівень, оскільки дистрибутивність тісно пов'язана з об'єктно-суб'єктною валентністю предиката. Об'єктні дистрибутиви формують перехідні дієслова з облігаторною правобічною об'єктною валентністю, однак об'єкт мусить мати кратно-множинний характер. Ці умови приводять до того, що на синтетичному рівні дистрибутивні предикати більш-менш однозначно виражені префіксом *пере-*: *пересапати, перемолотити, перегладити, перебудити* і под., оскільки ним передана й достатня інтенсивність дії, а, отже, над усіма об'єктами. Префікси ж *ви-*, *по-* без контексту дистрибутивність позначають неоднозначно: *висапати, вимолотити, вигладити; посапати, помолотити, погладити, побудити* (мультиплікатив). При ускладненні структури предиката ще одним префіксом значення дистрибутивності в префікса *по-* увиразнюється: *повисапувати, порозгладжувати, повимолочувати, порозтринькувати* і под., оскільки поєднання префіксів додає семантики достатньої інтенсивності.

Суб'єктні дистрибутиви менш численні й утворені предикатами руху поєднанням префіксів, що вказують на характер руху: *повиходити, повходити, попереходити, посходити, пообходити, позаходити, повідходити* і под. Як видно, поєднання префіксів виражає водночас достатню інтенсивність, отже, семантика дистрибутивнос-

ті невіддільна від семантики інтенсивності, оскільки вказує на розподіленість дії між багатьма, переважно всіма об'єктами. Через ознаку повного виконання дії дистрибутиви вказують на її цілісність, результативність, яка, однак, не відповідає видовій результативності, яку виражає доконаний вид. Семантику результативності додає, зазвичай, достатня та надмірна інтенсивність.

Як було зазначено, семантика інтенсивності контамінує з іншими значеннями інтервалу, зокрема кратністю. Виразно інтенсивність виражена в предикатах мультиплікативної та дистрибутивної дії. Від ітератива за допомогою двофункціональних префіксів творяться форми, у яких невіддільно виражені інтенсивність і кратність. При цьому слід зазначити, що семантика інтенсивності й кратності послідовно виражена формами як доконаного, так і недоконаного виду: *підмочити-підмочувати, підстелити-підстелювати, наддерти-наддирати, притрусити-притрушувати*. Є традиція визначати найнижчий рівень інтенсивності недостатнім [Вихованець, Городенська 2004: 239], однак у цих формах характер дії не вказує на її недостатність, навпаки, помірність дії зумовлена саме її достатністю у визначених умовах: *присолити, підкосити, надсипати, надщербити* (префікси *під-, над-, при-*); при збільшенні інтенсивності дії її мети не буде досягнуто.

Отже, інтенсивність має три вияви: помірна, достатня, надмірна. Достатня інтенсивність виражена мультиплікативними предикатами всіх типів за допомогою префікса *на-* (*-ся*) й предикатами руху та дії за допомогою префіксів *об-, ви-, про-*: *об'їздити-виїздити, обходити-виходити, облітати, оббігати-вибігати*. Компактна група синтетичних предикативних форм достатнього інтенсива виражає два типи мультиплікативної дії: з просторовим значенням (префікс *об-*) та цілісно-результативним (префікс *ви-*). Достатню інтенсивність виражають дистрибутиви з префіксом *пере-* та подвійними префіксами: *перегасити, передирати, переглитати, переводити (перевести), поперегачувати, попередирати, повигладжувати, порозкидати* і под.

Предикати з префіксом *на-* типу *наробити, насолити, наквасити, намножити* і под. відносять до результативних [Вихованець, Городенська 2004: 241], однак семантика цілісно-результативної дії контамінує в різних квантитативних формах; у наведених дієсловах більш обґрунтовано виділяти значення достатньої інтенсивності. Подібно трактуються дієслова дії та стану з префіксом *до-* (*-ся*): *до-*

*гратися, добазікатися, дострибатися, допарубкуватися, досміятися.* Очевидною, попри цілісно-результативну, є семантика надмірності дії, виділення якої швидше має логіко-семантичний, аніж власне семантичний характер. Цілісно-результативна семантика, на наш погляд, є супровідною й не складає окремого семантичного типу в структурі інтервалу, оскільки не ґрунтується на іманентній семантичній структурі цієї категорії.

Надмірна інтенсивність виражена багатofункціональним префіксом *пере-*, але з вузьким значенням надмірності дії: *перегнути (загнути деталь забагато), перевтомитися, перетопити (грубу), перевитрачати, перевантажити (понад норму), переборщити.* Як бачимо, окремі форми семантично прозорими є тільки в контексті.

Отже, синтетичні й аналітичні засоби вираження предикатів інтервалу охоплюють усі різновиди акціонально-квантитативної семантики й формують системно-семантичні та структурні співвідношення на основі різних модифікацій сем тривання та кількості. Як видно, семантика інтервалу за природою темпоральна; віднесення родів дієслівної дії до сфери аспектності, на наш погляд, є методологічною хибою та не дає можливості сформувати адекватну модель аналізу й систематизації базової дієслівної семантики – інтервалу (т. зв. “внутрішнього часу”). Семантика інтервалу виявляє предикатний характер уже на рівні дієслівної грами. Вираження значення інтервалу на синтаксичному рівні потребує подальшого детального опрацювання.

## **4.2. ДЕБІТИВНІСТЬ ЯК СЕМАНТИЧНА КАТЕГОРІЯ**

### **4.2.1. СЕМАНТИЧНІ ОЗНАКИ ДЕБІТИВНОСТІ**

Вивчення дебітивної модальності має тривалу логіко-лінгвістичну традицію. Визначення лінгвістичної сутності категорії дебітивності становить собою своєрідну модель, зріз лінгвістичних ідей щодо модальності взагалі. Якщо опис інших модальностей можна пов'язати з хронологією чи науковим контекстом різних дисциплін, то існування модальності необхідності сприймалось як аксіома й у формальній, і в багатьох неklasичних напрямках логіки та лінгвістики.

Трактування лінгвістичної категорії дебітивності залишається проблемним. Вирізняється декілька тенденцій у дослідженні дебі-

тивної модальності залежно від виділення різноманітних модальних значень: доцільності, повинності, необхідності, вимушеності, неминучості з різними взаємовідношеннями та взаємозв'язками в межах загального категорійного значення. Найчастіше мовна модальність дебітивності асоціюється з формально-логічним судженням необхідності, тобто зводиться до поняття *істинності / неістинності (правдивості / неправдивості)* висловлення. Дебітивна модальність зазвичай трактується як внутрішньосинтаксична категорія (В. В. Виноградов, Г. О. Золотова), як аксіологічне явище (Є. І. Беляєва, С. Н. Цейтлін). Оскільки категорія дебітивної модальності безпосередньо пов'язана з предикативністю та місцем предикатів у семантико-синтаксичній структурі речення, то її функціонування привертає увагу при аналізі модальних компонентів і типології предикатів. У таких дослідженнях модальні предикати репрезентовані як цілісна група, члени якої пов'язані й протиставлені водночас, а самі модальні значення розглядаються як елементарні (Н. Sidgwick, А. Wierzbicka, Дж. Мур).

Аналіз мовознавчої літератури, присвяченої дослідженню речень із дебітивною модальністю, спостереження над їх формально-граматичною та семантико-синтаксичною структурою дають змогу дійти висновку, що дебітивність – це конкретний вияв об'єктивно-суб'єктивної модальності речення, який репрезентує систему засобів предметної модальності й передається як експліцитно (спеціальними модальними модифікаторами: модальними дієсловами, модальними прикметниками та предикативами), так й імпліцитно (власне дебітивними й інфінітивними реченнями).

Слід зазначити, що в лінгвістичних працях, які досліджують облігаторний зв'язок між суб'єктом і дією, паралельно з терміном “дебітивність” використовується термін “необхідність”. Виникає питання: чи ці терміни ідентичні, чи вони позначають різні відношення? Одностайної відповіді на нього немає. Так, у “Російській граматиці” (1980) значення повинності й необхідності розрізняються, зокрема при аналізі модальності інфінітивних речень. Г. О. Золотова також розмежовує ці поняття, використовуючи обидва терміни [Золотова 1973]. “Повинність” визначається як “динамічна” (не-статична) необхідність, тобто як необхідність діяти, робити вибір [Чуршуков 1998: 98], а “статична” необхідність передбачає “відсутність вибору” й виражається формулою: “повинен” – “зробить, навіть якщо не захоче”; інше тлумачення: “повинність” як властивість, при-



таманна суб'єкту (онтологічна властивість), не збігається з “можливістю”, яка розуміється як “може” – “зробить, якщо захоче” [Корди 1988: 10]; “повинність” відрізняється від “волюнтативності”, оскільки джерелом повинності є не тільки суб'єкт, але й об'єктивне оточення. Зазвичай виділяють об'єктивну необхідність, до складу якої входять такі значення: а) вимушеність, яка пов'язана з необхідністю виконання загальноприйнятих законів, як правило, юридичного характеру, чи підпорядкування будь-яким зовнішнім обставинам, де опір з боку виконання дії є марним; б) неминучість, що взаємодіє з невідворотними, незалежними від впливу людини обставинами, й об'єктивно-суб'єктивну необхідність зі значеннями: 1) повинності, що характеризується наявністю зумовлюючих причин морально-етичного характеру; 2) потреби, де необхідна дія кваліфікується як корисна, потрібна й бажана з точки зору існуючих морально-етичних норм [Ваулина 1988: 55–56]. У колективній монографії “Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность” (1990) необхідність досліджується в широкому плані, тобто включає в себе модальність повинності (“слово *повинен* займає особливе місце, і, безумовно, виступає домінантою такого ряду”) [Цейтлин 1990: 147].

Інші дослідники (Є. І. Беляєва, С. М. Туровська) об'єднують модальність необхідності з модальністю дебітивності й зараховують до мікрополя вимушеності [Беляєва 1985; Туровская 1997]. За таким підходом вимушеність є різновидом предметної модальності (потенційності). Крім мікрополя вимушеності, в поле предметної модальності входять мікрополя можливості та бажаності. Семантична ситуація, що визначає структуру плану змісту мікрополя вимушеності, така: детермінувальний чинник – те, що зумовлює необхідність чи повинність; об'єкт – той, кого змушують, на кого спрямований вплив детермінувального чинника; ознака, тобто дія чи стан, які ще не стали фактом дії, а тільки очікуються від агенса в результаті впливу детермінувального чинника [Беляєва 1985: 53]. Ситуація вимушеності побудована на основі компонентної структури поняттєвої ситуації необхідності [Филиппов 1971].

Як бачимо, чітких критеріїв розмежування понять повинності й необхідності немає, що призводить або до їх ототожнення, або до нашарування одне на одне. Це пояснюється об'єктивними труднощами, оскільки лексичні одиниці, від яких утворено назви категорії (“повинен” – повинність, “необхідно” – необхідність) багатозначні

й можуть пояснюватися одна за допомогою іншої. Однак між повинністю й необхідністю є суттєві відмінності з логічної точки зору, бо вони позначають різнорідні характеристики дійсності: необхідність і повинність. Обидва терміни вказують на обов'язковість виконання дії. Проте, на відміну від необхідності, повинність безпосередньо пов'язана з морально-етичним поняттям “обов'язок”.

Отже, вочевидь, варто об'єднати такі різновиди модального значення, як необхідність, повинність, вимушеність і под., терміном дебітивність (від дебітив – повиннісний спосіб, англ. *debitive*, фр. *debitif*, нім. *Debitiv*, що як категорійна форма способу виражає повинність, зобов'язаність). Дебітив трактується як один із граматичних способів (повиннісний спосіб) у лінгвістичних словниках [Ахманова 1966: 125]. Граматичне значення форм способу виводиться з їхнього мовленнєвого вживання, враховуючи присутність мовця, який не лише констатує факт дійсності, виражає запит про одержання інформації чи спонукає співрозмовника виконати певну дію, а й окреслює свої оцінки, бажання, припущення тощо. Дебітив виражає значення дії, зумовленої певними обставинами, нормами суспільного життя чи етичними правилами людини. Інваріантним значенням названих модальних різновидів, як-от: необхідність, вимушеність, повинність, потреба, неминучість і ін., і може виступати значення дебітивності (повинності).

Статус дебітивної модальності в ієрархії інших модальних значень є неоднозначним і нестійким; лінгвісти по-різному визначають місце дебітивності в системі модальних значень речення. Так, Г. О. Золотова зазначає, що “модальні значення повинності, необхідності, можливості виявляються у відношеннях між дією та її суб'єктом, а не у відношенні змісту висловлення до дійсності, саме тому вони не виступають різновидами основного модального значення речення...” [Золотова 1973: 143]. Отже, модальність повинності – це тільки один із трьох типів відношень, які вирізняються за своєю семантико-синтаксичною сутністю: по-перше, це відношення змісту висловлення (точніше, предикативної ознаки) до дійсності з точки зору мовця; по-друге, відношення мовця до змісту висловлення; по-третє, відношення між суб'єктом – носієм ознаки та предикативною ознакою [Золотова 1973: 142].

На думку Т. П. Ломтева, модальність необхідності – це властивість відношень між предикатними предметами за способом існування, при цьому модальність – “якась властивість відношень між

предикатними предметами, саме така властивість відношень, яка різниться за їх джерелом, дійсністю і гіпотетичністю, за способом їх існування, а також за наявністю чи відсутністю вказівок на впевненість в їхній істинності” [Ломтев 1972: 21]. Модальні значення повинності, необхідності, можливості, бажаності тощо розглядаються як “велике коло модальних значень, зміст яких полягає у вказівці на поворот подій від ірреальності до реальності – здійснення події”. Компонентна структура зазначених модальностей, крім основного компонента “ірреальність”, містить й інші (“волюнтативність”, “градаційність”, “одно / двосуб’єктність”, “категорійність” тощо) [Шмелева 1984: 86–87]. Є. І. Беляєва, С. Н. Цейтлін кваліфікують можливість і необхідність як складники сфери потенційності [Беляєва, Цейтлін 1990: 123]. Визначення модальності необхідності пов’язане з оцінкою: “Модальність можливості і необхідності – це різновид предикативної модальності, що відображає оцінку мовцем способу існування зв’язку між предикативними предметами, тобто суб’єктом і його ознакою” [там само].

За працями В. Б. Касевича і В. С. Храковського, значення необхідності може утворювати і зовнішню, і внутрішню модальні рамки. Зовнішня модальна рамка співвідноситься з суб’єктивною модальністю та відтворює тип відношень “між модальним суб’єктом – джерелом оцінки і пропозицією в цілому”. Модальний суб’єкт здебільшого збігається з мовцем. До функторів, які служать “ядром зовнішньої модальної рамки, відносяться значення необхідності, обов’язковості, можливості (= імовірності) та ціла низка інших оцінних і емотивно-оцінних значень” [Касевич, Храковский 1985: 14].

Отож, дебітивність – це модальне значення, що означає приписуваність дії, зумовленої законами, звичаями, традиціями, правилами, обов’язками, інструкціями, внутрішніми потребами чи особистим досвідом мовця, звичайною послідовністю подій, тобто нормами в широкому розумінні цього слова, комусь (суб’єкту каузації, адресату або й самому мовцю). Дебітивність – це різновид модальності, що передає доцільність, необхідність, зумовленість, зобов’язаність, неминучість дії і складається з автономних концептів, кожен з яких характеризується власними семантичними ознаками та наборами засобів вираження (при збігові засобів вираження вирішальну роль відіграє контекст).

Дебітивна модальність пов’язана як з одноаспектними, так і з різноаспектними модальними значеннями. По-перше, дебітивність

взаємодіє, а часом і збігається з модальними значеннями бажаності, можливості / неможливості. Наприклад, речення з модальним значенням можливості при подвійному запереченні *А сивобородим не можна не вірити – вони вік звікували* (Д. Міщенко) можна трансформувати в речення з модальним значенням дебітивності: *А сивобородим треба вірити*. Очевидно, що модальне значення можливості при подвійному запереченні збігається зі значенням дебітивності. По-друге, дебітивність взаємодіє зі значеннями, які відносяться до іншого модального аспекту – об'єктивної модальності, наприклад, з ірреальною модальністю, коли наказовий спосіб уживається в значенні повиннісного: *Я повинен допомагати. – Я допомагай, а він усе розтринькує*.

Диференційною ознакою семантичної структури речень із предикатом дебітивності є компонент каузації зі значенням примусу до здійснення дії, репрезентований як експліцитно, так і імпліцитно, що засвідчує поліпредикативність цих конструкцій [Дерев'янка 2010: 76]. До продуктивних експліцитних засобів вираження примусової причини в конструкціях із модальним значенням дебітивності зараховуємо словоформи “через + Зн. в.”, “з + Род. в.”, “від + Род. в.”, “за + Зн. в.”, “за + Ор. в.” та ін. Імпліцитно примусова причина передається однорідними предикатами, прикладками, дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами.

Дебітивні дії зумовлюють такі каузативні ситуації:

1) суспільна зумовленість – людина змушена діяти, чинити так через:

а) закони, що діють у суспільстві: ...*Але й приговор треба писати по закону, щоб комар носа не підточив* (М. Стельмах);

б) правила, положення, угоди, обов'язки, норми поведінки, етикет: *Згідно з положенням я повинен з вами порадитися...* (О. Донченко); *За умовами договору я змушений буду вивести козаків у поле* (В. Чемерис); *Обов'язок і честь воя змусили його надати голосові суворості...* (В. Малик);

в) звичаї, традиції: *Знаєте звичай: наречена має протанцювати по колу з кожним бажуючим* (А. Дімаров); *Як повелося давно, прочани мусили повзти навколішки аж до собору* (В. Шевчук);

г) накази: *Але наказ є наказ, і його треба виконувати* (В. Собко);

2) каузативний вплив, пов'язаний із властивостями чи діями інших осіб або предметів, що так чи інакше зумовлюють дії та вчин-

ки суб'єкта, наприклад: *Ми судимо і повинні судити людину за її вчинки, за її діяння...* (Ю. Мушкетик);

3) каузативна ситуація (без вказівки на суб'єктів, що її спричинили), коли одна дія детермінує іншу: *Вириватися їм на Наддніпрянщину в такий холод ніяк не можна було, доводилось чекати тепліших днів, зручнішої дороги* (І. Ле);

4) дебітивні дії, що відповідають внутрішнім потребам суб'єкта, його планам чи намірам. Суб'єкт зацікавлений у виконанні дебітивної дії, яка є одночасно й метою (приводом) для здійснення якогось його наміру, як-от: *З-за одної такої зустрічі варто було їхати сюди!* (В. Малик);

5) предикативна одиниця в складних реченнях, що виражає конкретний факт дійсності, який детермінує те, про що повідомляється в іншій предикативній частині: *Мені від природи дано бути спортсменкою, отже, треба робити це першокласно* (В. Собко).

Модальне значення невідворотності детермінується такими поняттями, як Бог, доля, життєві закономірності буття, “закони” природи, фонові знання мовця. Наприклад: *Бог добре знає, кому, коли і де призначено скінчити вік свій* (В. Шевчук); *...Як довго не тягнеться ніч, а вранці має розкритися квітка* (М. Стельмах); *Діти горіли, мов свічі. Батьки й Чайчиха доглядали за малечою і потроху споживали те розпарене жито, яке мало одвести каліцтво від беззахисного дитячого тіла* (М. Стельмах) (“розпарене жито” тут асоціюється із ‘зцілюючою силою’, яка неминуче відводить хворобу). У реченні *Усе живе колись-то мусить умерти* (В. Шевчук) детермінуючим чинником виступає життєва закономірність буття: будь-яка жива істота помирає, доживши до старості.

У дебітивних конструкціях деякі лексичні засоби своєю семантикою безпосередньо пояснюють причину. Так, *вимушений, змушений, доводиться, приходить*, як правило, указують на те, що причина – це життєвий досвід мовця; модальні слова *варто, слід* указують на певні норми; модальні предикативи *гріх, сором* свідчать про етичні норми; словоформа *належить* інтерпретується як ‘необхідність здійснення дії, тому що наявні відповідні вказівки, соціальні установки’. Словоформи *пора, час* зумовлюють повинність дії, тобто семантика самих слів містить вказівку на примусову причину, що вирізняє потенційну дебітивну дію.

Зв'язок дебітивності і каузативності не однобічний, тому що дебітивна модальність може сприяти появі “змушувального” зна-

чення у словоформ, які в інших синтаксичних умовах не виявляють цієї семантики. Порівняймо: *Після обіду я посплю. – Тепер, після смерті нашого Василя, хай земля йому пухом, нам треба вибрати нового голову земельної комісії* (М. Стельмах). У першому випадку часове значення словоформи *після обіду* не ускладнено додатковими значеннями, тоді як у другому на часове значення словоформи *після смерті* нашаровується конотація причини.

На основі контекстного використання предикатів із семантичним компонентом “дебітивність” виявлено низку диференційних ознак: інтенційність, абсолютна оцінка “добре” / “погано”, наявність альтернативи в суб’єкта дії, зумовленість обставинами, певним станом справ, спрямування в майбутнє (наявність альтернативного зв’язку), спрямування в минуле (зв’язок причини й наслідку), волевиявлення, відношення до класу (“люди”, “артефакти”), актуальність, намір.

Доцільність – автономний концепт дебітивної модальності, який, порівняно з іншими концептами, характеризується найменшим рівнем облігаторності, служить для позначення потреби, яка відповідає певній меті, є практично корисною, вигідною, доцільною для здійснення певної дії чи вчинку. В українській мові ядро концепту доцільності утворюють предикативні прислівники *варто, слід* та безособові дієслова *належить, личить, не випадає, подобає, не завадить, годиться*. Це значення також передається за допомогою предикатів *не зайве, потрібно, необхідно, треба, повинно*, іменникових предикативів *пора, час, не гріх* тощо. Висловлення з модальним значенням доцільності характеризуються такими особливостями: інтенційність, оцінка “добре”, наявність альтернативи, спрямування в майбутнє, наявність користі. Сема ‘доцільності, практичної користі, розумності, відповідності поставленій меті’ рельєфно простежується у висловленнях з модальним предикатом доцільності, каузативною конструкцією яких виступають стимулюючо-результативні словоформи “заради + Род. в.”, “ради + Род. в.”, “задля + Род. в.”, “для + Род. в.”. Наприклад: *Заради світла варто йти і на вогонь* (Д. Міщенко); *То єдине, задля чого варто жити в тих горах. Коханню!* (Г. Колісник); *Вміти висловлювати свої думки – для цього варто жити* (П. Загребельний). До речень цієї семантики також відносимо “завжди конситуативно-зумовлені речення, в яких повідомляється про дію бажану, доцільну і таку, яку суб’єкт безпосередньо починає виконувати” [Русская грамматика 1980: 374]. Наприк-

лад: *Батько не знає, чим **потішити** сина, син не збагне, якого берега **триматися** йому зараз* (Д. Міщенко) → ... *доцільно **триматися**; Ніч безвітряна, і стовп цей стоїть, не опускаючись і не піднімаючись, між небом і землею, наче вагається, куди йому **пустити** коріння* (В. Яворівський) → ...*куди **варто** **пустити** коріння*. Доцільність здійснення якої-небудь дії може пояснюватися самим контекстом, як-от: *В старі часи на тому майдані влаштовувались ярмарки, був і базарчик пізніше, який потім занепав, отже, **варто б відновити** давню народну традицію* (О. Гончар).

Висловлення з предикатами доцільності, а також висловлення модальності повинності як ідеалу вживаються в повчаннях, етичних прескрипціях, де увага акцентується на доцільності, корисності виконання певної дії: *Слід більше **любити** свої рідні краї* (Г. Колісник); *Ні за яких обставин **не слід міняти** волю на кусень хліба* (В. Шевчук); *Що б не було, а козакові **не личить плакати*** (В. Шевчук).

Для позначення модального значення доцільності існує група предикатів (*не завадить* (*не завадило б*), *не вільно*, *не личить*, *не зле*), що вживається в значенні ‘варто, не зайве, слід би, належить’ і використовується тільки із заперечною часткою *не*. Наприклад: – *Як вам сказати... – почухав потилицю ватажок, – воно **не завадило б знайти** хоч куценьку [долю]* (П. Наніїв); – *Не зле було б у Галичину **навідатись**. Там теж **треба** повстанців **готувати**, сотні з **поспільства збивати*** (В. Кулаковський); – *Хто б ми не були, нам **не вільно порушувати** звичаї батьків і дідів наших* (В. Кулаковський).

Повинність / норма / зобов’язання – концепт дебітивної модальності, що репрезентує глибинний рівень облігаторності та позначає повинність як зобов’язання, обов’язковість виконання завдань, обіцянок, поставлених перед собою, вимог, пов’язаних із накладанням певних обов’язків – громадянських, християнських, службових, сімейних, моральних, суспільних тощо.

Висловлення з модальним значенням повинності / зобов’язання / норми мають такі диференційні ознаки: імпліцитна інтенційність, відсутність альтернативи, спрямування в майбутнє, входження в клас (клас “люди”). Розмежування їх за вказаними ознаками здійснюється на основі ширшого контексту, з урахуванням фонових знань, пресупозитивної семантики. Модальні предикати повинності з’являються переважно в контекстах, в яких говориться про девіантну поведінку, тобто про порушення норми. Наприклад: *Він [Іваниця] **побігав трохи вздовж стіни туди й сюди, вдарився по ву-***

лиці, по другій. Нікого. Мана! **Мав би перехреститися**, та тільки сплюнув (П. Загребельний) – звичайно, побачивши якийсь видіння, марево, люди хрестяться, щоб захистити себе від нечистої сили.

Повинність / ідеал – концепт дебітивної модальності, що позначає спрямованість дії на взірець чи еталон для наслідування. Диференційними ознаками висловлень із модальним значенням повинності / ідеалу є: імпліцитна інтенційність, відсутність альтернативи, спрямування в майбутнє, входження в клас (“люди”, “артефакти”), абсолютна оцінка “добре”. Наприклад: *У Біблії сказано, що ми повинні прощати навіть своїм ворогам* (з журналу); *Кожна людина, коли вона людина, повинна мати свою добру пісню* (М. Стельмах).

Істотна різниця між висловленнями, які репрезентують концепти повинності, полягає, по-перше, в різному морально-етичному та суспільно-правовому статусі цих категорій; по-друге, в різній сфері каузованого впливу. Суб’єктом норми виступає тільки представник класу “люди”, а суб’єкт-ідеал виражається іменником зі значенням як істоти, так і неістоти. Наприклад: *Воїн повинен бути хоробрим; Ніж повинен бути гострим*; по-третє, в наявності повинності як ідеалу експлікації оцінки “добре”. У реченні *Громадська робота повинна бути приємним обов’язком, а не морочливим, нав’язливим навантаженням, аби відбутися* (В. Собко) предикат *повинен* безпосередньо співвідноситься з оцінкою “добре”. Як бачимо, у висловленнях із модальністю повинності як ідеалу основою оцінки виступає еталон, взірець, до якого слід прагнути, а у висловленнях про норму – закон, порядок, звичаї, традиції, правила етикету, які не варто порушувати.

Вимушеність – автономний концепт дебітивної модальності, який репрезентує глибинний рівень облігаторності й позначає небажану, вимушену дію, зумовлену певними обставинами. Значення вимушеності виникає в результаті поєднання алетичної і деонтичної необхідності (алетична ‘істинна, справжня’ виражає відношення між суб’єктом і предикатом, зумовлені природою і властивостями самих предметів чи явищ; деонтична ‘нормативна’ вказує на відношення, зумовлені нормами певного суспільства) і даремності (непотрібності) опору з боку виконавця дії. Ситуація вимушеності включає такі елементи: детермінуючий чинник, те, що зумовлює необхідність або обов’язковість виконання дії; об’єкт – той, кого змушують, на кого спрямований вплив детермінуючого чинника; озна-



ка, тобто дія або стан, які очікуються від агенса в результаті впливу детермінуючого чинника. Центральними одиницями плану вираження вимушеної модальності в українській мові є *доводитися, мати, мусити*, периферію ж утворюють *вимушений, змушений, доводиться, треба, потрібно, необхідно, випало, дісталось*.

Семантику змушуваності (присилування, за термінологією І. К. Кучеренка) передають каузативні дієслова *змушувати, змусити, примушувати, приневолити, присилити, силувати, заставляти, нав'язувати, веліти* та дієслова інтелектуального чи емоційного впливу, як-от: *наказувати, вимагати, молити, радити* тощо.

Висловлення з модальним значенням вимушеності / змушеності й змушуваності характеризуються такими семами: мінус-інтенційність, спрямування в минуле, актуальність, оцінка “погано”, відсутність альтернативи [Туровская 1997: 41]. Проте названі особливості висловлень із модальним предикатом вимушеності не охоплюють усіх диференційних ознак речень цього семантичного різновиду. Зокрема, однією з вагомих сем модальних предикатів вимушеності є ‘зумовленість обставинами, певною ситуацією, іноді й внутрішніми потребами індивіда’, як-от: *Люба моя, обставини змушують мене брати Хотин* (П. Наніїв); *З ряду причин я вимушений був надалі писати сценарії сам* (О. Довженко); *Обставини так фатально склалися, що він вимушений був шукати підробітку* (П. Колесник). Крім того, диференційними компонентами висловлень із модальним значенням вимушеності вважаємо присутність виконавця дії, наявність значення протесту, що йде від мовця – носія суб’єктивної оцінки, та суб’єктивно-модальне значення впевненості мовця у сказаному. Л. Д. Дмитрієва вважає, що другорядним для значення форми є вираження об’єктивно-модального значення (воно може бути реальним чи ірреальним), а також – роль виконавця (останнім виступає або сам мовець, або інша особа) [Дмитрієва 1993: 10]. У конструкціях зі значенням вимушеності / змушеності й змушуваності сема ‘волевиявлення’ відсутня, що кардинально відрізняє їх від речень зі значенням повинності, де ця сема обов’язково репрезентується.

Інтерпретуючи “вимушений” вчинок, зумовлений об’єктивними причинами, тобто “каузальний”, можна виправдати свій вчинок. Це досягається експлікацією “об’єктивної” причини й семантики ‘жалю’ у висловленні або ж у контексті. Наприклад: *Отак і незчувся, як втратив більше сотні карбованців, позичених до зар-*

плати, і треба було їх терміново віддавати, тож як не шкода було, а довелося позбутись годинника (А. Дімаров).

Очевидно, що висловлення з модальним предикатом вимушеності / змушеності й змушуваності супроводжуються семантикою небажаності, жалю, навмисності тощо. Семантичним інваріантом цих висловлень є оцінка “погано”. Те, що дія відбувається всупереч волі суб’єкта і є, на його думку, “поганою”, обмежує сполучуваність цих висловлень з оцінним змістом залежних пропозицій. Наприклад, у реченні *Я змушений (мені доводиться) повідомити вам, що...* суб’єкт уважає повідомлення неприємним для адресата, тобто пропозиційний зміст диктуму характеризується знаком [–]. Ця відмінність за знаком помітна в сполучуваності з висловленнями, де знак оцінки очевидний: *Я з радістю можу повідомити вам, що...* і *На жаль, я вимушений повідомити вам, але не \*Я вимушений з радістю повідомити вам.*

Речення з предикатами вимушеності / змушеності й змушуваності розрізняються за рівнем інтенсивності (в основу інтенсивності покладено ступінь вияву ознаки), тобто мовець може або просто констатувати вимушеність ситуації, положення, або окреслити доконечну зумовленість обставинами, свого роду інтенсиковану вимушеність. Остання досягається мовцем за допомогою: повтору засобів вираження вимушеності: *Ми мусили пообіцяти, а отже, мусимо й сповнити обіцянку* (В. Кулаковський); – *Я мушу показати їм, – він кивнув головою в бік молотарки, – людину з Великої землі. Мушу* (В. Земляк); використання прислівника-інтенсифікатора: – *Ні, Бублика неодмінно мушу зловити, – каже Миколин друг* (О. Гончар); *Будь-що військо треба випхати на Україну, і воно хоч-не-хоч, а змушене буде прийняти бій* (В. Чемерис); використання частки-інтенсифікатора *таки*, як-от: *Я стала на роздоріжжі. Ні, таки мушу йти за Юнгера...* (С. Пушик); *Тепер хоч круть, хоч верть, а таки мусимо кланятися тому осоружному приставу другого стану* (М. Сиротюк); виразу *хочеш не хочеш*, який увиразнює відсутність альтернативи та небажаність суб’єкта діяти через певні обставини, як-от: *А тут ще Маруся: – Як не віддасте, то втоплюсь або повішуся! – Тож хотів – не хотів, а мусив женитися Максим* (А. Дімаров); *Є сили вищі за князя. Незборимі і незбагненні. Хочеш чи не хочеш – ти підкоряєшся їм (ти мусиш підкорятися їм), дієш несвідомо під їхнім тиском* (П. Загребельний) (дійсний спосіб ужито в значенні повиннісного); *І чи хотів львів’янин, чи не хотів, він*

**мусив** у збентеженій подією пам'яті **приміряти**, як той нещасний міщанин чи парубок з волохів кластимуть свої голови на той пень (І. Ле) (вираз уживається тільки в протиставних конструкціях); підрядної частини речення: *І хоч як одбрикувався Максим – мусив іти* (А. Дімаров); – *Хоч як би там було, тату, – спокійно мовив Максимко, – а мусимо рятувати батька Богдана* (В. Кулаковський); ситуації в передтексті чи посттексті, що інтенсифікує вимушеність дії: *Я цей годинник дуже беріг, навіть коли заводив, то ледь торкався коліщатка, щоб не пошкодити, і от мусив розстатися: іншого виходу не було* (А. Дімаров); оцінки ситуації: – *І ти вийдеш за цього паскудника?! – аж застогнав Юрко. – Мушу* (М. Стельмах); указівки на негативні наслідки за умови невиконання вимушеної дії: – *І він [Роман] скорився... Мусив скоритися, аби не псувати стосунків з Оленою* (В.Чемерис).

Словоформи **вимушений**, **змушений** означають відношення до дії, яка виникає в одиничній ситуації і часто зумовлена неочікуваними обставинами. Наприклад: *Віче захвилювалося по тих словах, далі загуло, і муж змушений був підвищити голос* (Д. Міщенко); *Савка, уявивши, як на той бал посуне пів Вавілона, розреготався, то Лук'ян змушений був вибачитись за нього перед лемками* (В. Земляк).

Спостерігаємо взаємозаміну предикатів **вимушений** / **змушений** і **повинен** у випадках, коли йдеться про певну дебітивну дію, яка відбувається в конкретній одиничній ситуації. Наприклад: *Над степом панувало сонце, і єдиною думкою було – позбутися того окропу з грудей! Для того він повинен був вийти з церкви // змушений був вийти з церкви* (Г. Колісник). Предикати **вимушений**, **змушений** включають семантичну конотацію внутрішнього негативного відношення до дії, що позначається за допомогою негативної експресивної лексики із семантикою оцінки об'єкта, як-от: *Репта Макар Тихонович змушений був обернутися на гамір* (Є. Гуцало); *Коли ти ще змушений був ковтати смердючі дими та чад заводів і вважав це звичайним* (О. Гончар); називання різних обставин, наприклад: *Відрекомендували Нойбауера трохи сумбурно: викладач Чернівецької гімназії, вчився у Празі і Відні, брав участь у студентських виступах і змушений був податися у глуху провінцію, інакше йому загрожувало заслання в солдати* (Р. Андріяшик); *І змушений він жити ось тут, серед цих ... мурах* (Ю. Мушкетик). Вимушену дію суб'єкта може зумовлювати причина, виражена відокремленим діє-

прикметниковим зворотом, як-от: *Замордований її ревностями, змушений був чкурнути десь із села* (О. Гончар).

Реалізація вимушеної дії пов'язана з подоланням суб'єктом дії певних перешкод, труднощів. Проблематичність здійснення дії, а також те, що її реалізація може мати неприємні наслідки для самого виконавця, є причиною того, що необхідна дія набуває вимушеного, небажаного характеру для суб'єкта дії. Наприклад: *І мусив він, Степан Савич Конюш, скалитися вдячно, наче пес на шмат ковбаси в руках хазяїна* (В. Дрозд). Семантика інфінітива *скалитися* вказує на те, що дія є вимушеною для суб'єкта.

У висловленнях із модальним значенням вимушеності / змушеності рельєфніше проявляється диспозиція суб'єкта дії порівняно з диспозицією мовця у випадку, коли мовець і суб'єкт дії не збігаються. Саме для суб'єкта необхідна дія носить вимушений характер, і, усвідомлюючи це, мовець співчуває суб'єкту дії. Наприклад: *Поберегли б здоров'я, Євгене Петровичу. Хоч сокиру вішай. Не курите, а змушені нюхати* (Ю. Щербак).

Семантичні варіанти з компонентами “погано” реалізуються в різних граматичних конструкціях:

1) у широкому контексті: – *Тьху ти!* – зрештою сплюнув Йосип. – *Скільки не свисти, а толку мало. Ех доля моя нещаслива! Люди ж он на мурах б'ються, а ти сиди та дрімай під брамою!* (В. Чемерис) → ...змушений сидіти та дрімати; *М'якими умовами капітуляції Потоцький хотів задобрити реєстровців, на свій бік перетягнути. А що з того? Вони ладні були його живцем ковтнути. Бидло! Чернь! Раби! Спробуй їх тримати в покорі!* (В. Чемерис) → ...мусиш спробувати їх тримати; *Будь проклята земля, коли ти породила його на одвічну муку! ... Коли він не може обавляти твої груди, твої схили старі, а змушений зрадити любов до тебе й тинятись по чужих краях, шукати долі* (Г. Колісник).

2) у конкретному висловленні: – *Я, королівський комісар і староста, змушений був у своїм старостві, як свиня зариватися в сіно і всю ніч дрижаків їсти* (В. Чемерис); *Горе важке, але його треба пережити* (Є. Гуцало); ...*Чорт би її [фортецю] забрав!.. Обложать фортецю реєстровці – і кукурікай тоді* (В. Чемерис) → ... і змушений кукурікати тоді.

3) у вставних конструкціях: – *На жаль, мушу заявити: якщо не приймете наших умов, змусимо повестися з вами, як з ворогом* (П. Наніїв); – *Як шкода, – вів далі Чорний, – що муж Хозарії зму-*

*шений буде розчаруватися* (Д. Міщенко); – *Тепер, виходить, мені прийдеться дітей няньчити та за курми ганятись, а жінка моя піде по селу політику робити?* (І. Вільде);

4) у предикаті, вираженому транспозитивним імперативом: *Спробуй розрахуй домашній бюджет, коли хапаєш, що торгаші викинуть* (В. Яворівський) → ...*мусиш спробувати розрахувати...*

Предикати дебітивності представляють дві диференційні “картини світу”: каузальну і телеологічну. При “каузальній” картині світу з’ясовується, чому світ “змінює” людину, при телеологічній – для чого людині необхідно змінити світ. Каузальна картина світу спрямована на експлікацію необхідних причин, а телеологічна – на засоби, які необхідні для досягнення певної цілі. Визначальною каузальною модальністю можна вважати модальність вимушеності, телеологічна виражена модальностями потреби й повинності. Каузальність звичайно вказує на минуле, телеологічність – на майбутнє. Каузальні і телеологічні відносини характеризуються часовою специфікою, тобто “психологічним часом”, одиницею вираження якого є зв’язок між “причиною і наслідком”, “ціллю і засобами” [Туровская 1990: 12]. Хоч каузальне пояснення спрямоване на минуле, на експлікацію необхідних причин, його можна застосувати й у відношенні до майбутнього. Однак у першому випадку аналіз спрямовано на пошук причин певних наслідків, у другому – на пошук наслідків дії таких причин. Очевидно, що, вживаючи модальні предикати вимушеності / змушеності й змушуваності у формі майбутнього часу, мовець показує, що людські вчинки постають як необхідні наслідки дії існуючих причин. Наприклад: *Орест сказав, що істерики до уваги не беруться, а якщо Кислий і далі вдаватиметься до образ, хтось із них буде змушений залишити цей кабінет* (Ю. Мушкетик); – *І правду ж про вас кажуть: голос як у цимбал, а сам – шакал. – Я ще колись комусь пригадаю шакала! – аж затрусився економ і, чортихаючись, подався до стайні: тепер самому доведеться запрягати коні в бігунки* (М. Стельмах).

Важливою диференційною ознакою речень з модальними предикатами вимушеності / змушеності й змушуваності є відсутність альтернативи при здійсненні вимушеної дії в минулому. Наприклад: *Та ніщо не допомогло – гунни відступали. До всього – налетіла кіннота вестготів, розколола їхній стрій і замалим не затоптала самого Аттілу. Він змушений був тікати, як останній боягуз* (В. Малик). Інтенсифікатором вимушеної дії та відсутності альтер-

нативи в цьому реченні виступає порівняння як *останній боягуз*. Часто відсутність альтернативи уточнюється лексично: *Конович як почув про це [винагороду], то аж затрусився. Я для виду мусив погодитися. На чиему возі їдеш, того й пісню співай* (В. Чемерис). Прикметно, що якщо ‘відсутність альтернативи’ виражена експліцитно, то вона завжди містить у собі компонент оцінки “погано”.

Суттєвою ознакою предикатів вимушеності в каузальних висловленнях є фактивність. У рамках суб’єктно-предикатної структури модальні предикати вимушеності / змушеності й змушуваності мають здатність репрезентувати дії та вчинки суб’єкта як такі, які вже мали місце в дійсності. Наприклад: *На віку мені вже доводилось умирати* (М. Стельмах); *Кучмієнко зітхнув. Знову йому доводилося – вже вкотре за сьогоднішній вечір – рятувати ситуацію* (П. Загребельний).

На неодноразову повторюваність вимушеної дії в минулому вказує часовий детермінатор *не раз*, який виступає компонентом семантичної структури речення: *Не раз йому [Бронеку] доводилось витримувати бій проти недовіри до тої дівчини* (Г. Колісник); *Не раз йому [Івану] доводилось тікати від сторожів, не раз його ловили, запотиличників давали, троцили вудки, проте йому було не звикати* (Є. Гуцало); *Не раз козацькому коневі доводилось нестися на ворога...* (І. Ле).

Вимушений характер здійснених чи здійснюваних вчинків, запланованих дій дають змогу виділити диференційну ознаку вимушеної модальності – ‘мінус-інтенційність’. С. М. Туровська зазначає, що “модальність вимушеності виявляється “квазіінтенційною”, хоч модальні предикати і спрямовані на якийсь об’єкт (у цьому відношенні, тобто у відношенні зовнішнього зв’язку, їх, можливо, варто визнати інтенційними); сам об’єкт не може вважатися повноправним об’єктом інтенції, оскільки між ним та інтенційною дією відсутній “внутрішній” (логічний) зв’язок” [Туровская 1997: 38]. Отож висловлення з модальністю вимушеності вирізняються небажаністю здійснення дії чи вчинку.

В українській мові вимушена модальність виражена у власне дебітивних конструкціях, які вживаються в розмовній мові та просторіччі. Дебітивні речення з модальністю вимушеності розрізнено залежно від характеру змушувального суб’єкта:

1) Детермінуючим чинником у реченнях цього типу виступає окрема особа чи особи, що заперечують чийсь думку, потрібну, вимушену дію (стан), однак цей процес не передбачає невиконання

дії: він може бути спрямованим на певні відносини, вимушену діяльність тощо. Наприклад: ... *Від рання й до ночі на ріллі так ухоркаєшся, що не тільки за книжку, а й за ложку не візьмешся. А є трохи вільного часу – мати ганяє, як цуцика. **Дров нарубай, води принеси, в корови повичищай*** (Гр. Тютюнник) → ... дров змушений нарубати, води принести, в корови повичищати; – *Як тільки затримаюсь на роботі, **так і давай інтерв'ю**: де був, та з ким, та, не доведи Господи, з якоюсь жінкою...* (А. Дімаров) → ...так і змушений давати інтерв'ю.

Цей семантичний різновид найчастіше функціонує у складі складносурядних зіставних конструкцій, як-от: *Дмитро воює, мама на цвинтарі, брати поженилися, **а ти, дівко, тримай господарку*** (С. Пушик) → ...змушена тримати господарку; *Уже третій тиждень Ліза голову йому дурить: то слаба після пологів, підвестися не може, то в дитини болячки – на подвір'я не винесеш, **а ти, Конюше, сиди, жди**, поки більшовики прийдуть та підсакою тебе під одне місце...* (В. Дрозд) → ... змушений сидіти, ждати. Закономірними за цих умов є випадки суб'єктивної детермінації вимушеної дії давальним відмінком: *Потім у снігах почулось шарудіння, і сердитий дівочий голос сказав: “Вони будуть качатися, **а мені солону носи. Знайшли дурку...**”* (Гр. Тютюнник) → ...а я змушена солону носити.

2) Змушуючим “суб'єктом” може виступати обов'язок, офіційна посада: *Я корчмар, а в корчмаря хіба мало справ. **Горілки дістань, наїдків дістань** ...* (В. Кулаковський) → ... горілки, наїдків мусиш дістати; “*Власне це мав би бути не її [Іннин] клопіт. ...Але ... тут не до казенності: вчили тебе на медичку, тож **вставай і серед ночі мчись на виклик...*** (О. Гончар) → ... і змушена вставати і мчатись; *Йому [Йосипу Свистуну] кортіло піднятися на Мури, подивитися, як там іде бій, постріляти з самопала, а натомість **нудьгуй під брамою та свисти** знічев'я* (В. Чемерис) → ... змушений нудьгувати під брамою та свистіти.

3) Зумовлювати вимушену дію може стан, перебування де-небудь, належність до будь-якої групи осіб, сфери діяльності, взаємини з ким-небудь тощо. Наприклад: *А я в ті роки уповноваженим їсти варила, правлінням була до них приставлена, а як пенсію нарахували, ніхто того не учитав, що я весь вік, відколи й колгосп, на вредній роботі, бо **кожному вгоди, кожному подай, кожному усміхнися*** (В. Дрозд) → ...кожному мусиш вгодити, подати, усміхнутися; *Неначе й з людьми, неначе й серед людей – і без людей. Розумів, о, сильно розумів: **тримайся** подалі од людей. **Одгородись**,*

*замкнись, щоб ніхто нічого про тебе не знав, щоб не з ними, а над ними* (Ю. Мушкетик) → ... мусиш триматися подалі від людей.

4) Приводом до вимушеної дії виступає конкретна ситуація чи подія: – *Біда мужикові, – з співчуттям промовив рибалка. – Уже й земля є, а п'ятьма пальцями не вколупнеш її ... Худобу дай, дряпака дай, борони теж, та й без воза ніяк не обійдешся* (М. Стельмах) → ...худобу доводиться дати, дряпака дати; *Тут сама ледве іде, не впорожні ж, дитина у перев'язі перед себе, ще й козу волочи, бо впирається, не хоче від дому худобина, язик німий, а все розуміє, як людина* (В. Дрозд) → ...мусила волочити козу.

Концепт необхідності / потреби означає неодмінну потребу здійснення якої-небудь корисної чи бажаної дії і безпосередньо (експліцитно) пов'язаний з категорією мети. Основою семантики необхідності / потреби є ситуація свідомого вибору, “практичне міркування” (термін існуючих інтенційних логік) розглядається як процес формування наміру суб'єкта змінити що-небудь у своєму оточенні, тобто увага фокусується на дії, яка оцінюється як засіб для досягнення мети. У мові “практичне міркування” репрезентується виразом *для того, щоб..., потрібно (необхідно, треба)*. Наприклад: *Гнат Іванович сказав Оксанці, що для того, щоб калина прийнялася, її треба поливати щодня* (Ю. Мушкетик). Значення потреби виникає в результаті поєднання значень ‘необхідність консеквента’ і ‘придатності, користі оцінювального об'єкта’, ‘бажаності оцінювального об'єкта’ [Мышкина 1979: 15]. В українській мові семантика потреби здебільшого передається інфінітивними реченнями, словами *треба, потрібно, необхідно* та іменником *потреба*.

Висловлення з модальним значенням необхідності / потреби розрізняються за такими диференційними ознаками: інтенційність, оцінка “добре”, наявність користі, волевиявлення, спрямування в майбутнє, наявність альтернативи, нефактивність, намір. Оскільки модальність необхідності / потреби спрямована на об'єкт інтенції і формується в контексті цілей і засобів для їх досягнення, вона взаємодіє із семантикою вигоди та користі. Наприклад: *Треба кинути до біса оці підробітки на станції і взятись за навчання, якщо не хочеш ходити з істиком по полях і матюкатися з бригадирами* (М. Зарудний). Семантика вигоди й користі імпліцитно включає в себе оцінку “добре”: було б нелогічним робити щось з натхненням, що є некорисним, невігідним і не приносить задоволення.

На відміну від модальності повинності, модальність потреби може вказувати на необхідні засоби для досягнення поставленої



цілі. Наприклад: *Досвідчений партизан знав: перш ніж іти в сад дослідної станції, треба вневнутись, що там нікого немає* (Ю. Збанацький); *І правильно вище начальство розпорядилося, бо уповноважених на селі у ті роки багато стало і треба було дати їм лад. Щопонеділка їхали по них у район кінною валкою, а в суботу відвозили назад* (В. Дрозд).

Засоби досягнення цілі можуть варіюватися, оцінюватися, змінювати свій порядок виконання, тобто можуть бути альтернативними, що суттєво відрізняє концепт необхідності від концепту повинності, диференційною ознакою якого є відсутність альтернативи. Як правило, у висловленнях із модальним значенням потреби наявність іншої варіантної дії виражена експліцитно: *Треба перев'язатися, а то кров'ю зйду* (Гр. Тютюнник); *Тут треба було або ж зриватися несподівано, як то зробив був Долгорукий ще до снігу, або ж вдатися до великих приготувань, як тепер* (П. Загребельний); *Треба не галакати язиками, а слухати, що вчені голови говорять...* (М. Стельмах).

Неодмінна потреба здійснення якої-небудь дії у висловленнях з модальним значенням потреби вирізняється інтенсифікаторами: *обов'язково, неодмінно, безпремінно, конче, негайно, як-от: Але треба перевірити. Треба обов'язково виділити вірус і вивчити* (Ю. Щербак); *Але неодмінно їх [трави] збирати треба до схід сонця, коли зілля ще в росі* (О. Гончар); *...Напружився [Орест], йому конче потрібно було простежити, куди летить птах, здавалося, від того залежить його життя* (Ю. Мушкетик).

На двобічний зв'язок модальності потреби й контексту вказала С. М. Туровська: “Для того, щоб адекватно визначити висловлення з модальністю необхідності, треба враховувати контекст. Є і зворотна залежність: якщо зустрічається контекст, який має всі ознаки практичного міркування щодо майбутньої дії, то він в основному допомагає кваліфікувати висловлення як висловлення з модальним значенням практичної необхідності” [Туровская 1997: 47]. Ця думка набуває актуальності у висловленнях, предикати яких не мають лексичного значення необхідності (здебільшого це інфінітивні речення). Загальним інваріантним модальним значенням інфінітивних речень учені вважають “значення потенційності дії” [Золотова 1982: 260]. Зовнішніми показниками потенційності дії є видочасові форми предиката й певні синтаксичні структури, здатні передавати такі семи потенційності, як повинність, необхідність, виму-

шеність, неминучість тощо. Наприклад: *Ту віру треба видумати. Знайти її в безмежній розмаїтості речей, у перемінності явищ. Виділити з тієї розмаїтості й перемінності символ справедливості і втілити його в людський образ* (Р. Іваничук); *Це була щаслива мить. Допомога і перемога! Тепер не про поразку думати, не про полон, смерть та ганьбу, а про перемогу, що вже яскріла на вістрях гострих київських списів!* (В. Малик).

Концепт неминучості / невідворотності, що характеризується найвищим рівнем облігаторності – фатальності, служить на позначення повинності, яку не можна відвернути, якій не можна перешкодити, бо вона не залежить від волі, бажання суб'єкта, а є тим, що судилося долею (вищою силою тощо). Основою модального значення неминучості є об'єктивна зумовленість дії. Неминучість трактуємо як об'єктивно повиннісний, але не усвідомлений зв'язок явищ. Модальне значення неминучості / невідворотності репрезентується інфінітивними реченнями, як-от: *Двом смертям не бути, одної не минути* (з нар. тв.); *Коли вже появился сам економ, то не минути лиха* (П. Наніїв) та словами *судилося, (не) суджено, (не) лишається; мати, мусити* тощо.

Висловлення з модальним значенням неминучості / невідворотності мають такі диференційні ознаки: імпліцитна інтенційність, спрямування в майбутнє, актуальність, відсутність альтернативи. Диференційною ознакою речень із модальним значенням невідворотності є впевненість мовця в тому, що якась подія обов'язково відбудеться (стверджувальні конструкції), або, навпаки, впевненість у нездійсненні якоїсь події за будь-яких умов (заперечні конструкції): – *Хто вмер за рідну землю, тому в раю блаженствувати* (В. Шевчук); *Відгулявся лише тато Іван, а тобі ще жити і жити...* (В. Яворівський); – *Не вічно ж ходити нам під шляхтою!..* (В. Шевчук). Зазначені речення характеризує модальне значення неминучості / невідворотності, яке не залежить від волі суб'єкта й зумовлене об'єктивною дійсністю. Тому, що названа інфінітивом дія обов'язково відбудеться (або не відбудеться) в майбутньому, сприяє виражена в реченні внутрішньосемантична модальність неминучості / доконечності дії, котра взаємодіє зі значенням здійснюваності, а також непрямий суб'єкт у ролі діяча, який є структурно й семантично необхідним у конструкціях такого типу.

Очевидно, що актуалізація часового плану у висловленнях з модальним значенням неминучості здійснюється неморфологічни-

ми засобами: модальною семантикою речення й темпорально значущим контекстом. Будучи елементами семантичної структури речення, темпоральні поширювачі впливають на значення часу. Так, детермінант з часовим значенням *скоро* підтверджує майбутній час висловлень з модальним значенням неминучості: *А скоро-скоро котрийсь із них стане на місце Божедара, бо, по всьому видно, тому не довго топтати стежку життя* (В. Малик).

Інших часових модифікацій у реченнях цього семантичного різновиду практично немає. Це пояснюється тим, що дія, про яку йдеться у висловленні, здебільшого займає великий проміжок часу, на що впливає семантика дієслова (стану, буття, еволютивні дієслова), а іноді й контекст. Наприклад: *Помер чоловік – то й по всьому, а нам жити, поки живеться, поки косарка пішла по сусідніх селах* (В. Яворівський); *Нам працювати не тільки до випуску ОК-42, а ще багато років* (В. Собко). В останньому висловленні конкретизатор *ще багато років* репрезентує значення тривалої дії в майбутньому. У реченнях *Такий молодий, вродливий, з вівсьними бровами над синіми чистими-чистими очима, такий дужий..., і йому, такому богатиреві, судилося ціле життя з палицею ходити* (І. Вільде); *Тільки крїт одроду сліпий та ще й, мабуть, глухий, то вже його така доля кротяча – весь вік прожити в землі* (А. Дімаров) часові конкретизатори *ціле життя, весь вік* інтенсифікують довготривалість дії.

Можливі висловлення з модальним значенням невідворотності, предикати яких ужиті в минулому часі. Ці речення можна розглядати як такі, що передають майбутні дії щодо минулого: *Йому [Славуті] й справді було шкода цього молодого життя, що, не встигнувши розквітнути, ось-ось мало зів'янути* (В. Малик); *Колись люди йшли у схим, у печери, але то зовсім інше, там людина вела нескінчений діалог з іншою істотою – з Богом, там вони були вдвох, і потім Бог мав віддячити безконечними радощами райського життя за дні темряви* (Ю. Мушкетик).

Відсутність будь-якої альтернативи, вибору, невідворотність повинності, якій не можна запобігти, перешкодити, бо вона не залежить від волі суб'єкта, а те, що йому судилося долею, на "роду написано", передано у такому прикладі: *Втікати не станемо ні перед ким, бо землю не понесеши з собою і нивку засіяну. Худобу можна загнати в ліс, мед, скори та збіжжя сховати, а сам нікуди не дінешся, судилося лишатися на своїй землі, хоч би й вмерти мав на ній* (П. Загребельний). Очевидно, що неминучість і небажаність

подій конкретизується актуалізаторами *нікуди не дінешся і хоч би й умерти мав*.

Як бачимо, в усіх модальних концептах дебітивності (експліцитно чи імпліцитно) репрезентуються деякі семи, зокрема ‘інтенційність’, тобто в модальних висловленнях зі значенням дебітивності увага суб’єкта фокусується на результаті дії. Однак ступінь вираженості цієї семи в концептах не збігається, найпотужніше вона виражена у висловленнях із модальним значенням необхідності / потреби. Проте навіть відсутність інтенційності в ситуації вимушеності значуща, що підтверджується контекстом.

Усі концепти дебітивності взаємодіють, співвідносяться один з одним, тобто між ними немає чітких меж. Так, у минулому часі предикати норми в дескриптивних контекстах наближаються до предикатів вимушеності. Наприклад: *А колись такий закон був, що файну дівку на сторону хлопці не віддавали. Коли чужий в селі женився, то мусив викуп дати* (С. Пушик) → ...*був змушений викуп дати*.

Концепти дебітивної модальності можуть протиставлятися один одному. Наприклад, концепти повинності протиставляються концепту необхідності / потреби, тому що повиннісна модальність пов’язана з категорією норми, тобто характеризується чіткими правилами й заборонами для певної соціальної групи, а модальність необхідності / потреби безпосередньо (експліцитно) пов’язана з категорією мети. Істотна відмінність між повиннісною модальністю та модальністю необхідності / потреби лежить у площині альтернативності. У висловленнях із модальним значенням потреби очевидна наявність альтернативи, тобто інша варіантна дія виражена експліцитно, тоді як у висловленнях із предикатами повинності завжди акцентується тільки на невиконанні однієї дії. Порівняймо: *Пив шампанське й не почував його хмільності, їв вареники, й не почував їхнього смаку. Мав би хвалити господиню, але не хвалив* (Ю. Мушкетик) – ідеться про невиконання дії – “норми” (прийнято хвалити страви, якими пригощають) і наявність альтернативної дії в реченні: *Тут треба було або ж зриватися несподівано, як то зробив був Долгорукий ще до снігу, або ж вдатися до великих приготувань, як тепер* (П. Загребельний).

У конструкціях із модальним значенням неминучості / невідворотності, як і в конструкціях зі значенням вимушеності, сема ‘волевиявлення’ не репрезентується, тобто відсутній суб’єктивний мо-

мент волі, що відрізняє їх від речень зі значенням необхідності / потреби і повинності / норми / зобов'язання та повинності / ідеалу.

#### 4.2.2. ПОЗИЦІЙНА СТРУКТУРА РЕЧЕНЬ ІЗ ПРЕДИКАТАМИ ДЕБІТИВНОСТІ

Речення з предикатами доцільності передають ситуацію мовлення, коли суб'єкту варто (доречно, личить, пасує, годиться, потрібно, необхідно) виконати якусь дію, яка відповідає поставленій меті, є практично корисною, розумною, розглядається як 'бажана необхідність' або коли мовець переконує співрозмовника чи доводить йому доцільність виконання певної дії.

Семантика доцільності може передаватися двоскладними реченнями (структурна схема  $N_1-V_{f\ mod}\ Inf$ ), як-от: *Мужик є завше дурний і тому **мусить радитися** мудрішого* (М. Черемшина), та односкладними, які репрезентуються такими схемами – PraedmodInf, наприклад: *З цього **слід було починати**, молодче* (Д. Міщенко); ***Потрібно**, хлопці, якомога більше **читати*** (М. Сиротюк); ***Зараз не час розводити теорії*** (Ю. Щербак),  $V_{f\ mod}\ Inf$ , як-от: ***А мужеві не личить плакати!**..* (В. Малик), Inf, як-от: ***Карло XII вагався кому надати перевагу*** (Р. Іваничук).

Речення з предикатами повинності / норми / зобов'язання й повинності / ідеалу передають ситуацію мовлення, коли суб'єкт повинен (зобов'язаний) здійснити певну дію, оскільки це – суспільний, моральний, християнський обов'язок, норма суспільства, в якому він живе, взірєць, до якого він прагне. Семантика норми / зобов'язання / ідеалу може репрезентуватися двоскладними реченнями – структурні схеми  $N_1-V_{f\ mod}\ Inf$ : ***Діти мають рости разом*** (Є. Гуцало),  $N_1-Adj_{mod}\ Inf$ : ***Судді повинні битись поруч**, коли Батьківщина гине!* (О. Довженко),  $N_1-Adj_{mod}\ cop\ N_5\ (Adj_5)$ ,  $N_1-V_{f\ mod}\ cop\ N_5\ (Adj_5)$ ,  $N_1-V_{f\ mod}\ Inf_{(fas)}\ Inf$ , наприклад: ***Мужик повинен бути мужиком*** (М. Стельмах); ***Коли ти вже на посаді, то мусиш бути грамотним*** (В. Дрозд) та односкладними реченнями – структурна схема Praed<sub>mod</sub>, наприклад: ***Поки живемо, про живе треба думати*** (В. Дрозд); ***У вас повинно бути більше правди, ніж у нас*** (М. Стельмах).

Речення з предикатами вимушеності / змушеності передають ситуацію мовлення, коли суб'єкт змушений (вимушений, зобов'язаний) виконувати якусь дію під впливом об'єкта каузації (суспільних

чи соціальних обставин, обставин родинного життя; окремих осіб, які мають каузативний вплив на суб'єкта). Цю семантичну позицію формують компоненти, які займають певну позицію у формально-граматичній будові двоскладних речень та репрезентуються такими структурними схемами:  $N_1-V_{f\ mod}$  Inf: *Рід їхній постійно **му**суть захищатися від інших родів* (Д. Міщенко); *Неспокій **зму**шував **при**глядатися, що робиться в таборі* (Д. Міщенко),  $N_1-Adj_{mod}$  Inf: *Ми **зму**шені були **ро**бити час від часу зупинки* (Ю. Збанацький); *І я **виму**шений був **від**повідати теж люб'язністю* (П. Загребельний),  $N_1-V_{f\ mod}$  Inf<sub>(fas)</sub> Inf: *Через нестатки та злидні **му**сило хлоп'я **пер**естати **хо**дити до школи* (А. Тесленко),  $N_1-V_{debitiv}$ : *Сам, не впоравшись з повстанням, утік у Варшаву, відсиджується у столиці, а ти **вга**мовуй хлопів, як хочеш* (В. Чемерис), односкладними – структурні схеми:  $V_{f\ mod}$  Inf: *Знову **до**ведеться – в котрий раз – **но**чувати в сніговому ліжку* (В. Малик),  $Praed_{mod}$  Inf: *Їх [жінок] **тре**ба було **за**балакувати майже до втрати свідомості* (П. Загребельний),  $Part_3\ mod$  Inf: *Їм було **на**казано **за**прягати коней у воза, **зг**ромадити туди скарб, а самим **сі**сти на скриню* (В. Земляк), Inf: *Ти не **пора**хувався з законами. Тож і **ро**зплачуватися тобі тепер за посадника* (Д. Міщенко).

Речення з предикатами необхідності / потреби передають ситуацію мовлення, коли суб'єкту потрібно (треба) здійснити певну необхідну, корисну дію, тобто коли він розглядає повинність як потребу діяти відповідно чи всупереч волі, бажанню. Семантика необхідності / потреби може передаватися двоскладними реченнями – структурні схеми  $N_1-V_{f\ mod}$  Inf: *Тут **ма**є **сто**яти Семенишина хата* (М. Черемшина),  $N_1-V_{f\ mod}$ : *Ми **ва**шої землі **не** **пот**ребуємо* (Н. Рибак); *Є **пот**реба **пора**дитися з тобою [батьком]* (Д. Міщенко) та односкладними – схеми  $Praed_{mod}$ : *Людям завжди **пот**рібні високі **при**клади, великі світлі імена* (Ю. Мушкетик),  $Praed_{mod}$  Inf: *На Україні за всяку ціну **тре**ба **зна**йти нафту* (М. Стельмах),  $N_3-Praed_{mod}$  Inf: ***Вам** заміну **тре**ба **шу**кати...* (Є. Гуцало), Inf: ***За**кріпити ділянки за бригадирами, – сказав Орест, – щоб кожен **від**повідав за свою ділянку* (Ю. Мушкетик),  $Neg_{mod}$  Gen<sub>(Inf)</sub>: *А я тобі так скажу, Якове, що коли наші **по**женуть назад фашистів – не буде **тоді** потреби в твоїй допомозі* (Ю. Збанацький).

Речення з предикатами неминучості / невідворотності передають ситуацію мовлення, яку не можна відвернути, якій не можна запобігти, бо вона пов'язана “з наявністю невідворотних, що знахо-

дяться поза сферою впливу людини, обставин” [Ваулина 1988: 55–56]. Семантика неминучості / невідворотності передається двоскладними реченнями – структурні схеми  $N_1-V_{f\text{ mod}} \text{ Inf}$ : *Кого має знайти нападуть, то й дома захопить* (М. Черемшина),  $N_1(\text{cop}) \text{ Adj}_{\text{mod}}$ : *Оскільки ромеї відмовилися від перетрактацій, січа неминуча* (Д. Міщенко) та односкладними – схеми  $\text{ Inf}$ : *Бути біді! Хани розправляються з непокірними безпощадно* (В. Малик); *Бути миру та злагоді між утигурами і кутригурами, бути благодаті!* (Д. Міщенко),  $V_{f\text{ mod}} \text{ Inf}$ : *Тих, хто йде до перемоги, не вражають ніякі стріли, а кому судилося померти, того смерть знайде і в теплій постелі, під боком* (В. Малик),  $\text{ Part}_3 \text{ Inf}$ : *Їм приречено самим Христом бути в покорі у західних королів та імператорів* (Н. Рибак).

Центральною синтаксевою семантико-синтаксичної структури елементарного простого речення із дебітивною модальністю виступає предикат дебітивності з властивою йому здатністю сполучатися з іншими словами, мати певну кількість відкритих позицій, які можуть або мають заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи. Валентні потенції предикатів дебітивності різні, бо на глибинному рівні в структурі реченневої синтагми може простежуватися від одного актанта (*Слід подумати*) до шести (наприклад, у предикатах руху, які позначають орієнтоване щодо початкового й кінцевого пункту переміщення через якийсь шлях або простір, що його здійснює суб’єкт: *Тобі доведеться машиною привезти матері продуктів з міста до села*).

Відповідно до лексичного наповнення й синтаксичної сполучуваності предиката розмежовуємо облігаторні синтаксеми (суб’єктні, об’єктні, адресатні, каузативні), напівоблігаторні (інструментальні) в елементарному простому реченні та факультативні (адвербіальні) в ускладненому простому реченні.

Речення з дебітивною модальністю поділяються на односуб’єктні та двосуб’єктні, позиційна структура яких суттєво вирізняється. Так, у реченнях із каузативними дієсловами змушуваності типу *змушувати, примушувати, наказувати* на відміну від речень із предикатами вимушеності (*мати, мусити*) експлікується більше однієї ситуації, а правобічну позицію займає не суб’єкт вимушеності (як це спостерігаємо в реченнях із модальними дієсловами *мати, мусити*), а суб’єкт-каузатор чи обставина-каузатор, що змушують суб’єкта каузації виконувати якусь дію, яка займає дуплексивну позицію. Цей суб’єкт посідає у формальній структурі речення позицію

прямого об'єктного поширювача, вираженого знахідним відмінком. Наприклад, у реченні *Казимир вдруге змушував її жити...* (Г. Колесник) іменний компонент *її* має подвійне значення, оскільки поєднує в собі значення об'єкта впливу каузації і суб'єкта каузованої дії. У цьому прикладі суб'єкт головного предиката ( $S_1$ ) впливає на суб'єкт ( $S_2$ ) залежного предиката, репрезентованого інфінітивом, отож  $S_2$  виконує дію, передбачену суб'єктом головної предикації. Як видно, структурно просте речення, крім основного, має додаткове предикативне ядро, тобто містить дві ситуації: перша позначає реальну каузуючу дію, а друга – ірреальну каузовану дію, суб'єкт якої позначається іменником або займенником непрямого відмінка, а сама дія – об'єктним інфінітивом. Таким чином, компоненти *її* і *жити* [тобто 'вона повинна жити'] – це компоненти, позначені вторинною предикацією, семантично й граматично зумовленої основною предикацією.

Суб'єкт дебітивної (а саме: доцільної, повиннісної, необхідної, вимушеної) дії здебільшого позначається називним відмінком (у двоскладних реченнях) або давальним суб'єкта (у формально безособових реченнях). Оскільки агентивний іменник у давальному відмінку є потенційним виконавцем дії предиката дебітивності, він виступає облігаторним компонентом речення. Суб'єкт повиннісної дії може виражатися родовим відмінком з прийменниками *у (в)*, *для* та орудним відмінком з прийменником *між*. Наприклад: – *У вас повинно бути більше правди, ніж у нас* (М. Стельмах); *Хитрості в цих людей не повинно бути* (М. Стельмах); *Між ними не повинно було лишатися нічого не з'ясованого* (П. Загребельний). Суб'єктом доцільної, повиннісної, необхідної дії виступають переважно іменники, що позначають особу або групу осіб; назви осіб за професією, родом занять, за соціальним статусом; абстрактні іменники; іменники – назви соціуму, організацій, установ; збірні іменники; зооніми.

У реченнях із модальним предикатом неминучості *бути* обов'язково вживається суб'єктний детермінант, у позиції якого використовуються іменники, що позначають абстрактні поняття, які вказують на негативні явища дійсності: *війна, біда, горе, нещастя, сварка* та ін.; явища природи: *вітер, буря, гроза, шторм, завірюха, хуртовина, метелиця, дощ, злива, град* і под.; позитивні особистісно-соціальні події в житті людини: *заручини, весілля* тощо. Наприклад: *Бути бурі шаленій, а січі великій, кривавій* (Д. Міщенко); *Бути грому великому* (Д. Міщенко). У реченнях цієї семантики імпліцитно чи експліцитно виражена сема 'впевненість суб'єкта в



невідворотності дії', як-от: – *Так, вірю: бути бурі, грізнішій, ніж оця, – показав на вікно* (М. Сиротюк). У цьому реченні значення впевненості виражено експліцитно – складнопідрядним реченням з дієсловом *вірю*, що виконує функцію предиката головної частини (*Я вірю, що...*). Показово, що часто саме суб'єктний детермінант у формі давального відмінка без прийменника вказує на те явище, існування якого об'єктивно зумовлено. Наприклад: ***Бути біді! Хани розправляються з непокірними безпощадно*** (В. Малик).

У реченнях із модальними предикативами неминучості / невідворотності, вираженими пасивними безособовими формами на *-но, -то* (*приречено, призначено, суджено*, фразеологізмом на роду *написано* тощо), позицію суб'єкта-каузатора займають абстрактні, міфічні чи сакральні назви в орудному відмінку: *доля, природа, Христос*, які вимагають суб'єктно-об'єктного компонента у формі давального відмінка як пасивного об'єкта зумовленої дії. Наприклад: ***Самою природою призначено нам рід наш продовжувати*** (з газети).

У реченнях із модальним предикатом змушуваності суб'єктом-каузатором виступають абстрактні іменники, що позначають явища, властивості, поняття, процеси, пов'язані з відчуттями й почуттями (*відчуття, образа, неспокій, горе, хвилювання, страх, неволя* тощо); іменники зі значенням процесів мовленнєво-мисленнєвої діяльності людини (*думка, згадка, промова* тощо); іменники, що позначають явища природи, натурфакти (*ніч, день, зима, сніг, злива* тощо); іменники, що позначають зовнішні подразники (*крик, постріл, посвист, дзвінок, укол* тощо); маніфестанти (*тіло, душа, серце*) тощо.

Обов'язковим компонентом семантико-синтаксичної структури речень із предикатом дебітивності може виступати адресат. Так, на глибинному рівні мінімальна структурна схема речень з дієсловами 'давання' виглядає як S–R–O–A, де R – дія, виконувана суб'єктом [S], яка через сильнокеровану правобічну валентність позначає об'єкт [O], передаваний адресату [A]. Адресат здебільшого позначається іменником чи означальним займенником. Наприклад: ***А ще кумі треба подати соцдопомогу*** (О. Гончар); ***А тут план. А тут завдання! А тут дай зарплатню й прогресивку народові. А конструкторам дай творчу паузу для нових задумів*** (П. Загребельний).

Обов'язковим актантом предиката дебітивності є об'єкт дебітивної дії, зокрема в трикомпонентних семантичних структурах, які включають суб'єкт доцільної (повиннісної, вимушеної, необхідної, неминучої) дії, складений предикат доцільної (повиннісної, виму-

шеної, необхідної, неминучої) дії та об'єкт доцільної (повиннісної, вимушеної, необхідної, неминучої) дії. Наприклад: – *Мені [Данаї] не личить казати неправду*, – розгнівалась (Д. Міщенко); *Селянин має отримати свій наділ* (М. Стельмах); *Мусила Ганка шукати пропажу* (Є. Гуцало); *Старому завтра солому зранку возити* (В. Захарченко). Семантико-синтаксична структура першого речення прогнозує обов'язкове вживання об'єкта доцільної дії, у другому – об'єкта повиннісної дії, у третьому – об'єкта вимушеної дії, а в четвертому – об'єкта необхідної дії.

Прямий об'єкт, що вживається при формі дебітива, виражений як знахідним, так і родовим відмінком, наприклад: *Турми їм дай, волю їм дай! А цурки на шиї не хоче?..* (Д. Міщенко); *Горілки дістань, наїдків дістань...* (В. Кулаковський). Відмінок непрямого об'єкта зумовлюється семантико-синтаксичною валентністю інфінітива (наприклад: *дбати про кого? що?, захищати від кого? від чого?*), як-от: *Адже ми маємо дбати ще і про розум нашого племені...* (В. Земляк); *Він [Каган] мусить і захищати їх [сіверян] від навали чужинців* (Д. Міщенко).

Інструментальна синтаксема відзначається унікальністю, оскільки у валентній структурі одних лексем вона є обов'язковою, а в інших – факультативною. Так, для повноти реалізації свого семантичного обсягу лексеми *обдаровувати, винагороджувати, виплачувати, освітлювати* тощо вимагають інструментального компонента, як-от: *В цій Русі зараз навіть цар мусить освітлювати свій палац восковою свічкою* (М. Стельмах), тоді як для одиниць лексико-семантичної групи дієслів фізичної дії інструментальна синтаксема є бажаною, але не обов'язковою. Інструментатив, що виражається конкретно-предметними іменами зі значенням знаряддя праці в орудному відмінку, увиразнює вимушеність ситуації, наприклад: *Завтра вранці наші ворота будуть облиті дьогтем і їм доведеться шкребти їх ножем* (Г. Тютюнник) чи підсилює необхідність / потребу, як-от: *Рабів, якщо вони допускають провину, треба вчити батогами* (В. Малик).

Речення з предикатами дебітивності передбачають необмежену кількість детермінантів, як-от: *Данилович змушений був в однім спіднім вистрибувати вночі з чигиринського замку і до ранку тремтіти від холоду й ляку в копиці сіна на околиці Чигирини* (В. Чемерис); *Марійка сама себе питала: що примушувало її [матір] цілі ночі просиджувати в лабораторії з лупою в руках над купкою колосків або зерна?* (О. Донченко).

Таким чином, на основі аналізу конструкцій з предикатами дебітивності можемо констатувати, що дебітивність – це різновид модального значення, що виражає приписуваність комусь дії, зумовленої законами, звичаями, традиціями, правилами, обов'язками, інструкціями, внутрішніми потребами чи особистим досвідом мовця, звичайною послідовністю подій тощо. Категорія дебітивності репрезентує вияв об'єктивно-суб'єктивної модальності речення й передається системою лексичних і синтаксичних засобів.

### 4.3. ПЕРФОРМАТИВИ В ЛОГІКО-СЕМАНТИЧНОМУ АСПЕКТІ

#### 4.3.1. ВІДМІННІСТЬ ПЕРФОРМАТИВІВ ВІД ІНШИХ ТИПІВ РЕЧЕНЬ

Перформативні речення, чи перформативи, являють собою своєрідний, доволі численний клас речень. Показником таких речень є характеризувальний елемент типу *Я обіцяю ...*, *Я заявляю...*, *Я клянуся...*, з якого звичайно починається таке речення і який використовується в назві акту, що презентується: обіцянки, клятви і т. д. Таким чином, речення *Я обіцяю повернутися до вечора* є перформативом з іллокутивною функцією обіцянки; речення *Я прошу Вас – ідіть* (І. Драч) – перформативом з іллокутивною функцією прохання. Очевидно, що для виконання тієї самої функції може бути достатнім уживання речення *Ідіть* замість *Я прошу Вас – ідіть*. Однак, по-перше, речення *Ідіть* являє собою імператив, що не цілком співвідноситься з класом перформативів, по-друге, форма *Ідіть* є недостатньо експліцитною. У зв'язку з цим важко визначити, яку іллокутивну функцію вона виконує, – прохання, вимогу чи наказ.

Речення *В лісі багато вовків* може бути попередженням, а може й не бути ним, презентуючи собою опис певного стану речей. Речення *Особисто я, Онукій Заєць, беру на себе високе зобов'язання...* (І. Драч); *Беру тебе на роботу, будеш при мені рахівником, а не справишся – вижену і пошлю до свиней* (М. Зарудний) можуть бути перформативами чи неперформативами залежно від іллокутивної функції. Таким чином, окреслюється найбільш простий спосіб відмежування перформативів від інших типів речення [Красина 1999]. Однак подібний спосіб диференціації не є надійним і ефек-

тивним, тому що іллокутивна функція (сила) речення далеко не завжди виявляється достатньо виразно навіть за наявності дієслова теперішнього часу дійсного способу.

Натомість постає правомірне питання: чи є абсолютними критеріями для виділення перформативів категорії часу і способу? Якщо не брати до уваги досить формалізовані експліцитні перформативні речення типу – *Я начальник цеху і вимагаю елементарної чемності, – нагадав Держжикрай (П. Загребельний)*, то варто визнати, що час і спосіб дієслова не можуть бути безумовними показниками перформативності. Щодо способу, то замість речення – *Я начальник цеху і вимагаю елементарної чемності* можна вжити імператив *Будь чемний* з тією самою іллокутивною функцією, а також *Я б на твоєму місці був чемний*, вимовлене з відповідною інтонацією.

Категорія часу також не може бути безумовним критерієм перформативності, тому що замість *Я звинувачую Загатного* (В. Дрозд) можна сказати *Загатний вчинив злочин*. Відзначимо й випадки, коли вживаються неповні речення типу *До столу!* як запрошення зайняти місце за столом чи *Винний!* для позначення того, що хтось є винним. У цих реченнях немає навіть експліцитного дієслова. Отже, знайти єдиний граматичний чи вокабулярний критерій для визначення перформативності речення неможливо. Очевидним стає те, що для вирішення цієї проблеми необхідно мати комплексний критерій.

Якщо згадати, що перформативне речення є видом дії, то очевидно, що той, хто вимовляє те чи інше перформативне речення, повинен одночасно бути *діячем* (перформером). Звідси обґрунтоване прагнення звернутися до першої особи, яку слід назвати чи якої повинно стосуватися висловлення. Крім того, якщо мовець діє, то він мусить що-небудь виконувати, тому цілком виправдана орієнтація на прагматичну презентацію в граматичну функцію дієслова [Красина 1999]. Таким чином, існує щось, що під час виголошення речення здійснюється мовцем.

У перформативних реченнях за відсутності експліцитно вираженої першої особи вона визначається двома шляхами:

1) у вербальному вигляді – за допомогою форми дієслова, що вказує на особу діяча в будь-якій системі дієслівної референційної координації;

2) у письмовому вигляді – за допомогою підпису особи, яка висловлюється (це необхідно зробити, оскільки письмове висловлення не є дзеркальним відображенням вербального).

*Я* того, хто виконує дію, стає необхідним компонентом. Пріоритетність форми першої особи теперішнього часу дійсного способу (чи аналогічних форм другої й третьої особи і пасивного стану з додаванням підпису) приводить до того, що імпліцитні характеристики мовної ситуації стають експліцитними. Дієслова, які здаються власне перформативними, використовуються для створення експліциту, що і є презентацією (перформатизуванням) речення. Лексеми типу *винний* беруть участь у цьому процесі, оскільки включені в речення поряд зі спеціальними перформативними дієсловами, такими як *обіцяти, заявляти, закликати* і т. д.

Слід зазначити, що перша особа дієслова теперішнього часу активного стану є спеціальним уживанням. Існує свого роду асиметрія системного характеру між цією формою дієслова й іншими його формами. Ця асиметрія і є характеристикою перформативного дієслова (і найбільш близькою до граматичного критерію виділення перформативних речень), наприклад, уживання *Я сперечаюся...* на противагу цьому дієслову в іншому часі чи особі. Речення *Я сперечаюся...* чи *Він сперечається ...* не є перформативами, а описують дії, які виконує той, хто говорить, чи хтось інший, тобто дії, що входять до структури значення перформатива *Я сперечаюся...* Якщо я вимовляю речення *Я б'юся об заклад, що ти це зробиш*, то я не стверджую, що кажу слова *Я б'юся об заклад...* чи будь-які інші, але я тим самим презентую акт суперечки. Відповідно, якщо хтось говорить, що сперечається, тобто вимовляє *Я сперечаюся ...*, він тим самим стверджує акт суперечки. Якщо ж я вимовляю речення *Він сперечається...*, я тільки проголошую, що він вимовляє слова *Я сперечаюся...*, а не презентую сам акт суперечки.

Якщо хто-небудь говорить *Я буду тут о другій годині*, ми можемо запитати *Це обіцянка?* і одержати відповіді *Так і Так*, я обіцяю, а також *Ні, але я буду намагатися* чи *Ні, але я хотів би це зробити*. Якщо розглянути ситуації, в яких дія виконується нелінгвістичними засобами, коли деякі з них за іллокутивною спрямованістю схожі на перформативні речення, то можна простежити своєрідну паралель. Скажімо, я перед вами схиляюся, але не ясно, чи роблю я безпосередньо уклін вам, чи схиляюся, щоб розглянути рослину під ногами. Для підтвердження того, що така дія є церемоніальною, необхідно, щоб вона супроводжувалася деякими додатковими діями, наприклад, підняттям капелюха чи словами типу *Моя повага!*

Дії або слова в подібній ситуації використовуються для того, щоб пояснити, як повинні сприйматися ті чи інші вчинки. Аналогічне речення *Я обіцяю це* не є описом, оскільки воно не може бути істинним або помилковим: вимовляючи *Я обіцяю це*, здійснюємо акт обіцянки. Можна сказати, що перформативна формула *Я обіцяю* пояснює, як повинно бути зрозуміле те, що вимовляється. Але неможливо визначити, чи є подібні вислови істинними або помилковими.

Варто також мати на увазі, що хоча в такого типу реченнях часто вживається підрядна частина зі сполучником *що*, яка розташовується після дієслова на зразок *обіцяю, знаходжу, повідомляю* (чи дієслова типу *оцінюю*), цю підрядну частину не можна розглядати як непряму мову. Подібна підрядна при непрямій мові виражає те, що хтось або я сам колись чи десь сказав; наприклад, *Він сказав, що...*. *Що* в цих реченнях виступає з дещо відмінним значенням, ніж у перформативах, дієслово стоїть не в першій особі теперішнього часу дійсного способу. Разом з тим наявність такої підрядної частини після перформативного дієслова необов'язкова. Значна кількість перформативних речень її не мають, наприклад, *Прошу вибачення (за); Я даю згоду...* (П. Загребельний).

З погляду мовної еволюції експліцитні перформативи – більш пізні утворення, ніж чимало первинних, які є компонентами експліцитних. Очевидно, що конструкція *Я буду...* з'явилася в мові раніше, ніж *Я обіцяю, що буду...* Відома точка зору, зокрема О. Єсперсена, відповідно до якої в примітивних мовах висловлення, що складається з одного слова, типу *Грім, Звір*, може бути попередженням, інформуванням, пророкуванням тощо через відсутність розмежувань значення, що з'явилися на вищих ступенях розвитку мови, тобто експліцитні відмінності різних іллокутивних функцій є пізнішими досягненнями. Примітивні чи початкові форми висловлення будуть зберігати двозначність, залишаючи не детермінованою точну функцію висловлення [Jespersen 1962].

Таким чином, завдяки експліцитності мова стає зрозумілішою, а іллокутивна функція кожного речення точнішою. Експліцитна перформативна формула, крім того, є суттєвим ефективним засобом для розвитку точності мови.

Завдяки перформативному аналізу можна пояснити семантичну відповідність між звичайним твердженням типу *Завтра обов'язково буде сонячно* і відповідним перформативом типу *Я кажу тобі, що*

*завтра буде сонячно*. Різниця між цими реченнями, відповідно до аналізу, полягає в тому, що стосовно другого був використаний трансформаційний принцип усунення перформативності, що призвело до знищення його суб'єкта, перформативного дієслова й доповнення.

Хоча теорія перформативного аналізу не уникла критики, проте вона одержала певне поширення. До недоліків цієї теорії можна віднести те, що перформативні речення зустрічаються не так часто й тому виникають сумніви, чи дійсно кожне пряме твердження є за сутністю непрямым твердженням, кожне пряме питання за сутністю непрямым і т. д. Чи буде, наприклад, газетна стаття, що складається зі ста речень, починатися відповідно до перформативного аналізу, із фрази *Я повідомляю, що...* чи кожне із сотні речень такого тексту повинно містити перформативну частину.

Один із суперечливих моментів можливості застосування перформативного аналізу ілюструється реченням типу: *Щодо мене, я обіцяю тобі, що прийду о другій годині*. Це речення містить явно перформативний компонент *Я обіцяю тобі*, а також частину *Щодо мене*, що вказує на наявність перформативної частини більш високого рівня, відносно якої частина *Я обіцяю тобі...* є включеною. Однак таким чином порушується закономірність, встановлена ще Дж. Россом, а саме: один перформатив не може бути включеним до складу іншого перформатива [Ross 1967: 47–66]. Усупереч цьому аналіз наведеного речення наводить на думку про можливу нескінченну регресію підпорядкованих один одному перформативів:

- Я стверджую, що Х.
- Я стверджую, що я стверджую, що Х.
- Я стверджую, що я стверджую, що я стверджую, що Х, і т. д.

Якщо подібні включення правомірні, то кожне просте речення може бути утворено від нескінченної безлічі глибинних структур.

#### **4.3.2. СЕМАНТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ПЕРФОРМАТИВНИХ ДІЄСЛІВ**

Опрацювання теорії відповідності речення тій чи іншій іллокутивній функції ускладнюється нечітким уявленням про природу іллокутивних актів. Відомо, як здійснити акт обіцянки. В той же час зазначена дія відповідає багатьом іллокутивним актам здійснення якої-небудь дії за допомогою виголошення чого-небудь. Одним із продуктивних шляхів виконання такої дії в українській мові є здійс-

нення іллокутивних актів з використанням перформативних дієслів. Наприклад, коли мовець вимовляє речення типу *Я обіцяю вам доброту, Як ви мені розповідали* (І. Драч), він одночасно припускає, що дав обіцянку, тобто презентував акт обіцянки, який відповідає контекстним умовам. За нашими підрахунками, в українській мові налічується понад 300 подібного типу дієслів, що при вживанні в першій особі теперішнього часу в стверджувальних реченнях дають можливість мовцеві в процесі самого акту висловлення (як переконливо доведено Дж. Остіном [Austin 1962]) презентувати дію, позначену дієсловом.

Можна згрупувати перформативні дієслова відповідно до мети, яку ставить мовець, коли він презентує відповідний акт. Насамперед виділяються дві найбільш об'ємні групи дієслів: 1) дієслова, які "описують дійсність" (дієслова твердження, оцінки, ставлення), 2) дієслова, які "змінюють дійсність" (дієслова, що виражають умови, вимоги, пропозиції, зобов'язання, і дієслова легітимації). Це розмежування не завжди виявляється доволі чітко. Існують дієслова, що можуть належати не до одного, а до декількох класів одночасно. Всі дієслова, що пропонуються для аналізу, є вибраними зі "Словника української мови" в 11-ти томах.

Перформативні дієслова, що описують дійсність, належать до трьох основних класів:

**Дієслова твердження.** Наміром мовця є визначення місця речення в мовному акті й ступеня його впевненості в істинності пропозиції, висловленої цим реченням (*заявляти, затверджувати, допускати, визнавати, укладати, заперечувати*).

**Дієслова оцінки.** Наміром мовця є визначення об'єктивної оцінки істинності пропозиції і підстав для цієї оцінки (*класифікувати, укладати, оцінювати, повідомляти, заявляти, судити*).

**Дієслова ставлення.** Наміром мовця є визначення його ставлення до ситуації, що склалася в результаті попередньої дії (*дякувати, засуджувати, поздоровляти, обвинувачувати*). У процесі реалізації мовної ситуації дієслова цього типу виводять серію послідовних змін мовної взаємодії. Наприклад, ситуація може починатися з речення *Я думаю, що ...*. У процесі розвитку цієї ситуації можна вжити речення *Я стверджую, що ...* з наступним використанням речень типу *Я заявляю, що ...* чи *Я наполягаю, що ...*. У кожному такому випадку мовець підсилює свою позицію стосовно пропозиції, що репрезентується, причому фінальне речення, яке



містить дієслово *наполягаю*, навряд чи можна використати на початку реалізації мовної ситуації.

Більшість дієслів оцінки не є чисто перформативними. Речення *Я вважаю, що вам належить йти додому* (Ю. Мушкетик) не відображає такою ж мірою “розрахунку”, як речення *Я обіцяю приїхати* – акт “обіцянки”, так само, як речення *Я класифікую цей учинок як образу* не є презентацією класифікації. В першому випадку мовець репрезентує насамперед повідомлення про результати “калькуляції”, у другому випадку – результати класифікації. Однак видається, що зазначені розходження можна не враховувати.

Дієслова оцінки відображають спробу змусити слухача визнати мотивацію, на підставі якої мовець вважає ту чи іншу пропозицію відповідною об’єктивному відображенню дійсності. Пропозиції в таких реченнях не стільки презентують дію, скільки констатують чи оцінюють її. Для деяких дієслів тип свідчення, на підставі якого базується та чи інша оцінка, доволі очевидний: для дієслова *вважати* – це здійснення низки операцій для досягнення результату, для дієслова *оцінювати* – наявність професійної підготовки. Дієслова типу *думати, знаходити, гадати* не вимагають мотивацій і відображають переконаність у точності пропозиції. Дієслово *вважати*, наприклад, показує вищий ступінь упевненості мовця в порівнянні з дієсловом *думати*.

Третій клас дієслів, які описують дійсність, пов’язані з наміром переконати слухача прийняти точку зору мовця стосовно якої-небудь дії в минулому. Пропозицію *Вчитель поставив учневі добру оцінку* можна підтвердити, використовуючи дієслова типу *підтверджувати, заявляти*. Істинність пропозиції визначається за допомогою дієслів типу *вважати, здогадуватися* (наприклад, сказати *Я вважаю, що вчитель поставив учневі добру оцінку* можна тоді, коли учень виходить з уроку з посмішкою на обличчі). Ставлення до пропозиції можна висловити, використовуючи дієслова *шкодувати, схвалювати*. В той час як дієслова, що належать до перших двох класів, не обмежують суб’єкт пропозиції, дієслова, які відображають позицію мовця, вимагають звичайно, щоб він не виступав у ролі логічного суб’єкта пропозиції. Дієслова цього класу є фактивними, вони відображають упевненість тих, хто говорить і слухає, в істинності пропозиції. Наприклад, не можна речення типу *Я звинувачую тебе в тому, що ти мені зіпсував відпустку розглядати як*

звинувачення доти, доки мовець не зробить висновок, що його відпустка зіпсована.

Крім розглянутих класів лексем, що описують дійсність, існують класи дієслів, які використовуються для зміни дійсності чи існуючого стану справ. Така дихотомія не є стабільною і буде змінюватися й уточнюватися при більш скрупульозному аналізі. Проте в цих класах дієслів метою мовця є змусити визнати, що той, хто говорить або слухає, може чи повинен зробити що-небудь, тобто змінити навколишню дійсність. До згаданих класів належать:

1. Дієслова, що виражають умову. Наміром мовця є визначити бажання прийняти факт, висловлений пропозицією (*визначити, встановити, назвати*).
2. Дієслова, що виражають прохання (вимогу). Наміром мовця є визначення його бажання з метою, щоб слухач здійснив ті чи інші дії, відображені пропозицією (*просити, командувати, наказувати*).
3. Дієслова, що виражають пропозицію. Наміром мовця є визначити його бажання для того, щоб слухач розглянув вигідність тієї чи іншої дії, відображеної пропозицією (*пропонувати, рекомендувати, змушувати*).
4. Дієслова легітимації. Наміром мовця є встановити стан справ, відображений у пропозиції, шляхом надання певних прав чи можливостей (*дозволити, забороняти, надавати*).
5. Дієслова, що відображають зобов'язання. Наміром мовця є взяти на себе зобов'язання стосовно нового стану речей, відображеного в пропозиції (*обіцяти, гарантувати, клястися*).

Дієслова, що виражають умову, схожі до дієслів оцінки. Обидва класи виражають швидше оцінку чи стан, ніж дію, що підтверджується можливістю використання в структурі речення сполучника *як*. Наприклад: *Я оцінюю цей матеріал [статтю] як відмінний* (В. Дрозд); *Я вибираю його як кандидата на цю високу посаду*. Дієслова, що виражають умову, відрізняються від дієслів оцінки тим, що пропозиція останніх може мати значення істинності. Речення *Я вважаю вас здоровим*, сказане лікарем, може виявитися помилковим (з погляду категорії істинності) при більш детальному обстеженні пацієнта. Якщо ж хто-небудь вимовляє речення *Я називаю це явище інтерференцією*, то, незалежно від наукової правомірності присвоєння такого найменування цьому типу явища, це речення не може вважатися помилковим.

Дієслова, що виражають прохання (наказ) і пропозицію, мають низку загальних ознак, найбільш очевидна з яких – передбачуваність з боку слухача подальшої дії. Основна відмінність виявляється в тому, що вживання дієслова, яке виражає прохання (наказ), містить спробу змусити слухача виконати дію, відображену в пропозиції, як у реченнях типу *Я прошу сказати мені відверто, я не маленький...* (В. Дрозд); *Чим тепер їхати? Я вас прошу переночувати в нас...* (С. Пушик); *Я прошу вас написати* (М. Зарудний); *Я прошу тебе, Платоне, щоб ви з Васьком щодня обідали* (М. Зарудний); *Я лише прошу тебе, коли я вмру, зав'яжи хустину мені не по-бойківськи, а по-гуцульськи, бо я не люблю по-бойківськи* (С. Пушик); *Просили тато, мати і я прошу, аби ви прийшли до мене на весілля* (С. Пушик), де робиться спроба переконати слухача говорити відверто, написати листа, щодня обідати, зав'язати хустину тощо, тим часом як дієслова, що репрезентують пропозицію, є спробою переконати слухача визнати важливість чи цінність дій, які позначені в пропозиції.

Речення *Я рекомендую вам прийняти аспірин* виражає спробу переконати слухача в корисності прийняття аспірину, але не спробу змусити прийняти ліки. У реченні *Я би радила вам переночувати в мене* (С. Пушик) міститься спроба переконати слухача в корисності відпочинку. Подібного ефекту мовець намагається досягнути у висловленнях *Раджу йти ночами, лісом. Харчів тобі має вистачити на добрий тиждень* (В. Захарченко); *Як там воно складеться, невідомо, тільки я тобі раджу – не зобиджай людей* (В. Захарченко) чи у реченні *Не знаю, тільки не раджу дуже дятись, бо цей Мюкке не дуже любить, коли запізнюються* (В. Захарченко). Зігнороване слухачем прохання може призвести до його повторення, а також до оцінки слухача як людини невихованої. Зігнорована пропозиція до подібних наслідків не призводить.

Дієслова легітимації використовуються для повідомлення слухача про новий стан справ. Наприклад, речення *Я санкціоную (дозволяю) вашу участь у цій зустрічі* розглядається як спроба змусити слухача зрозуміти, що він може брати участь у цій зустрічі. Ці дієслова відрізняються від дієслів наступного класу, оскільки вони не припускають зобов'язань чи відповідальності з боку мовця.

Дієслова, що передають зобов'язання, розглядаються як спроба змусити слухача визнати, що мовець бере на себе відповідальність за певний стан справ чи виконання якої-небудь дії. Наприклад,

речення *Можу запевнити – ні того, ні того не буде...* (Ю. Мушкетик); *І запевняю вас, що чим-чим, а вже янтарними мундштуками Мамайчук не став би по чужих портах торгувати, як це роблять декотрі з ваших морячків!* (О. Гончар) відображають відповідальність мовця за стан справ у майбутньому.

Необхідно відзначити, що існує принаймні дві групи перформативних дієслів, які не можна адекватно розглянути в рамках запропонованого аналізу. Перша група містить дієслова типу *починати, продовжувати, укладати*, за допомогою яких мовець одночасно називає саму дію і виконує її. Другу групу складають дієслова типу *підкреслювати й наполягати*, що часто використовуються для визначення позиції мовця стосовно іллокутивного акту, пов'язаного з пропозицією.

### 4.3.3. ПЕРФОРМАТИВНІ РЕЧЕННЯ З МОДАЛЬНИМИ СЛОВАМИ

Можна припустити, що не кожне модальне слово однаково успішно сполучається з класом перформативних дієслів, як і з кожним конкретним представником того чи іншого класу. Розглянемо функціонування в складі перформативних речень слова *повинен* як одного з найбільш поширених у мові модальних слів, яке має значну перформативну силу, як це видно з подальших прикладів: 1. *Я повинен віддати належне салатіві, пригтовленному мамою Джулією, і попросити ще* (П. Загребельний); 2. *Я повинна просити тебе піти зараз же* (П. Загребельний).

При поясненні таких прикладів варто скористатися принципами, визначеними Б. Фрейзером [Fraser 1981: 194–195] для дослідження взаємодії модальних слів із перформативними дієсловами. До них належать: а) принцип обов'язковості виконання; б) принцип невизначеності часу дії; в) принцип ефективності.

Принцип обов'язковості виконання припускає, що якщо перед ким-небудь постає завдання виконати якусь дію, то можна припустити, що ця дія буде ним виконана: *Завтра Петро повинен попросити друга написати листа; Петро повинен попросити друга написати листа*. Можна припустити, що Петро виконає зобов'язання і попросить друга написати листа. У першому реченні час прохання визначений доволі чітко, у другому він залишається нез'ясованим. Але очевидно, що час у цьому випадку не є надто розмитим і

що у звичайному спілкуванні ми дотримуємося принципу невизначеності часу, відповідно до якого агент виконає дію, яку він повинен виконати при першій нагоді. Час устанавлюється точніше з контексту. Наприклад, з речення *Я збираюся залишити вас удома* зрозуміло, що дія відбувається в цей момент. Крім цього, існує ряд ситуацій, у яких чемність (чи звичай) диктують розуміння часу дії. Так, не прийнято говорити *Я приберу кімнату*, а потім обмовитися *Але я не сказав, що це зроблю двома годинами пізніше* у відповідь на звинувачення в неретельності й безвідповідальності. Чи у відповідь на прохання *Нагадайте мені, будь ласка, що я повинен зателефонувати через годину* вимовити негайно *Ви повинні зателефонувати*.

Використовуючи принципи (а) в (б), слухач може уявити, що мовець повинен виконати якусь дію й обов'язково виконає її при першій нагоді. Для того, щоб уявити, що саме мовець має на увазі в реченні (1), наприклад, чи є ця дія проханням, необхідно врахувати принцип ефективності, відповідно до якого кожен раз, коли наступне висловлення буде надлишковим, мовець не матиме потреби його вимовляти. Але діяти він повинен так, начебто висловлення вимовлене і мовець очікує, що так само діятиме і слухач.

З (2) зрозуміло, що наступним висловленням може бути перформативне речення типу *Я прошу тебе піти негайно*. Але, виходячи з принципу (в), вимовляти це речення не слід. Мовець і слухач можуть діяти так, ніби воно було вимовленим. Безумовно, якщо (1) презентувати у вигляді *Я повинен просити тебе про щось*, то й зміст прохання був би нез'ясованим і використання перформативного речення (прохання) не було б надлишковим. Отже, можемо пояснити, чому речення типу (1) є сильними перформативами. Перформативні речення з *повинен* у (1), як і багато інших, одержують свою перформативну силу не в результаті інтерпретації буквального значення речення, а внаслідок взаємодії значення речення й певних мовних принципів на зразок розглянутих.

Використовуючи слово *повинен*, мовець виявляє певну “безпорадність” щодо дії, яку суб'єкт зобов'язаний виконати. Наприклад: *Діти повинні йти додому обідати; Інструктор повинен відповісти за допущені порушення розкладу*. Можна знайти дії з дієсловами такого самого типу, коли реакція слухача повинна бути незрозумілою чи виразно негативною. В цих випадках речення є сильноперформативними.

Вживаючи дієслова на кшталт *благати, молити; просити, налягати; вимагати, указувати* і под., мовець звертається до слу-

хача з позиції слабкості: *Я б не благав вислухати мене, якби не перебував цілком у вашій владі*. Речення з дієсловами типу *просити, наполягати* виглядають нейтральними з погляду “влади” мовця над слухачем. Висловлення, в яких використовуються дієслова з ряду *вимагати, указувати*, демонструють безумовне підпорядкування слухача мовцеві. При дослідженні речень, що містять модальне слово *повинен* з дієсловами, які виражають “прохання”, виявляється такий розподіл: речення із сильною і слабкою позицією мовця є слабоперформативними, речення з нейтральною позицією мовця є сильноперформативними. У сильноперформативних реченнях присутня відносна “сила”, що залежить від того, як розуміється зацікавленість мовця щодо запобігання відповідальності за наслідки дії.

Отже, можна очікувати, що різні версії модального слова *повинен* (*зобов’язаний, мені потрібно, слід, треба* і т. д.) визначатимуть однаковий ступінь перформативної сили в сполученні з певними перформативними дієсловами. Розглянемо з цього погляду запропоновані речення, намагаючись з’ясувати, чи відбувається послаблення перформативної сили: а) *Я повинен просити*; б) *Я зобов’язаний просити*; в) *Мені необхідно просити*; г) *Мені доручено просити*; г) *Моїм обов’язком є просити, щоб ви пішли негайно*.

Кожний з цих прикладів є сильноперформативним, оскільки ключова роль тут належить смислу речення, а не його формі. Проте вживання перформативного дієслова в перформативному реченні доцільніше за використання будь-якої його перифрази, тому що, як видно з наступних прикладів, такі речення є слабоперформативними: *Я повинен нагадати: завтра вчена рада, і ви мусите виступити* (Ю. Мушкетик); *Я повинен зробити остаточний висновок, що вам нецікаво цим займатися*. Наявність перформативного дієслова в перформативних реченнях указанного типу, як бачимо, не має суттєвого значення.

Модальне слово *можу* вживається з низкою перформативних речень, воно найчастіше виступає не самотійно, а супроводжується адвербіальними формами типу *зараз, у цей момент, у підсумку* та ін., надаючи водночас цим реченням сильноперформативного характеру: *У підсумку я можу назвати вашу доповідь вдалою; Я можу вам зараз заприсягтися, що він знаходиться у безпеці*.

У наведених реченнях мовець не лише заявляє, що подібні дії можливі для нього в момент мовлення, але й має на увазі, що це було для нього неможливо в минулому. Таке значення постійно асо-

ціюється із заявами про здатність що-небудь зробити, коли воно супроводжується обставинами часу. Цей принцип можна визначити як принцип “обмеженої тимчасової здатності”: коли можливість дії визначається обставиною, яка стосується моменту мовлення, можна зробити висновок, що ця можливість не існувала або була обмежена до того часу.

Таким чином, із речення *Можу запевнити – ні того, ні того не буде... А проте – к чорту!* (Ю. Мушкетик) слухач може дізнатися, що: а) мовець визначає, що він одержав можливість презентувати іллокутивний акт визнання, що раніше для нього було неможливо; б) відповідно до принципу ефективності немає потреби вживати надлишкове висловлення *Я визнаю, що...*, але обидва (мовець і слухач) повинні діяти так, начебто воно (визнання) було зроблене; в) мовець не згадував цього раніше, доки не вирішив використати цю нову можливість; г) можна зробити висновок, що мовець презентує акт визнання; ґ) слухач повинен розглядати речення як акт визнання.

Суперечливим пунктом у поданій послідовності є (б), відповідно до якого слухач повинен прийти від одержання інформації про виявлену можливість до впевненості в тому, що мовець мав намір цю можливість використовувати. Такий крок доцільно було б назвати “принципом висловленої можливості”: коли хто-небудь висловлює можливість діяти, то можна припустити, що він має намір скористатися цією можливістю.

Існує два типи речень, у яких *можу* співіснує з перформативним дієсловом без супроводу адвербіальної форми *зараз, у підсумку* та ін. Перша група містить дієслова зі значенням “зобов’язання”, що мають на увазі взяту на себе мовцем відповідальність за виконання такої дії: *Я можу тебе запевнити, що його немає вдома; Я можу дати тобі слово, що ми не в Парижі; Я можу гарантувати, що це триватиме два тижні; Я можу запропонувати пройтися парком; Я можу обіцяти, що без тебе нікуди не вийду; Я можу заприсягти, що мене тут ще ніхто не бачив.*

У наведених прикладах заміна слова *можу* будь-якою його перифразою (наприклад: *у змозі, маю можливість*) приводить до послаблення перформативності речення. До того ж при перформативному використанні цих речень у них відбувається редукція наголосу на *можу*, з чого можна зробити висновок, що *можу* в таких прикладах використовується тільки для посилення вираження мож-

ливості мовця виконати дію. Якщо мовець виділяє наголосом *можу* чи використовує його перифразу й тим самим звертає увагу слухача на наявність можливості, то це може означати вияв деяких сумнівів щодо можливостей мовця.

Друга група речень з *можу* запропонована в таких прикладах: *Я можу порекомендувати вам прогулянки пішки; Я можу запропонувати вам ліки; Я можу порадити вам відпочинок біля моря.* Кожне з цих висловлень обмежене у своєму вживанні як відповідь на прохання типу “Що ви можете порадити (порекомендувати, запропонувати)?”

Використання *можу* разом із *зараз* також приводить до того, що мовець може виконати дію тільки в момент репрезентації висловлення, звільняючись від відповідальності за те, що не зробив цього раніше. Крім того, слухачеві пропонується вибір. Наприклад, відповіддю може бути: *Будь ласка, не робіть цього* чи *Мені б не хотілося про це більше сперечатися* і т. д.

Розглянемо модальні слова типу *хочу, хотів би, мені би хотілося* в таких реченнях: *Я хочу попросити вас, щоб ви... приготували для мене суспензію* (Ю. Мушкетик); *Валерію... Я хочу, ... щоб ти пообіцяв мені казати правду* (Ю. Мушкетик); *Хочу вам побажати, аби ... ви завжди були такі, як є* (Ю. Мушкетик); *Хочу вас заздальгідь попередити, що я – цілком нормальна дівчина* (П. Загребельний); *Я хочу запитати вас, як можна піднімати господарство, полегшити працю людей?* (М. Зарудний); *Я хочу запитати вас, хто вам дав право ображати людей?* (М. Зарудний).

Почнемо з аналізу вживання *хочу* в таких реченнях: *Я хочу поставити запитання; Я хочу сказати вам щось; Я хочу спробувати от це; Я хочу, щоб ви пішли зі мною.* У кожному прикладі вираження наміру мовця виконати якусь дію інтерпретується як прохання про дозвіл з боку слухача виконати цю дію. Відповіді можуть бути такі: *Звичайно; Чому ні; Будь ласка* і т. д. Вони означають, що слухач інтерпретує речення як прохання. Узагальнити це можна у вигляді принципу “висловленого наміру”: якщо мовець висловлює намір установити певний порядок речей, то з цього можна зробити висновок, що він просить дозволу в слухача на здійснення такої дії. Отже, можна припустити, що якщо хтось питає дозволу виконати дію, то з одержанням цього дозволу він її виконає. Назвати це можна принципом “пошуку дозволу”: якщо мовець звертається за дозволом зробити що-небудь, то звідси витікає, що він це зробить, одержавши дозвіл. З огляду на два останні принципи слухач може



зробити висновок, що при відсутності заперечення з його боку мовець має дозвіл попросити що-небудь і буде діяти саме так, але у мовця немає потреби давати відповідь, оскільки й мовець, і слухач розцінюють його як надлишковий.

При використанні цих принципів існує кілька обмежень, які звужують сферу вживання *хочу* з різними перформативними дієсловами. Жоден із наведених нижче прикладів не є сильноперформативним: (звертаючись до голови зібрання) а) *Я хочу (мені би хотілося) визначити це явище як інтерференцію*; б) *Я хочу (мені б хотілося) пообіцяти вам зробити подарунок до Нового року*; в) *Я хочу (мені б хотілося) заборонити вам виходити з будинку*; г) *Я хочу наказати вам залишити зал засідань*.

У реченні (а) мовець звертається за дозволом визначити назву явища, що, очевидно, не має прямого відношення до голови зібрання. Тому таке речення навряд чи можна інтерпретувати як власне звертання за дозволом. У реченні (б) висловлюється бажання одержати дозвіл зробити що-небудь вигідне чи приємне для слухача. Навряд чи той, хто вживає це висловлення, має потребу в дозволі це зробити, отже, речення можна розглядати як надлишкове. У (в) мовець висловлює бажання виконати дію, яка з погляду слухача є неприпустимою. В цьому випадку дозволу не буде, і просити його немає сенсу. У (г) мовець висловлює бажання керувати чи командувати, для чого дозвіл йому фактично не потрібний. Підсумовуючи, можна зробити висновок, що питати дозволу немає потреби, коли дія не передбачає слухача; коли відповідь на прохання є очевидною (позитивною чи негативною) чи коли дозвіл не потрібен узагалі. У цих випадках слухач не подумає, що дозвіл актуально висловлений, отже, не розглядатиме речення як сильноперформативне.

За аналогією з *повинен* і *можу* використання *хочу* забезпечує слухачеві можливість вибору в прийнятті чи неприйнятті іллокутивної сили речення. Відповіддю на такі речення може бути: *Будь ласка, не треба*; *Я б не хотів, щоб ви це робили*; *Не варто* і т. д., що виражає незгоду слухача з проханням про дозвіл що-небудь зробити й наслідками іллокутивного акту. Однак уживання *хочу* не припускає наявності в мовця наміру уникнути відповідальності за нездійснення дії в теперішньому чи в минулому часі.

Безпосереднє прохання про дозвіл виконати яку-небудь дію з використанням форми *Дозвольте (мені)* приводить до такого самого розподілу перформативних дієслів, що вживаються в сильно- й слабоперформативних реченнях, як показано в прикладах:

1. Сильноперформативні:

- а) Дозвольте відзначити, що ви були праві (І. Драч).
- б) Дозвольте [мені] подякувати вам за допомогу (В. Дрозд).
- в) Дозвольте запропонувати вам іншу книгу.

2. Слабоперформативні:

- а) Дозвольте визначити це явище як інтерференцію.
- б) Дозвольте пообіцяти вам зробити подарунок до Нового року.
- в) Дозвольте заборонити вам виходити з будинку.

Інший тип перформативів містять форми *маю намір*, *збираюсь*, а також форми майбутнього часу дієслова-присудка: *Я маю намір запропонувати передову сьогоднішнього номера вивісити на дошку пошани* (В. Дрозд); *Попрошу не ображати. Бо теж можу* (Ю. Мушкетик); *Я збираюся просити вас зробити послугу*. У кожному з цих прикладів мовець висловлює намір презентувати конкретний ілюктивний акт у певний момент у майбутньому. Із заяви про намір можна резонно припустити, що мовець виконає дію. Звідси є можливість виділити принцип “підтвердженого наміру”, який полягає в тому, що, якщо мовець заявляє про свій намір виконати яку-небудь дію, то є підстава вважати, що він дійсно виконає цю дію.

Враховуючи цей принцип і принцип ефективності речення *Я маю намір*, *Збираючись* слід трактувати як сильноперформативні. Мовець не має потреби актуально висловлювати пропозицію що-небудь зробити, оскільки слухач знає зміст того, що буде йому пропонуватися, і може зробити висновок, що воно буде виконане згодом. Необхідно пам'ятати, що стосовно майбутнього, яке асоціюється з майбутнім часом дієслова, принцип невизначеності часу дії неприйнятний.

Друга група перформативів, що містить форму майбутнього часу чи форми *збираюся щось зробити*, має у своїй структурі форми типу *зараз, у цей момент* і т. д.: *Я зараз попрошу вас відкласти всі справи; Я зараз збираюся запропонувати вам подати у відставку; У цей момент я буду вимагати виконання всіх отриманих інструкцій; У цей момент я збираюсь надати вам слово*.

Пояснити, чому наведені речення є сильноперформативними, можна за аналогією до речень, у яких використовується *можу*. Коли мовець визначає, що він має намір негайно попросити зробити щось, слухач може зробити висновок, що дія буде виконана. Але відповідно до принципу ефективності мовець не має потреби висловлюватись у цей момент, тому що слухач може діяти так, на-

чебто висловлення було вимовлене. Таким чином, речення набувають сили прохання.

У випадку з майбутнім часом дієслова мовець може нейтралізувати перформативну силу дієслова, яка мається на увазі, шляхом додавання до речення частин типу *Якщо ви не заперечуєте, Якщо ви не проти, Якщо ви погодитесь зі мною* і т. п. Таким самим способом слухач може відкинути додану реченню силу за допомогою відповідей типу *Не турбуйтеся; Не утрудняйте себе* і т. д. Однак не всі перформативні дієслова, уживані в майбутньому часі, надають реченню сильноперформативного характеру. Порівняймо речення, які ілюструють кілька типів слабоперформативних речень з формами майбутнього часу дієслова чи формою *збираюся* (що-небудь *зробити*): а) *Оксано, ви не заперечуєте, якщо я вас запрошу в кіно чи театр?* (А. Дімаров); б) *Я тільки попрошу, Полікарпе Васильовичу, поговорити з нею негайно* (М. Зарудний); в) *Я вимагатиму виконати завдання зараз*; г) *Я накажу вам залишитися до завтра*; ґ) *Я попрошу вас випустити мене звідси* (із замкненої кімнати).

Речення (а) виражає дію, яка, безумовно, прийнятна для слухача. Отже, слухач не має наміру відкидати іллокутивну силу речення (дозвіл) і повинен зрозуміти, що мовець у цей момент не висловлює дозволу з певних причин і зробить це, як видно з речення, у майбутньому. В такому випадку принцип ефективності неприйнятний. У (б) мовець висловлює намір попросити в майбутньому зробити що-небудь, що він хотів би мати зараз. У (г) дія, яку має намір виконати мовець, є очевидно непринятною для слухача, і він може зробити висновок, що мовець не очікуватиме застосування принципу ефективності в цьому випадку. Таким чином, слухач у відповідь на речення (г) експліцитно відкине іллокутивну силу речення.

У реченні (г) іллокутивна сила прохання, яка мається на увазі, заперечується тим, що є істинним у момент висловлення цього речення. Якщо мовець знаходиться в замкненій кімнаті, то для нього існує два результати: чи він бажає вийти, чи він бажає залишитися. Якщо перше, то слухач може зробити висновок, що (г) не слід розглядати як прохання, тому що для цієї мети був би використаний більш прямий підхід. Якщо друге, то той, хто говорить, бажає, щоб речення було зрозуміле буквально, і слухач може очікувати наступного прохання. Якщо ж мовець не знаходиться в замкненій кімнаті, то для нього нема рації звертатися до кого-небудь за допомогою, в якій немає необхідності. Тому речення (г) є тільки слабким перформативом.

Безперечно одне: описані перформативи являють собою верхівку айсберга, більша частина якого ще не досліджена. Можна було б доповнити розглянутий ряд іншими типами розповідних речень, що містять перформативне дієслово і є сильними перформативами, на зразок: *Я радий вітати вас, пане Неруда (І. Драч); Дуже шкода, що я повинен залишити тебе в таку хвилину; Я маю заявити, що робота виконана відмінно.*

Таким чином, функція модальних слів у семантичній структурі перформативів зумовлюється, по-перше, їх використанням у тому чи іншому типі іллокутивного акту; по-друге, їх сполучуваністю з певним класом перформативних дієслів і окремими представниками цього класу; по-третє, характером взаємодії значення речення, до складу якого входять такі слова, з певними мовними принципами. Сформульовані принципи мовного спілкування дають змогу систематизувати використання модальних слів у різних типах іллокутивних актів. Найбільш очевидним практичним виявом ролі модальних слів є їхній вплив на ступінь перформативної сили речення та зміну його іллокутивної функції.

## ПІСЛЯМОВА

У царині лінгвістичних досліджень вербального тексту апробація нових синтаксичних концепцій стала явищем якщо й не звичним, то принаймні закономірним і прийнятним, що дає поштовх до розгляду їхніх відгалужень у напрямках, котрі, можливо, й не передбачали творці теоретичних ідей. Висунення на передній позиції одного або кількох з компонентів мовленнєвої організації (від синтаксеми до речення й тексту) з тим, щоб на цьому ґрунті, як на фундаменті, вибудувати увесь корпус природного мовного матеріалу, передбачало опрацювання закономірностей самого процесу текстотворення, вихід за межі окремої одиниці, аж до дискурсного оточення.

Водночас широкомасштабне студювання тексту не знімає з порядку денного звернення до атомарних одиниць аналізу, зокрема такої структурної категорії, як предикат. Будучи смисловим центром висловлення, цей компонент притягує до себе інші складники речення, згруповуючи їх в одну цілісну конструкцію, яка, у свою чергу, перекидає містки до сусідніх синтаксичних побудов, виявляючи внутрішньо семантичні, часом приховані переходи, ускладнюючи логічні зв'язки, визначаючи комплекс “смысл↔текст”, який є, зрештою, метою мовознавчих пошуків.

Предикатоцентричні, вербоцентричні принципи кваліфікації речення в його проекції на текст має приводити до вибудування такої комплексної, розрахованої на вивчення як глибинно-семантичних, власне семантичних, так і формалізованих підвалин синтаксичної теорії, яка забезпечує створення поліпарадигми, в тому числі й дискурсного рівня. У цьому плані звернення авторів монографії до логіко-семантичних, логіко-референційних, логіко-прагматичних засад побудови висловлень, у центр яких поставлений предикат, є додатковим стимулом до вивчення шляхів утягування у сферу впливу цього компонента інших, залежних від нього й детермінованих членів, а далі – умови формування текстових угруповань.

Як засвідчують автори цієї праці, як досвідчені, так і здебільшого молоді дослідники, саме предикат становить той феномен реченнєтворення, який може забезпечити різноаспектне вивчення синтаксичної системи української мови загалом. Адже на ґрунті його функціонально-семантичних властивостей нерідко виводяться логічні концепції різних типів висловлень, а звернення до способів

його репрезентацій виявляє специфікацію його смислової структури. Втягування у сферу вираження предикатного смислу супровідних категорій і форм відкриває можливості розширеного уявлення про предикатне ядро та його відгалуження й оточення.

Поглиблена характеристика предикатного наповнення в його “зчепленні” з іншими компонентами висловлень природно визначають місце в загальному процесі текстотворення різнобічних одиниць смислового рівня, таких, як окремі синтаксеми, лінгвоконцепти, перформативи, образно-метафоричні засоби, “мовно-естетичні знаки”, за висловом С. Я. Єрмоленко, тощо. Зрештою, кваліфікація предикатів на широкому тлі аналізу художніх, публіцистичних та інших текстів сучасної української мови засвідчує її незміряні можливості слововжитку, творення інтелектуалізованих смислів.

## ЛІТЕРАТУРА

*Авилова 1980* – Авилова Н. С. Морфологические категории глагола / Н. С. Авилова // Русская грамматика : в 2 т. / под ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Наука, 1980. – Т. 1. – С. 583–604.

*Агуреева 1988* – Агуреева М. Г. Акциональные особенности глагольных предикатов состояния / М. Г. Агуреева // Вестник Ленинградского университета. Серия 2. История, языкознание, литературоведение. – 1988. – Вып. 1. – С. 108–109.

*Адамец, Грабе 1968* – Адамец И. Трансформация, синтаксическая парадигматика и члены предложения / И. Адамец, В. Грабе. – Slavia. – 1968. – Ses. 8. – С. 185–192.

*Адамец 1973* – Адамец П. О. О семантико-синтаксических функциях девербативных и деадъективных существительных / П. О. Адамец // Филологические науки. – 1973. – № 4. – С. 40–46.

*Адмони 2004* – Адмони В. Г. Основы теории грамматики / В. Г. Адмони. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 104 с.

*Алисова 1971* – Алисова Т. Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка / Т. Б. Алисова. – М. : Изд-во МГУ, 1971. – 293 с.

*Алисова 1978* – Алисова Т. Б. Специфика каузативных конструкций с предикатами психических реакций / Т. Б. Алисова // Тезисы IV Всесоюзной конференции по романскому языкознанию. – Калинин : Изд-во КГУ, 1978. – С. 37–39.

*Англо-український словник 1996* – Англо-український словник : у 2 т. / склав М. І. Балла. – К. : Освіта, 1996. – Т. 1. – 752 с.

*Андерш 1987* – Андерш Й. Ф. Типологія простих двоскладних речень у чеській мові в зіставленні з українською / Й. Ф. Андерш. – К. : Наукова думка, 1987. – 191 с.

*Андерш 2009* – Андерш Й. Ф. Типологія речень з дієслівно-ад'єктивними предикатами в українській мові в зіставленні з чеською / Й. Ф. Андерш // Мовознавство. – 2009. – № 1. – С. 38–45.

*Апресян 1969* – Апресян Ю. Д. Синтаксис и семантика в синтаксическом описании / Ю. Д. Апресян // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М. : Наука, 1969. – С. 304–306.

*Апресян 1974* – Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 367 с.

*Апресян 1995* – Апресян Ю. Д. Интегральное описание языка и системная лексикография / Ю. Д. Апресян // Избранные труды. – М. : Языки русской культуры, 1995. – Т. 2. – 767 с.

*Апресян 1995 а* – Апресян Ю. Д. Метафора в семантическом представлении эмоций / Ю. Д. Апресян // Избранные труды. – М. : Языки русской культуры, 1995. – Т. 2. – С. 453–465.

*Апресян 1995 б* – Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания. Эмоциональная система / Ю. Д. Апресян // Избранные труды. – М. : Языки русской культуры, 1995. – Т. 2. – С. 366–373.

*Апресян 1995 в* – Апресян Ю. Д. Проблема фактивности: знать и его синонимы / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – М. : Наука, 1995. – № 4. – С. 43–63.

*Арват 1976* – Арват Н. Н. Компонентный анализ семантической структуры простого предложения : [текст лекций] / Н. Н. Арват. – Черновцы : Изд-во Черновиц. гос. ун-та, 1976. – 68 с.

*Арват 1999* – Арват Н. Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке / Н. Н. Арват. – К. : Вища школа, 1999. – 160 с.

*Арібжанова 1994* – Арібжанова І. М. Семантико-синтаксична структура полівалентних дієслів-предикаторів у сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / І. М. Арібжанова. – К., 1994. – 188 с.

*Арполенко 1982* – Арполенко Г. П. Структурно-семантична будова речень в сучасній українській мові / Г. П. Арполенко, В. П. Забеліна. – К. : Наукова думка, 1982. – 132 с.

*Арутюнова 1972* – Арутюнова Н. Д. Синтаксис / Н. Д. Арутюнова // Общее языкознание. Внутренняя структура языка / отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1972. – С. 259–344.

*Арутюнова 1976* – Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.

*Арутюнова 1980* – Арутюнова Н. Д. Сокровенная связка (К проблеме предикативного отношения) / Н. Д. Арутюнова // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1980. – Т. 39. – № 4. – С. 347–358.

*Арутюнова 1982* – Арутюнова Н. Д. Лингвистические проблемы референции / Н. Д. Арутюнова // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 13: Логика и лингвистика (проблемы референции). – М. : Радуга, 1982. – С. 5–40.



*Арутюнова 1988* – Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 341 с.

*Арутюнова 1989* – Арутюнова Н. Д. От редактора / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. – М. : Наука, 1989. – С. 3–5.

*Арутюнова 1990* – Арутюнова Н. Д. Предикат / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь / глав. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 392.

*Арутюнова 1999* – Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. – 2-е изд. / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 895 с.

*Арутюнова 2002* – Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл (логико-семантические проблемы). – 2-е изд. / Н. Д. Арутюнова. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 383 с.

*Арутюнова, Ширяев 1983* – Арутюнова Н. Д. Русское предложение. Бытийный тип (структура и значение) / Н. Д. Арутюнова, Е. Н. Ширяев. – М. : Русский язык, 1983. – 198 с.

*Ахманова 1966* – Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Наука, 1966. – 606 с.

*Бабайцева 1988* – Бабайцева В. В. Система членов предложения в современном русском языке / В. В. Бабайцева. – М. : Просвещение, 1988. – 160 с.

*Бабич 2003* – Бабич Н. Д. Практична стилістика і культура української мови : навч. посібник [для студ. філол. спец. вищ. навч. закладів] / Н. Д. Бабич. – Львів : Світ, 2003. – 432 с.

*Балли 1955* – Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли ; пер. с франц. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.

*Бармина 2010* – Бармина Е. А. Перевод модальности долженствования (на материале публицистических текстов) / Е. А. Бармина // Функциональная лингвистика : сб. науч. работ / Крымский республиканский институт последипломного педагогического образования; науч. ред. А. Н. Рудяков. – Симферополь, 2010. – Т. 1. – С. 31–33.

*Барчук 2002* – Барчук В. М. Слововірні особливості девербативів і валентна структура субстантивних синтаксем / В. М. Барчук // Актуальні проблеми словотвору. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – С. 233–240.

*Барчук 2006–2007* – Барчук В. М. Морфологічний час як вияв лінійної темпоративності / В. М. Барчук // Українознавчі студії. – Івано-Франківськ, 2006–2007. – № 6–7. – С. 38–47.

*Бацевич 1993* – Бацевич Ф. С. Співвідношення типів смислової імпліцитності в мові / Ф. С. Бацевич // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 54–59.

*Безпояско 1993* – Безпояско О. К. Граматика української мови / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 335 с.

*Белова 1958* – Белова В. С. О выражении обстоятельственного значения цели в предложении с деепричастным оборотом / В. С. Белова // Русский язык в школе. – 1958. – № 2. – С. 29–31.

*Белова 1963* – Белова В. С. Деепричастные обороты и параллельные им конструкции в русском языке / В. С. Белова // Русский язык в национальной школе. – 1963. – № 3. – С. 3–12.

*Белошапкина 1977* – Белошапкина В. А. Современный русский язык. Синтаксис : [учеб. пособие для вузов] / В. А. Белошапкина. – М. : Высшая школа, 1977. – 248 с.

*Белошапкина 1989* – Белошапкина В. А. Современный русский язык : учеб. для филол. спец. ун-тов / В. А. Белошапкина, Е. А. Брызгунова, Е. А. Земская [и др.] ; под ред. В. А. Белошапкиной. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высшая школа, 1989. – 800 с.

*Беляева 1985* – Беляева Е. И. Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках / Е. И. Беляева. – Воронеж : Изд-во Воронежск. ун-та, 1985. – 180 с.

*Беляева, Цейтлин 1990* – Беляева Е. И., Цейтлин С. Н. Соотношение значений возможности и необходимости в семантической сфере потенциальности / Е. И. Беляева, С. Н. Цейтлин // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Л. : Наука, 1990. – С. 123–126.

*Бовтрук 1955* – Бовтрук Н. Й. Дієприслівникові конструкції в сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Н. Й. Бовтрук. – К., 1955. – 210 с.

*Богданов 1977* – Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения / В. В. Богданов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 204 с.

*Бойко 1973* – Бойко А. А. Сочетания с инфинитивом несовершенного вида в современном русском языке / А. А. Бойко. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1973. – 248 с.

*Бойченко 2001* – Бойченко Н. О. Стійкі дієслівні сполуки у публіцистичному тексті: типологічні ознаки та експресивний потенціал : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Н. О. Бойченко. – К., 2001. – 240 с.

*Большакова 1993* – Большакова Н. І. Мовне оформлення модусних категорій (на матеріалі листування М. Цветаєвої і Б. Пастернака) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 / Н. І. Большакова. – К., 1993. – 22 с.

*Бондар 1996* – Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській мові: система засобів вираження / О. І. Бондар. – Одеса : Астропринт, 1996. – 192 с.

*Бондарко 1984* – Бондарко А. В. О грамматике функционально-семантических полей / А. В. Бондарко // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1984. – Т. 43. – № 6. – С. 492–503.

*Бондарко 1990* – Бондарко А. В. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1990. – 263 с.

*Бондарко 2001* – Бондарко А. В. Основы функциональной грамматики. Языковая интерпретация идеи времени / А. В. Бондарко. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2001. – 258 с.

*Борковский, Кузнецов 2007* – Борковский В. И. Историческая грамматика русского языка / В. И. Борковский, П. С. Кузнецов. – 4 изд. – М. : КомКнига, 2007. – 510 с.

*Брицын 1990* – Брицын В. М. Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке / В. М. Брицын / отв. ред. Г. П. Ижаневич. – К. : Наукова думка, 1990. – 320 с.

*Будій 2009* – Будій З. І. Проблема концепту в контексті когнітивної лінгвістики / З. І. Будій // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского : научный журнал. Серия “Филология. Социальные коммуникации”. – Симферополь : Таврич. нац. ун-т, 2009. – Т. 22 (61). – № 1. – С. 8–11.

*Булаховський 1956* – Булаховський Л. А. Курс сучасної української мови. Т. 2 : Просте речення. Складне речення. Пунктуація / Л. А. Булаховський. – К. : Рад. школа, 1956. – 408 с.

*Булыгина 1982* – Булыгина Т. В. К построению типологии предикатов в русском языке / Т. В. Булыгина // Семантические типы предикатов / под ред. О. Н. Селиверстовой. – М. : Наука, 1982. – С. 7–85.

*Булыгина, Шмелев 1988* – Булыгина Т. В. Вопрос о косвенных вопросах: является ли установленным фактом их связь с фактивностью? / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелев // Логический анализ

языка. Знание и мнение : сб. науч. трудов / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – С. 46–63.

*Бэбби 1985* – Бэбби Л. К построению формальной теории “частей речи” / Л. Бэбби // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XV : Современная зарубежная русистика. – М. : Прогресс, 1985. – С. 171–204.

*Валгина 1971* – Валгина Н. С. Некоторые функции изолированного именительного падежа / Н. С. Валгина // Русский язык в школе. – 1971. – № 2. – С. 89–94.

*Васева-Кадынкова 1961* – Васева-Кадынкова И. Деепричастия совершенного вида с перфектным значением / И. Васева-Кадынкова // Русский язык в школе. – 1961. – № 6. – С. 20–24.

*Васева-Кадынкова 1965* – Васева-Кадынкова И. Именительный падеж в обособленной деепричастной конструкции / И. Васева-Кадынкова // Русский язык в школе. – 1965. – № 4. – С. 70–72.

*Васева-Кадынкова 1967* – Васева-Кадынкова И. Деепричастные конструкции с уступительным обстоятельственным значением / И. Васева-Кадынкова // Русский язык в школе. – 1967. – № 6. – С. 83–85.

*Васильев 1990* – Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика : учеб. пособие для вузов / Л. М. Васильев. – М. : Высшая школа, 1990. – 176 с.

*Васильев 1991* – Васильев Л. М. Предикаты состояния в современном русском языке / Л. М. Васильев // Исследования по семантике : межвуз. науч. сборн. – Уфа : Изд-во БГУ, 1991. – Вып. 16. – С. 32–52.

*Ваулина 1988* – Ваулина С. С. Эволюция средств выражения модальности в русском языке (XI–XVII вв.) / С. С. Ваулина. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. – 143 с.

*Вежбицкая 1996* – Вежбицкая А. Толкование эмоциональных концептов / А. Вежбицкая // Язык. Культура. Познание / отв. ред. М. А. Кронгауз. – М. : Русские словари, 1996. – С. 326–373.

*Вейзе 1976* – Вейзе А. А. Подтекст в художественном произведении / А. А. Вейзе // Методика преподавания иностранных языков в школе и вузе (теория и практика). – Вып. 1. – Ульяновск, 1976. – С. 45–53.

*Вейнрейх 1970* – Вейнрейх У. О семантической структуре языка / У. Вейнрейх // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. V : Языковые универсалии. – М. : Прогресс, 1970. – С. 163–249.

*Вейнрейх 1981* – Вейнрейх У. Опыт семантической теории / У. Вейнрейх // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. X : Лингвистическая семантика. – М. : Прогресс, 1970. – С. 50–176.

*Великий тлумачний словник сучасної української мови 2001* – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.

*Великий тлумачний словник сучасної української мови 2005* – Великий тлумачний словник сучасної української мови онлайн (понад 207 000 словникових статей) [Електронний ресурс] – базується на 2-ому виданні ВТС СУМ / голов. ред. В. Т. Бусел, редактори-лексикографи: В. Т. Бусел, М. Д. Василега-Дерибас, О. В. Дмитрієв [та ін.]. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с. – Режим доступу: <http://www.slovnuk.net>.

*Вендлер 1987* – Вендлер З. Факты в языке / З. Вендлер ; пер. с англ. // Философия. Логика. Язык / Д. П. Горский, В. В. Петров. – М. : Прогресс, 1987. – С. 293–317.

*Виноградов 1954* – Виноградов В. В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1954. – № 1. – С. 3–29.

*Виноградов 1955* – Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения / В. В. Виноградов // Вопросы грамматического строя. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – С. 389–435.

*Винокур 1993* – Винокур Т. Г. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения / Т. Г. Винокур. – М. : Наука, 1993. – 172 с.

*Вихованець 1980* – Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1980. – 286 с.

*Вихованець 1983* – Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1983. – 219 с.

*Вихованець 1987* – Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1987. – 231 с.

*Вихованець 1988* – Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.

*Вихованець 1992* – Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 224 с.

*Вихованець 1993* – Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.

*Вихованець, Городенська 2004* – Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : академ. граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська; за ред. І. Р. Вихованця. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 398 с.

*Вітгенштайн 1995* – Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus : Філософські дослідження / Л. Вітгенштайн. – К. : Основи, 1995. – 311 с.

*Владимировская 1968* – Владимировская В. В. К изучению интонаций экспрессий / В. В. Владимировская // Вестник общественных наук АН Армянской ССР. – 1968. – 2 (297). – С. 124–132.

*Власов 1958* – Власов А. К. Деепричастный оборот, не отнесенный к подлежащему / А. К. Власов // Русский язык в школе. – 1958. – № 1. – С. 35–38.

*Вольф 1978* – Вольф Е. М. Грамматика и семантика прилагательного (на материале иберо-роман. языков) / Е. М. Вольф. – М. : Наука, 1978. – 200 с.

*Вольф 1982* – Вольф Е. М. Состояния и признаки: Оценки состояний / Е. М. Вольф // Семантические типы предикатов / под ред. О. Н. Селиверстовой. – М. : Наука, 1982. – С. 320–339.

*Вольф 1985* – Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. – М. : Наука, 1985. – 228 с.

*Вольф 1989* – Вольф Е. М. Эмоциональные состояния и их представление в языке / Е. М. Вольф // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и семантических контекстов / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М. : Изд-во ин-та языковедения, 1989. – С. 55–75.

*Вольф 2002* – Вольф Е. М. Функциональная семантика. Описание эмоциональных состояний (Главы из незавершенной книги) / Е. М. Вольф // Функциональная семантика оценки. – 2-е изд., доп. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – С. 214–246.

*Вопросы лингвистической семантики 1976* – Вопросы лингвистической семантики / ред. колл. : Л. П. Сусов и др. – Тула, 1976. – 92 с.

*Всеволодова, Яценко 1988* – Всеволодова М. В. Причинно-следственные отношения в современном русском языке / М. В. Всеволодова, Т. А. Яценко. – М. : Русский язык, 1988. – 207 с.

*Всеволодова 2000* – Всеволодова М. В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: фрагмент прикладной (педагогической) модели языка : учебник / М. В. Всеволодова. – М. : Изд-во МГУ, 2000. – 502 с.

*Всеволодова 2002* – Всеволодова М. В. Предлог как грамматическая категория: проблемы дефиниции, типология, морфологические и синтаксические характеристики / М. В. Всеволодова // *Лінгвістичні студії* : зб. наук. праць. – Вип. 9 / уклад. А. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНУ, 2002. – С. 8–15.

*Всеволодова 2003* – Всеволодова М. В. Предлог: поле и категория (аспект функционально-коммуникативной грамматики) / М. В. Всеволодова // *Лінгвістичні студії* : зб. наук. праць. – Вип. 11 : у 2 ч. / уклад. А. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – Ч. I. – С. 33–38.

*Гайдеггер 2007* – Гайдеггер М. Дорогою до мови / М. Гайдеггер ; пер. з нім. – Львів : Літопис, 2007. – 232 с.

*Гак 1969* – Гак В. Г. К проблеме синтаксической семантики: Семантическая интерпретация “глубинных” и “поверхностных” структур / В. Г. Гак // *Инвариантные синтаксические значения и структура предложения*. – М. : Наука, 1969. – С. 77–85.

*Гак 1997* – Гак В. Г. Эмоции и оценка в структуре высказывания и текста / В. Г. Гак // *Вестник Московского университета. Серия 9 : Филология*. – 1997. – № 3. – С. 87–95.

*Ганич 1957* – Ганич Д. И. Вводные слова и их место в системе выражений модальных значений / Д. И. Ганич // *Запорізький державний пединститут. Наукові записки*. – Запоріжжя, 1957. – Т. 4. – С. 184–185.

*Гашина 1971* – Гашина К. А. Французско-русский словарь. – 6-е изд., испр. и доп. / К. А. Гашина. – М. : Сов. энциклопедия, 1971. – 912 с.

*Герасименко 1997* – Герасименко Н. А. Семантика предикативного признака в предложениях с субстантивами в роли сказуемого / Н. А. Герасименко // *Русский язык в школе*. – 1997. – № 5. – С. 86.

*Гийом 1992* – Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики / Г. Гийом. – М. : Прогресс, 1992. – 224 с.

*Глаголев 1974* – Глаголев Н. В. Экстралингвистическая основа конструирования предложения в речи / Н. В. Глаголев // *Филологические науки*. – 1974. – № 2. – С. 49–59.

*Головащук 2001* – Головащук С. І. Російсько-український словник сталих словосполучень / С. І. Головащук. – К. : Наукова думка, 2001. – 640 с.

*Горелов 1980* – Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации / И. Н. Горелов. – М. : Просвещение, 1980. – 104 с.

*Городенська 1983* – Городенська К. Г. Явища синтаксичної деривації / К. Г. Городенська // Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 152–212.

*Городенська 1991* – Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць / К. Г. Городенська. – К. : Наукова думка, 1991. – 191 с.

*Городенська 1993* – Городенська К. Г. Числівник / К. Г. Городенська // Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. – К. : Либідь, 1993. – С. 142–157.

*Городенська 2003* – Городенська К. Г. Керовані другорядні члени речення і валентність предиката / К. Г. Городенська // П'ятий міжнародний конгрес україністів, 25–29 серпня 2002 р. Мовознавство. – Чернівці, 2003. – С. 260–264.

*Горський 1997* – Горський В. С. Історія української філософії / В. С. Горський. – К. : Наукова думка, 1997. – С. 35.

*Гошилик 2006* – Гошилик В. Б. Семантико-синтаксична структура речень із предикатними стійкими дієслівно-іменними сполуками в сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / В. Б. Гошилик. – Івано-Франківськ, 2006. – 242 с.

*Грайс 2009* – Грайс Г. П. Значение говорящего, значение предложения и значение слова / Г. П. Грайс ; пер. с англ. // Философия языка / ред.-сост. Дж. Р. Сёрл. – 2-е изд. – М. : Едиториал УРСС, 2009. – С. 75–98.

*Гринів 1995* – Гринів О. І. Національно-духовне відродження: історія і сучасні проблеми / О. І. Гринів. – Львів : Місіонер, 1995. – 224 с.

*Грищенко 1975* – Грищенко А. П. Прикметник у функції головного компонента в словосполученні / А. П. Грищенко // Синтаксис словосполучення і простого речення (Синтаксичні категорії і зв'язки). – К. : Наукова думка, 1975. – С. 120–131.

*Грищенко 1978* – Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко. – К. : Наукова думка, 1978. – 207 с.

*Грищенко 1986* – Грищенко А. П. Прикметник у структурі словосполучення і речення / А. П. Грищенко // Українська мова і література в школі. – 1986. – № 7. – С. 39–42.

*Гуйванюк 1999* – Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.

*Гуйванюк 2009* – Гуйванюк Н. В. Слово-Речення-Текст : вибрані праці / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : ЧНУ, 2009. – 664 с.



*Г'юм 2003* – Г'юм Д. Трактат про людську природу / Д. Г'юм. – К. : Всесвіт, 2003. – 550 с.

*Демьянков 1980* – Демьянков В. З. Предикаты и концепция семантической интерпретации / В. З. Демьянков // Известия АН СССР. Серия литературы и языка, 1980. – Т. 39. – № 4. – С. 336–346.

*Дерев'янка 2010* – Дерев'янка О. А. Семантичні компоненти ситуації дебітивності / О. А. Дерев'янка // Матеріали ІХ Міжнар. наук. конференції “Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація”. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – С. 76–77.

*Дерибас 1953* – Дерибас Л. А. Деепричастные конструкции в роли обстоятельства / Л. А. Дерибас // Русский язык в школе. – 1953. – № 4. – С. 41–49.

*Дишлева 2008* – Дишлева С. М. Адвербіальна дистрибуція лексико-семантичних груп українських дієслів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 / С. М. Дишлева. – К., 2008. – 18 с.

*Дмитриева 1970* – Дмитриева Н. С. К вопросу о субстантивных описаниях в современном русском языке / Н. С. Дмитриева // Филологические науки. – 1970. – № 4. – С. 74–84.

*Дмитриева 1993* – Дмитриева Л. Д. Внеимперативное употребление формы повелительного наклонения : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / Л. Д. Дмитриева. – М., 1993. – 16 с.

*Достал 1963* – Достал А. К изучению категорий глагола в старославянском языке / А. Достал // Исследования по синтаксису старославянского языка. – Прага, 1963. – С. 101–120.

*Дудик 1972* – Дудик П. С. Синтаксично нерозкладні речення, що виражають емоції / П. С. Дудик // Українська мова і література в школі. – 1972. – № 11. – С. 32–38.

*Дудик 1973* – Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення / П. С. Дудик. – К. : Наукова думка, 1973. – 284 с.

*Есперсен 2002* – Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен. – М. : Изд-во Едиториал, 2002. – 404 с.

*Жовтобрюх, Кулик 1972* – Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – 4-те вид. – К. : Вища школа, 1972. – Ч. 1. – 402 с.

*Загнітко 1996* – Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк : Дон НУ, 1996. – 437 с.

*Загнітко 2001* – Загнітко А. А. Русское предложение: аспекты семантической классификации / А. А. Загнітко // Международный конгресс исследователей русского языка “Русский язык: исторические судьбы и современность”: сб. тезисов. – М. : МГУ, 2001. – С. 207–208.

*Загнітко 2001 а* – Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : Дон НУ, 2001. – 662 с.

*Загнітко 2007* – Загнітко А. П. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ ВКФ “БАО”, 2007. – 416 с.

*Загнітко 2007 а* – Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису / А. П. Загнітко. – 2-ге вид., виправл. і доп. – Донецьк : Дон НУ. – 2007. – 294 с.

*Зализняк 1992* – Зализняк А. А. Исследования по семантике предикатов внутреннего состояния / А. А. Зализняк. – Мюнхен : Verlag Otto Sagner, 1992. – 203 с.

*Зензеров 1990* – Зензеров В. Н. Предикативность и/или предикативность синтаксических структур / В. Н. Зензеров // Предикативность и полипредикативность : межвуз. сб. научн. трудов. – Киров, 1990. – С. 64–73.

*Золотова 1973* – Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1973. – 352 с.

*Золотова 1982* – Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1973. – 368 с.

*Золотова 1988* – Золотова Г. А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1988. – 440 с.

*Золотова 1998* – Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова. – М. : Изд-во МГУ, 1998. – 528 с.

*Іваненко 1981* – Іваненко З. І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення / З. І. Іваненко. – К. ; Одеса : Вища школа, 1981. – 142 с.

*Іваницька 1975* – Іваницька Н. Л. Складений присудок як синтаксична структура / Н. Л. Іваницька // Синтаксис словосполучення і простого речення / відп. ред. М. А. Жовтобрюх. – К. : Наукова думка, 1975. – С. 59–85.

*Іваницька 1985* – Іваницька Н. Л. Зумовленість синтаксичної структури двоскладного речення валентністю дієслова-присудка / Н. Л. Іваницька // Мовознавство. – 1985. – № 1. – С. 39–49.

*Іваницька 1986* – Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові / Н. Л. Іваницька. – К. : Вища школа, 1986. – 167 с.

*Іваницька 2007* – Іваницька Н. Б. Система значенневих варіантів семантичного макрокомпонента категорії процесуальності українських та англійських дієслів / Н. Б. Іваницька // Мовознавство. – 2007. – № 3. – С. 62–68.

*Иорданская 1970* – Иорданская Л. Н. Попытка лексикографического толкования группы русских слов со значением чувства / Л. Н. Иорданская // Машинный перевод и прикладная лингвистика. – М. : Изд-во Моск. гос. ин-та иностр. яз., 1970. – Вып. 13. – С. 3–27.

*Исаченко 1954* – Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким : в 2-х ч. / А. В. Исаченко. – Братислава : Изд-во Словацкой акад. наук, 1954. – Ч. 1 : Морфология. – 386 с.

*Ицкович 1982* – Ицкович В. А. Очерки синтаксической нормы / В. А. Ицкович. – М. : Наука, 1982. – 199 с.

*Кавера 2006* – Кавера Н. Суб'єктна синтаксема в семантико-синтаксичній структурі речень з відприслівниковими предикатами стану / Н. Кавера // Рідний край. – 2006. – № 1. – С. 82–87.

*Кадомцева 1985* – Кадомцева Л. О. Українська мова. Синтаксис простого речення / Л. О. Кадомцева. – К. : Вища школа, 1985. – 125 с.

*Казарина 2002* – Казарина В. И. Предложение. Текст. Речевое функционирование языковых единиц : межвуз. сб. науч. трудов / В. И. Казарина. – Елец : ЕГУ им. И. А. Бунина, 2002. – 214 с.

*Кайда 1974* – Кайда Д. Г. Подтекст в фельетоне (лингвистический аспект) / Д. Г. Кайда // Вестник ЛГУ : (История. Язык. Литература). – Вып. 2. – 1974. – № 8. – С. 107–111.

*Камалова 1984* – Камалова А. А. Лексика со значением состояния в современном русском языке : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / А. А. Камалова. – Днепропетровск, 1984. – 24 с.

*Камалова 1998* – Камалова А. А. Семантические типы предикатов состояния в их системном и функциональном аспектах / А. А. Камалова. – Архангельск : Изд-во ПГУ, 1998. – 325 с.

*Каншин 1956* – Каншин У. А. Причастные и деепричастные конструкции в роли членов предложения / У. А. Каншин // Русский язык в школе. – 1956. – № 2. – С. 31–35.

*Каранська 1992* – Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови / М. У. Каранська. – К. : НМК ВО, 1992. – 400 с.

*Касевич 1988* – Касевич В. Б. Семантика. Синтаксис. Морфология / В. Б. Касевич. – М. : Наука, 1988. – 309 с.

*Касевич, Храковский 1985* – Касевич В. Б., Храковский В. С. От пропозиции к семантике предложения / В. Б. Касевич, В. С. Храковский // Типология конструкций с предикатными актантами. – Л. : Наука, 1985. – С. 9–17.

*Кацнельсон 1986* – Кацнельсон С. Д. Общее и типологическое языкознание / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1986. – 298 с.

*Кендюшенко 1985* – Кендюшенко А. Г. Полисемия синтаксических конструкций со значением состояния субъекта / А. Г. Кендюшенко // Структура і семантика мовних одиниць : зб. наук. праць / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол. : Л. С. Паламарчук (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1985. – 180 с.

*Кендюшенко 1990* – Кендюшенко А. Г. Про семантичну структуру речень з предикативними прислівниками / А. Г. Кендюшенко // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 50–54.

*Кибрик 1980* – Кибрик А. Е. Предикатно-аргументные отношения в семантически эргативных языках / А. Е. Кибрик // Известия АН СССР. Серия литературы и языка, 1980. – Т. 39. – № 4. – С. 324–335.

*Киклевич 1992* – Киклевич А. К. Однородные и неоднородные определения: внутри- и межъязыковая типология (на материале польского и русского языков) / А. К. Киклевич // Slavia Orientalis. – 1992. – Т. 41. – № 3. – С. 113–123.

*Ковбаса 1970* – Ковбаса Н. Л. Составное сказуемое в украинском языке : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / Н. Л. Ковбаса. – К., 1970. – 25 с.

*Кожина 1987* – Кожина М. Н. О языковой и речевой экспрессии и ее экстралингвистическом обосновании / М. Н. Кожина // Проблемы экспрессивной стилистики. – Ростов н/Д, 1987. – С. 14–19.

*Колодяжний 1960* – Колодяжний А. С. Прийменник : матеріали до лекцій з курсу сучасної української літературної мови / А. С. Колодяжний. – Харків : Вид-во Харків. ун-ту, 1960. – 165 с.

*Колосова 1986* – Колосова Т. А. Очерки по истории сложного предложения / Т. А. Колосова ; ред. З. Д. Попова. – Новосибирск : Наука, 1986. – 300 с.

*Комарова 2003* – Комарова З. І. Формально-синтаксичні і семантико-функціональні параметри дієприслівникових зворотів у структурі речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / З. І. Комарова. – К., 2003. – 22 с.

*Кондаков 1976* – Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков. – М. : Наука, 1976. – 720 с.

*Конецкая 1993* – Конецкая В. П. Семантические типы слов (на материале английского языка) / В. П. Конецкая // Вопросы языкознания. – 1993. – № 6. – С. 89–99.

*Кононенко 1976* – Кононенко В. И. Системно-семантические связи в синтаксисе русского и украинского языков / В. И. Кононенко. – К. : Вища школа, 1976. – 209 с.

*Кононенко 1996* – Кононенко В. І. Символи української мови / В. І. Кононенко. – Івано-Франківськ : Плай, 1996. – 272 с.

*Кононенко 2002* – Кононенко В. І. Мова. Культура. Стиль / В. І. Кононенко. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 459 с.

*Кононенко 2004* – Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу / В. І. Кононенко. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 248 с.

*Кононенко 2007* – Кононенко В. І. Смісл у функціонально-комунікативному аспекті / В. І. Кононенко // Ономастика і апелятиви. – Вип. 30. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський нац. ун-т, 2007. – С. 33–39.

*Кононенко І. 1991* – Кононенко І. В. Пропозитивна семантика прикметника (на матеріалі української та російської мов) / І. В. Кононенко // Мовознавство. – 1991. – № 5. – С. 42–46.

*Кононенко І. 2009* – Кононенко І. В. Прикметник у слов'янських мовах / І. В. Кононенко. – К. : Вид-во “Київський університет”, 2009. – 495 с.

*Корди 1988* – Корди Е. Е. Модальные и каузативные глаголы в современном французском языке / Е. Е. Корди. – Л. : Наука, 1988. – 165 с.

*Кормилицына 1988* – Кормилицына М. А. Семантически осложненное (полипропозитивное) простое предложение в языке и устной речи / М. А. Кормилицына ; под ред. д-ра филол. наук О. Б. Сиротининой. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1988. – 151 с.

*Кормилицына 1992* – Кормилицына М. А. Осложнение семантической структуры высказываний / М. А. Кормилицына // Разговорная речь в системе функциональных стилей современного русского языка. Грамматика / под ред. проф. О. Б. Сиротининой. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1992. – С. 260–276.

*Костриба 1991* – Костриба В. В. “Позачасові” явища та їх репрезентація у реченнях з ментальними дієсловами / В. В. Костриба // Семантика мови і тексту. – Івано-Франківськ : Плай, 1991. – С. 116–120.

*Котляренко 2006* – Котляренко С. В. Семантико-синтаксична структура речень з релятивними дієсловами : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / С. В. Котляренко. – К., 2006. – 228 с.

*Коць 1964* – Коць Л. М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові / Л. М. Коць. – К. : Вид-во АН УРСР, 1964. – 161 с.

*Кочерган 1980* – Кочерган М. П. Слово і контекст / М. П. Кочерган. – Львів : Вища школа, 1980. – 184 с.

*Кравець 2004* – Кравець Л. В. Явище підтексту та засоби його вираження в художньому творі / Л. В. Кравець // Українська мова і література в школі. – 2004. – № 1. – С. 58–62.

*Красина 1999* – Красина Е. А. Русские перформативы / Е. А. Красина. – М. : Наука, 1999. – 180 с.

*Кржижкова 1967* – Кржижкова Е. Адвербиальная детерминация со значением места и направления / Е. Кржижкова // Вопросы языкознания. – 1967. – № 2. – С. 32–48.

*Кубрякова 1986* – Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1986. – 157 с.

*Кубрякова 2008* – Кубрякова Е. С. Части речи в ономаσιологическом освещении / Е. С. Кубрякова. – Л. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 120 с.

*Кузьмич 1996* – Кузьмич О. М. Віддієслівні утворення в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / О. М. Кузьмич. – Луцьк, 1996. – 16 с.

*Кузьмич 1996 а* – Кузьмич О. М. Віддієслівні утворення в українській мові : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / О. М. Кузьмич. – К., 1996. – 200 с.

*Кульбабська 1998* – Кульбабська О. В. Напівпредикативні конструкції в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / О. В. Кульбабська. – Івано-Франківськ, 1998. – 16 с.

*Кульбабська 2009* – Кульбабська О. В. Вторинні предикати: лінгвальний статус, класифікація і репрезентація в сучасній українській мові / О. В. Кульбабська // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Вип. 18. / уклад. А. Загнітко (наук. ред.) [та ін.] – Донецьк : ДонНУ, 2009. – С. 70–75.

*Кульбабська 2009 а* – Кульбабська О. В. Критерій більшої / меншої складності речень як інструмент розмежування первинної та вторинної предикації / О. В. Кульбабська // Мовознавчий вісник : зб. наук. праць. – № 8. – Черкаський нац. університет ім. Б. Хмельницького. – 2009. – С. 275–285.

*Курилович 1962* – Курилович Е. Очерки по лингвистике : сб. статей / Е. Курилович. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.

*Курлова 1996* – Курлова И. В. К изучению глагольных способов выражения эмоциональных состояний / И. В. Курлова // Словарь. Грамматика. Текст. – М. : ИРХ РАН, 1996. – С. 128–130.

*Курс СУЛМ 1951* – Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л. А. Булаховського. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. 1. – 527 с.

*Кучеренко 1961* – Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : морфологія / І. К. Кучеренко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1961. – Ч. 1. – 170 с.

*Кучеренко 1973* – Кучеренко І. К. Логіко-синтаксична природа речень з однорідними членами / І. К. Кучеренко // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 29–37.

*Кэрол 1977* – Кэрол И. И. Эмоциональный контакт / Изард И. Кэрол // Наука и жизнь. – 1977. – № 12. – С. 113.

*Лайонз 2003* – Лайонз Дж. Лингвистическая семантика. Введение / Дж. Лайонз. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 397 с.

*Лассан 1980* – Лассан Э. Р. Семантические функции наречий в структуре предложения : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / Э. Р. Лассан. – Минск, 1980. – 23 с.

*Левицкий 1998* – Левицкий А. Э. Функциональные подходы к классификации единиц современного английского языка / А. Э. Левицкий. – К., 1998. – 362 с.

*Левицкий 2001* – Левицкий Ю. А. Основы теории синтаксиса : учеб. пособие по спецкурсу / Ю. А. Левицкий. – Пермь : Перм. пед. ун-т, 2001. – 236 с.

*Лейкина 1974* – Лейкина Б. М. К проблеме взаимодействия языковых и неязыковых знаний при осмыслении речи / Б. М. Лейкина // Лингвистические проблемы функционального моделирования речевой деятельности. – Вып. 2. – Л., 1974. – С. 97–109.

*Лекант 1976* – Лекант П. А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке / П. А. Лекант. – М. : Высшая школа, 1976. – 143 с.

*Лекант 1986* – Лекант П. А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке / П. А. Лекант. – М. : Высшая школа, 1986. – 172 с.

*Леонтьев 1969* – Леонтьев А. А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания / А. А. Леонтьев. – М. : Наука, 1969. – 307 с.

*Леута 1988* – Леута А. И. Семантико-синтаксическая структура предложений с глагольными предикатами состояния в современном украинском языке : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / А. И. Леута. – К., 1988. – 22 с.

*Леута 2009* – Леута О. І. Дієслівні речення в українській літературній мові: структура, семантика, моделі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : 10.02.01 / О. І. Леута. – К., 2009. – 35 с.

*Ли 1981* – Ли В. С. Семантическая структура предложений с предикативами на -о в современном русском языке : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / В. С. Ли. – Алма-Ата, 1981. – 25 с.

*Лингвистический энциклопедический словарь 1990* – Лингвистический энциклопедический словарь / глав. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

*Лисий 1995* – Лисий І. Менталітет і духовна культура українців / І. Лисий // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 11–12. – С. 37–59.

*Логический анализ языка 1989* – Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов / отв. ред. Н. Д. Арутюнова ; АН СССР. Ин-т языкознания. – М. : Наука, 1989. – 288 с.

*Лозко 1995* – Лозко Г. С. Українське народознавство / Г. С. Лозко. – К. : Зодіак-ЕКО, 1995. – 368 с.

*Ломтев 1972* – Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории / Т. П. Ломтев. – М. : Изд-во МГУ, 1972. – 198 с.

*Лухт 1982* – Лухт Л. И. Предикаты состояния (некоторые романские параллели) / Л. И. Лухт // Семантические типы предикатов / под ред. О. Н. Селиверстовой. – М. : Наука, 1982. – С. 340–346.

*Людина у сфері гуманітарного пізнання 1998* – Людина у сфері гуманітарного пізнання / за ред. Л. В. Губерського. – К. : Центр духовної культури, 1998. – 408 с.

*Ляпон 1988* – Ляпон М. В. Прагматика каузальності / М. В. Ляпон // Русистика сегодня. Язык: система и её функционирование /



отв. ред. : член-кор. АН СССР Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1988. – С. 110–121.

*Магас 2009* – Магас Н. М. Концептуалізація предикатів розуміння в контексті когнітивної лінгвістики / Н. М. Магас // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія (Мовознавство). – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009. – Вип. XXI–XXII. – С. 191–194.

*Максименко, Соловієнко 2000* – Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посіб. / С. Д. Максименко, В. О. Соловієнко. – К. : МАУП, 2000. – 256 с.

*Марич 1997* – Марич С. М. Особливі синтаксичні форми у творах М. Стельмаха / С. М. Марич. – К. : Либідь, 1997. – 94 с.

*Марков 1973* – Марков А. К. Подтекст и его роль в общении / А. К. Марков // Матер. Всесоюзн. симпоз., (22–25 мая 1973 г.). – Алма-Ата, 1973. – С. 120–122.

*Медведева 1987* – Медведева Л. М. Структурно-семантические и функциональные особенности модусного компонента высказывания / Л. М. Медведева // Пропозициональные предикаты в логическом и лингвистическом аспекте: тез. докл. рабочего совещ. / АН СССР. Ин-т языкознания. Пробл. группа “Лог. анализ естеств. яз.”. – М. : Наука : Гл. ред. вост. лит., 1987. – С. 78–81.

*Межов 2005* – Межов О. Г. Семантична диференціація об’єктної синтаксеми / О. Г. Межов // Українська мова. – 2005. – № 1. – С. 17–32.

*Мейе 2000* – Мейе А. Общеславянский язык / Мейе А. ; пер. со 2 фр. – 2-е изд. – М. : Прогресс, 2000. – 492 с.

*Мельничук 1966* – Мельничук О. С. Розвиток структури слов’янського речення / О. С. Мельничук ; відп. ред. К. І. Білодід. – К. : Наукова думка, 1966. – 324 с.

*Мельчук 1974* – Мельчук И. А. Опыт теории лингвистических моделей “Смысл ↔ Текст” / И. А. Мельчук. – М. : Наука, 1974. – 346 с.

*Мещанинов 1978* – Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи / И. И. Мещанинов. – Л. : Наука. Ленинградское отделение, 1978. – 387 с.

*Митрофанова 2007* – Митрофанова О. Г. Семантико-синтаксична структура речень із дієслівними предикатами руху і переміщення : дис. ... доктора філол. наук : спец. 10.02.01 / О. Г. Митрофанова. – Херсон, 2007. – 231 с.

*Моисеев 1952* – Моисеев А. И. Употребление зависимого инфинитива в современном русском языке : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / А. И. Моисеев. – Л., 1952. – 20 с.

*Мордвилко 1964* – Мордвилко А. П. Очерки по русской фразеологии / А. П. Мордвилко. – М. : Просвещение, 1964. – 131 с.

*Мышкина 1979* – Мышкина Н. Л. Значения необходимости и способы передачи этих значений в оригинальных и переводных текстах немецкой и русской научной речи : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / Н. Л. Мышкина. – М., 1979. – 25 с.

*Мюллер 2005* – Мюллер В. Великий німецько-український словник / В. Мюллер. – К. : Чумацький Шлях, 2005. – 792 с.

*Нариси з основоцентричної дериватології 2007* – Нариси з основоцентричної дериватології / [Грещук В. В., Бачкур Р. О., Джочка І. Ф., Пославська Н. М.] ; за ред. Василя Грещука. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. – 348 с.

*Недялков 1969* – Недялков В. Г. Типология каузативных конструкций / В. Г. Недялков, Г. Г. Сильницкий // Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. – Л. : Наука, 1969. – С. 5–9.

*Нефедова 1989* – Нефедова Л. Б. Семантический аспект функционирования английских глаголов чувственного восприятия в конструкции V+that-clause / Л. Б. Нефедова // Семантические механизмы в системе лексической номинации и в актах коммуникации. – М. : МГИИЯ, 1989. – С. 97–103.

*Обнорский 2009* – Обнорский С. П. Очерки по морфологии русского глагола / С. П. Обнорский ; [отв. ред. В. И. Борковский]. – 2-е изд. – М. : URSS, 2009. – 250 с.

*Одинцова 1990* – Одинцова М. П. Слово в семантической структуре высказывания: лексические значения слов-синонимов “душа” и “сердце” в сфере обозначения произвольных действий и состояний человека / М. П. Одинцова // Деривация и номинация в русском языке. Межуровневое и внутриуровневое взаимодействие : межвуз. темат. сб. науч. трудов. – Омск : Омский ун-т, 1990. – С. 117–138.

*Ожоган 2005* – Ожоган В. М. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис : навч. посіб. для самост. роботи / В. М. Ожоган. – Кіровоград, 2005. – 160 с.

*Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX в. 1964* – Очерки по исторической грамматике русского

литературного языка XIX в.: изменения в системе простого и осложненного предложения / [ред. В. В. Виноградов, Н. Ю. Шведова]. – М. : Наука, 1964. – 499 с.

*Падучева 1974* – Падучева Е. В. О семантике синтаксиса : материалы к трансформационной грамматике русского языка / Е. В. Падучева. – М. : Наука, 1974. – 292 с.

*Падучева 1985* – Падучева Е. В. Высказывание и его соотносительность с действительностью: Референциальные аспекты семантики местоимений / Е. В. Падучева. – М. : Наука, 1985. – 271 с.

*Падучева 1986* – Падучева Е. В. О референции языковых выражений с непредметным значением / Е. В. Падучева // Научно-техническая информация. – Серия 2. – 1986. – № 1. – С. 23–31.

*Падучева 1988* – Падучева Е. В. Выводима ли способность подчинять косвенный вопрос из семантики слова? / Е. В. Падучева // Логический анализ языка. Знание и мнение : сб. науч. трудов / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – С. 33–46.

*Падучева 1993* – Падучева Е. В. К аспектуальным свойствам ментальных глаголов: перфектные видовые пары / Е. В. Падучева // Логический анализ языка. Ментальные действия : сб. науч. трудов / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1993. – С. 111–120.

*Падучева 1996* – Падучева Е. В. Семантические исследования / Е. В. Падучева. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 464 с.

*Падучева 1998* – Падучева Е. В. К семантике пропозициональных предикатов: знание, фактивность и косвенный вопрос / Е. В. Падучева // Известия АН. Серия литературы и языка, 1998. – Т. 57. – № 2. – С. 19–26.

*Падучева 2002* – Падучева Е. В. Высказывание и его соотносительность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений) / Е. В. Падучева. – 3-е изд., стереотип. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 288 с.

*Падучева 2004* – Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики / Е. В. Падучева. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 608 с.

*Панфилов 1984* – Панфилов В. З. Структура предложения и его изучение как языковой единицы / В. З. Панфилов // Структура предложения в языках различных типов. – М. : Наука, 1984. – С. 164–178.

*Пешковский 1956* – Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.

*Пешковский 2001* – Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – [8-е изд., доп.]. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 510 с.

*Пименова 1999* – Пименова М. В. Семантика языковой ментальности и импликации / М. В. Пименова // Филологические науки. – 1999. – № 4. – С. 80–82.

*Пітель 2000* – Пітель В. І. Функціонально-семантична структура незакінчених речень у сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / В. І. Пітель. – Івано-Франківськ, 2000. – 188 с.

*Плющ 1986* – Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта у структурі простого речення / М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 1986. – 175 с.

*Плющ 2009* – Плющ М. Я. Вторинні функції словоформ орудного відмінка в конструкціях із другоряднопредикативними відношеннями / М. Я. Плющ // Науковий вісник Чернівецького національного університету : зб. наук. праць / наук. ред. Б. І. Бунчук. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2009. – Вип. 475–477: Слов'янська філологія. – С. 31–39.

*Пономарів 2000* – Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови: підручник / О. Д. Пономарів. – 3-тє вид., перероб. і доповн. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. – 248 с.

*Поплавська 2000* – Поплавська Т. М. Менталитет и мировоззрение – формы жизненной ориентации личности / Т. М. Поплавська // Наукове пізнання: методологія та технологія. – 2000. – № 1–2 (4–5). – С. 90–95.

*Потебня 1958* – Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 536 с.

*Потебня 1968* – Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : Просвещение, 1968. – Т. 3. – 554 с.

*Почепцов 1953* – Почепцов О. Г. Отприлагательные наречия в современном английском языке (в сопоставлении с соответствующими наречиями в русском языке) : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. філол. наук : спец. 10.02.04 / О. Г. Почепцов. – М., 1953. – 20 с.

*Почепцов 1990* – Почепцов О. Г. Языковая ментальность : способ представления мира / О. Г. Почепцов // Вопросы языкознания. – 1990. – № 6. – С. 110–122.

*Предложение и текст в семантическом аспекте 1978* – Предложение и текст в семантическом аспекте : межвуз. тематический сб. – Калинин : Изд-во Калинин. ун-та, 1978. – 164 с.

*Принципы и методы семантических исследований 1976* – Принципы и методы семантических исследований / отв. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Наука, 1976. – 379 с.

*Проничев 1991* – Проничев В. Г. Функционирование именных односоставных конструкций в тексте (предметно-ситуативная номинация) / В. Г. Проничев. – Л. : РГПУ, 1991. – 97 с.

*Распопов 1961* – Распопов И. П. Актуальное членение предложения / И. П. Распопов. – Уфа, 1961. – 163 с.

*Рассел 1982* – Рассел Б. Дескрипции / Бертран Рассел ; пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 13. Проблемы референции (Логика и лингвистика). – М. : Радуга, 1982. – С. 41–55.

*Рассел 1997* – Рассел Б. Человеческое познание: Его сфера и границы / Б. Рассел ; пер. с англ. – К. : Ника-Центр, 1997. – 560 с.

*Руденко 1996* – Руденко Л. М. Обставинна детермінація в структурі тексту (семантико-синтаксичний і стилістичний аспекти) : дис. ... доктора філол. наук. : спец. 10.02.01 / Л. М. Руденко. – К., 1996. – 435 с.

*Русановский, Жовтобрюх 1986* – Русановский В. М. Украинская грамматика / В. М. Русановский, М. А. Жовтобрюх, Е. Г. Городенская, А. А. Грищенко. – К. : Наукова думка, 1986. – 359 с.

*Русская грамматика 1979* – Русская грамматика / vid red. Karel Horálek. – Praha : Academia, 1979. – Т. 2. – 1093 с.

*Русская грамматика 1980* – Русская грамматика : в 2 т. – Т. 2 : Синтаксис / под ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Наука, 1980. – 709 с.

*Рыскаль 1993* – Рыскаль Н. М. Системные отношения слов категории состояния в современном русском языке : дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / Н. М. Рыскаль. – Черкассы, 1993. – 162 с.

*Самаркина 1971* – Самаркина Н. К. Адвербиальная валентность английского глагола : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 / Н. К. Самаркина. – Калинин, 1971. – 19 с.

*Сасинович 1961* – Сасинович Е. С. Дієприслівник і його функції в українській мові : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Е. С. Сасинович. – К., 1961. – 270 с.

*Селиверстова 1979* – Селиверстова О. Н. Константность и вариативность в семантической структуре многозначных слов типа take / О. Н. Селиверстова // Семантическое и формальное варьирование. – М. : Наука, 1979. – С. 27–107.

*Селиверстова 1982* – Селиверстова О. Н. Второй вариант классификационной сетки и описание некоторых предикативных типов русского языка / О. Н. Селиверстова // Семантические типы предикатов / под ред. О. Н. Селиверстовой. – М. : Наука, 1982. – С. 86–157.

*Селиверстова 2004* – Селиверстова О. Н. Труды по семантике / О. Н. Селиверстова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 960 с.

*Семантические типы предикатов 1982* – Семантические типы предикатов / отв. ред. О. Н. Селиверстова. – М. : Наука, 1982. – 365 с.

*Семенюк 2005* – Семенюк О. А. Семантична структура речень із предикативами емоційного стану в сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / О. А. Семенюк. – Івано-Франківськ, 2005. – 196 с.

*Сентенберг 1984* – Сентенберг И. В. Семасиологические основания глагола как части речи : на материале английского языка / И. В. Сентенберг // Семантические отношения внутри словосочетания и предложения : сб. науч. трудов. – Волгоград : ВГПИ им. А. С. Серафимовича, 1984. – С. 98–101.

*Сёрл 2009* – Сёрл Дж. Р. Что такое речевой акт? / Дж. Р. Сёрл ; пер. с англ. // Философия языка / ред.-сост. Дж. Р. Сёрл. – 2-е изд. – М. : Едиториал УРСС, 2009. – С. 56–74.

*Сидорец 1999* – Сидорец В. С. Современные восточнославянские неоднословные наименования действия с десемантизированным компонентом в системно-функциональном сопоставительном аспекте / В. С. Сидорец // Вопросы языкознания. – 1999. – № 6. – С. 66–78.

*Сильман 1969* – Сильман Н. И. Подтекст как лингвистическое явление / Н. И. Сильман // Филологические науки. – 1969. – № 1. – С. 84–90.

*Сильман 1969 а* – Сильман Н. И. Подтекст – это глубина текста / Н. И. Сильман // Вопросы языкознания. – 1969. – № 1. – С. 89–102.

*Сильницкий 2006* – Сильницкий Г. Г. Семантика. Грамматика. Квантитативная и типологическая лингвистика : в 2 т. / Г. Г. Сильницкий. – Смоленск : ФГУ “Смоленский ЦНТИ”, 2006. – Т. 1. – 255 с.

*Сиротинина 1968* – Сиротинина В. А. Структура двупланового изложения и средства проявления в сатирических произведениях А. М. Горького / В. А. Сиротинина // Вісник Київського університету. Серія філології. – 1968. – № 10. – С. 11–19.

*Сковородников 1972* – Сковородников А. П. Об усечённых предложениях / А. П. Сковородников // Русский язык в школе. – 1972. – № 5. – С. 86–90.

*Сковородников 1974* – Сковородников А. П. К вопросу о стилистическом приёме умолчания / А. П. Сковородников, Г. А. Маршалик // Вопросы русского языка и методика его преподавания. – Вып. 3. – Красноярск, 1974. – С. 36–40.

*Сковородников 1981* – Сковородников А. П. Усечение (Апозиопезис) / А. П. Сковородников // Экспрессивные синтаксические конструкции в современном русском литературном языке. – Томск : Изд-во Томского гос. пед. ин-та, 1981. – 210 с.

*Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994* – Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 669 с.

*СУМ, 1970* – Словник української мови : в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 1. – 799 с.

*СУМ, 1973* – Словник української мови : в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 4. – 840 с.

*СУМ, 1977* – Словник української мови : в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1977. – Т. 8. – 927 с.

*СУМ, 1978* – Словник української мови : в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 9. – 916 с.

*СУМ, 1980* – Словник української мови : в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 11. – 699 с.

*Смирницкий 1957* – Смирницкий А. И. Синтаксис английского языка / А. И. Смирницкий. – М. : Изд-во лит. на иностр. яз., 1957. – 286 с.

*Смирнов 2000* – Смирнов И. Н. Ситуации временной нелокализованности действия и семантика интервала / И. Н. Смирнов // Проблемы функциональной грамматики. Категории морфологии и синтаксиса в высказывании. – СПб. : Наука, 2000. – С. 241–257.

*Смирнова 1987* – Смирнова Н. Г. Лексико-семантическая сочетаемость сенсорных наречий / Н. Г. Смирнова // Лексико-грамматическая сочетаемость в английском языке : межвуз. сб. науч. трудов. – Челябинск : ЧГПИ, 1987. – С. 36–44.

*Смирнова 1986* – Смирнова Т. Н. Семантическая структура предложений с предикатами состояния (на материале русского

языка) : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / Т. Н. Смирнова. – Харьков, 1986. – 25 с.

*Современный русский язык 1989* – Современный русский язык: учеб. для филол. спец. ун-тов / В. А. Белошапкова, Е. А. Брызгунова, Е. А. Земская [и др.] ; под ред. В. А. Белошапковой. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высшая школа, 1989. – 800 с.

*Соколова 2003* – Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. О. Соколова. – К. : Наукова думка, 2003. – 283 с.

*Сосновская 1979* – Сосновская В. Б. О двух аспектах явления “подтекст”: (к проблеме обучения языку словесного искусства) / В. Б. Сосновская // Функциональные особенности лингвистических единиц. – Краснодар, 1979. – С. 167–171.

*Степаненко 1989* – Степаненко Н. И. Синтаксическая и семантическая сочетаемость имен прилагательных в современном украинском языке : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / Н. И. Степаненко. – К., 1989. – 24 с.

*Степаненко 1999* – Степаненко М. І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у формуванні й вираженні квантитативних відношень у структурі простого двоскладного речення / М. І. Степаненко // Мовознавство. – 1999. – № 4–5. – С. 15–21.

*Степаненко 2004* – Степаненко М. І. Просторові поширювачі у структурі простого речення / М. І. Степаненко. – Полтава : АСМІ, 2004. – 464 с.

*Степанов 1979* – Степанов Ю. С. Иерархия имён и ранги субъектов / Ю. С. Степанов // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1979. – Т. 38. – № 4. – С. 335–348.

*Степанов 1981* – Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения: Семиологическая грамматика / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1981. – 300 с.

*Степанов 1985* – Степанов Ю. С. В трехмерном пространстве языка: семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1985. – 335 с.

*Степанова, Хельбиг 1978* – Степанова М. Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке / М. Д. Степанова, Г. Хельбиг. – М. : Высшая школа, 1978. – 259 с.

*Сулковский 1970* – Сулковский И. Искусство речевого подтекста в романе Л. Леонова “Соть” / И. Сулковский // Русское языкознание. – Алма-Ата, 1970. – Вып. 1. – Ч. 2. – С. 182–195.



*Сухотин 1940* – Сухотин В. П. Синтаксическая роль инфинитива в современном русском языке / В. П. Сухотин // Ученые записки Кабардино-Балкарского гос. пед. института. – Нальчик, 1940. – Вып. 1. – С. 85–97.

*Сучасна українська літературна мова 1969* – Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969. – 583 с.

*Сучасна українська літературна мова 1972* – Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1972. – 515 с.

*Сучасна українська літературна мова 2000* – Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 2000. – 430 с.

*Сушинська 2000* – Сушинська І. М. Структурно-функціональні різновиди номінативних речень в сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / І. М. Сушинська. – Донецьк, 2000. – 211 с.

*Телеки, Шинкарук 2007* – Телеки М. М. Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру / М. М. Телеки, В. Д. Шинкарук. – К. ; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – 176 с.

*Телия 1981* – Телия В. Н. Типы языковых значений: Связанное значение слова в языке / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1981. – 269 с.

*Телия 1987* – Телия В. Н. О специфике отображения мира психики и знания в языке / В. Н. Телия // Сущность, развитие и функции языка: сборн. ст. – М. : Наука, 1987. – С. 65–74.

*Теньер 1988* – Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер. – М. : Прогресс, 1988. – 653 с.

*Тодорова 1982* – Тодорова Е. Семантика предикатов типа “быть + прилагательное” в современном болгарском языке / Е. Тодорова // Семантические типы предикатов / под ред. О. Н. Селиверстовой. – М. : Наука, 1982. – С. 307–319.

*Тулина 1976* – Тулина Т. А. Функциональная типология словосочетаний / Т. А. Тулина. – К. ; Одеса : Вища школа, 1976. – 176 с.

*Туровская 1990* – Туровская С. Н. О семантической зоне модальности необходимости в русском языке / С. Н. Туровская // Ученые записки Тартуского гос. ун-та : Труды по русской и славянской филологии. – Тарту, 1990. – Вып. 896. – С. 4–19.

*Туровская 1997* – Туровская С. Н. Проблемы изучения модальных смыслов: теоретический аспект (на мат-ле совр. русск. языка) / С. Н. Туровская. – Тарту, 1997. – 132 с.

*Українська мова 2007* – Українська мова : Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк [та ін.]. – 3-тє вид., зі змінами і доп. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.

*Удовиченко 1968* – Удовиченко Г. М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові / Г. М. Удовиченко. – К. : Наукова думка, 1968. – 226 с.

*Ужченко 2007* – Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.

*Унайбаева 1980* – Унайбаева Р. А. К вопросу о понятии “подтекст” / Р. А. Унайбаева // Сборник научных трудов МГПИИЯ им. М. Горького. – Вып. 141. Лингвистика текста. – 1980. – С. 72–84.

*Усенко 1994* – Усенко О. Г. К определению понятия “менталитет” / О. Г. Усенко // Русская история: проблемы менталитета : тезисы докладов науч. конф. – М. : Институт российской истории РАН, 1994. – С. 3–7.

*Уфимцева 1976* – Уфимцева А. А. Семантический аспект языковых знаков / А. А. Уфимцева // Принципы и методы семантических исследований / отв. ред. чл.-корр. АН СССР В.Н. Ярцева. – М. : Наука, 1976. – С. 31–46.

*Филиппов 1971* – Филиппов В. Н. Опыт компонентного анализа плана содержания лексики, соотносимой с понятием “необходимость”, и предикатные выражения этого понятия (на матер. англ. языка) : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / В. Н. Филиппов. – Калинин, 1971. – 21 с.

*Филлмор 1981* – Филлмор Ч. Дело о падеже / Ч. Филлмор ; пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. X: Лингвистическая семантика. – М. : Прогресс, 1981. – С. 369–495.

*Философский энциклопедический словарь 1989* – Философский энциклопедический словарь. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.

*Философский энциклопедический словарь 1999* – Философский энциклопедический словарь / ред.-сост.: Е. Ф. Губский, Г. Кораблева, В. Лутченко. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 576 с.

*Фреге 1977* – Фреге Г. Смысл и денотат / Г. Фреге // Семиотика и информатика : сборник научных ст. – М. : ВИНТИ, 1977. – Вып. 8. – С. 181–210.

*Ходова 1971* – Ходова К. И. Падежи с предлогами в старославянском языке (Опыт семантической системы) / К. И. Ходова ; отв. ред. Буника И. К. – М. : Наука, 1971. – 192 с.

*Храковский 1989* – Храковский В. С. Семантические типы множественных ситуаций и их естественная классификация / В. С. Храковский // Типология итеративных конструкций. – Л. : Наука, 1989. – С. 5–53.

*Храмова 1992* – Храмова В. М. До проблеми української ментальності / В. М. Храмова // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – С. 3–35.

*Цейтлин 1976* – Цейтлин С. Н. Синтаксические модели со значением психического состояния и их синонимика / С. Н. Цейтлин // Синтаксис и стилистика. – М. : Наука, 1976. – С. 161–180.

*Цейтлин 1990* – Цейтлин С. Н. Необходимость / С. Н. Цейтлин // Теория функциональной грамматики. Темпоральность, модальность. – Л. : Наука, 1990. – С. 142–156.

*Чейф 1975* – Чейф У. Л. Значение и структура языка / Уоллес Л. Чейф ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1975. – 432 с.

*Чеснокова 1980* – Чеснокова Л. Д. Связи слов в современном русском языке : пос. для учителей / Л. Д. Чеснокова. – М. : Просвещение, 1980. – 110 с.

*Чупашева 2010* – Чупашева О. М. Грамматика русского деепричастия : автореф. дисс. на соиск. науч. степени доктора филол. наук : спец. 10.02.01 / О. М. Чупашева. – М., 2010. – 44 с.

*Чуршуков 1998* – Чуршуков Г. В. Модальность “долженствования” и средства ее выражения во французских переводах Нового Завета / Г. В. Чуршуков // Филологические науки. – 1998. – № 2. – С. 93–99.

*Шатуновский 1988* – Шатуновский И. Б. Эпистемические глаголы: Коммуникативная перспектива, презумпции, прагматика / И. Б. Шатуновский // Логический анализ языка. Знание и мнение : сборн. науч. трудов / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – С. 18–22.

*Шатуновский 2001* – Шатуновский И. Б. Дескриптивные высказывания в русском языке / И. Б. Шатуновский // Russian Linguistics. – Дубна : Спрингер, 2001. – Т. 25. – № 1. – С. 23–53.

*Шахматов 1941* – Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – Л. : Учпедгиз, 1941. – 620 с.

*Шаховский 1987* – Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка / В. И. Шаховский. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. – 192 с.

*Шаховский, Жура 2002* – Шаховский В. И. Дейксис в сфере эмоциональной речевой деятельности / В. И. Шаховский, В. В. Жура // Вопросы языкознания. – 2002. – № 5. – С. 38–56.

*Шведова 1964* – Шведова Н. Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения / Н. Ю. Шведова // Вопросы языкознания. – 1964. – № 6. – С. 77–93.

*Шинкарук 2002* – Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення / В. Д. Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2002. – 271 с.

*Шинкарук 2003* – Шинкарук В. Д. Модус і диктум у структурі речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 / В. Д. Шинкарук. – К., 2003. – 36 с.

*Широков 2005* – Широков В. А. Елементи лексикографії / В. А. Широков. – К. : Довіра, 2005. – 304 с.

*Шмелева 1980* – Шмелева Т. В. Пропозиция и ее репрезентации в предложении / Т. В. Шмелева // Вопросы русского языкознания. – Вып. 3: Проблемы теории и истории русского языка / под ред. К. В. Горшковой. – М. : Изд-во Московского университета, 1980. – С. 131–137.

*Шмелева 1984* – Шмелева Т. В. Смысловая организация предложения и проблема модальности / Т. В. Шмелева // Актуальные проблемы русского синтаксиса. – М., 1984. – С. 78–100.

*Шмелева 1988* – Шмелева Т. В. Семантический синтаксис / Т. В. Шмелева. – Красноярск : Изд-во Краснояр. гос. ун-та, 1988. – 362 с.

*Шмелева 1997* – Шмелева Т. В. Модель речевого жанра / Т. В. Шмелева // Жанры речи : сборн. науч. ст. – Саратов : Изд-во ГосУНЦ “Колледж”, 1997. – Вып. 1. – С. 91–98.

*Штерн 1998* – Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики / І. Б. Штерн ; Міжнародний фонд “Відродження”. – К. : АртЕк, 1998. – 335 с.

*Шульжук 2004* – Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови / К. Ф. Шульжук. – К. : Академія, 2004. – 406 с.

*Щербина 1979* – Щербина Т. С. Лингвистическая природа подтекста (на материале диалогической речи английской и американской литературы) / Т. С. Щербина // Функциональные особенности лингвистических единиц. – Вып. 3. – Краснодар, 1979. – С. 171–177.

*Юрченко 1979* – Юрченко В. С. Структура предложения и система синтаксиса / В. С. Юрченко // Вопросы языкознания. – 1979. – № 4. – С. 77–90.

*Яковлева 1994* – Яковлева Е. С. Фрагменты русской картины мира (модели пространства, времени и восприятия) / Е. С. Яковлева. – М. : Гнозис, 1994. – 344 с.

*Якубинский 1986* – Якубинский Л. П. Язык и его функционирование : [избранные работы] / Л. П. Якубинский; [отв. ред. А. А. Леонтьев]. – М. : Наука, 1986. – 205 с.

*Ярцева 1960* – Ярцева В. Н. О формах развития простого предложения / В. Н. Ярцева // Вопросы грамматики : сборник статей. – М. ; Л., 1960. – С. 454–469.

*Austin 1962* – Austin J. L. How to do things with words / J. L. Austin. – Oxford : Oxford University Press, 1962. – 298 p.

*Bloomfield 1968* – Bloomfield L. Language / Leonard Bloomfield. – New York : Holt and Co., 1993 // Блумфилд Л. Язык / Леонард Блумфилд ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1968. – 608 с.

*Bréal 1897* – Bréal M. Essay de Sémantique / par Michel Bréal. – Paris : Librairie Hachette, 1897. – 378 p.

*Calhoun 1984* – Calhoun C. What is an Emotion? / C. Calhoun, R. C. Solomon // Classic Readings in Philosophical Psychology. Coedited with Robert C. Solomon. – Oxford University Press, 1984. – P. 10.

*Chafe 1971* – Chafe W. L. The meaning and Structure of Language / W. L. Chafe. The Un-ty of Chicago Press, Chicago & London, 1971. – P. 35–55 // Чейф У. Л. Значение и структура языка / Уоллес Л. Чейф ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1975. – 432 с.

*Curme 1935* – Curme G. G. Parts of Speech and Accidence / G. G. Curme. – Washington : Heath & Co., 1935. – 345 p.

*Dijk 1981* – Dijk T. A. Studies in the Pragmatics of Discourse / Teun Adrianus van Dijk. – The Hague etc. : Mouton, 1981. – 31 p.

*Fauconnier 1994* – Fauconnier G. Mental Spaces: Aspects of meaning construction in natural language / G. Fauconnier. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – 190 p.

*Fauconnier, Turner 2000* – Fauconnier G. Compression and Global Insight / G. Fauconnier, M. Turner // Cognitive Linguistics. – 2000. – Vol. 11. – P. (3/4): 283–304.

*Feagin 1996* – Feagin S. Reading with feeling / Susan Feagin. – Ithaca : Cornell University Press, 1996. – 284 p.

*Fillmore 1968* – Fillmore Charles J. The Case for Case / Charles J. Fillmore // In Bach and Harms (Ed.): Universals in Linguistic Theory. New York : Holt, Rinehart, and Winston, 1968. – P. 1–88.

*Fraser 1981* – Fraser B. An examination of the performative analysis. Mimeograph, Indiana University Club / B. Fraser. – Oxford University Press, 1981. – 340 p.

*French Syntax 1975* – French Syntax: the transformational cycle / by Richard S. Kayne. – New York : The IMT Press, 1975. – 492 p.

*Gordon 1987* – Gordon R. M. The structure of emotions: Investigation in Cognitive Psychology / Robert M. Gordon. – New York : Cambridge University Press, 1987. – 161 p.

*Jespersen 1928* – Jespersen O. A modern English grammar: on historical principles / O. Jespersen. – P. 3: Syntax, vol. 2. – London : Allen & Unwin, 1928. – P. 56–94.

*Jespersen 1962* – Jespersen O. Selected writings / O. Jespersen. – London : Allen & Unwin, 1962. – 470 p.

*Johnson-Laird 1988* – Johnson-Laird Ph. N. How is meaning mentally represented / Philip N. Johnson-Laird // Cognitive Science. – 1988. – № 15. – P. 45–61.

*Kiefer 1981* – Kiefer F. Questions and Attitude / F. Kiefer // Crossing Boundaries in Linguistics. – Dordrecht : Reidel, 1981. – P. 159–177.

*Kiparsky 1970* – Kiparsky P. Fact / Paul Kiparsky, Carol Kiparsky // Progress in Linguistics / ed. by M. Bierwisch, K. E. Heidolph. – The Hague : Mouton, 1970. – P. 143–173.

*Křížková 1970* – Křížková H. Именное сказуемое и структура предложения в современных славянских языках / H. Křížková // International Journal of Slavic Linguistics and Poetics. – 1970. – № 13. – P. 15–49.

*Leech 1974* – Leech G. Semantics / Geoffrey Leech. – London : Penguin Books, 1974. – 386 p.

*Lehr-Splawiński, Bartula 1959* – Lehr-Splawiński T. Zarys Gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego na tle porównawczym / T. Lehr-Splawiński, Cz. Bartula. – [wyd. 4, uzup.]. – Wrocław ; Kraków, 1959. – 240 s.

*Richards 1947* – Richards I. A. The Meaning of Meaning: A Study of the Influence of Language upon Thought and the Science of

Symbolism / I. A. Richard, C. K. Ogden. – Washington, PA, USA : Harcourt, Brace and company, 1947. – 359 p.

*Ross 1967* – Ross J. R. Constraints on variables in syntax Ph.D. Dissertations / J. R. Ross. – M.I.T, 1967. – 365 p.

*Rowlett 2007* – Rowlett P. The Syntax of French / by Paul Rowlett. – New York : Cambridge University Press, 2007. – 247 p.

*Russell 1956* – Russell B. Logic and Knowledge / Bertrand Russell // ed. by R. Ch. Marsh. – London : George Allen and Unwin, 1956. – 382 p.

*Secondary Predication and Adverbial Modification 2005* – Secondary Predication and Adverbial Modification: the typology of depictives / by Nikolaus P. Himmelmann and Eva F. Schultze-Bemdt. – New York : Oxford University Press, 2005. – 474 p.

*Strawson 1963* – Strawson P. F. On referring / P. F. Strawson // Philosophy and ordinary language // ed. by C. C. Caton. – Urbana, 1963. – P. 162–192.

*Szupryczyńska 1980* – Szupryczyńska M. Opis składniowy polskiego przymiotnika / M. Szupryczyńska. – Toruń : 1980. – 159 s.

*Thagard 2006* – Thagard R. Desires are not propositional attitudes / R. Thagard // Dialogue : Canadian Philosophical Review, 2006. – № 45. – P. 151–156.

*Wierzbicka 1994* – Wierzbicka A. Semantic primitives across languages : A critical review / A. Wierzbicka // Semantic and lexical universals / C. Goddard and A. Wierzbicka. – Amsterdam : John Benjamins, 1994. – P. 445–500.

*Winkler 1997* – Winkler Susan: Focus and Secondary Predication / by Susan Winkler. – Berlin ; New York : Mouton De Gruyter, 1997. – 481 p.

*Zandvoort 1966* – Zandvoort R. W. Handbook of English Grammar / R. W. Zandvoort. – London : Longman, 1966. – 283 p.

## РЕЗЮМЕ

У монографії розглядається проблематика предикації як визначальної категорії семантичної структури речення. Визначено місце, роль і функції предиката як центрального компонента висловлення в його зв'язках з іншими структурними елементами з опертям на теорію валентності й інтенції. В основу дослідження покладено ідеї пропозиційного речення, включаючи взаємодію дискурсу і модусу, визначена типологія предикатів з урахуванням як їхніх семантичних параметрів, так і формально-граматичного оформлення.

Праця виконана на українському мовному матеріалі зі встановленням стильових ознак художнього, публіцистичного, наукового й ділового стилю, що дало змогу показати специфіку здійснення актантно-предикатних відношень у національному мовному просторі. У ході дослідження нерідко поставала необхідність виходити за межі окремого висловлення і включати в аналіз більш широкий контекст із залученням дискурсних утворень.

Монографія спирається на досягнення сучасної наукової думки з використанням досліджень як українських, так і зарубіжних лінгвістів. При виконанні цього проекту забезпечувався загалом єдиний концептний підхід, що ґрунтується на працях Н. Д. Арутюнової, І. Р. Вихованця, М. Гайдеггера, К. Г. Городенської, Н. В. Гуйванюк, А. Вежбицької, А. П. Загнітка, Н. Л. Іваницької, Г. О. Золотової, В. І. Кононенка, І. В. Кононенко, О. С. Мельничука, О. В. Падучевої, В. М. Русанівського, Ю. С. Степанова, Дж. Р. Сьорля, Г. Фреге, Н. Хомського, Н. Ю. Шведової та інших. Разом з тим співавтори монографії нерідко висловлюють власні міркування щодо найбільш складних питань семантичної структури речення та його компонентів, що дає підстави стверджувати теоретичну спрямованість виконаного дослідження загалом.

Монографія складається зі вступу й чотирьох розділів, побудованих за напрямами окремих студій. У вступі обґрунтовано розуміння предикатоцентричної концепції речення, висвітлено проблеми взаємодії компонентів на ґрунті інтенційно-валентних властивостей предиката. У першому розділі проаналізовано семантичні типи предикатів, зокрема, виокремлено ментальні предикати, предикати фізичного стану, предикати емоційного стану та фактивні предикати. У другому розділі аргументовано семантичну структуру речень із предикатами різних форм вираження, репрезентовано



предикати з ад'єктивним компонентом, прислівник у предикативній функції, предикативні функції компонентів номінативного та незакінченого речень. Третій розділ присвячений ускладненню предикативної семантики речення такими компонентами, як вторинні предикатні значення дієприслівника, модифіковані синтаксичні структури з інфінітивом мети, стійкі дієслівно-іменні сполуки та прийменниково-субстантивні комплекси. У четвертому розділі досліджено семантичну категорійність предикатного ядра, розглянуто семантику інтервалу, дебітивність як семантичну категорію та перформативи у логіко-семантичному аспекті.

## STRESZCZENIE

W monografii rozpatrywana jest problematyka predykcji jako kategorii określającej semantyczną strukturę zdania. Określone zostało miejsce, rola i funkcje predykatu jako centralnego komponentu wypowiedzi w jego związkach z innymi strukturalnymi elementami w oparciu o teorię łączliwości i intencji. Podstawę badania stanowią idee zdania semantycznego przy współdziałaniu dyskursu i modusu oraz wyznaczonej typologii predykatów z włączeniem ich tak semantycznych parametrów jak i formalno-gramatycznego opisu.

Praca została wykonana na podstawie ukraińskiego materiału językowego wraz z ustaleniem cech stylowych stylu artystycznego, publicystycznego, naukowego i urzędowego, co dało możliwość pokazania specyfiki realizacji aktantno-predykatywnych stosunków w narodowej przestrzeni językowej. W trakcie badania nierzadko wynikała konieczność wychodzenia za ramy oddzielnego wyrażenia i włączenia do analizy szerszego kontekstu z dołączeniem dyskursywnych rezultatów.

Monografia opiera się na osiągnięciach współczesnej myśli naukowej z wykorzystaniem badań tak ukraińskich jak i zagranicznych lingwistów. Przy wykonaniu tego projektu zabezpieczane było ogólnie jedyne podejście do konceptu, jakie opiera się na pracach N. D. Arutiunowej, I. R. Wychowancia, M. Heideggera, K. H. Horodenskiej, N. W. Hujwaniuk, A. Wierzbickiej, A. P. Zahnitko, N. L. Iwanyckiej, H. O. Zolotowej, W. I. Kononenko, I. W. Kononenko, O. S. Melnyczuka, O. W. Paduczewej, W. M. Rusaniwskiego, J. S. Stepanowa, J. R. Searle'a, G. Frege, N. Chomskiego, N. J. Szwedowej i innych. Przy tym współautorzy monografii nierzadko wysuwają własne przypuszczenia dotyczące najbardziej złożonych problemów semantycznej struktury zdania oraz jego komponentów, co daje podstawy do potwierdzenia teoretycznego ukierunkowania wykonanego badania w ogóle.

Monografia składa się ze wstępu i czterech rozdziałów, zbudowanych zgodnie z kierunkami poszczególnych studiów. We wstępie uargumentowano rozumienie predykatocentrycznej koncepcji zdania, unaczyniono problemy współdziałania komponentów na gruncie intencyjno-łączliwych właściwości predykatu. W pierwszym rozdziale przeanalizowane zostały semantyczne typy predykatów, a zwłaszcza wyszczególniono predykaty mentalne, predykaty stanu fizycznego, predykaty stanu emocjonalnego i dodatkowe predykaty. W rozdziale drugim podano argumenty dotyczące semantycznej struktury zdań z predykatami

różnych form wyrażenia, zaprezentowano predykaty z przymiotnikowym komponentem, przysłówki w funkcji predykatywnej, predykatywne funkcje komponentów zdania nierozwiniętego i niedokończonego. Trzeci rozdział poświęcony jest skomplikowaniu predykatywnej semantyki zdania takimi komponentami jak wtórne predykatywne znaczenia imiesłowu przysłówkowego, zmodyfikowane syntaksyczne struktury z bezokolicznikiem celu, stałe czasownikowo-imienne związki i przyimkowo-substantywne kompleksy. W czwartym rozdziale zbadano semantyczną kategoryczność predykatywnego jądra, rozpatrzono semantykę interwału, debitywność jako kategorię semantyczną oraz performatywy w logiczno-semantycznym aspekcie.

## SUMMARY

The monograph considers the problems of predication as a defining category of the sentences semantic structure. The place, role and functions of predicate as a central component of the predicate expression are defined in relations with other structural elements based on the valency and intentions theory. The study put the idea of propositional sentences, including the interaction of discourse and modes, defined typology of predicates taking into account both the parameters of their semantic and formal grammar structures.

The study, performed in the Ukrainian language material with the stylistic features ascertainment of artistic, journalistic, scientific and business style, helps show the specificity of actant predicate relations in the national language continuum. The necessity to transcend the individual expression verge and include analysis of a broader context involving discourse formations was predetermined by the research.

The book is based on the achievements and investigations of both Ukrainian and foreign linguists' modern scientific ideas. The general concept approach based on the works of N. Arutyunova, I. Vykchovanets, M. Heidegger, K. Horodenska, N. Guyvanyuk, A. Vezhbytska, A. Zahnitko, N. Ivanytska, G. Zolotova, V. Kononenko, I. Kononenko, O. Melnychuk, O. Paducheva, V. Rusanivskii, Y. Stepanov, J.R. Searle, G. Frege, N. Chomsky, N. Shvedova and others is introduced in the study. However, the monograph co-authors not seldom express their own opinions on the most complex issues of sentences semantic structure and their components, which makes possible to claim theoretical trend of this research on the whole.

The book consists of introduction and four parts, built in the tendency of individual studies. In the introduction the notion of the sentence predicate centric concept is substantiated, the problems of components interaction on the basis of predicates intentional-valence properties are described. The semantic types of predicates are determined, in particular the mental predicates, predicates of physical state, emotional state predicates and factive predicates are analyzed in the first part. The semantic structure of sentences with predicates of different forms of representation, expressed by predicates with adjectival component, adverb in predicative function, predicate nominative function components and elliptic sentences are argued in the second part. The third part is dedicated to sentences predicative semantics complications with such

components as a secondary predicate verbal adverb meaning, modified syntactic structure with the Infinitive of purpose, stable verbal nominal compounds and prepositional-substantives complexes. The fourth part deals with semantic categorial predicate centre. The interval semantics, debitive predicates as semantic category and performative sentences in a logic-semantic aspect are considered in the final part.

## КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

**Кононенко Віталій Іванович** – доктор філологічних наук, професор, академік Національної академії педагогічних наук України, заслужений діяч науки і техніки, почесний ректор, завідувач кафедри загального і германського мовознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

**Магас Наталія Мирославівна** – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української та іноземних мов Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ.

**Тимофєєва Ірина Сергіївна** – старший викладач кафедри англійської мови Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

**Семенюк Оксана Антонівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

**Мудрак Яна Володимирівна** – кандидат філологічних наук, викладач кафедри іноземних мов Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

**Кононенко Ірина Віталіївна** – доктор філологічних наук, доцент, ад'юнкт кафедри україністики Варшавського університету.

**Федурко Оксана Миронівна** – викладач кафедри методики викладання іноземних мов Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

**Коржак Зоряна Зіновіївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької мови Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

**Пітель Василь Іванович** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

**Ковбанюк Мар'яна Іванівна** – аспірант кафедри загального і германського мовознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

**Гургула Орест Богданович** – викладач кафедри іноземних мов Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

**Гошилик Володимир Богданович** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

**Воробець Олексій Дмитрович** – аспірант кафедри загального і германського мовознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

**Барчук Володимир Михайлович** – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри філології Коломийського інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

**Дерев'янка (Тронь) Оксана Андріївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

**Твердохліб Юрій Григорович** – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри практики та історії англійської мови Білоцерківського національного аграрного університету.

Наукове видання

# ПРЕДИКАТ У СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

За редакцією академіка НАПН України В. І. Кононенка

Головний редактор *В. М. Головчак*  
Комп'ютерна верстка та правка *В. Д. Яремко*  
Коректор *Н. С. Гриців*

Підп. до друку 29.12.2010 р.  
Формат 60x84/16. Папір офсет. Гарнітура "Times New Roman".  
Друк на ризографі. Ум. друк. арк. 23,6.  
Зам. 14. Наклад 300 пр.

**ISBN 978-966-640-296-0**

Видавець  
Видавництво Прикарпатського національного університету  
імені Василя Стефаника  
76025, м. Івано-Франківськ,  
вул. С. Бандери, 1, тел.: 71-56-22  
e-mail: [vdvcit@ pu.if.ua](mailto:vdvcit@pu.if.ua)  
*Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006 р.*